

ACTA HISTRIAE
9, 2001, 1

Zbornik znanstvenih razprav *1400. letnica koprške škofije in omembe Slovanov v Istri* prinaša prispevke z mednarodne znanstvene konference, ki sta jo v Kopru od 12. do 14. oktobra 2000 organizirala Zgodovinsko društvo za južno Primorsko in Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, Koper v soorganizaciji s Škofijo Koper, Filozofsko fakulteto v Pulju, Accademia dei Concordi iz Roviga ter Zgodovinskim inštitutom Milka Kosa ZRC SAZU iz Ljubljane.

Prispevki z zgodovinskega, verskega, umetnostnega, socialnega, kulturnega, demografskega in še kakega področja prinašajo marsikatera nova spoznanja iz štirinajstih stoletij delovanja koprške škofije, ki je bila, po virih dokazano, prvič omenjena leta 599, ko je bila oblikovana skupaj s Škofijo Novigrad. V naslednjih stoletjih pa je nedvomno igrala zelo pomembno vlogo na lokalnem prostoru. Istega leta se z ustanovitvijo koprške škofije v pismih tedanjega papeža Gregorja I. prvič omenjajo Slovani, ki so skupaj z Obri vdrlji v Istro, zato se ti dve temi skozi zbornik odlično prepletata in dopolnjujeta.

Z znanstvenim metodološkim pristopom so avtorji s svojimi prispevki obogatili zgodovinopisje, odprli še nova nenapisana poglavja in vanje vnesli dosežena odkritja in dognanja, kar daje zagotovilo za še uspešnejše nadaljnje delovanje ved in zlasti posameznikov, skupnosti in državnih entitet, vezanih na vprašanja o koprski škofiji in o Slovanih v Istri.

doc. dr. Darko Darovec

The collection of scientific treatises on the subject of the *1400th anniversary of the Koper Diocese and the first mention of the Slavs in Istria* brings a number of contributions presented at the international scientific conference organised in Koper between October 12th and 14th 2000 by the Historical Society of Primorska and the Science and Research Centre of the Republic of Slovenia, Koper, in co-organisation with the Diocese of Koper, Faculty of Philosophy in Pula, Accademia dei Concordi from Rovigo and the Institute of Historical Research "Milko Kos" of the Science and Research Centre of the Slovene Academy of Sciences and Arts Ljubljana.

The contributions from historical, religious, art, social, cultural, demographic and other fields of research bring a number of new insights into the fourteen centuries of the Koper Diocese, which was, as evidenced by numerous sources, for the first time mentioned in 599 when founded together with the Diocese of Novigrad. In the ensuing centuries, however, it played a highly important part in its local territory. In the same year in which the Koper Diocese was founded, the Slavs are mentioned for the first time in the letters written by Pope Gregory I. Namely, they invaded Istria together with the Avars at that time, which is the reason why these two topics interlace and in fact supplement each other through the entire booklet.

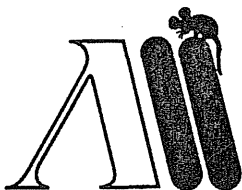
With a scientific methodological approach, the authors certainly enriched the historiography with their articles and at the same time opened some completely new chapters, completing them with the achieved discoveries and cognitions, which promises even a more successful functioning of the science and particularly individuals, communities and national entities dealing with the issues of the Koper Diocese and the Slavs in Istria.

Asst. Prof. Darko Darovec, PhD

ISSN 1318-0185

9 771318 018032

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper
Società storica del Litorale - Capodistria

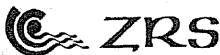
ACTA HISTRIAE

PRISPEVKI Z MEDNARODNE ZNANSTVENE KONFERENCE
1400. LETNICA KOPRSKE ŠKOFIJE
IN OMEMBE SLOVANOV V ISTRI

CONTRIBUTI DAL CONVEGNO INTERNAZIONALE
1400 ANNI DELLA DIOCESI DI CAPODISTRIA
E DELLA PRIMA MENZIONE DEGLI SLAVI IN ISTRIA

CONTRIBUTIONS FROM THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC MEETING
1400TH ANNIVERSARY OF THE KOPER DIOCESE
AND OF THE FIRST MENTION OF THE SLAVS IN ISTRIA

ACTA HISTRIAE, 9, 2001, 1

Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper
Centro di ricerche scientifiche della Repubblica di Slovenia, Capodistria
Science and Research Centre of the Republic of Slovenia, Koper

ACTA HISTRIAE • 9 • 2001 • 1

ISSN 1318-0185

UDK/UDC 94(05)

Letnik 9, leto 2001, številka 1

**Odgovorni urednik/
Redattore responsabile/
Chief Editor:**

dr. Darko Darovec

Urednik/

Redattore/Editor:

Dean Krmac

Programski odbor/

Rajko Bratož, Lucija Čok, Darko Darovec, France M. Dolinar,

Comitato organizzatore/

Goran Filipi, Boris M. Gombač, Robert Matijašič, Adriano

Programme committee:

Mazzetti, Darja Mihelič, Egon Pelikan, Renato Podberšič, Vincenc

Rajšp, Giuseppe Trebbi, Marjan Vogrin, Salvator Žitko

Častni član

Programskega odbora/

Membro d'onore del

Comitato scientifico:

msgr. Metod Pirih, koprski škof

Lektorji/Supervisione/

Language Editor:

Janez Mikic (sl.), Vesna Gomezel Mikolič (sl.),

Marco Apollonio (it.), Henrik Ciglič (angl.)

Prevodi/Traduzioni/

Translations:

Henrik Ciglič (angl./sl.), Damjana Fink (it./sl.),

Lea Odila Širok (it./sl.), Vida Gorjup Posinkovič (it./sl.),

Sergio Settomini (hr.-sl./it.), Tullio Vianello (hr.-sl./it.),

Giovanna Ascoli Marchetti (angl./it.; it./angl.)

Oblikovalec/Progetto

grafico/Graphic design:

Dušan Podgornik

Stavek/Composizione/

Typesetting:

Franc Čuden, Medit d.o.o.

Izdajatelj/Editori/

Published by:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko/Società storica del
Litorale©, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije
Koper/Centro di ricerche scientifiche della Repubblica di Slovenia,
Capodistria/Science and Research Centre of the Republic of
Slovenia, Koper©

Sedež/Sede/Address:

Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper,
SI-6000 Koper - Capodistria, Garibaldijeva / Via Garibaldi 18,
tel.: ++386 5 6637-700; fax: 6637-710;

E-mail: annales@zrs-kp.si; **Internet:** <http://www.zrs-kp.si/>

Grafis trade d.o.o.

Tisk/Stampa/Print:

Naklada/Tiratura/

700 izvodov/copie/copies

Copies:

Finančna podpora/

Supporto finanziario/

Financially supported by:

Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije / Ministero di cultura
della Repubblica di Slovenia, Ministrstvo za šolstvo, znanost in
šport Republike Slovenije/ Ministro per la l'educazione, la scienza
e lo sport della Repubblica di Slovenia, Mestna občina Koper /
Comune città di Capodistria

Slika na naslovnici:

Antifonarij, Opus Nasarii de Iustinopolis, miniatura sv. Jurija, prva
polovica 15. stoletja (Arhiv stolne župnije Koper; foto J. Jeraša)
Antifonario, Opus Nasarii de Iustinopolis, miniatura di San
Giorgio, prima metà del XV secolo (Archivio della parrocchia
diocesana di Capodistria; foto J. Jeraša)

Picture on the cover:

Antifonarius, Opus Nasarii de Iustinopolis, miniature of St.
George, first half of the 15th century (Archive of diocesan
parish Koper; photo J. Jeraša)

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

Uvodna beseda	I
Premessa	III
Prefatory note	V
Peter Štih: Istra v času nastanka koprške škofije	1
<i>L'Istria al tempo della fondazione della diocesi di Capodistria</i>	
<i>Istria at the time of the Diocese of Koper's origin</i>	
Rajko Bratož: Koprška škofija od prve omembe (599) do srede 8. stoletja	37
<i>La diocesi di Capodistria dalla prima menzione (599)</i>	
<i>alla metà dell'VIII secolo</i>	
<i>The Diocese of Koper from its first mention (in 599)</i>	
<i>to the mid-8th century</i>	
Harald Krahwinkel: The Church(es) of Aquileia, Friuli and Istria at the time of the Riziano placitum	65
<i>Oglejska cerkev (Oglejski cerkvi), Furlanija in Istra v času rižanskega placita</i>	
<i>La chiesa (le chiese) di Aquileia, il Friuli e l'Istria all'epoca del</i>	
<i>placito di Riziano</i>	
Darko Darovec: Koprška škofija in Slovani od srednjega do novega veka	73
<i>The Koper Diocese and the Slavs from the Middle Ages to modern times</i>	
<i>La diocesi di Capodistria e gli slavi dal medioevo all'evo moderno</i>	
Brigitta Mader: Die glagolitischen Denkmäler im österreichischen Küstenland aus der Sicht der k.k. Zentralkommission für Kunst- und historische Denkmale in Wien	121
<i>Glagolski spomeniki na avstrijski obali v luči cesarsko-kraljeve</i>	
<i>Centralne komisije za kulturo na Dunaju</i>	
<i>I monumenti glagolitici nel Litorale austriaco alla luce della i. r.</i>	
<i>Commissione Centrale per i Beni Culturali a Vienna</i>	
Giovanna Paolin: La riforma del clero a Capodistria nel Cinquecento	143
<i>Reforma koprške duhovščine v 16. stoletju</i>	
<i>The 16th century clergy reformation in the Koper Diocese</i>	

Ljudevit Anton Maračič: Protureformacija u koparskoj biskupiji	163
<i>Counter-reformation in the Koper Diocese</i>	
<i>La Controriforma nella diocesi di Capodistria</i>	
Ivan Likar: Liturgija v Kopru in v vsej škofiji v 18. stoletju	179
<i>La liturgia nel Settecento a Capodistria e nella sua diocesi</i>	
<i>Liturgy in Koper and in the entire diocese in the 18th century</i>	
Vincenc Rajšp: Preureditev škofijskih meja z ozirom na Koprsko škofijo v avstrijski dobi (1814-1829)	201
<i>La ridefinizione dei confini diocesani con riferimento alla diocesi di Capodistria in epoca austriaca (1814-1829)</i>	
<i>Transformation of diocesan borders with regard to the Koper Diocese during the Austrian period (1814-1829)</i>	
Salvator Žitko: Tržaško-koprška škofija v 19. stoletju	213
<i>The Trieste-Koper Diocese of the 19th century</i>	
<i>La diocesi di Trieste e Capodistria nell'Ottocento</i>	
Egon Pelikan: Slovenska in hrvaška duhovščina v tržaško-koprski škofiji v času med obema vojnama	245
<i>Il clero sloveno e croato nella diocesi di Trieste-Capodistria nel periodo fra le due guerre mondiali</i>	
<i>Slovene and Croatian clergy in the Trieste-Koper Diocese during the two Great Wars</i>	
Boris M. Gombač: Tržaško-koprška škofija in Slovenci v času škofa Antona Santina (1938-1975)	257
<i>La diocesi di Trieste-Capodistria e gli sloveni al tempo del vescovo Antonio Santin (1938-1975)</i>	
<i>The Trieste-Koper Diocese and the Slovenes at the time of Bishop Antonio Santin (1938-1975)</i>	
Marjan Vogrin: Koprška škofija po letu 1945	271
<i>The Koper Diocese after 1945</i>	
<i>La diocesi di Capodistria dopo il 1945</i>	

UVODNA BESEDA

Ob častitljivi 1400 letnici koprške škofije in omembe Slovanov v Istri je bila v Pokrajinskem muzeju v Kopru od 12. do 14. oktobra 2000 mednarodna znanstvena konferenca. Strokovnjaki so s svojimi prispevki obogatili naše zgodovinopisje, odprli še nova nenapisana poglavja in vanjo vnesli dosežena odkritja in dognanja.

Ne ve se z gotovostjo kdaj se je oblikovalo historično jedro mesta Koper na enem izmed dveh nekdanjih otokov slovenskega morja, še manj, kdaj je bil otok poseljen. Tudi se ne ve, kdo so bili njegovi prebivalci poleg romaniziranih Histrov, ki so bili v pozni antiki verjetno že pokristjanjeni, saj severno jadransko krščansko žarišče Oglej ni bil tako oddaljen. Kasnejša preseljevanja so iz celinskega zaledja proti morju in zahodu potiskala razna ljudstva, vse dokler se ni v 6. stoletju ustavil velik preseljevalni val in s seboj za langobardi pripeljal tudi Slovane.

Kot drugod ob Jadranu, kjer so utrjena antična mesta nudila varno zavetišče mladim krščanskim skupnostim, smemo nekaj podobnega pričakovati tudi za Koper. Po tedanji pastoralni praksi je vsako večje zaokroženo krščansko skupnost vodil krajevni škof, zato se ni čuditi, da se med starejše škofijske sedeže uvršča tudi Koper.

Razna interdisciplinarna raziskovanja v zadnjem času so odkrila prenekatero zanimivost, potrdila ali ovrgla razne domneve in na novo ovrednotila posamezna obdobja in večkrat tudi vlogo vplivnih posameznikov.

Pred nami pa je gotovo še veliko nejasnih odgovorov na mnoga vprašanja, kot so:

- vprašanje kontinuitete krščanstva iz "Mohorjevih časov" do danes;
- bežanje prebivalstva pred Huni iz notranjosti in morebitni postanek ob obali;
- etnogeneza Istre;
- stopnja in oblike sožitja naših slovenskih prednikov z romaniziranimi staroselci od njihovega prihoda do propada beneške republike;
- začetki in potek evangelizacije neposrednega slovenskega zaledja in pojav ter vloga meništva;
- vloga lokalnega krščanstva kot civilizacijskega nosilca nove evropske kulture;
- fenomen glagoljaštva in njegova prisotnost v Istri do novejših časov;
- sožitje med t.i. Oglejsko oziroma Beneško cerkvijo in Ciril metodovim glagoljaštvom;
- Koprška škofija med Bizantinskim Gradežem in Rimskim Oglejem in še mnoga druga poglavja in vprašanja od reforme do pomladi narodov in novejša zgodovine.

Mednarodna znanstvena konferenca je prinesla veliko novih tehničnih izsledkov, ki bodo dopolnili bogat zgodovinski in civilizacijski mozaik, ki ga v barvnih odtenkih tvorijo različne kulture in njihovi zgodovinski nosilci.

Znanstvenemu raziskovalnemu središču Republike Slovenije Koper, Pokrajinskemu muzeju Koper, Mestni občini Koper, Ministrstvu za Kulturo RS, Ministrstvu za znanost in tehnologijo RS ter drugim ustanovam se iskreno zahvalim za podporo in pomoč, ki so jo vložili v ta skupni projekt.

msgr. Metod Pirih, koprski škof

PREMESSA

Dal 12 al 14 ottobre del 2000 si è svolto al Museo regionale di Capodistria il convegno internazionale in occasione dei venerabili 1400 anni della diocesi capodistriana e della prima menzione degli Slavi in Istria. Con i loro contributi, gli esperti hanno arricchito la nostra storiografia, aprendo nuovi capitoli con le loro scoperte e conclusioni.

Non si sa con certezza quando sia sorto, su una delle due isole presenti in passato nel mare sloveno, il nucleo storico di Capodistria, né tanto meno quando l'isola fosse popolata. Non si sa nemmeno chi fossero i suoi abitanti, oltre agli Histri romanizzati, che in epoca tardo antica erano probabilmente già cristianizzati, data la vicinanza di Aquileia, principale centro cristiano dell'Alto Adriatico. Le successive migrazioni spinsero molti altri popoli dall'interno del continente verso il mare e verso occidente, fino a quando, nel VI secolo, la grande ondata migratoria che al seguito dei Longobardi aveva condotto fin qui anche gli Slavi, non si arrestò.

Come in altri siti lungo la costa adriatica, dove le antiche città fortificate offrivano un riparo sicuro alle giovani comunità cristiane, qualcosa del genere deve essere accaduto anche a Capodistria. Secondo la prassi pastorale del tempo, ogni grande e compiuta comunità cristiana era guidata da un vescovo residente, perciò non stupisce il fatto che tra le sedi episcopali più antiche ci sia anche Capodistria.

Alcune ricerche interdisciplinari hanno portato ultimamente alla scoperta di diversi particolari interessanti, confermando o rigettando varie ipotesi e costringendo gli esperti ad una reinterpretazione di alcuni periodi e spesso anche del ruolo svolto dai personaggi più influenti.

Sono comunque molti gli interrogativi che restano privi di una risposta chiara, come ad esempio:

- la questione della continuità del cristianesimo dai "tempi di Ermacora" ad oggi,
- la fuga della popolazione dell'interno del continente di fronte agli Unni e la sua eventuale fermata lungo la costa,
- l'etnogenesi dell'Istria,
- il grado e le forme di coesistenza dei nostri antenati sloveni con la popolazione indigena romanizzata, dal loro arrivo alla caduta della Repubblica di Venezia,
- gli inizi e l'andamento dell'opera di evangelizzazione dell'immediato retroterra sloveno ed il fenomeno ed il ruolo del monachesimo,
- il ruolo del cristianesimo locale quale civilizzatore e portatore della nuova cultura europea,

- il fenomeno geronimiano e la sua presenza in Istria sino a tempi recenti,
- la coesistenza tra la cosiddetta Chiesa di Aquileia, ovvero di Venezia, e il geronimianesimo di Cirillo e Metodio,
- la diocesi di Capodistria tra Grado bizantina e Aquileia romana, nonché molti altri capitoli e questioni che vanno dalla Riforma alla "primavera dei popoli" e alla storia recente.

Il convegno scientifico internazionale ha prodotto molti e nuovi importanti risultati, che andranno ad integrare il ricco mosaico storico e civile costituito, nelle sue colorate sfumature, dalle diverse culture e dai loro storici portatori.

Un sincero ringraziamento vada al Centro di ricerche scientifiche della Repubblica di Slovenia di Capodistria, al Museo regionale di Capodistria, al Comune Città di Capodistria, al Ministero della Cultura della Repubblica di Slovenia, al Ministero della Scienza e della Tecnologia della Repubblica di Slovenia e alle altre istituzioni per il sostegno e l'aiuto che hanno profuso a favore di questo comune progetto.

msgr. Metod Pirih, Vescovo di Capodistria

PREFATORY NOTE

At the 1400th anniversary of the Koper Diocese and the first mention of the Slavs in Istria, an international scientific conference was held on 12th and 14th October in the Regional Museum Koper. The invited experts enriched our historiography with their papers, opened some still unwritten chapters and acquainted us with their latest findings.

We still cannot state with certainty as to when the historical centre of the town of Koper was formed on one of the two former islands in the Slovene sea, and even less as to when the island was actually settled. Neither do we know, who its inhabitants were, apart from the Histri who had in the Late Roman period been probably already Christianised, since Aquileia, the northern Adriatic Christian centre, was not far away. The later migrations forced pushed the peoples from the continental hinterlands towards the sea, until the huge migration wave stopped in the 6th century and brought with it, after the Lombards, the Slavs.

Something similar as along the Adriatic, where the ancient fortified towns provided a safe shelter to the young Christian communities, was taking place in Koper. In line with the pastoral practice of that time, every larger rounded up Christian community was led by the local bishop, and it is therefore not surprising that Koper is ranked amongst the oldest diocesan centres in this part of the world.

Some of the recent interdisciplinary investigations have unveiled a number of interesting details, confirmed or refuted some hypotheses, and re-evaluated separate periods and often the role of the most influential individuals.

We are still faced, however, with numerous unclear answers to many questions, such as:

- the question of Christianity's continuity from the so-called "Mohor times" till today;
- fleeing of inhabitants from the Huns from the interior and their eventual stop at the coast;
- ethno genesis of Istria;
- degree and forms of symbiosis of our Slav forefathers with the Romanised old stock from their arrival to the fall of the Venetian Republic;
- the beginnings and the actual course of evangelism of the direct Slovene hinterland, and emergence and role of the monks;

- the role of local Christianity as of a civilisational mainstay of the New European culture;
- the Glagolitic movement and its presence in Istria until recent times;
- symbiosis between the so-called Aquilean/Venetian church and the Cyril-Methodius Glagolitic movement;
- Koper Diocese between Byzantine Grado and Roman Aquileia and many other chapters and issues from the reforms to the spring of the nations and recent history.

The international scientific conference brought some important discoveries, which will supplement the rich historical and civilisational mosaic composed of different colour shades of cultures and their historical mainstays.

I wish to express my cordial thanks to the Science and Research Centre Koper, Regional Museum Koper, Koper City Council, Slovene Ministry of Culture, Ministry of Science and Technology, and other institutions for their help and support given to this joint project.

msgr. Metod Pirih, Bishop of Koper

ISTRA V ČASU USTANOVITVE KOPRSKE ŠKOFIJE

Peter ŠTIH

Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

IZVLEČEK

Zgodovino Istre so na prelomu 6. v 7. stoletje, to je v času, ko se 599 prvič omenja škof na Koprskem otoku, zaznamovale tri stvari: povečan prihod beguncev pred Avari in Slovani iz panonsko-noriškega prostora, vpadi Langobardov, Avarov in Slovanov na polotok ter shizma Treh poglavij. Po uvodnem pregledu oblastno-upravnih struktur bizantinske Istre so podrobno obravnavani vsi trije omenjeni procesi in njihove posledice, zaradi katerih je polotok zajela huda kriza.

Gljučne besede: Istra, bizantinska uprava, begunci, Langobardi, Avari, Slovani, shizma Treh poglavij, 6-7 stol.

ISTRIA AT THE TIME OF THE DIOCESE OF KOPER'S ORIGIN

ABSTRACT

The history of Istria was at the turn of the 6th century, i.e. in 599 when bishop is referred to for the very first time on the so-called Capricorn Island (Koper/Capodistria), marked by the following three major processes: the increased arrival of refugees fleeing from the Avars and Slavs in the Pannonian-Noric territory, the incursions by the Lombards, Avars and Slavs into the Istrian Peninsula, and the Schism of the Three Chapters. After the introductory overview of the ruling-administrative structures of Byzantine Istria, all the three processes are dealt with in detail together with their consequences, due to which the peninsula was struck by a deep crisis.

Key words: Istria, Byzantine administration, refugees, Lombards, Avars, Slavs, Schism of Three Chapters, 6-7 Century

Prof. dr. Jadranu Ferlugi
ob njegovi osemdesetletnici

1. Uvod

Spomladi leta 599 so prišli v Rim k papežu Gregorju I. (Velikemu) odposlanci s Koprskega otoka v Istri (*insula Caprea Histriae provinciae*). Na poti so se najprej ustavili v Raveni – tja so prejkone pripluli po morju – kjer so se srečali z eksarhom Kalinikom, najvišjim reprezentantom cesarja v Konstantinoplu in bizantinske oblasti v Italiji (Gregorius, *Registrum epistolarum* 2, IX, 154 [slovenski povzetek: Gradivo 1, 126]¹). Namen njihovega potovanja v Rim je bil informirati naslednika sv. Petra o cerkveno-političnih razmerah v Istri in še posebej v svojem ožjem domačem okolju ter se izboriti za škofa, brez katerega so ostali v turbulentnih dogodkih, ki so pretresali istrski polotok in oglejski patriarhat zaradi t. i. shizme Treh poglavij. V zvezi s tem obiskom in dogodki v Istri je bila maja 599 napisana serija pisem, naslovljenih na različne prejemnike, s katerimi je energični papež podprl katoliško stranko v Istri in določil način postavitve katoliškega škofa v Kopru (Gregorius, *Registrum epistolarum* 2, IX, 141, 148, 150, 152-155, 160 [Gradivo 1, 121-128]).² Skupaj z Zgodovino Langobardov Pavla Diakona (HL), ki pa je bila napisana šele konec 8. stoletja, osvetljujejo omenjena in še nekatera druga pisma papeža Gregorja Velikega v največji meri cerkvene, politične, socialne, oblastno-upravne in tudi vojaške razmere v Istri na prelomu 6. v 7. stoletje.

Istra je prišla verjetno leta 539 (Procopii *De bello Gothico* II, 28 [Gradivo 1, 28]; Benussi, 1897, 3 ss.), šestdeset let pred prvo omembo škofa v Kopru in v teku bizantinsko-ostrogotske vojne za Italijo, pod oblast cesarja v Konstantinoplu. Vsaj v začetni fazi bizantinske oblasti je ta dolgotrajna vojna (535-553), čeprav ni več potekala na njenih tleh, bistveno opredeljevala usodo Istre, ki je najmanj dvakrat, 544 in 552, služila kot zbirališče in mostišče bizantinske vojske za njene vojaške pohode v severno Italijo (Marušić, 1967, 22).³ Še na koncu ostrogotske oblasti je Istra veljala

1 Čeprav Kosova zbirka virov za srednjeveško slovensko zgodovino v marsikaterem pogledu ne zadovoljuje (več) standardov znanstvenokritičnih izdaj virov in je temu odgovarjajoče (ne)primerna tudi njena uporabnost in vrednost, jo zaradi lahke dostopnosti in jezikovne razumljivosti tudi širšemu krogu slovenskih bralcev navajam poleg merodajnih in standardnih izdaj virov.

2 Da se oznaki *insula Caprea* oz. *insula Capritana* in *castelum quod Novas dicitur* v treh listinah papeža Gregorja I. nanašata na današnji Koper in Novigrad v Istri in ne na Caorle in Cittanovo v lagunski Benečiji, danes, po dolgih diskusijah, ne bi smelo biti več sporno (Mayer, 1903, 256, op. 1; Rus, 1939, 159; Margetić, 1983c, 113 ss.; Berg, 1985, 87, op. 211; Cuscito, 1988-1989, 60, op. 11, 12; Šašel, 1989, 5 ss.; Krahwinkler, 1992, 76, op. 61) Glej tudi prispevek Rajka Bratoža v tem zborniku (Bratož, 2001). Italijansko zgodovinsko nasprotno v glavnem še vedno meni, da gre za kraja v lagunski Benečiji (nazadnje Fedalto, 1999, 118, ss., 316, 329).

3 Za širši kontekst bizantinsko-ostrogotske vojne v Italiji gl. Wolfram, 1990, 338 ss.

za bogato pokrajino (Cassiodori Senatoris Variae, XII, 22-24, 26; Matijašić, 1988, 363 ss.) in Kasiodor je okrog 537 zanjo zapisal, da jo po pravici imenujejo Kampanijo Ravene; pač v smislu, da ima za ostrogotsko prestolnico Raveno enak pomen (žitnice), kot ga je nekoč imela za cesarski Rim Kampanija (Cassiodori Senatoris Variae, XII, 22 [Gradivo 1, 24]; Matijašić, 1988, 365; Križman, 1979, 308). Z drugimi besedami, Istra je bila eden glavnih proizvajalcev in oskrbovalcev žita, vina in druge hrane. Ta ekonomska blaginja polotoka se je sprva nadaljevala tudi pod bizantinsko oblastjo. Svoj odsev je našla v zelo živahni gradbeni in umetniški dejavnosti na polotoku, ki jo sredi 6. stoletja najbolj simbolizira graditev Eufrazijane v Poreču⁴ in po svoji lepoti (*mira pulcritudine*) pozornost zbujajoča bazilika Marije Formose v Puli, ki jo je dal postaviti iz Istre izvirajoči ravenški nadškof Maksimijan, predtem diakon v Puli (Agnelli et Andreas, *Liber Pontificalis Ecclesiae Ravennatis*, 326, 329 [Gradivo 1, 34, 37]).⁵ Prav zaradi žive in z novimi impulzi obogatene kulturne dejavnosti na polotoku je v historiografiji to obdobje v zgodovini Istre označeno tudi kot "zlati obdobje bizantinske oblasti" (Marušić, 1967, 22). A ni trajalo dolgo. Končalo se je že pred koncem 6. stoletja, ko je polotok zaradi povečanega prihoda beguncev, langobardskih, slovanskih in avarskih vpadov ter oglejske ali istrske shizme zajela huda kriza.

2. Oblastno-upravna struktura bizantinske Istre okrog leta 600

V začetni fazi bizantinskega gospostva je Istra skupaj z Benečijo tvorila enotno deseto provinco Italije (*regio X Venetia et Histria*). Naselitev Langobardov v Italijo 568, ki so z izjemo priobalnih lagun zasedli vso Benečijo, je povzročila konec iz avgustejske dobe izvirajoče ureditve severovzhodne Italije (Starac, 1999, 57 ss.), saj je prej enotna provinca zaradi razdeljenosti med dve državi razpadla.⁶ Čas pa se je v

4 Pregled gradbene dejavnosti v Istri v tistem času z bogato bibliografijo gl. Bratož, 1987, 687 ss.

5 Maksimijan je bil *persona grata* cesarja Justinijana in je na mozaiku cerkve San Vitale v Raveni, ki jo je posvetil 17. maja 548 (v Raveni je posvetil še cerkve San Michele in Africisco, Sant'Apollinare in Classe in Santo Stefano Maggiore) upodobljen ob levem boku cesarja (Carile, 1991, 104-105, slika XXX); za Maksimijana gl. n. d., s. v.).

6 Kot se zdi, je bila do konca 6. stoletja prekinjena tudi že upravna enotnost bizantinske Istre z bizantinsko Benečijo, medtem ko je cerkvena enotnost ostala praktično neprekinjena še vse do sinode v Mantovi 827 (z izjemo langobardske zasedbe polotoka med 751 in 774(?), ko istrski škofi niso priznavali patriarha v Gradežu za svojega metropolita (Bratož, 1994, 58 ss.). Pisma papeža Gregorja Velikega, nastala v zvezi z reševanjem vprašanja škofa na Koprskem otoku in v zvezi s prestopom tržaškega škofa Firmina v vrste katolikov, namreč izpričujejo obstoj provincialne istrske oblasti, podrejene neposredno oblasti eksarha v Raveni (Gregorius, *Registrum epistolarum* 2, XIII, 36 [Gradivo 1, 139], *directis itaque excellentiae vestrae iussionibus his, qui in Histriae partibus locum vestrum agere*; Gregorius, *Registrum epistolarum*, 2, IX, 160 [Gradivo 1, 128]; Cessi, 1965, 406, op. 4). Giovanni de Vergottini nasprotno meni, da se je Istra ločila od bizantinske Benečije šele enkrat po letu 680 in pred 727 (Vergottini, 1924, 31 ss.).

Istri iztekal še eni rimski ureditvi, vpeljeni v času cesarjev Dioklecija in Konstantina, ki jo je karakterizirala ločitev vojaške in civilne oblasti znotraj provinc cesarstva (Benussi, 1897, 29. ss.). Od srede osemdesetih let 6. stoletja, ko se prvič omenja (Hartmann, 1889, 110; Ferluga, 1991, 356; 1992, 178), je bila namreč civilna in vojaška oblast v bizantinski Italiji združena v rokah eksarha s sedežem v Raveni. Pod njegovo komando je spadala tudi Istra in v njene zadeve je prek sebi podrejenih nosilcev oblasti lahko kadarkoli posegal. Ta struktura je zlasti razvidna iz pisma papeža Gregorja Velikega eksarhu Smaragdu iz leta 603. V njem ga je papež prosil, naj ukaže svojim namestnikom v Istri, da zaščitijo tržaškega škofa Firmina (Gregorius, *Registrum epistolarum* 2, XIII, 36 [Gradivo 1, 139]: *directis itaque excellentiae vestrae iussionibus his, qui in Histriae partibus locum vestrum agere*). Ta je prestopil v katoliški tabor in oglejski (gradeški) patriarh Sever ga je hotel za vsako ceno ponovno pridobiti v tabor shizmatikov. Podobno je Gregor Veliki že maja 599 prosil eksarha Kalinika, naj doma, v Istri, zagotovi varstvo tistim Istranom (Koprčanom?), ki so prišli k papežu z namero, da se odpovedo shizmi (Gregorius, *Registrum epistolarum* 2, IX, 141 [Gradivo 1, 121]).

Na vrhu eksarhu podrejene oblasti na provincialni ravni je v Istri stal vojaški mojster, *magister militum Grecorum*. Prvič se omenja že leta 599,⁷ ko je papež Gregor Veliki nanj naslovil pismo, v katerem je neposredno omenjena njegova oblast nad provinco (*gubernatio*). V pismu papež tudi pravi, da je od odposlancev (Kopra?), ki so prišli k njemu, veliko zvedel o njegovih slavnih delih, za katera se mu tudi zahvaljuje (Gregorius, *Registrum epistolarum* 2, IX, 160 [Gradivo 1, 128]). S tem bi lahko bile mišljene vojaške zmage nad Slovani, o katerih je eksarh Kalinik v istem času obvestil papeža (Gregorius, *Registrum epistolarum* 2, IX, 154 [Gradivo 1, 126]) in za katere ni jasno, kdo jih je izbojeval (gl. spodaj in Margetić, 1983b, 145; Ferluga, 1992, 178). Naslednja dva (morda trije, oziroma celo štirje) (Krahwinkler, 1992, 236; Žitko, 1992, 92, op. 8) po imenu poznana vojaška mojstra se v Istri omenjata šele v listini Rižanskega zbora iz 804,⁸ ki nam daje najboljše informacije o ureditvi Istre v času bizantinske oblasti.⁹ Iz listine je razvidno, da je bil *magister*

7 *Magister militum* Janez se kot odvetnik poreške škofije (*advocatus ecclesiae S. Mauri*) omenja že v listini poreškega škofa Eufrazija iz 543 (CDI 1, 20 [Gradivo 1, 30]), vendar je listina v večini svojega teksta ponaredek 13. stoletja (Benussi, 1897, 191, 233) in podatek je smatrati za neverodostojen, še zlasti, ker naj bi poreška škofija že sredi 6. stoletja imela laičnega odvetnika; nekaj, kar je za istrske škofije drugače izpričano le za čas med 991 in 1204 (Benussi, 1897, 269, op. 221).

8 V članku uporabljam novo izdajo Rižanskega zbora, ki sta jo (skupaj z italijanskim prevodom) pripravili Anamari Petranović in Annelise Margetić (PR, 55 ss.). Ta objava je s slovenskim prevodom ponatisnjena v Bratož, 1989, s hrvaškim prevodom Luja Margetića ki navaja tudi nekatere starejše objave in hrvaške prevode pa v Margetić, 1996, 131, 111-112. Nemški prevod (po standardni izdaji v I placiti del "Regnum Italiae" 1, 17) prinaša Krahwinkler ki ima tudi seznam nekaterih drugih objav, regestov in (parafraziranih) prevodov tega izjemnega dokumenta (Krahwinkler, 1992, 202 ss., op. 11).

9 Mayer, 1903, 259, jo je označil kot "die wertvollste Urkunde der italienischen Verfassungsgeschichte

militum pristojen tudi za civilno upravo na provincialni ravni, kajti v oblastni strukturi ni bilo med njim in tribuni, ki so bili nosilci oblasti na nivoju mest (*civitates*), nobenega drugega uradnika (PR, 22^r, 14-20; Mayer, 1903, 260, op. 4). Med civilnimi pristojnostmi, ki so šle vojaškemu mojstru, je v listini Rižanskega zbora še posebej jasno izpostavljena finančna uprava (PR, 21^v, 8-10; Mayer, 1903, 260, op. 1). Sedež provincialne uprave z *magistrom militom* na čelu je moral biti v Puli in ne v Novigradu, kot je večkrat dokazoval Luj Margetić (Margetić, 1983c, 125; 1990a, 117). Kajti v Pulo, in ne v Novigrad, so prihajali posamezni dostojanstveniki in visoki nosilci oblasti – poznan nam je primer oglejskega (gradeškega) patriarha, ki je bil istrski metropolit – kadar so imeli uradne razgovore (*placitum*) z *magistrom militum*, ali pa kadar so morali priti zaradi vladarjevih odposlancev (*missi dominorum nostrorum*) (PR, 21^r, 31-32).¹⁰ Da sta provincialna uprava in vojaški mojster imela svoj sedež v Puli, se zdi razumljivo, saj je temu mestu pripadalo prvenstvo med vsemi mesti bizantinske Istre: na Rižanskem zboru leta 804 je prvi dobil besedo puljski *primas*, v seznamu davčnih obveznosti, ki so jih istrska mesta in kasteli plačevali cesarju v Konstantinoplu, je Pula na prvem mestu in je skupaj s Porečem plačevala tudi najvišji davek (66 zlatnikov), poleg tega je kot edino istrsko mesto označena kot *civitas* (PR, 21^r, 28-33; Benussi, 1897, 34, op. 87). To prvenstvo je šlo Puli, ki je postala rimska kolonija že v republikanski dobi (enako tudi Tergeste, medtem ko je Parenčij mestni status dobil v avgustejski dobi) (Klebel, 1958, 45; Mlakar, 1962, 25, 30, 33), že v antiki in – kot je razvidno iz Prokopija – tudi na začetku bizantinske oblasti (Procopii De bello Gothico, III, 10 [Gradivo 1, 31]). Posebno povezan pa je bil *magister militum* tudi z Novigradom, kjer je bilo veliko državno posestvo, *fiscus publicus*, s katerim je kot njegov funkcionar upravljal poseben *cancellarius* (PR, 21^r, 32-33; Margetić, 1994, 12) in kjer je – očitno prav zato, ker je šlo za državno posestvo – okrog 800 domoval frankovski *dux*, naslednik bizantinskega vojaškega mojstra (PR, 21^r, 43; Benussi, 1897, 127; Krahwinkler, 1992, 231). Najmanj za zadnje obdobje bizantinske oblasti v Istri je verjetno, da je bil *magister militum* predstavnik domačih, istrskih Grkov, ne pa oseba, ki bi jo cesar pošiljal iz Konstantinopla (Margetić, 1996, 117). Podobno je bil tudi Janez, prvi po imenu znani duks frankovske Istre iz začetka 9. stoletja, najverjetneje predstavnik domače aristokracije (Krahwinkler, 1992, 213 ss.). Glede na listino Ludvika Pobožnega, s katero je med letoma 814 in 821 Istranom potrdil zaključke Rižanskega zbora in pravico, da po starem pravu iz lastnih vrst volijo *rectorem et gubernatorem, patriarcham, episcopos, abbates seu tribunos et reliquos ordines*, je zaključiti, da so bili vsaj v zadnji fazi bizantinske oblasti *magistri militi* voljeni funkcionarji (CDI 1, 56 [Gradivo 2, 62]; Margetić, 1996, 118).

¹⁰ "bis in das 11. Jahrhundert und einer der eingreifendsten Berichte auch über die fränkische Verwaltung überhaupt".

10 Margetić v svojih dokazovanjih primata Novigrada te informacije listine Rižanskega zbora, ki je za določitev sedeža istrske uprave odločilnega pomena, ni upošteval!

Koncentracija civilne oblasti v rokah visokih oficirjev je bila tipična za tematsko organizacijo. Vendar v nasprotju s sosednjo Dalmacijo, ki je okrog 870 postala *tema* (Ferluga, 1978, 165 ss.), ni Istra, kot se zdi, nikoli imela tega statusa. Konstantin Porfirogenet sredi 10. stoletja sicer uporablja na enem mestu svojega dela *De administrando imperio* za Istro, ki jo drugače večkrat omenja, termin *tema* (DAI, c. 30),¹¹ vendar je bil polotok tedaj že dolgo časa pod frankovsko in ne več bizantinsko oblastjo. Poleg tega bi v primeru, da bi Istra bila *tema*, na vrhu njene uprave pričakovali *stratega* in ne *magistra militum*. Bolj verjetno je, da je bila Istra nižja vojaška in upravna enota tematske ureditve, kot so bili *drungariati*, *katepanati*, *klisure*, *dukati* in *arhontije* (Ferluga, 1976, 21, 68-70). Naziv Istre v uradnih dokumentih bizantinske oblasti ni poznan,¹² bi pa lahko bila *dukat* (tako Ferluga, 1992, 182) ali pa – kar se zdi verjetneje – *provincia*.¹³ Takšen naziv je imela tudi bizantinska Benečija (*provincia Venetiarum*) in na njenem čelu je prav tako stal *magister militum* (do 727).¹⁴

O nosilcih oblasti, ki so bili nižjega ranga od *magistra militum*, nimamo v Istri za čas okrog leta 600 nobenih neposrednih podatkov. Določeno predstavo o njih nam posredujejo le častni epiteton, s katerimi so v pismih papeža Gregorja Velikega naslavljane posamezne osebe. Tako se v pismu, v katerem daje papež ravenskemu nadškofu Marinijanu napotke glede postavitve škofa na Koprskem otoku, omenja med tamkajšnjimi funkcionarji *defensor*, za katerega je domnevati, da je zastopal koprsko cerkev, ter neki *vir clarissimus* (Gregorius, Registrum epistolarum 2, IX, 155 [Gradivo 1, 127]). Nasprotno je v drugem, istočasnem pismu neki Basilius, ki ga papež hvali zaradi njegove gorečnosti v boju proti istrski shizmi, označen z epitetonom *magnitudo vestra* (Gregorius, Registrum epistolarum 2, IX, 153 [Gradivo 1, 125]), medtem ko je istrski *magister militum* Gulfaris v tretjem pismu naslovljen z *gloria vestra* (Gregorius, Registrum epistolarum 2, IX, 160 [Gradivo 1, 128]). Glede na te častne epitetone, ki so

11 Nemški prevod z izčrpnim komentarjem v Belke, Soustal, 1995.

12 Izjema je pismo cesarja Mavrikija papežu Gregorju Velikemu iz leta 591 (Gregorius, Registrum epistolarum 1, I, 16b [Gradivo 1, 103]), v katerem mu cesar naznanja, da so mu škofje *Istriensium provinciarum* poslali tri suplike. Vendar se ta naziv v konkretnem primeru poleg Istre nanaša še na bizantinsko in langobardsko Benečijo in celo na Drugo Recijo, od koder so bili škofje, ki so podpisali suplike cesarju.

13 Kot *provincia* je Istra označena v dveh uradnih pismih ostrogotske oblasti v Raveni iz leta 537 oziroma 538 (Cassiodori Senatoris Variae, XII, 22, 23 [Gradivo 1, 24, 25]), kot tudi v treh pismih papeža Štefana III. in gradeškega patriarha Janeza iz časa med 768 in 772 (Epistolae Langobardicae collectae, 19-21 [Gradivo 1, 241-243]). Za ostale označbe Istre (*territorium*, *pars*, *regio*) v obravnavanem času gl. Gradivo 1, s. v.

14 Napis iz Torcella (Documenti, 14; gl. Pertusi, 1964, 317 ss., zlasti 323), nastal 639 ob posvetitvi tamkajšnje cerkve Matere Božje, omenja, da je bila cerkev zgrajena *per bene meritum Mauricium gloriosum magistromilitum provincie Venetiarum*. V oporoki beneškega doža Justinijana iz 829 pa se taisti Mauricij omenja na naslednji način: *...domno Mauricio, magistro militi[sic!], qui fuit dux Venec[iarum]* (CDP 1, 7). Še v 9. stoletju je bila priobalna Benečija *provincia*, pa čeprav ji je od 727 načeloval *dux* (Cessi, 1968, 91 ss.; 1965, 408 ss.).

bili vezani na točno določeno mesto znotraj vojaške in civilne uradniške hierarhije (Hartmann, 1889, 43 ss., 57 ss., 153 ss.), se po mnenju Luja Margetića za *virom clarissimus* skriva *tribunus-comes*, ki naj bi bil na Koprskem otoku civilni uradnik s finančnimi pristojnostmi, medtem ko je epiteton *magnitudo vestra*, ki ga je nosil Basilius, šel ali vojaškim tribunom, ki so bili kot visoki oficirji poveljniki posameznih *civitates* oziroma *castella*, ali pa najvišjim civilnim uradnikom ranga *praeses provinciae*, pri čemer je bolj verjetna prva možnost (Margetić, 1983c, 123 ss.).

Tribuni so bili bizantinska institucija, ki jo je novi frankovski režim odpravil (PR, 22^f, 22, *Tribunatus nobis abstulit [dux Johannes]*)¹⁵ in zamenjal z nižjimi *centarchi*, proti čemur so se na Rižanskem zboru pritoževali predstavniki istrskih mest.¹⁶ Poleg njih se kot bizantinski nosilci oblasti na nivoju mest in kastelov v listini Rižanskega zbora omenjajo še *domestici*, *vicarii* in *loci-servatores* (PR, 22^f, 14-22). Slednji naj bi sovpadali s sodniki-*iudices* in naj bi bili v razliko od tribunov, domestikov in vikarjev, ki so bili oficirji, civilni komunalni uradniki. Med *iudices* je od drugih izstopal *primas* v Puli, katerega naslov spominja na dalmatinskega priorja v Zadru (Mayer, 1903, 261 ss.).¹⁷ Pod vodstvom *magistra militum* so omenjeni nosilci oblasti tvorili provincialni zbor (*communio*), ki je odločal o vseh najpomembnejših stvareh in na katerem so bili hierarhično rangirani glede na svoje dostojanstvo (PR, 22^f, 16-17; Margetić, 1990a, 124 ss.). Če si je kateri med njimi pridobil pri cesarju v Konstantinoplu naslov konzula (*imperialis hypatus*), mu je pripadlo mesto takoj za vojaškim mojstrom (PR, 22^f, 17-19). Predstavljamo si lahko, da so nosilci teh uradov in zvenceh naslovov izvirali iz domače aristokracije in cesarske birokracije ter da so skupaj s cerkvenimi dostojanstveniki – škofi – oblikovali vladajoči in politično ter gospodarsko odločujoči sloj prebivalstva v Istri (prim. Ferluga, 1987, 167; 1991, 183; Margetić, 1990, 128 ss.)¹⁸ Veliko vprašanje je seveda, ali je ureditev, kot je razvidna iz listine Rižanskega zbora, veljala tudi že ob koncu 6. stoletja. Domnevamo lahko, da je bila vsaj v glavnem, če že ne v vsem, enaka, saj sta temeljni instituciji v strukturi istrske uprave, *magister militum* in *tribunus*, izpričani tako v pismih papeža Gregorja Velikega kot v listini Rižanskega zbora.

Podlaga tako zasnovane upravne strukture Istre je bila teritorialna razdelitev polotoka. Istra, ki jo je kot celoto predstavljal samo *magister militum*, je bila sestavljena

15 Na Rižanskem zboru je bila bizantinska ureditev v veliki meri restavrirana in v tem kontekstu je razumljivo, da so v Trstu še leta 847 oporoko nune Maru podpisali tribuni, locisalvatorji (=loci-servatorji) in vikarji (CDI 1, 59 [Gradivo 2, 137]).

16 Centarh je bil bizantinski oficirski naslov, nižji od tribuna, in ga ni zamenjevati s frankovskim centenarijem (Mayer, 1903, 266 ss.; Krahwinkler, 1992, 238).

17 Za drugačna mnenja gl. Benussi, 1897, 335 ss; Krahwinkler, 1992, 228, op. 156; Margetić, 1990a, 119 ss. O priorju v Zadru, ki pa ni bil samo najvišji komunalni uradnik, marveč je bil od konca 10. stoletja – namesto nekdanjega stratega – predstojnik celotne teme Dalmacije gl. Mayer, 1903, 220 ss.; Steindorff, 1984, 35 ss.

18 Za ostale sloje istrske družbe, kot so bili *servi*, *liberti*, *advenae* in *liberi*.

iz posameznih mest in kastelov s pripadajočimi teritoriji. Drugače povedano, Istra je bila zveza v veliki meri avtonomnih mest, ki so nad seboj priznavala neposredno oblast *magistra militum* in formalno suverenost cesarja v Konstantinoplu (Margetić, 1990a, 118). Takšna ureditev je bila v osnovi identična rimski, s to razliko, da so rimsko provinco Istro tvorila le tri mesta-kolonije s pripadajočimi teritoriji: Pola, Parenčij in Tergeste (Margetić, 1990b, 109 ss.; Starac, 1999, 107 ss.). V bizantinski dobi je nato prišlo do nastanka novih mest-škofij in kastelov ter posledično do drobljenja prvotne strukture in oblikovanja novih mestnih teritorijev. Ta proces je v veliki meri postaviti v zadnjo četrtino 6. stoletja, ko so kot škofijski sedeži prvič izpričani Cissa-Betika(?), Pedena-Pičan, castellum Novas-Novigrad in insula Capritana-Koper,¹⁹ takrat pa naj bi se iz starih mestnih teritorijev izločili tudi nekateri kasteli s svojimi ozemlji kot Motovun, Buzet in Piran (Klebel, 1958, 45-47, 61 ss.). Te spremembe v temeljni strukturi Istre, ki je tudi v naslednjih stoletjih opredeljevala življenje na polotoku, so bile vsaj deloma povezane s slovansko-avarsko osvojitvijo nekdanjega noriško-panonskega prostora, ki je pripeljala do izselitve dela staroselskega prebivalstva v Istro, kamor so prenesli ali pa na novo ustanovili posamezna mesta (okvirno gl. Klebel, 1958, 45 ss.), ter z obrambo pred njihovimi napadi, ko so verjetno nastali nekateri kasteli (Marušić, 1960, 19 ss.; Margetić, 1983b, 153). Posebno mesto v strukturi Istre je imel Trst, ki je v listini Rižanskega zbora označen kot *numerus* (PR, 21^r, 30). Bil je vojaško-komunalno-teritorialna enota posebne vrste, v kateri je bila prvotno stacionirana velika vojaška enota, *bandum*, za katero je predvidevati, da je bila zadolžena za obrambo severovzhodne Istre. S tem v zvezi začetke tržaškega *numerus*a največkrat povezujejo s slovansko, avarsko in langobardsko nevarnostjo ob koncu 6. in v začetku 7. stoletja (gl. Benussi, 1897, 50 ss.; Mayer, 1903, 264; Cusin, 1930, 43; Ferluga, 1987, 167; Krahwinkler, 1992, 231). Pojem *numerus tergestinus* je zelo verjetno pokrival celotno severozahodno istrsko območje, vključno z Umagom, Piranom, Koprom in Miljami.²⁰

19 Cissa in Pedena kot škofijska sedeža sta prvič izpričana na gradeški sinodi 572-577, castellum Novas-Novigrad in insula Capritana-Koper pa 599 (Bratož, 1986b, 383). Omemba škofov v Pedeni in Novigradu (kot *Aemoniensis*!) v listini ravenskega nadškofa Maksimijana iz 547, katere izročilo je zelo slabo, je več kot vprašljiva (skeptično o tej listini tudi Cuscito, 1988-1989, 58, op. 4). Še zlasti, ker ima branje *Germanus Aemoniensis* in *Theodorus Petinesis* samo CDI 1, 21, medtem ko je v drugih izdajah branje *Germanus Bononiensis* in *Theodorus Brixensis* (Gradivo 1, 38), kar je spet historično netočno, saj je škofija v Šabnu šele leta 901 prišla v posest Brixna (*Prichsna*) in je tja prenesla svoj sedež okrog 960, ko se 967 prvič omenja *Prihsinensis sanctae ecclesiae episcopus* (gl. Haggeneder, 1985, 227). Toda kljub preselitvi se je škofija v Brixnu zaradi močne tradicije še na začetku 11. stoletja označevala kot *ecclesia Sabienensis* (D. H. II 27, 31, 67, 228, 424 [1020: prvič *Brixensis*]). K zapleteni problematiki škofij Cissa in Pedena gl. Margetić, 1983c, 126 ss; 1990a, 119 ss.; Bratož, 1992, 297 ss. Za lokalizacijo Cisse v Betiko pa Marušić, 1991, 403 ss.

20 Tako je najlažje razložiti podatek iz listine Rižanskega zbora, da plačuje Trst takoj za Pulo in Porečem (66 zlatnikov) najvišji davek (60 zlatnikov) in da se omenjeni štirje kraji v listini ne omenjajo (Margetić, 1990a, 126 ss.).

3. Prihod beguncev pred Avari in Slovani in posledice

Langobardska naselitev v Italiji in slovansko-avarska osvojitvev panonsko-noriškega ozemlja do vzhodnih meja Italije sta imeli za zgodovino Istre daljnosežne posledice in z njima je bilo konec t. i. "zlatega obdobja" bizantinske oblasti na polotoku. Langobardska zasedba Benečije 568, ki je potekala razmeroma mirno, ni povzročila samo že omenjenega razpada X. regije Italije, Benečije in Istre, in kasneje, leta 607, še oglejskega patriarhata na katoliški bizantinski patriarhat v Gradežu in shizmatični langobardski patriarhat v Ogleju, marveč je na svojem obrobju sprožila tudi beg dela prebivalstva. Najprominentnejši med njimi je bil patriarh Pavlin, ki je skupaj s cerkvenim zakladom zbežal iz Ogleja v bližnji bizantinski Gradež (HL II, 10).²¹ Če je verjeti kasnejšim beneškim kronikam, naj bi bil takrat razrušen tudi Trst (Gradivo 1, 73 [Chronicon Gradense, Chronicon Venetum vulgo Altinante, Danduli Chronicon]).²² Vsekakor ni izključiti možnosti, da so prebivalci Benečije bežali pred Langobardi tudi v bizantinsko Istro, čeprav o tem nimamo zanesljivih poročil,²³ in tudi drugače je langobardska zasedba severovzhodne Italije potekala tako, da je večina staroselskega prebivalstva ostala na svojih domovih; vsaj tako je sklepati iz dejstva, da so z izjemo oglejskega patriarha škofje Benečije ostali na svojih sedežih (Mor, 1980, 256; Hauptfeld, 1983, 47 ss.; Krahwinkler, 1992, 31).

V tem oziru je veliko večje posledice za Istro imela naselitev Slovanov in Avarov v panonsko-noriškem prostoru konec 6. stoletja, ki je bil s tem odrezan od Italije, njene tradicije in njenih institucij. Z novoselci in novimi gospodarji se je začel uveljavljati nov politični, družbeni in gospodarski red ter tudi nov poglede na bogove (Grafenauer, 1970-1971, 17 ss.; 1988, 342 ss., ponatis 2000; Štih, 2002). V takšnih razmerah, ko je bilo ogroženo življenje in imetje, je marsikateri staroselec iskal

21 Podobno je v Liguriji tamkajšnji metropolit, milanski nadškof Honoratus, zbežal v Genovo (HL II, 25).

22 Poročila so malo verjetna, ker o tem ne poročata starejša Pavel Diakon in Ivan Diakon (v svoji Beneški kroniki). Poleg tega kaže epigrafski napis iz leta 571 (*Maurentius v[ir] i[llustris]* (=kurijal)) na obstoj komunalne organizacije v Trstu (gl. Benussi, 1897, 10, op. 19 (objava napisa po CIL, V, 694); Margetić, 1992, 155). Na drugi strani je bila leta 1859 pri obnovi oltarja sv. Lazarja v tržaški stolnici najdena svinčena ploščica z napisom, da so bile *propter gueras ac cupidas voluntates* prenešene relikvije treh tržaških mučencev (Zena, Justine in še enega po imenu nepoznanega) iz pokopališke cerkve Sv. mučencev, ki je ležala zunaj mestnega obzidja (*extra menia civitatis*), v omenjeno stolnico (CDI 1, 24). Napis naj bi se nanašal na leto 568 in naj bi pričal o langobardski nevarnosti, ki je grozila mestu. Poleg tega poročajo pred opombo navedene kronike o prenosu relikvij tržaških mučencev v Gradež (Kollautz, 1965, 622).

23 Chronicon Venetum vulgo Altinante 5, 36: *De eadem Altinensium cives dua pars populi exierunt: peregrerunt ex captivitate alii Ravenna, alii Istria, alii Romania* (Benussi, 1897, 573, op. 171); Danduli Chronicon V, 8.1: *Huius tempore Istriorum gens barbarorum invasionibus graviter afflictia in Caprariam insulam secedunt et domos construunt et in gloriam catholici principis fundatum oppidum Justinopolim vocaverunt* (Gradivo 1, 75).

varnost v Italiji, bodisi v langobardski Furlaniji bodisi v bizantinski Istri. Najbolj neposredna priča tega bega je pismo papeža Gregorja Velikega iz maja 599 ravenskemu nadškofu Marinijanu. V njem ga med drugim obvešča, da je bil v kastelu *Novas* – to je v istrskem Novigradu²⁴ – postavljen za škofa neki Janez, ki je prišel iz Panonije (*episcopus quidam Johannes nomine de Pannoniis veniens fuerit constitutus*); pod njegovo cerkveno vodstvo in oblast pa so spadali tudi prebivalci Koprškega otoka, ki je bil *quasi per diocesim* priključen Novigradu (Gregorius, Registrum epistolarum 2, IX, 155 [Gradivo 1, 127]). Iz razloga, da nosi Novigrad ob svoji prvi omembi tipično ime novoustanovljenega kraja²⁵ (*Novas* v pismu papeža Gregorja Velikega oziroma *Neapolis* pri anonimnem ravenskem geografu) (Ravenatis anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica IV, 30 [Gradivo 1, 182]), da ga njegovo srednjeveško ime *Emon(i)a*²⁶ povezuje s tradicijo antične Emone in da so v njem častili kult emonskega mučenca Pelagija (Bratož, 1986a, 177; 1999a, 168 ss., 220 ss., zlasti 234),²⁷ se zdi verjetno, da je bil Janez prvotno emonski škof – čeprav nič manj možno tudi celejanski²⁸ – ki se je skupaj z njenimi prebivalci umaknil pred avarsko-slovansko nevarnostjo v Istro in tam ustanovil Novigrad (Rus, 1939, 152, 164 ss.; Klebel, 1956, 485 ss.; Šašel, 1992, 578 ss.; Bratož, 1984, 65 ss.)²⁹. Z begom romanskega prebivalstva v Istro se navadno povezuje tudi čaščenje kulta sv. Maksimilijana Celejanskega v Piranu in Kopru (Bratož, 1986a, 187 ss.; 1999a, 250 ss.). Sv. Maksimilijana (Celejanskega?) so že na začetku 8. stoletja častili tudi v salzburškem Pongauu, kasnejšem Bischofshofnu, v miljeju, ki ga je v veliki meri opredeljevalo romansko prebivalstvo (Notitia Arnonis c. 8; Breves Notitiae c. 3),³⁰ kar bi lahko

24 Gl. op. 2 t. d.

25 Pri tem je treba opozoriti, da je na območju Novigrada obstajala naselbina že v rimski dobi in da je kasnejša novigrajska stolnica v osnovi zgodnjekrščanski objekt iz druge polovice ali konca 5. stoletja (Mlakar, 1962, 35; Bratož, 1987, 688; Marušić, 1988-1989, 9 ss.; Starac, 1999, 113 ss.).

26 Prvič izpričano leta 1037 v darovnici cesarja Konrada II. novigrajski cerkvi, ki pa je ohranjena v zelo poznem prepisu (D. Ko. II 249 [Gradivo 3, 99]: *sancta Aemoniensis ecclesia, Aemoniensis civitas*).

27 S čaščenjem Pelagija je povezano tudi vprašanje kulta sv. Maksima, ki si ga lastita tako Emona kot Novigrad (Bratož, 1986a, 124 ss.).

28 Za enačenje novigrajskega Janeza iz leta 599 s celejanskim škofom bi govorilo predvsem dejstvo, da se je tako v obdobju 572/577 (sinoda v Gradežu; gl. op. 50 t. d.) in 590 (HL III, 26) imenoval celejanski škof, medtem ko je bilo emonskemu škofu v istem času ime Patricij (gl. zlasti Berg, 1985, 87, op. 212). Vendar, če je celejanska škofija – kot *ecclesia in gentibus* – preživela konec antike in je na rimski sinodi leta 680 omenjeni *Andreas (humilis) episcopus sanctae ecclesiae Celeianae provinciae Istriae* v resnici bival na ozemlju svoje matične škofije in ne v Istri (k temu se nagiba Bratož, 1996, 205 ss.; 1998, 587 ss.), potem ni pričakovati, da bi bil celejanski škof konec 6. stoletja begunec in ni praktično nobene možnosti za enačenje novigrajskega Janeza s celejanskim škofom.

29 Beg sam ni datiran. Vemo samo, da se je zgodil pred poletjem leta 599, ko o njem kot o dejstvu poroča: papež Gregor Veliki. Možno je, da sta bila Patricij iz Emone in Janez iz Celeje že okrog leta 590 begunca pri patriarhu (gl. spodaj).

30 O ustanovitvi samostanske celice sv. Maksimilijana s strani salzburškega škofa Ruperta in bavarškega vojvode Teoda ter o vprašanju izvora tamkajšnjega Maksimilijanovega kulta, ki naj bi ga po

pričalo, da se je del staroselskega romanskega prebivalstva iz južnega Norika pred Slovani in Avari umikal tudi na Bavarsko in ne samo v Italijo.³¹

Poleg škofije v Novigradu bi bil lahko tudi nastanek preostalih treh istrskih škofij (Koper, Pedena, Cissa) v zadnji četrtini 6. stoletja v povezavi z begunci, ki so skupaj s svojimi cerkvenimi dostojanstveniki bežali v varnejše obmorske predele (Bratož, 1984, 67). V primeru škofa Janeza in prenosa njegovega sedeža v Novigrad je domnevati, da se je moral zgoditi s soglasjem tržaškega škofa, katerega škofija je na jugu segala vse do reke Mirne in je torej tudi prostor Novigrada prvotno spadal pod njegovo cerkveno jurisdikcijo (Margetić, 1983c, 118). Takšno ravnanje domačega škofa nasproti begunskemu bi bilo v duhu (ne pa po črki!) ukaza cesarja Mavrikija in priporočila papeža Gregorja Velikega škofom v Iliriku iz leta 591, naj pomagajo svojim kolegom, ki so v stiski pred Avari in Slovani bežali v varnejše pokrajine (Gregorius, *Registrum epistolarum* 1, I, 43).³² Vsekakor se zdi, da imamo v primeru Janeza opraviti z organiziranim odhodom beguncev v Italijo. To pa je nekaj, kar nam je poznano že ob delni evakuaciji Obrežnega Norika približno stoletje pred tem: leta 488 so bili na Odoakrov ukaz in pod vodstvom njegovega visokega oficirja, komesa Pierija, v Italijo preseljeni tamkajšnji Romani. Ob tem se je sodobnikom ponujal redko videni prizor: na čelu kolone provincialnega prebivalstva, ki ga je spremljala Odoakrova vojska z rugijskimi vojnimi ujetniki, so peljali krsto s posmrtnimi ostanki svojega dobrotnika in svetnika Severina (Eugippius, *Vita sancti Severini* c. 44). Evgipijev opis teh pretresljivih dogodkov nam, če ne drugega, daje predstavbo o tem, kako bi lahko potekala tudi selitev beguncev pred Slovani in Avari v Istro. Druga primerjava, ki jo lahko pritegnemo v obravnavo nastanka škofije v Novigradu pod škofom Janezom, pa je seveda beg patriarha Pavlina iz Ogleja v Gradež leta 568, ki je pomenil tudi prenos (nad)škofijskega sedeža v bizantinski kastel.³³ Poleg tega nam primer Janeza kaže, da je pri beguncih, ki so prišli v Istro, v pomembni meri računati s pripadniki vodilnega in izobraženega družbenega sloja, in predstavljamo si lahko, da so bežali predvsem tisti, ki so imeli kaj izgubiti (prim. Štih, 1999b, 83 ss.).

Val beguncev, ki ga je nemogoče kvantitativno oceniti, je za Istro vsekakor pomenil veliko spremembo. Povzročil je nastanek novih škofijskih sedežev, *civitates*, in verjetno tudi drugih utrjenih krajev, *castella* (Marušić, 1960, 8; Klebel, 1958, 45-47, 61 ss.).³⁴ S tem je v Istri prišlo do prekrajanja starih mestnih teritorijev in do spremembe osnovne teritorialno-upravne strukture polotoka (Klebel, 1958, 46 ss.).

nekaterih domnevah v Pongauu čistili že v rimski dobi, gl. nazadnje Jahn, 1991, 64 ss., 79 ss.; Dopsch, 1996, 75 ss.; 1997, 99 ss.

31 O tem bi morda lahko pričal tudi prenos noriškega imena na zahod, na Bavarsko in kasnejšo Tirolsko, čeprav se daje prednost drugim razlagam (Klebel, 1958, 481 ss.; Wolfram, 1995, 71 ss.).

32 Ubežni škofje naj bi obdržali svoje dostojanstvo, ne pa pravic, da s tem ne bi bila zmanjšana oblast škofa-gostitelja (Lukman, 1980, 151 ss.; Bratož, 1992, 380, op. 87).

33 Gl. op. 21 t. d.

34 Gl. tudi op. 19 t. d.

Poleg tega – čeprav nimamo podatkov – lahko realno domnevamo, da je prihod beguncev, ki jim je bilo treba zagotoviti materialne možnosti za življenje in ki jim je srečanje z mediteranskim svetom in morjem pomenilo novo življensko okolje, drugačno od tistega v kontinentalni notranjosti, povzročal socialne napetosti in trenja in da je bila na veliko preizkušnjo postavljena solidarnost med ljudmi. Del teh socialnih tenzij med istrskimi staroselci in novselci-begunci se je, kot se zdi, pokazal tudi v velikem sporu o shizmi Treh poglavij. Za tri severnoistrska mesta, Novigrad, Koper in Trst, vemo, da je v njih prihajalo do hudih nasprotij med shizmatično in katoliško stranko (Margetić, 1983c, 117 ss.; Hauptfeld, 1983, 54 ss.; Bratož, 1984, 67 ss.; 1990, 32 ss.) in vsaj za Novigrad je domnevati, da se je nasprotje med shizmatiki in katoliki pokrivalo z nasprotjem med staroselci in novselci-begunci. Kajti škof Janez, ki je prišel iz Panonije, je bil katolik in je zato morala biti katoliška tudi verska skupnost, ki je prišla z njim.³⁵ Kaj je to pomenilo za shizmatičnega metropolita, oglejskega (gradeškega) patriarha Severa, kaže dejstvo, da je dal Janeza pregnati s silo in je na njegovo mesto posvetil shizmatičnega škofa s sedežem v Kopru.³⁶ Toda huda nasprotja med katoliško in shizmatično stranko v novigrajsko-koprski škofiji so se nadaljevala tudi pod novim pastirjem, ki je nato kar dvakrat zamenjal stran (iz shizme se je obrnil v katolištvo in nato spet v shizmo), preden je v spor na pobudo katoliške stranke posegel papež (Gregorius, Registrum epistolarum 2, IX, 155 [Gradio 1, 127]).

4 Langobardski, avarski in slovanski vpadi na polotok

Del istega zgodovinskega procesa – to je langobardske zasedbe Italije in slovansko-avarske zasedbe panonsko-noriškega prostora – ki je sprožil prihod beguncev v Istro, so bili tudi vpadi omenjenih treh ljudstev na polotok. V razponu več kakor dvajset let so se dogajali na prelomu 6. v 7. stoletje in posledice, ki so jih povzročili, so bile za lokalno prebivalstvo še veliko težje, kot so jih povzročili begunci. Prvi vpad se je zgodil okrog leta 588. Takrat je pod poveljstvom tridentinskega duksa

35 Čeprav je v pismu papeža Gregorja I. govor samo o škofu, ki je prišel iz Panonije (Gregorius, Registrum epistolarum 2, IX, 155 [Gradio 1, 127]), je realno domnevati, da ni prišel sam, ampak je stal na čelu določene skupnosti, ki je bila nosilec in varuh tradicije, ki jo je prinesla s seboj v novi dom (gl. op. 25-29 t. d.). Rus misli celo, da bi jih lahko bilo "sto ali nekaj sto" (Rus, 1939, 164). Podobno kot Gregor I. je tudi Paulus Diaconus (HL II, 10) prikazal beg oglejskega patriarha Pavlina iz Ogleja v Gradež kot beg enega samega moža, kar seveda ni verjetno.

36 Čeprav patriarh Sever v pismu papeža Gregorja I. ni izrecno omenjen in ne glede na to, da tudi branje, da je bil Janez pregnan *ab Histria episcopo* (Margetić, 1983c, 118, op. 25 meni, da se pod to oznako skriva shizmatični tržaški škof Firmin), ni zanesljivo (nekateri berejo *abstricto episcopo*; gl. nazadnje Fedalto, 1999, 118), ne more biti dvoma, da je za akcijo stal patriarh Sever, kajti le on je kot metropolit lahko postavil novega škofa (*alius illic fuerit ordinatus*).

Evina po Istri³⁷ ropala in požigala vojska langobardskega kralja Autharija, sklenila mir in se vrnila z veliko denarja (HL III, 27). Ta langobardska akcija, sprožena s strani kralja in ne Istri sosednjega furlanskega duksa Grasulfa, ni bila namerjena samo proti bizantinski oblasti v Italiji, marveč jo je razumeti tudi v funkciji notranje-politične konsolidacije centralne kraljeve oblasti v Paviji nasproti avtonomističnim duksom, med katerimi je imel furlanski vojvoda, ki je stal na čelu prve in sprva najpomembnejše langobardske vojvodine v Italiji, še kako pomembno mesto (Brozzi, 1970-1971, 76; Krahwinkler, 1992, 29 ss.). Furlanski vojvoda Grasulf je namreč v času *interregnuma*, ko so v desetletju med letoma 574 in 584 po umoru kralja Klefa Langobardom vladali posamezni vojvode (gl. Jarnut, 1982, 37 ss.), najverjetneje stopil v bizantinsko službo. S tem si je pridobil status bizantinskega federata, ki ga je kasneje imel tudi njegov sin Grasulf II. in tako okrepil svojo avtonomno politično pozicijo nasproti lastnemu kralju (Brozzi, 1970-1971, 76; Krahwinkler, 1992, 37; Margetić, 1992, 159). Ena izmed nalog Grasulfa v bizantinski službi bi kaj lahko bila vojaška podpora eksarhu in njemu podrejenim oficirjem v obrambi Istre (in vzhodne meje Italije) pred Slovani in Avari (Kollautz, 1965, 25; Brozzi, 1975, 29; Krahwinkler, 1992, 37). To pa bi spet pomenilo opozicijo Authariju, ki ga je z avarskim kaganom vezala pogodba o zavezništvu in prijateljstvu, sklenjena že pod kraljem Alboinom (568) (Štih, 1999a, 114; 2000, 29 ss.).³⁸ Domnevno je prav Evinova več kot uspešna demonstracija sile v istrskem zaledju Furlanije spravila Grasulfa s kraljem (Krahwinkler, 1992, 37).

Naslednji langobardski vpad v Istro je sledil leta 602, ko so skupaj z njimi sodelovali tudi Avari in Slovani. To je bil najhujši napad na polotok in združeni napadalci so po poročilu Pavla Diakona "vse opustošili z ognjem in ropanjem" (HL IV, 24). Za napadom so stali usklajeni in skupni interesi langobardskega kralja Agilulfa in avarskega kagana, ki so jih definirali kar trije med njima sklenjeni sporazumi o miru (591/92, 596, 602: *pax (perpetua)*) (HL IV, 4, 12, 24).³⁹ Teh že

37 Margetić in Grafenauer menita, da se pojem *Histra* v poročilu Pavla Diakona o pohodu tridentinskega duksa Evina nanaša na širši prostor (bizantinskih) Benetk oziroma na bizantinski obrežni del Benečije (Margetić, 1992, 159; Grafenauer, 1988b, 139, op. 70). To je v izrecnem nasprotju s Pavlovim opisom severovzhodne Italije, kjer razlikuje med Benečijo, Benetkami in Istro (HL II, 14, *Venetia enim non solum in paucis insulis, quas nunc Venetias dicimus, constat, sed eius terminus a Pannoniae finibus usque Adduam fluvium protelatur...Venetiae etiam Histra conecitur, et utraque pro una provincia habentur...Huius Venetiae Aquileia civitas exitit caput; pro qua nunc Forum Iulii*). Gl. tudi Hauptfeld, 1983, 50, op. 59.

38 Nasploh so bili odnosi med langobardskimi kralji in avarskimi kagani ves čas tradicionalno dobri in centralna kraljeva oblast v Paviji se je v svojih bojih z avtonomističnimi duksi v Čedadu večkrat naslonila na pomoč Avarov (gl. Štih, n. d.), najbolj eksplicitno leta 664, ko so Avari vdrl v Furlanijo na ukaz [sic!] langobardskega kralja ter premagali in ubili upornega furlanskega duksa Lupusa (HL V, 18-21).

39 *Pax* ne pomeni samo sklenitve miru, marveč sklenitev političnega sporazuma o vprašanjih skupnega interesa (Margetić, 1992, 167, op. 116; Štih, 1999a, 114, op. 79). Slovani, ki so sodelovali v tem

kar zavezniških odnosov med Agilulfem in kaganom ne ilustrira samo skupni napad na Istro 602, marveč tudi to, da je langobardski kralj leto predtem poslal avarskemu vladarju rokodelce, da so mu zgradili ladje, s katerimi je nato "osvojil neki otok v Trakiji" (HL IV, 20),⁴⁰ kagan pa je uslugo vrnil s kontingentom slovanskih čet, ki jih je leta 603 poslal Agilulfu v pomoč pri obleganju in zavzetju bizantinske Cremone (HL IV, 28). Skupni langobardsko-avarsko-slovanski napad na Istro je bil namerjen proti bizantinski oblasti in je sledil neposredno potem, ko so Agilulfovi odposlanci sklenili v Avariji s kaganom "večni mir". Bizanc ni bil samo sovražnik Langobardov, s katerimi je bil cesar v Konstantinoplu od 590 bolj ali manj v stalnem konfliktu zaradi gospostva nad Italijo (Jarnut, 1982, 44), marveč tudi Avarov, proti katerim je vodil Maurikij na Balkanu že od leta 592 vojno in v kateri so uspehi bizantinske vojske pod poveljstvom Priska le malo predtem (600) močno omajali moč Avarov in položaj kagana (Pohl, 1988, 128 ss., 156 ss.; Grafenauer, 1950, 72 ss.). A za napad na Istro je imel Agilulf še en dober razlog: z njim ni meril samo na Bizanc, temveč tudi na furlanskega vojvodo Gisulfa II., sina že omenjega Grasulfa. Gisulf II. je že leta 590 postal bizantinski federat in se *cum suis prioribus et integro suo exercitu* podredil bizantinski oblasti (Epistolae Austrasicae 41 [Gradivo 1, 99]; Krahwinkler, 1992, 37, op. 37; Margetić, 1992, 159). S tem sta pridobila tako Bizanc kot furlanski vojvoda. Prvi je okrepil svoj položaj na severnem Jadranu, drugi pa proti lastnemu kralju. Grob langobardskega vojščaka s konjeniško opremo in orožjem, odkrit na Brešču pri Buzetu, ki spada po bogastvu in strukturi svojih najdb med t. i. "knežje grobove" in ki ga arheologi datirajo v čas okrog 600 (Marušić, 1962, 455 ss., 460 ss., tab. 1-3; 1987, 81 ss.), daje slutiti, da je Gisulf II. v bizantinski službi nadzoroval eno najpomembnejših vozlišč v prostoru severne Istre.⁴¹ Tudi ni izključiti, da sta furlanski vojvoda in njegova vojska v langobardsko-avarsko-slovanskem napadu na Istro sodelovala na bizantinski strani. Že naslednje leto (603) se je Gisulf II. spraval s kraljem Agilulfom, ki ga je "sprejel v miru" (HL IV, 27). Vzroki za ta akt pomiritve nam niso znani, a ne bi bilo presentljivo, če je k njemu svoje prispevala tudi koalicijska vojna v Istri, ki je demonstrirala ranljivost prostora na vzhodni meji Italije, stisnjenega med silo langobardskega kralja na zahodu in avarskega kagana na vzhodu.

napadu na Istro, so bili podrejeni oblasti avarskega kagana. To je jasno razvidno iz dejstva, da je poslal kagan naslednje leto langobardskemu kralju na pomoč pri obleganju Cremone kontingent slovanske vojske. Poleg tega Slovani v tistem času niso bili subjekt mednarodnega prava in vse sporazume, bodisi s cesarjem v Konstantinoplu bodisi s kraljem v Paviji, je sklepal kagan. O razmerju med Avari in Slovani gl. Grafenauer, 1950, 91 ss., in od novejšje literature Avenarius, 1974, 11 ss.; Fritze, 1979, 498 ss.; Pohl, 1988, 94 ss.; 1995, 86 ss. Precej nekonvencionalno Pritsak, 1982, 353 ss.

40 O otoku v Trakiji gl. Pohl, 1988, 159, 389, op. 4.

41 Drugače Margetić, ki povezuje grob v Brešču s časom neposredno po preselitvi Langobardov v Italijo (Margetić, 1992, 157). Pomen Buzeta in njegovega teritorija v bizantinski Istri izpričuje listina Rižanskega zbora. Od skupno 344 zlatnikov davka, ki ga je bila provinca dolžna plačati v državni fiskus, jih je Buzet prispeval 20 (PR, 21^v, 32).

Slovani, ki so 602 sodelovali v langobardsko-avarskem napadu na Istro, so polotok ogrožali že predtem. Tako je tožil konec julija leta 600 papež Gregor Veliki v pismu salonitanskemu nadškofu Maksimu, ki je bil v Dalmaciji prav tako izpostavljen vedno večjemu slovanskemu pritisku, da je zelo vznemirjen zaradi Slovanov *quia per Histriae aditum iam ad Italiam intrare coeperunt* (Gregorius, Registrum epistolarum 2, X, 15 [Gradivo 1, 131]). Papeževo pismo je mogoče razumeti na dva načina: bodisi da so Slovani z vstopom v Istro že začeli vdirati v Italijo, bodisi da so skozi Istrska vrata že začeli vdirati v Italijo (gl. Margetić, 1983b, 145 ss.; Bratož, 1992, 303 ss.). A ne glede na različni možnosti interpretacije papeževega pisma iz njega izhaja, da so Slovani, ki so približno v poldrugem desetletju predtem poselili širši prostor Vzhodnih Alp (Grafenauer, 1970-1971, 17 ss, 26 ss.), na prelomu stoletja že ogrožali vzhodno mejo Italije in z njo nujno tudi bizantinsko Istro. Prav nanjo se najverjetneje nanaša še ena vest papeža Gregorja Velikega. V pismu, ki ga je maja 599 pisal eksarhu Kaliniku v Raveno, omenja tudi zmage nad Slovani (*de Sclavis victorias*), o katerih mu je poročal prav eksarh (Gregorius, Registrum epistolarum 2, IX, 154 [Gradivo 1, 126]). O tem, kje so bile izbojevale te zmage, v pismu ne zvemo. Tudi ni jasno, ali je v njih sodeloval eksarh sam (s svojo vojsko) ali pa je le posredoval novico.⁴² Zgodovinopisje je enotnega mnenja, da je do bojov in zmag nad Slovani najverjetneje prišlo nekje v Istri (npr. Benussi, 1897, 16; Kos, 1950, 58; Grafenauer, 1969, 41; Margetić, 1983b, 145). Zaradi geografskih in cestno-prometnih razlogov je domnevati, da je do slovansko-bizantinskih bojov prišlo v severnem oziroma severozahodnem delu Istre, to je na prostoru, ki je spadal pod kontrolo tržaškega numerusa in bližnjih kastelov (Koper, Piran, Novigrad). Zmage nad Slovani je dosegel bodisi eksarh bodisi vojska pod poveljstvom *magistra militum* Gulfariusa, kateremu se papež še v istem mesecu ali pa le malo kasneje zahvaljuje za "njegova slavna dela" (Gregorius, Registrum epistolarum 2, IX, 160 [Gradivo 1, 128]; Ferluga, 1992, 178), bodisi lokalne milice posameznih istrskih mest in kastelov. Morda so pomemben prispevek k tem zmagam dali prav prebivalci Koprškega otoka, katerih predstavniki so papežu najverjetneje prenesli eksarhovo poročilo iz Ravene v Rim (gl. Margetić, 1983b, 145; Bratož, 1999b, 72, op. 124).

Zadnji poznani vpad v Istro do langobardske zasedbe polotoka med letoma 751 in 774 (?)⁴³ se je zgodil leta 611. Vir je Pavel Diakon, ki piše, da so Slovani kljub temu da je langobardski kralj Agilulf sklenil mir z bizantinskim cesarjem, v Istri ubijali vojake in deželo neusmiljeno opustošili (HL IV, 40). Slovanski vpad v Istro bi lahko bil povezan z avarskim vdorom v Furlanijo, ki ga navadno datirajo v isto leto (Kos, 1985, 166 ss.; Krahwinkler, 1992, 39, op. 56) in v katerem so Avari ubili njenega

42 V papeževem pismu je izrecno rečeno, da je eksarh poročal (*nuntias*) in ne dosegel zmage nad Slovani. Vendar takšno izražanje samo po sebi še ne izključuje možnosti, da je bil eksarh tudi zmagovalec nad Slovani.

43 Problematiko langobardske zasedbe Istre gl. v Margetić, 1994, 8 ss.

vojvodo Gisulfa II. in požgal njegovo rezidenco – Čedad (HL IV, 37). Ne brez razlogov lahko domnevamo, da je bil ta najhujši avarski napad na Furlanijo dogovorjen z Agilulfom in namerjen proti Gisulfu II., ki naj bi se v svoji politiki ponovno oddaljil od langobardskega kralja in skušal vnovič uveljaviti svoj razmeroma avtonomni položaj (Štih, 1999a, 114, op. 85). Kakorkoli že je bilo, Pavlovo poročilo ne pušča dvoma, da je bilo slovansko opustošenje Istre hudo. Posebno zanimiv je podatek, da so Slovani v njem ubijali vojake, *milites*. Z izrazom bi lahko bili mišljeni tudi bizantinski *limitanei*, graničarji, istočasno vojaki in kmetje, katerih naloga je bila braniti mejo pred manjšimi vdori, oziroma zadrževati sovražnika tako dolgo, dokler ni prispela redna vojska (*comitatenses*) (Grafenauer, 1988b, 193, op. 73; Marušić, 1960, 19 ss.). *Limitanei* v Istri v bizantinski dobi v virih niso izpričani, vendar njihov obstoj zato ni izključen (Benussi, 1897, 51 ss.) in njim bi lahko pripadale nekropole z grobovi vojakov iz 7. in 8. stoletja, odkrite v bližini izpostavljenih kastelov v Buzetu in Motovunu kot tudi pri Roču in Kaštelu v Vižinadi (Marušić, 1960, 19 ss.).

O hudih posledicah, ki so jih imeli langobardski, slovanski in avarski vpadi okrog leta 600 za Istro in njene prebivalce, nam poleg pisanih sporočil, kjer se omenja pobijanje, pustošenje, požiganje in ropanje (HL III, 27; IV, 24, 40), zelo zgovorno pričajo tudi arheološka odkritja. Pokazala so, da je bila takrat uničena cela vrsta cerkva: tako v Vrsarju kot v Nezakciji v zaledju Pule, nadalje cerkev sv. Foške pri Žminju pa cerkev sv. Petra na rtu Sornja južno od Poreča kot tudi cerkev v kasnejšem samostanu sv. Mihovila ob Limskem kanalu, medtem ko je bila cerkev sv. Agneze v Muntajani opuščena (zaradi depopulacije?) (Bratož, 1987, 694, op. 101). Uničene cerkve pričajo, da so slovanski in drugi napadi zajeli celo Istro in da so segali vse do njenę bogate zahodne obale, na jugu pa so ogrožali sam puljski mestni teritorij, kjer jim je uspelo zavzeti utrjeni kastel Nezakcij. Padec tega kastela, v katerem so našli tudi avarske trokrilne puščice, priča o vojaški moči avarsko-slovanskih napadalcev (Marušić, 1960, 17; 1987, 91), pred katerimi se je lokalno prebivalstvo počutilo ogroženo do te mere, da je pribežališča iskalo tudi v kraških jamah, kakršna je Cingarela pri Momjanu (Marušić, 1960, 17; Kollautz, 1965, 625). Resnično hude čase za prebivalce Istre pa je dodatno zaznamovala še kuga, ki je leta 592 razsajala ob severnem Jadranu od Ravene prek Benečije in Gradeža do Istre (HL IV, 4).

Z omenjenimi vpadi se v slovenskem in hrvaškem zgodovinopisju povezuje tudi prva naselitev Slovanov v Istro. Milko Kos, ki je kolonizacijski zgodovini slovenskega ozemlja posvetil še prav posebno pozornost (Grafenauer, 1985, 363 ss.), je v svojih raziskavah prišel do zaključka, da je šel okrog leta 600 prvi slovanski naselitveni val v Istro skozi Postojnska vrata in zajel območje tržaškega Krasa; to je ozemlje do naravnega roba južno od antične ceste Tergeste-Tarsatika, kjer se Kras ostro spusti v tržaško in buzetsko zaledje. Čez to naravno mejo naj bi bil ta prvi val šel samo na zahodu, kjer naj bi bil pri Dekanih že dosegel Rižano in ob stari cesti čez Kubed proti Buzetu segel do Sočerge (Kos, 1950, 59, zemljevid 74-75; Grafenauer,

1970-1971, 334 ss.). Po drugi strani je bil Lujo Margetić mnenja, da je prva slovanska naselitev v Istri, ki jo je prav tako postaviti v čas, ki ga obravnavamo, prišla z vzhoda, s smeri Tarsatike in Kastava (prek Učke). Zajela naj bi bila notranjo Istro okrog Pićna in Pazina ter segla na jugu oziroma na zahodu nekako do Barbane, Kanfanarja in Tinjana. Njene meje naj bi bila odsevala meja arhaičnega čakavskega dialekta, zaustavila pa naj bi se bila pred dvema bizantinskima obrambnima linijama, izpričanimi z vojaškimi nekropolami in poznoantičnimi ter bizantinskimi utrdбами. Prva obrambna črta je potekala ob zgornji in srednji Mirni od Roča do Buj in je na jugovzhodu branila mestne teritorije Novigrada in Kopra – to je severozahodno Istro. Drugo obrambno linijo označujejo poznoantični kasteli Sv. Lovreč, Dvigrad in Stari Gočan in z njo sta bila na vzhodu in severu varovana poreški in puljski mestni teritorij. Slednjega je dodatno varoval še notranji obrambni pas, ki je segal od Bal na zahodu prek Klenovaca in Mutvorana do Nezakcija na vzhodu (Margetić, 1983b, 148 ss., zemljevid 150; 1990c, 115 ss., 119 ss.).

Kosove in Margetićeve ugotovitve se med seboj ne izključujejo in povsem možno bi bilo, da sta ob koncu 6. in v začetku 7. stoletja v Istro segla dva slovanska naselitvena valova: eden s severa, drugi z vzhoda (Klaić, 1975, 101 ss.; Grafenauer, 1970-1971, 334, op. 50). Slovansko naselitev dela Istre v obravnavanem času pa potrjuje tudi *Liber pontificalis* z vestjo, da je poslal papež Ivan IV., ki je bil po rodu iz Dalmacije, leta 641 ali 642 v Istro in Dalmacijo opata Martina z nalogo, da z denarjem, ki mu ga je dal, odkupi od tamkajšnjih ljudstev oziroma poganov (*gentes*)⁴⁴ ujetnike (*Liber pontificalis* LXXIII [Gradio 1, 169]). Odkupovanje ujetnikov od barbarov v Istri s strani papeškega odposlanca lahko pomeni le to, da znaten del polotoka v začetku štiridesetih let 7. stoletja zaradi slovanske naselitve (pod avarskim gospodstvom?)⁴⁵ ni bil pod bizantinsko kontrolo in s tem oblastjo (Margetić, 1983b, 152). Če je pri tem šlo, kot meni Margetić, za osrednjo in vzhodno Istro, potem je treba ugotoviti, da je bila bizantinska izguba oblasti nad njo (in tam naseljenimi Slovani) le začasna. Kajti med kraji na polotoku, ki so bili v zadnjem obdobju bizantinske oblasti dolžni plačevati cesarju v Konstantinoplu davek, sta v listini Rižanskega zbora navedena tudi Pićan in Labin (PR, 21^v, 31), ki sta po Margetiću ležala na območju prvotne slovanske naselitve.

44 *Gentes* lahko pomeni tudi pagane (Niermeyer, 1993, 466).

45 *Liber pontificalis* govori le o odkupovanju ujetnikov *a gentibus*, ne da bi ta ljudstva oziroma pagane v Dalmaciji in Istri etnično ali kako drugače pobilje opredelil. A če se spomnimo na poročilo Konstantina Porfirogeneta o slovansko-avarskem zavzetju skoraj celotne Dalmacije in o padcu Salone ter o usodi tamkajšnjega romanskega prebivalstva (DAI c. 29, 30), potem je pod *gentes*, od katerih je opat Martin odkupoval (romanske in krščanske) ujetnike, v prvi vrsti razumeti (poganske) Avare in (njim podrejene) Slovane. V tem smislu sta razumela to vest in jo prevzela iz *Liber pontificalis* že splitski arhidiakon Tomaž in Andrej Dandolo (HS c. 8: *Qui [Martinus] veniens ad partes Dalmatie, multos redemit captivos a Sclavis*; Gradio 1, 169 (Andreas Dandulus): *multa millia hominum per Istriam et Dalmatiam ab Hunnorum servitute redemit*).

V zvezi z odkupovanjem ujetnikov po Istri omenimo, da je opat Martin s seboj v Rim odnesel tudi del relikvij prvega poreškega škofa, sv. Mavra. To bi lahko, čeprav ne nujno, govorilo o težkem položaju cerkve v Istri,⁴⁶ ki jo je bil dolga desetletja obremenjeval spor ali shizma o Treh poglavjih.

5. Shizma Treh poglavij in Istra

Shizma Treh poglavij, imenovana tudi oglejska shizma in istrska shizma, je bistveno zaznamovala istrsko zgodovino v obravnavanem času. Ta v začetku teološki in cerkveni spor, ki je povzročil cerkveni razkol na severnem Jadranu, je imel tudi izrazito politično in družbeno konotacijo: pomenil je konfrontacijo s papeškim Rimom in cesarskim Konstantinoplom ter delitev duhov na vseh ravneh družbe. Na tem mestu je nemogoče razgrinjati celotno problematiko shizme o Treh poglavjih, o kateri obstoja že skoraj nepregledna literatura⁴⁷ in ki je potem, ko se ji je 571/73 odpovedal milanski nadškof, ostala omejena na oglejski patriarhat in deseto regijo Italije, Benečijo in Istro. Tu lahko izpostavim le najpomembnejše dogodke, ki se tičejo Istre in njenih škofij, in opozorim na nekatere probleme.

Odpor oglejske cerkve proti obsodbi Treh poglavij, do katere je prišlo po Justinijanovem prizadevanju na (petem ekumenskem) koncilu v Konstantinoplu 553 in na katero je naslednje leto pod pritiskom priznal tudi papež (Cuscito, 1980, 207 ss.; Krahwinkler, 1992, 70), je dobil jasne oblike z nadškofom Pavlinom (okrog 558 – okrog 570), ki si je kot prvi nadel naslov patriarha⁴⁸ in je 568 pred Langobardi zbežal iz Ogleja v Gradež. Tam je dal njegov naslednik patriarh Elija zgraditi novo, še danes stoječo baziliko, ki jo je 3. novembra 579 programsko posvetil Eufemiji (Documenti, 4, 6), mučenici iz Halkedona, kjer je 451 četrti ekumenski koncil rehabilitiral spise treh teologov antiohijske šole (zato kasneje shizma Treh poglavij), obsojenih na koncilu v Konstantinoplu 553. Verjetno nekaj let pred posvetitvijo nove stolnice, med letoma 572 in 577,⁴⁹ je patriarh Elija v Gradežu sklical sinodo, ki se je je poleg njega udeležilo še 18 škofov oglejskega patriarhata, od tega iz Istre pet: Hadrijan iz Pule, Sever iz Trsta, Janez iz Poreča, Vindemij iz Cisse in Martijan iz Pedene-Pićna.⁵⁰ Sinoda je pomenila vrh oglejske shizme in izkazuje popolno enot-

46 Bratož meni, da je pri prenosu relikvij sv. Mavra šlo za njihovo reševanje, o čemer ni v viru nobene potrditve. Proti tezi o reševanju relikvij govori tudi dejstvo, da v Rim niso bile prenešene vse relikvije sv. Mavra, ampak le njihov manjši del (Bratož, 1990, 36).

47 Izbor literature gl. npr. pri Bratož, 1990, 26, op. 149; Krahwinkler, 1992, 69, op. 16.

48 Podrobneje o začetkih uporabe naslova patriarh tako za oglejskega kot za gradeškega nadškofa gl. Lenel, 1911, 100 ss.; Villotta Rossi, 1958-1959, 61 ss.; nazadnje (in z najnovejšo literaturo) gl. Tavano, 2000, 12 ss.

49 Razloge za datiranje sinode v Gradežu v čas med letoma 572 in 577 (in ne 579) gl. pri Margetić, 1983a, 135 ss.; Berg, 1985, 79, op. 151.

50 Seznam udeležencev gradeške sinode je najbolje ohranjen v aktih sinode v Mantovi iz 827 (Con-

nost patriarhata – ne glede na njegovo državno-politično razdelitev – v tem sporu.⁵¹

Po neuspelem poskusu papeža Pelagija II., da bi s tremi obsežnimi pismi, naslovljenimi leta 585 ali 586 na patriarha Elijo in "druge istrske škofe" na miren način dosegel spravo in združitev razkolnikov z rimsko cerkvijo (Gregorius, *Registrum epistolarum* 2, Appendix III, 1-3; HL III, 20 [Gradivo 1, 92-95]; Cuscito, 1977, 234, op. 6), je do prve velike krize in nesoglasij med shizmatičnimi škofi prišlo, ko se je v spor vmešala bizantinska oblast in neposredno vojaško posredovala. Povod je, kot se zdi, dala posvetitev novega patriarha Severa, ki je 586 nasledil Elijo. Ob tej priložnosti, ali pa le malo zatem, je prišel v Gradež eksarh Smaragd in iz tamkajšnje stolnice bojda lastnoročno izvlekel patriarha Severa. Skupaj z ostarelim Antonijem, ki je bil *defensor ecclesiae*, in s tremi istrskimi škofi, Janezom iz Poreča, Vindemijem iz Cisse in Severom iz Trsta, ga je na silo prepeljal v Raveno. Tam so škofje ostali vse leto, dokler se pod pritiski eksarha Smaragda in ravenskega (nad)škofa Janeza niso odpovedali shizmi Treh poglavij in se združili s katoliško cerkvijo. Toda ko so se aretirani škofje vrnili domov, jih ljudstvo (*plebs*) in drugi škofje niso hoteli priznati in med škofi oglejske metropolitije je nastal razkol v vprašanju shizme (HL III, 26).

Na strani spreobrnjenega patriarha sta bila poleg treh istrskih škofov, ki so bili z njim v Raveni, le še škofa Patricij iz Emone in Janez iz Celeje, za katera ni izključiti, da sta kot begunca pred Slovani in Avari že živela v patriarhovi bližini (Kos, 1985, 158; Grafenauer, 1970-1971, 25 ss.)⁵² in da sta se zato za patriarhovo katoliško stran(ko) odločila bolj zaradi realnopolitičnih kot versko-teoloških razlogov. Sever je po vrnitvi v Gradež sklical sinodo (588/589)⁵³ – imena njenih udeležencev prinaša Pavel Diakon (HL III, 26) – na kateri je skušal nemara na pobudo bizantinske oblasti skupaj s preostalimi petimi katoliškimi škofi doseči dokončanje shizme v smislu Rima in Ravene (Hauptfeld, 1983, 91). Ostal je v manjšini, saj se mu dvanajst škofov ni hotelo priključiti in pobuda je propadla. Med dvanajstimi škofi, ki so vztrajali v shizmi, je bil kot edini iz Istre tudi Hadrijan iz Pule. Ta njegova shizmatična drža v

cilium Mantuanum ad 827, 588). Na nekaterih mestih popravljeno branje MGH izdaje ima Berg, 1985, 79. Za ostale vire (oglejske, gradeške in beneške kronike) gl. Gradivo 1, 85; Margetić, 1983a, 135; Bratož, 1990, 29, op. 165.

51 Od novejšje literature, ki je obravnavala sinodo v Gradežu in z njo zvezane probleme gl. Cuscito, 1980, 207 ss.; Margetić, 1983a, 135 ss.; Berg, 1985, 78 ss.; Krahwinkel, 1992, 73 ss. (s skico IV/1 na str. 311); Fedalto, 1999, 111 ss.

52 V Pavlovem seznamu škofov (HL III, 26) se emonski in celejanski škof omenjata samo s svojim imenom in brez sedeža škofije, kar naj bi kazalo, da sta njuni škofiji že propadli in da naj bi kot ubežnika pred Slovani že živela pri patriarhu oziroma v Istri. Ta argumentacija je problematična v toliko, ker se skupaj s Patricijem (iz Emone) in Janezom (iz Celeje) brez svoje škofije omenjata tudi Vindemij (iz Cisse) in Sever (iz Trsta) in bi po isti logiki tudi onadva morala biti begunca, a to gotovo nista bila. V tem smislu že Šašel, 1984, 44; 1992a, 576 ss., ki v nasprotju s Kosom in Grafenauerjem meni, da sta škofiji propadli kasneje (okvirno 590-600).

53 Ta sinoda doslej ni bila evidentirana. Njen obstoj podrobno argumentiram v Štih, 2001, 105 ss.

dani situaciji nekoliko preseneča, saj je bila Pula že od časov cesarja Justinijana in ravenskega nadškofa Maksimijana, ki je izviral iz Pule, še prav posebej trdno povezana z Raveno – in to ne samo duhovno ali posestno, marveč tudi na formalno-pravni in celo sodstveni ravni.⁵⁴

Razkol je bil nato odpravljen v drugi polovici 590,⁵⁵ ko se je na sinodi v utrjenem lagunskem kastelu Maranu zahodno od Gradeža, ki se je je udeležilo deset škofov, patriarh Sever pridružil shizmatični večini škofov svoje metropolitije. Na njej se je pisno odpovedal svoji ravenski zmoti – obsodbi Treh poglavij – in se ponovno postavil na čelo shizmatikov (HL III, 26). Septembra istega leta je začel svoj pontifikat Gregor Veliki, ki je že takoj na začetku hotel z veliko vnemo doseči enotnost cerkve v Italiji. Že januarja 591 je, sklicujoč se na ukaz (*iussio*) cesarja Mavrikija, citiral patriarha Severa in njegove privržence na sinodo v Rim, kjer naj bi se vrnil v naročje matere cerkve (Gregorius, Registrum epistolarum 1, I, 16 [Gradivo 1, 101]).⁵⁶ Poskus je spodletel, ker so se škofje oglejskega patriarhata s tremi pismi-prošnjami obrnili na cesarja. Enega so poslali škofje z langobardskega območja patriarhata, drugega škofje z bizantinskega območja, ki so se zbrali pri Severu v Gradežu, in tretjega patriarh osebno (Gregorius, Registrum epistolarum 1, I, 16b [Gradivo 1, 103]). Ohranjeno je samo prvo pismo škofov z langobardskega območja patriarhata⁵⁷ in cesar je privolil v stališče, zastopano v njem (in tudi v drugih dveh suplikah), da naj se vprašanje cerkvene enotnosti – to je odnosi med Oglejem in Rimom – rešuje v Konstantinoplu pred cesarjem šele potem, ko bodo premagani barbari (Langobardi) in bo ponovno vzpostavljena politična enotnost Italije, ter z ukazom (*iussio*) prepovedal papežu, da bi predse poklical Severa in njegove sufragane (Gregorius, Registrum epistolarum 1, I, 16b [Gradivo 1, 103]; Cuscito, 1977, 253 ss.). Supliko je podpisalo deset shizmatičnih škofov, devet iz Benečije in eden iz Druge Recije (Gregorius, Registrum epistolarum 1, I, 16a [Gradivo 1, 102]; Krahwinkler, 1992, 313, skica IV/3 s kartiranimi sedeži podpisnikov pisma).

To je bila velika cerkvenopolitična zmaga shizmatičnih škofov, ki je lahko le utrdila njihovo enotnost. Vendar ta ni trajala dolgo. Zaradi nenehne pobude in pritiska Gregorja Velikega se je začela v naslednjih letih počasi osipati. To nam ilustrirajo papeževa pisma. Iz njih zvemo, da se je shizmi Treh poglavij leta 593 odpovedal diakon Feliks (Gregorius, Registrum epistolarum 1, IV, 14 [Gradivo 1,

54 V srednjem veku, vse do podreditve Pule Benetkam 1331, je bil nadškof v Raveni tista instanca, na katero je šel priziv na razsodbe puljskih sodnikov v svetnih zadevah. Začetek te ureditve se povezuje s cesarjem Justinijanom (Benussi, 1897, 185 ss.; Mayer, 1903, 257).

55 Sinoda v Maranu je bila pred januarjem 591 (okvirno druga polovica 590), ko papež v pismu Severu (Gregorius, Registrum epistolarum 1, I, 16 [Gradivo 1, 101]) že obžaluje njegovo vrnitev med shizmatike (gl. Gradivo 1, 120, op. 2; Margetić, 1983d, 142, op. 17).

56 Za pomen pojma *iussio* v terminologiji cesarskih listin in v praksi državne uprave gl. Classen, 1977, s. v.

57 Podrobno ga analizira Cuscito, 1977, 241 ss., 244.

109]) in nato 595 še neki Ivan (Gregorius, Registrum epistolarum 1, VI, 36, 45 [Gradivo 1, 114, 115]). Tega leta sta se h katolištvu začela nagibati tudi že istrska škofa (*episcopi de Histria*) Peter in Providencij, katerih škofiji nista poznani (Bratož, 1986b, 384).⁵⁸ Iz papeževega pisma, naslovljenega nanju, izvemo, da sta se za prestop in prihod v Rim odločila iz lastnega nagiba, vendar z zahtevo po jamstvu za njuno lastno varnost in nedotakljivost, kar jima je papež tudi obljubil (Gregorius, Registrum epistolarum 1, V, 56 [Gradivo 1, 111]). Toda odločilnega koraka – ne vemo zakaj – vendarle nista naredila in sta v shizmi vztrajala vse do leta 607 (*Epistolae Langobardicae collectae* 1 [Gradivo 1, 144]). A ne glede na to, vse večjega odločanju shizmatikov za katolištvo ni bilo mogoče preprečiti. K temu je verjetno poleg neutrudnega delovanja papeža svoje prispevala tudi vedno bolj negotova situacija v Istri sami, ki je bila vedno bolj izpostavljena slovansko-avarskim pritiskom. Odpoved shizmi in sprejem katolištva je pomenilo vključitev v bizantinsko-rimsko sfero, kar je dajalo realnejše upanje na podporo in pomoč papeža in še posebej cesarja pred nevarnostmi, ki so grozile (Krahwinkler, 1992, 77). Kaj je to lahko pomenilo, se je pokazalo že ob požaru v Gradežu leta 592, ko je papež odsvetoval ravenskemu nadškofu Ivanu, da bi "mestu shizmatika Severja" poslal pomoč (*elemosynam*), saj pravoverni prej zaslužijo usmiljenje kakor sovražniki cerkve (Gregorius, Registrum epistolarum 1, II, 45 [Gradivo 1, 105]).

Shizmatični stran(k)i v Istri je bilo vedno težje ohranjati svoje pozicije in med njimi ter katoliki je prihajalo do vedno hujših konfliktov, ki so okrog leta 600 kulminirali v novigrajsko-koprski in tržaški škofiji. Novigrajski škof Janez, ki je, kot je bilo že rečeno, prišel iz Panonije in pod katerega cerkveno jursidikcijo je spadal tudi Koprski otok,⁵⁹ je bil katolik. Zato ga je patriarh Sever pregnal s silo – Janez je nemara svoje drugo zatočišče našel na Siciliji (Gregorius, Registrum epistolarum 2, IX, 150 [Gradivo 1, 123]; Rus, 1939, 158 ss.; Šašel, 1992b, 686; drugače Margetić, 1983c, 121 ss.) – in namesto njega posvetil novega shizmatičnega škofa, kateremu je za sedež določil Koprski otok. Ko je minilo nekaj časa, se je škof skupaj z ljudstvom (*plebs*) obrnil na eksarha Kalinika s prošnjo, da bi se radi združili z rimsko cerkvijo. Toda shizmatiki so ga pregovorili, da se je ponovno združil z njimi in katoliška stran(k) v Kopru je ostala brez svojega pastirja, saj shizmatičnega škofa ni hotela sprejeti za svojega. V tej situaciji se je obrnila na papeža (Gregorius, Registrum epistolarum 2, IX, 141, 148, 152 [Gradivo 1, 121, 122, 124]) s prošnjo za novega škofa. Papež je pooblastil ravenskega nadškofa Marinijana, da pridobi shizmatičnega škofa, da se odpove razkolu. Če v tem ne bi bil uspešen, izvzema papež novigrajsko-koprsko škofijo iz jursidikcije shizmatičnega oglejskega (gradeškega) patriarha in jo

58 Fedalto meni, da je bil Peter škof v Altinu v Benečiji, Providencij pa naj bi bil "un vescovo dell'area romana", non tricapitolina, e neppure necessariamente un istriano" (Fedalto, 1999, 117).

59 Gl. op. 25-29 t. d.

podreja katoliškemu ravenskemu nadškofu za tako dolgo, dokler ne sprejmejo istrski škofje katoliške vere, ter mu naroča, naj v Kopru posveti novega (katoliškega) škofa (Gregorius, Registrum epistolarum 2, IX, 155 [Gradivo 1, 127]). Pozimi leta 602 se je shizmi odrekel tudi tržaški škof Firmin (Gregorius, Registrum epistolarum 2, XII, 7, 13 [Gradivo 1, 135, 136]). Patriarh Sever ga je poskušal z vsemi sredstvi pregovoriti, da se vrne med shizmatike, in je med drugim k uporabi (*seditio*) ščuval celo prebivalce Trsta. Položaj je postal za Firmina tako neznosen, da je moral poleti 603 intervenirati papež in zaprositi eksarha Smaragda, da prek svojih podrejenih zagotovi Firminu varnost in mir (Gregorius, Registrum epistolarum 2, XIII, 36 [Gradivo 1, 139]).

S Firminovim prestopom med katolike so shizmatiki na začetku 7. stoletja izgubili severozahodno Istro, medtem ko so od preostalih (teoretično) štirih istrskih škofij (Pula, Poreč, Peden-Pičan, Cissa) vsaj tri – ne vemo katere, poznana so nam samo imena škofov: poleg Petra in Providencija, ki se omenjata že 595, še Agnelij – vztrajale v shizmi do leta 607. Takrat je umrl patriarh Sever, poleg patriarha Elije nedvomno najbolj markantna figura oglejske shizme. Njegova smrt je povzročila dalekosežne posledice, ki so zaznamovale oglejsko cerkev za naslednja stoletja, lahko bi rekli celo za tisočletje: v oglejskem (gradeškem) patriarhatu je prišlo do dvojnih volitev patriarha in posledično do nastanka dveh patriarhatov (Lenel, 1911, 3 ss.; Paschini, 1990, 105 ss.; Schmidinger, 1954, 8; Fedalto, 1999, 120 ss.). Medtem ko je bil v Gradežu za patriarha posvečen katolik Kandidijan, je bil v starem Ogleju z dovoljenjem langobardskega kralja Agilulfa in furlanskega vojvode Gisulfa II. za patriarha postavljen shizmatik Janez (HL IV, 33).

Tako se je oglejski patriarhat razdelil na katoliški gradeški patriarhat na bizantinskem ozemlju in na shizmatični oglejski patriarhat na langobardskem ozemlju. Meje cerkvenih provinc na severovzhodnem Jadranu se se po štiridesetih letih ponovno pokrile z državnimi mejami in ta ureditev je vzdržala do frankovske osvojitve Istre 788, ko je metropolit v bizantinskem Gradežu spet domoval v drugi državi kot njegovi sufragani (v Istri). Sinoda v Mantovi 827 je skušala ponovno vzpostaviti skladnost med cerkveno in državno mejo in je istrske škofije prisodila patriarhu v frankovskem Ogleju (Krahwinkler, 1992, 172 ss.). Toda spor glede pripadnosti istrskih škofij s tem še daleč ni bil zaključen. Nadaljeval se je vse do leta 1180, ko se je gradeški patriarh dokončno odpovedal metropolitni oblasti nad istrskimi škofijami, od katerih so mu ostali samo dohodki koprške škofije (Schmidinger, 1954, 17 ss.; Niero, 1980, 265 ss.).

Postavitev katoliškega patriarha v Gradežu leta 607 je povzročila hiter zlom shizme na bizantinskem ozemlju. K temu je pomembno prispevala tudi bizantinska vojska, ki je zadnje shizmatične škofove v Istri – Petra, Providencija in Agnelija – ki jih je patriarh v langobardskem Ogleju imel za svoje sufragane, na silo odvela iz njihovih škofij in jih pokorila Kandidijanu (Epistolae Langobardicae collectae 1

[Gradivo 1, 144]). Dokončen obračun s shizmo na bizantinskem ozemlju pa se je zgodil dobrih dvajset let kasneje, ko je grozila nevarnost, da bodo škofovski in metropolitanski sedež v Gradežu uzurpirali pripadniki shizme Treh poglavij. Gradeški patriarh Fortunat, ki ga je papež Honorij I. označil za Judeža in volka v ovčji koži, se je po svoji izvolitvi priklonil shizmatikom. Ko je postal njegov položaj politično nevzdržen, je leta 628 zbežal na langobardsko ozemlje, še prej pa je oropal gradeško cerkev in prenesel njen zaklad v svoje pribežališče, Krmin (Gradivo 1, 156: *Cronica de singulis patriarchis nove Aquileie, Danduli Chronicon*). V tej situaciji je interveniral papež Honorij I. in v znamenitem pismu beneškim in istrskim škofom razglasil Fortunata za odstavljenega ter od njih zahteval, da za novega patriarha posvetijo rimskega poddiakona Primogenija (*Epistolae Langobardicae collectae* 3 [Gradivo 1, 157 (in 158)]; Krahwinkler, 1992, 78; Fedalto, 1999, 121 ss.). S tem se je gradeška in z njo istrska cerkev dokončno zvezala z rimsko oziroma katoliško cerkvijo.

L'ISTRIA AL TEMPO DELLA FONDAZIONE DELLA DIOCESI DI CAPODISTRIA

Peter ŠTIH

Facoltà di Filosofia di Lubiana, SI-1000 Lubiana, Aškerčeva 2

RIASSUNTO

Le vicende istriane fra la fine del VI secolo e l'inizio di quello successivo, all'epoca cioè della prima menzione, nel 599, di un vescovo sullo scoglio di Capodistria, sono caratterizzate da tre elementi: il cospicuo numero di profughi in fuga davanti ad Avari e Slavi che stavano arrivando dalla Pannonia e dal Norico, le incursioni di Longobardi, Avari e Slavi e lo scisma dei Tre capitoli.

Durante la guerra per l'Italia fra bizantini ed Ostrogoti, l'Istria fu occupata, probabilmente nel 539, dall'esercito di Costantinopoli. Nei primi tempi della dominazione bizantina essa continuò, assieme alla Venetia, a formare la decima provincia italiana (regio X Venetia et Histria), sino a quando i Longobardi, che nel 568 occuparono tutta la Venetia ad eccezione delle lagune costiere, posero definitiva fine all'ordinamento augusteo nell'Italia nord orientale e, di conseguenza, alla provincia, che cessò di esistere, divisa fra due stati. Allo stesso tempo scomparve un altro aspetto tipico dell'ordinamento romano, risalente ancora agli imperatori Diocleziano e Costantino e cioè la divisione fra potere militare e civile nelle province. Dalla metà degli anni Ottanta del VI secolo, infatti, nell'Italia bizantina, il potere militare e civile fu riunito nelle mani dell'esarca, che aveva sede a Ravenna e sotto la cui giurisdizione si trovava anche l'Istria. Il potere nella provincia era

invece concentrato nelle mani del governatore, o magister militum Grecorum, nominato dall'esarca e del quale si ha notizia per la prima volta già nel 599. Dal magister militum dipendeva anche l'amministrazione civile, come appare evidente dal Placito del Risano del 804. Quasi sicuramente l'amministrazione provinciale aveva sede a Pola, perché era qui, e non a Cittanova, che gli alti dignitari arrivavano ad incontrare il magister militum o i legati imperiali. Verso la fine della dominazione bizantina in Istria, il magister militum era quasi sicuramente un rappresentante dei Greci istriani e non una persona inviata dall'imperatore di Costantinopoli. Nel periodo fra gli anni 814 e 821, Ludovico il Pio confermò agli istriani le conclusioni del Placito del Risano ed il loro diritto di eleggere fra le proprie file, secondo l'antica consuetudine, "rectorem et gubernatorem, patriarcham, episcopos, abbates seu tribunos et reliquos ordines". Stando a quest'atto imperiale, si può dedurre che, almeno nell'ultima fase della dominazione bizantina, i magister militum erano funzionari eletti.

Nell'ordinamento dei temi, la concentrazione del potere civile nelle mani di alti ufficiali era un fatto comune. Ma, diversamente dalla limitrofa Dalmazia, che attorno all'anno 870 divenì un tema, l'Istria, a quanto sembra, non ebbe mai questo status. Più probabilmente ebbe un ordinamento militare e civile inferiore, come poteva essere, ad esempio un drungariato, un catapanato, un ducato o un arccontato. Il nome Istria non compare nei documenti ufficiali bizantini, ma essa sarebbe potuta essere una provincia, com'era il caso della Venetia (provincia Venetiarum), con a capo un magister militum (sino al 727).

Questa struttura amministrativa di rango inferiore, aveva fatto sì che in Istria prendesse piede una divisione territoriale in città e castelli. Fra di essi ed il magister militum non esisteva alcuna autorità intermedia e, di fatto, la penisola era un'unione di città e castelli autonomi, che riconoscevano l'autorità diretta del governatore e la sovranità formale dell'imperatore di Costantinopoli. A guidare città e castelli si trovavano tribuni, domestici, vicari e lociservatores. Esisteva poi l'assemblea provinciale (communio), presieduta dal magister militum, che deliberava sulle questioni più importanti. Possiamo in ogni modo arguire che questi incarichi, dai nomi così altisonanti, erano riservati ad aristocratici locali e a burocrati imperiali, che costituivano la classe politica ed economica dirigente, assieme ai dignitari ecclesiastici – i vescovi. Non si sa tuttavia se quest'ordinamento, pervenuto sino a noi soprattutto grazie al Placito del Risano, fosse in vigore già alla fine del VI secolo. C'è però da supporre che fosse così, almeno nella maggioranza dei casi, se non in tutti, visto che le cariche più importanti dell'amministrazione istriana, il magister militum ed il tribunus, compaiono sia nelle lettere di Gregorio Magno della fine del VI secolo, sia nel Placito del Risano stesso.

L'occupazione longobarda della Venetia nel 568, avvenuta senza incontrare una seria resistenza, non provocò solo la fine della "X Regio Italiae" e più tardi, nel 607,

la divisione del patriarcato di Aquileia in quello cattolico bizantino di Grado e quello scismatico longobardo di Aquileia, ma causò un grande esodo di parte della popolazione. Fra gli esuli, la personalità di spicco fu senza dubbio il patriarca Paolino, che si rifugiò nella bizantina Grado, trasportandovi anche il tesoro della chiesa aquileiese. Ovviamente non va esclusa la possibilità che una parte degli abitanti di Veneto e Friuli, scappando dai Longobardi, si rifugiassero proprio nell'Istria bizantina, anche se non esistono in merito dati certi. Ad avere maggiori conseguenze per l'Istria fu invece lo stanziamento di Slavi ed Avari nella Pannonia e nel Norico, verso la fine del VI secolo. Nelle nuove condizioni di pericolo per la proprietà e per la stessa vita, molti abitanti autoctoni cercarono riparo in Italia, sia nel Friuli longobardo, sia nell'Istria bizantina. Testimonianza diretta di questo processo è la lettera inviata nel maggio del 599 da papa Gregorio Magno all'arcivescovo di Ravenna Mariniano, con la quale, fra le altre cose, lo informa che al castello Novas – oggi Cittanova – è stato nominato vescovo un certo Giovanni, giunto dalla Pannonia (*episcopus quidam Johannes nomine de Pannoniis veniens fuerit constitutus*). Sotto la sua giurisdizione si trovavano anche gli abitanti dell'isola di Capris che, "quasi per diocesi" era stata affidata a Cittanova. Probabilmente Giovanni era stato in precedenza vescovo di Emona – forse anche di Celea – ed era riparato in Istria assieme ai fedeli della diocesi, davanti al pericolo costituito da Avari e Slavi. Oltre a quella di Cittanova, anche la nascita delle altre tre diocesi istriane, delle quali si ha notizia per la prima volta sul finire del VI secolo (Capodistria, Pedenà e Cissa), potrebbe essere collegata all'arrivo dei profughi che, assieme ai loro sacerdoti, avevano cercato rifugio nelle più sicure regioni costiere.

Parte dello stesso processo storico – l'occupazione longobarda dell'Italia e quella avaro-slava dell'area pannonico-norica – che causò l'arrivo in Istria di numerosi profughi, furono anche le incursioni di Longobardi, Avari e Slavi. Le prime razzie ci furono nel 588, ad opera dei Longobardi di re Autari. Questa guerra, voluta dal re, non era diretta solo contro il potere bizantino in Italia ma anche in funzione di un consolidamento interno del potere reale di Pavia, in opposizione ai duchi autonomisti, fra i quali un posto di primo piano spettava al duca del Friuli, Grasulfo. Questi era probabilmente passato al servizio dei bizantini con lo status di federato, rafforzando così la propria autonomia politica nei confronti del re. Uno dei compiti di Grasulfo era, probabilmente, quello di aiutare l'esarca ed i suoi ufficiali nella difesa dell'Istria (e del confine orientale italiano) dagli attacchi di Avari e Slavi. Nel 602 ci fu una nuova invasione dei Longobardi, questa volta alleati di Avari e Slavi. Si trattò dell'attacco più terribile alla penisola, frutto degli interessi coordinati del re longobardo Agilulfo e del kagan avaro, contemplati in ben tre trattati di pace siglati fra i due (591/92, 596, 602). L'attacco coordinato era diretto contro i bizantini e fece immediato seguito al trattato di "pace eterna" siglato dagli inviati di Agilulfo con il kagan. Bisanzio non era, infatti, solo nemico dei Longobardi, con i quali l'imperatore

di Costantinopoli lottava per il possesso dell'Italia in pratica dal 590, ma anche degli Avari, contro i quali Maurizio era in guerra nei Balcani sin dal 592. Agilulfo aveva anche un altro valido motivo per attaccare l'Istria: oltre Bisanzio, il re voleva, infatti, colpire anche il duca Gisulfo II, figlio del già citato Grasulfo, che nel 590 era diventato a sua volta federato bizantino. La tomba di un cavaliere longobardo, datata attorno all'anno 600, trovata a Bresaz, presso Pinguente, con tutta l'attrezzatura e le armi e che, per ricchezza e struttura dei reperti, può essere annoverata fra i siti delle cosiddette "tombe principesche", lascia intendere che Gisulfo II controllava, per conto dei bizantini, uno dei crocevia più importanti dell'Istria settentrionale. Non è escluso persino che il duca combattesse quella guerra dalla parte dell'imperatore. Già l'anno successivo (603) però Gisulfo II si rappacificò con il suo re. Forse questo riavvicinamento avvenne anche in seguito alla guerra mossa all'Istria dagli eserciti coalizzati, che dimostrò tutta la vulnerabilità di questa parte del confine orientale italiano, stretta fra le forze del re longobardo ad ovest e del kagan avaro ad est.

Gli Slavi minacciavano l'Istria già prima del 602, quando la invadono assieme a Longobardi e Avari. In una lettera del 600, papa Gregorio Magno esprime profondo turbamento a causa degli Slavi "quia per Histriae aditum iam ad Italiam intrare coeperunt". Dalle sue parole si deduce che già alla fine del secolo essi minacciavano il confine orientale dell'Italia, e quindi anche l'Istria bizantina. Proprio alla penisola istriana faceva riferimento, molto probabilmente, anche in una lettera precedente, inviata nel maggio 599 all'esarca Callinico di Ravenna, nella quale si congratulava per le vittorie bizantine sugli Slavi. Gli storici concordano nel ritenere che le battaglie avessero avuto luogo, molto probabilmente, da qualche parte in Istria. Considerate la posizione geografica e le condizioni stradali dell'epoca è ipotizzabile che gli scontri tra Slavi e Bizantini fossero avvenuti nella parte settentrionale dell'Istria, o più precisamente nella zona nord orientale, controllata dal numerus di Trieste e dei vicini castelli (Capodistria, Pirano, Cittanova). Vittorie sugli Slavi furono riportate sia dall'esarca, sia dalle truppe comandate dal magister militum Gulfario, al quale il papa indirizza un ringraziamento per l'"opera gloriosa", sia dalle locali milizie delle città e dei castelli. L'ultima scorreria in Istria di cui si ha testimonianza è del 611 e in tale occasione gli Slavi uccidono un gran numero di soldati e devastano la penisola. L'incursione potrebbe essere legata all'invasione del Friuli da parte degli Avari, datata solitamente nello stesso anno, nel corso della quale fu ucciso il duca del Friuli Gisulfo II e incendiata la sua residenza – Cividale. Particolarmente interessante è l'indicazione secondo la quale gli Slavi uccisero allora molti soldati, milites. Con questo termine potrebbero essere intesi anche i limitanei bizantini, ma la cosa non trova conferma nelle fonti istriane. A quei soldati appartengono forse le necropoli del VII e VIII secolo, scoperte nei pressi dei castelli di Pinguente, Montona, Rozzo e Castello di Visinada.

I primi insediamenti slavi in Istria vengono fatti risalire proprio a queste invasioni. Secondo Milko Kos, la prima ondata di stanziamenti slavi, attraversate le Porte di Postumia, giunse in Istria e sul Carso triestino intorno all'anno 600, in un territorio che si estendeva sino al margine naturale a sud dell'antica strada Tergeste – Tarsatica. La prima ondata superò questo confine naturale solo verso occidente, dove nei pressi di Decani sarebbe giunta sino al fiume Risano e, lungo l'antica strada che attraverso Covedo portava a Pinguente, fino a S. Quirico. Secondo Lujko Margetić, invece, gli Slavi che nello stesso periodo si insediarono in Istria, giunsero da oriente, dalla direzione Tarsatica e Castua (attraverso il Monte Maggiore). Gli insediamenti avrebbero interessato l'Istria interna attorno a Pedena e Pisino, spingendosi a sud e ad ovest all'incirca fino a Barbana, Canfanaro e Antignana. L'area corrisponderebbe a quella del dialetto ciacavo arcaico. Le conclusioni di Kos e Margetić non si escludono a vicenda, è assolutamente plausibile, infatti, che a cavallo del VI e VII secolo l'Istria sia stata al centro di due distinte ondate di insediamenti slavi, una proveniente da nord e l'altra da est. La presenza in questo periodo degli Slavi in una parte dell'Istria è confermata anche dal Liber pontificalis; da esso risulta, infatti, che nel 641 o 642 papa Giovanni IV aveva inviato in Istria e Dalmazia l'abate Martino con l'incarico di riscattare alcuni prigionieri presso le popolazioni locali, ossia presso i pagani (gentes). Il pagamento di un riscatto a dei barbari in Istria da parte dell'inviato papale può significare una cosa soltanto e cioè che agli inizi degli anni Quaranta del VII secolo, una parte consistente della penisola, quella in cui erano insediati gli Slavi (sotto la signoria degli Avari?) era fuori dal controllo delle autorità bizantine.

Le difficili condizioni storiche dell'Istria a cavallo del VI e VII secolo furono aggravate dallo scisma dei Tre Capitoli. Il rifiuto della Chiesa di Aquileia di condannare i Tre Capitoli fu chiaramente espresso dall'arcivescovo Paolino. Fu il primo ad assumere il titolo di Patriarca e nel 568, minacciato dai Longobardi, riparò a Grado (Aquileia nova). Nel 572/577 il patriarca Elia vi convocò e presiedette un sinodo, al quale presero parte altri 18 vescovi, cinque dei quali dall'Istria. Il sinodo rappresentò l'apice dello scisma aquileiese e dimostra l'allora assoluta unità di fede del patriarcato – indipendentemente dalla sua suddivisione politico-statale. Il papa Pelagio II tenta in maniera pacifica, ma senza successo, di far ritornare gli scismatici alla comunione con la chiesa romana, quindi intervengono le autorità bizantine che fanno scoppiare tra i vescovi scismatici le prime divergenze ed una grave crisi. In occasione, o poco dopo la consacrazione del patriarca Severo (586/587), successore di Elia, l'esarca Smaragdo lo deporta a Ravenna con altri tre vescovi istriani, Giovanni di Parenzo, Vindemio di Cissa e Severo di Trieste. Sottoposti a enormi pressioni abiurano lo scisma tricapitolino tornando in comunione con la chiesa cattolica. Ma quando, liberati, rientrano nelle loro sedi, gli altri vescovi si rifiutano di riconoscerli. Sembra che nel corso di un

sinodo straordinario (tra il 588 ed il 590), finora mai evidenziato, il patriarca Severo abbia dapprima tentato di riaffermare i vincoli di unità e di fede e di porre fine allo scisma nei termini richiesti da Roma e Ravenna. I nomi dei partecipanti sono riportati da Paolo Diacono (Historia Langobardorum III, 26). Nell'occasione, Severo finì in minoranza e l'iniziativa fallì. La crisi fu ricomposta nel 590, quando al sinodo di Marano, con la partecipazione di dieci vescovi, il patriarca Severo rinunciò a condannare i Tre Capitoli e tornò alla testa degli scismatici. Già nel gennaio del 591 papa Gregorio Magno gli ingiungeva di presentarsi con i suoi vescovi ad un sinodo a Roma, dove avrebbero dovuto tornare in seno alla madre chiesa. Il tentativo fallì perché i vescovi del patriarcato di Aquileia si rivolsero con tre lettere all'imperatore Maurizio che si dichiarò d'accordo con le loro tesi e cioè che la questione dell'unità della Chiesa fosse risolta a Costantinopoli presso l'imperatore solo dopo che fosse stata ripristinata l'unità politica dell'Italia, e proibì al papa di convocare al suo cospetto Severo e i suoi suffraganei.

L'unità dei vescovi del patriarcato di Aquileia nell'ambito dello scisma non dura a lungo. Nel 595, i vescovi istriani (episcopi de Histria) Pietro e Provvidenzio danno segno di propendere per il cattolicesimo, ma non fanno alcun passo decisivo, restando nello scisma sino al 607. Ciononostante, il partito tricapitolino incontra sempre maggiori difficoltà nel mantenere le sue posizioni. Con i cattolici scoppiano conflitti sempre più gravi e attorno al 600 culminano nella diocesi di Cittanova – Capodistria, in cui si alternano diversi vescovi cattolici e scismatici, fino a quando un intervento del papa non fa prevalere il partito cattolico. Nel 602 recede dallo scisma anche Firmino, vescovo di Trieste. Con il suo passaggio tra i cattolici, gli scismatici perdono all'inizio del VII secolo l'Istria nord-occidentale, mentre delle restanti (presumibilmente) quattro diocesi istriane, tre – ignoriamo quali, sappiamo solo i nomi dei vescovi: oltre a Pietro e Provvidenzio, menzionati già nel 595, anche Agnello – proseguono nello scisma sino al 607. E' l'anno in cui muore il patriarca Severo e nel patriarcato di Aquileia (Grado) si tengono doppie elezioni per il suo successore, Si assiste così alla nascita di due patriarcati. Mentre a Grado viene consacrato il cattolico Candidiano, nell'antica Aquileia diventa patriarca lo scismatico Giovanni. L'istituzione del patriarca cattolico di Grado provoca la rapida sconfitta dello scisma tricapitolino nei territori bizantini. Vi contribuisce in maniera importante anche l'esercito bizantino, che costringe con la forza gli ultimi vescovi scismatici dell'Istria – Pietro, Provvidenzio e Agnello – a sottomettersi a Candidiano. Solo vent'anni più tardi però viene messa la parola fine allo scisma tricapitolino in territorio bizantino. Dopo la sua elezione, il patriarca Fortunato di Grado abbraccia la fede scismatica. E' una posizione, la sua, politicamente insostenibile, quindi, depredata la chiesa di Grado, nel 628 ripara in territorio longobardo. In questa situazione interviene il papa Onorio I e in una lettera ai vescovi veneti e istriani dichiara decaduto Fortunato e impone loro di consacrare patriarca il suddiacono romano Primogenio. Con questo

atto, la chiesa gradense e con essa quella istriana torna definitivamente in comunione con la Chiesa cattolica romana.

Parole chiave: Istria, dominazione bizantina, fuggiaschi, Longobardi, Avari, Slavi, scisma dei Tre capitoli, VI-VII sec.

VIRI IN LITERATURA

Agnelli et Andreas, Liber Pontificalis Ecclesiae Ravennatis – Holder-Egger, O. (ed.) (1878): MGH Scriptores rerum Langobardorum. Hannover.

Breves Notitiae – Lošek, F. (ed.) (1990): Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 130. Salzburg.

Cassiodori Senatoris Variarum – Mommsen, Th. (ed.) (1894): MGH Auctores antiquissimi, 12. Berlin.

CDI – Codice Diplomatico Istriano, 1 – Kandler, P. (ed.) (1986, riproduzione fotomeccanica). Trieste.

CDP – Codice diplomatico padovano dal secolo sesto a tutto l'undecimo, 1 – Gloria, A. (ed.) (1877): Monumenti storici pubblicati dalla Deputazione Veneta di Storia Patria, 2. Venezia.

Concilium Mantuanum ad 827 – Werminghoff, A. (ed.) (1906): MGH Concilia, 2/2, Concilia aevi Karolini 2, 819-842. Hannover-Leipzig.

DAI – Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio – Moravcsik, G., Jenkins, R. J. H. (ed.) (1967): Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 1. Dumbarton Oaks. Washington D. C.

Documenti – Documenti relativi alla storia di Venezia anteriori al mille, 1, Secoli V-IX – Cessi, R. (ed.) (1942): Testi e documenti di storia e di letteratura latina medioevale, 1. Padova.

D. H. II. – Die Urkunden Heinrichs II. und Arduins. – Bresslau, H., Bloch, H. (eds.) (1900-1903): MGH Diplomata regum et imperatorum Germaniae, 3. Hannover.

D. Ko. II. – Die Urkunden Konrads II. Mit Nachträgen zu den Urkunden Heinrichs II. – Bresslau, H. (ed.) (1909): MGH Diplomata regum et imperatorum Germaniae, 4. Hannover-Leipzig.

Epistolae Austrasicae – Gundlach, W. (ed.) (1957²): MGH Epistolae, 3, Epistolae Merovingici et Karolini aevi, 1. Berlin.

Epistolae Langobardicae collectae – Gundlach, W. (ed.) (1957²): MGH Epistolae, 3, Epistolae Merovingici et Karolini aevi, 1. Berlin.

Eugippius, Vita sancti Severini – Bratož, R. (ed.) (1982): Evgipij, Življenje svetega Severina. Ljubljana.

Gradivo – Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, 1-3 – Kos, F. (ed.) (1902, 1906, 1911). Ljubljana.

- Gregorius, Registrum epistolarum** – Vol. 1: Ewald P., Hartmann L. M. (eds.) (1957²), MGH Epistolae, 1. Berlin; Vol. 2: Hartmann L. M. (ed.) (1957²), MGH Epistolae, 2. Berlin.
- HL** – Paulus Diaconus: Historia Langobardorum – Waitz, G. (ed.) (1878): MGH Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum, 48. Hannover.
- HS** – Thomas archidiaconus, Historia Salonitana – Rački, F. (ed.) (1894): Monumenta spectantia historiam Sclavorum Meridionalium, 26, Scriptores, 3. Zagreb.
- I placiti del "Regnum Italiae" 1** – Manaresi, C. (ed.) (1952): Fonti per la storia d'Italia, 92. Roma.
- Liber pontificalis** – Duchesne, L. (ed.) (1955²): Le Liber pontificalis, 1. Paris.
- Notitia Arnonis** – Lošek, F. (ed.) (1990): Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 130. Salzburg.
- PR** – Il placito del Risano – Petranović, A., Margetić, A. (eds.) (1983-1984): Atti del Centro di ricerche storiche - Rovigno, 14. Trieste-Rovigno.
- Procopii De bello Gothico** – Haury, J. (ed.) (1905): Procopii Caesariensis Opera omnia 2. De bellis libri V-VIII. Leipzig.
- Ravennatis anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica** – Pinder, M., Parthey G., (eds.) (1962²). Aalen.
- Avenarius, A. (1974):** Zur Problematik der awarisch-slawischen Beziehungen an der untern Donau im 6.-7. Jahrhundert. Studia Historica Slovaca, 7. Bratislava.
- Belke, K., Soustal, P. (1995):** Die Byzantiner und ihre Nachbarn. Die *De administrando imperio* gennante Lehrschrift des Kaisers Konstantinos Porphyrogenetos für seinen Sohn Romanos. Byzantinische Geschichtsschreiber, 19. Wien.
- Benussi, B. (1897):** Nel medio evo. Pagine di storia istriana. Parenzo.
- Berg, H. (1985):** Bischöfe und Bischofsitze im Ostalpen- und Donauraum vom 4. bis zum 8. Jahrhundert. V: Wolfram, H., Schwarz, A. (Hg.): Die Bayern und ihre Nachbarn, Teil 1. Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung 8. Denkschriften der Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse, 179. Wien.
- Bratož, R. (1984):** Krščanska Emona in njen zaton. V: Gestrin, F. (ed.): Zgodovina Ljubljane. Prispevki za monografijo. Ljubljana.
- Bratož, R. (1986a):** Krščanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode. Acta Ecclesiastica Sloveniae, 8. Ljubljana.
- Bratož, R. (1986b):** Razvoj organizacije zgodnjekrščanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja. Zgodovinski časopis, 40. Ljubljana.
- Bratož, R. (1987):** Razvoj zgodnjekrščanskih raziskav v Sloveniji in Istri v letih 1976-1986. Zgodovinski časopis, 41. Ljubljana.

- Bratož, R. (1989):** Rižanski zbor. V: Koper med Rimom in Benetkami – Capodistria tra Roma e Venezia. Prispevki k zgodovini Kopra – Contributi per la storia di Capodistria. Ljubljana.
- Bratož, R. (1990):** Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja. Zbirka Zgodovinskega časopisa, 8. Ljubljana.
- Bratož, R. (1992):** Nekatera nerešena in nerešljiva (?) vprašanja iz zgodovine severnojadranskih dežel v 6. in 7. stoletju. Zgodovinski časopis, 46. Ljubljana.
- Bratož, R. (1994):** Istrska cerkev v 7. in 8. stoletju (od smrti Gregorija Velikega do Rižanskega placita). Acta Histriae, 2. Koper.
- Bratož, R. (1996):** Ecclesia in gentibus. Vprašanje preživetja krščanstva iz antične dobe v času slovansko-avarske naselitve na prostoru med Jadranom in Donavo. V: Rajšp, V. (ed.): Grafenauerjev zbornik. Ljubljana.
- Bratož, R. (1998):** Die römische Synode 680 und die Frage der Kirchenorganisation "in gentibus" im 7. Jahrhundert. Radovi, XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju II – Acta XIII congressus internationalis archaeologiae christianae II. Città del Vaticano-Split.
- Bratož, R. (1999a):** Il cristianesimo aquileiese prima di Costantino fra Aquileia e Poetovio. Ricerche per la storia della chiesa in Friuli, 2. Udine-Gorizia.
- Bratož, R. (1999b):** Primeri množične smrti na današnjem slovenskem ozemlju v antični dobi. V: Granda, S., Šatej, B. (eds.): Množične smrti na Slovenskem. 29. zborovanje slovenskih zgodovinarjev. Zbornik referatov. Ljubljana.
- Bratož, R. (2001):** Koprška škofija od prve omembe (599) do srede 8. stoletja. Acta Histriae, XI. Koper.
- Brozzi, M. (1970-1971):** I primi duchi Longobardi del Friuli e la politica bizantina verso il Ducato. Arheološki vestnik, 21-22. Ljubljana.
- Brozzi, M. (1975):** Il ducato longobardo del Friuli. Pubblicazioni della Deputazione di Storia Patria per il Friuli, 6. Udine.
- Carile, A. (ed.) (1991):** Storia di Ravenna, II, 1. Dall'età bizantina all'età ottoniana. Venezia.
- Cessi, R. (1965):** Provincia, ducato, *regnum* nella Venezia bizantina. Atti dell'Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti, 123. Vicenza.
- Cessi, R. (1968):** Venetiarum provincia. Archivio storico italiano, 126. Firenze.
- Classen, P. (1977):** Kaiserreskript und Königsurkunde. Diplomatische Studien zum Problem der Kontinuität zwischen Altertum und Mittelalter. Thessaloniki.
- Cuscito, G. (1977):** Aquileia e Bisanzio nella controversia dei Tre Capitoli. Aquileia e l'oriente Mediterraneo, 1. Antichità altoadriatiche, 12. Udine.
- Cuscito, G. (1980):** La fede calcedonese e i concili di Grado (579) e di Marano (591). Grado nella storia e nell'arte, 1. Antichità altoadriatiche, 17. Udine.
- Cuscito, G. (1988-1989):** Antiche testimonianze cristiane a Cittanova d'Istria. Atti del Centro di ricerche storiche – Rovigno, 19. Trieste, Rovigno.

- Cusin, F. (1930):** Appunti alla storia di Trieste. Trieste.
- Dopsch, H. (1996):** Der heilige Rupert in Salzburg. V: Eder, P., Kronbichler, J. (Hg.): Hl. Rupert von Salzburg 696-1996. Katalog der Ausstellung. Salzburg.
- Dopsch, H. (1997):** Rupert, Virgil und die Salzburger Slawenmission. V: 1000 Jahre Ostarrichi – seine christliche Vorgeschichte: Mission und Glaube im Austausch zwischen Orient und Okzident. Pro Oriente, 19. Innsbruck-Wien.
- Fedalto, G. (1999):** Aquileia - una chiesa due patriarcati. Scrittori della chiesa di Aquileia, I. Roma.
- Ferluga, J. (1976):** Militärisch-administrative Einheiten geringeren Ranges der Themenverfassung. Ein Beitrag zur Geschichte der älteren Themenordnung (VII.-X. Jahrh.). V: Ferluga, J.: Byzantium in the Balkans. Studies on the Byzantine Administration and the Southern Slavs from VIIth to the XIIth Centuries. Amsterdam.
- Ferluga, J. (1978):** L'amministrazione bizantina in Dalmazia. Deputazione di Storia Patria per le Venezie. Miscellanea di Studi e Memorie, 17. Venezia.
- Ferluga, J. (1987):** Überlegungen zur Geschichte der byzantinischen Provinz Istrien. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, NF 35. Stuttgart.
- Ferluga, J. (1991):** L'Esarcato. V: Carile, A. (a cura di): Storia di Ravenna II, 1. Dall'età bizantina all'età ottoniana. Venezia.
- Ferluga, J. (1992):** L'Istria tra Giustiniano e Carlo Magno. Arheološki vestnik, 43. Ljubljana.
- Fritze, W. (1979):** Zur Bedeutung der Awaren für die slawische Ausdehnungsbewegung im frühen Mittelalter. Zeitschrift für Ostforschung, 28. Marburg.
- Grafenauer, B. (1950):** Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov. Zgodovinski časopis, 4. Ljubljana.
- Grafenauer, B. (1969):** Proces doseljavanja Slovena na zapadni Balkan i u Istočne Alpe. Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 12. Sarajevo.
- Grafenauer, B. (1970-1971):** Naselitev Slovanov v Vzhodnih Alpah in vprašanje kontinuitete. Arheološki vestnik, 21-22. Ljubljana.
- Grafenauer, B. (1985):** Življenje in delo Milka Kosa. V: Kos, M.: Srednjeveška, kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave. Ljubljana.
- Grafenauer, B. (1988a):** Kontinuiteta in vprašanje slovenskega srečanja s staroselci (Vlahi). V: Pavel Diakon (Paulus Diaconus): Zgodovina Langobardov (Historia Langobardorum). Maribor.
- Grafenauer, B. (1988b):** Komentar k slovenskem prevodu Pavla Diakona, Zgodovina Langobardov. V: Pavel Diakon (Paulus Diaconus): Zgodovina Langobardov (Historia Langobardorum). Maribor.
- Grafenauer, B. (2000):** Karantanija: Izbrane razprave in članki. Ljubljana.

- Haggeneder, O. (1985):** Die kirchliche Organisation im Zentralalpenraum vom 6. bis 10. Jahrhundert. V: Beumann, H., Schröder, W. (Hg.): Frühmittelalterliche Ethnogenese im Alpenraum. Nationes, 5. Sigmaringen.
- Hartmann, L. M. (1889):** Untersuchungen zur Geschichte der byzantinischen Verwaltung in Italien (540-750). Leipzig.
- Hauptfeld, G. (1983):** Zur langobardischen Eroberung Italiens. Das Heer und die Bischöfe. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, 91. Wien.
- Jahn, J. (1991):** Ducatus Baiuvariorum. Das bairische Herzogtum der Agilolfinger. Monographien zur Geschichte des Mittelalters, 35. Stuttgart.
- Jarnut, J. (1982):** Geschichte der Langobarden. Urban-Taschenbücher, Bd. 339. Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz.
- Klaič, N. (1975²):** Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku. Zagreb.
- Klebel, E. (1956):** Das Fortleben des Namens "Noricum" im Mittelalter. Carinthia, I, 146. Klagenfurt.
- Klebel, E. (1958):** Über die Städte Istriens. V: Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens. Vorträge und Forschungen, 4. Lindau-Kostanz.
- Kollautz, A. (1965):** Awaren, Langobarden und Slawen in Noricum und Istrien. Carinthia, I, 155. Klagenfurt.
- Kos, M. (1950):** O starejši slovanski kolonizaciji v Istri. Razprave I. razreda SAZU, 1. Ljubljana.
- Kos, M. (1985):** K poročilu Pavla Diakona o Slovencih. V: Kos, M.: Srednjeveška, kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave. Ljubljana.
- Krahwinkler, H. (1992):** Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts. Veröffentlichungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, 30. Wien-Köln-Weimar.
- Križman, M. (izd.) (1979):** Antička svjedočanstva o Istri. Izbor iz djela. Pula-Rijeka.
- Lenel, W. (1911):** Venezianisch-Istrische Studien. Schriften der Wissenschaftlichen Gesellschaft in Strassburg, 8. Strassburg.
- Lukman, K. F. (1980):** Gregorij Veliki in njegova doba. Celje.
- Margetić, L. (1983a):** Il sinodo Gradense di Elia (572-577). V: Margetić, L.: Histrica et Adriatica. Raccolta di saggi storico-giuridici e storici. Collana degli Atti del Centro di ricerche storiche – Rovigno, 6. Trieste-Rovigno.
- Margetić, L. (1983b):** La venuta degli Slavi in Istria. V: Margetić, L.: Histrica et Adriatica. Raccolta di saggi storico-giuridici e storici. Collana degli Atti del Centro di ricerche storiche – Rovigno, 6. Trieste-Rovigno.
- Margetić, L. (1983c):** Le prime notizie su alcuni vescovi istriani. V: Margetić, L.: Histrica et Adriatica. Raccolta di saggi storico-giuridici e storici. Collana degli Atti del Centro di ricerche storiche – Rovigno, 6. Trieste-Rovigno.

- Margetić, L. (1983d):** L'imperatore Maurizio e l'Italia. V: Margetić, L.: *Histrica et Adriatica*. Raccolta di saggi storico-giuridici e storici. Collana degli Atti del Centro di ricerche storiche – Rovigno, 6. Trieste-Rovigno.
- Margetić, L. (1990a):** O nekim pitanjima naše ranosrednjovjekovne povijesti. *Zgodovinski časopis*, 44. Ljubljana.
- Margetić, L. (1990b):** Pravni položaj Istre u doba rimske vlasti. V: Margetić, L.: *Rijeka, Vinodol, Istra. Studije*. Biblioteka Dokumenti, 17. Rijeka.
- Margetić, L. (1990c):** Istra i dolazak Slavena. V: Margetić, L.: *Rijeka, Vinodol, Istra. Studije*. Biblioteka Dokumenti, 17. Rijeka.
- Margetić, L. (1992):** Neka pitanja boravka Langobarda u Sloveniji. *Arheološki vestnik*, 43. Ljubljana.
- Margetić, I. (1994):** Neka pitanja prijelaza vlasti nad Istrom od Bizanta na Franke. *Acta Histriae*, 2. Koper.
- Margetić, L. (1996):** O nekim pitanjima Rižanskog placita. V: Margetić, L.: *Istra i Kvarner*. Izbor Studija. Rijeka.
- Marušić, B. (1960):** Istra u ranom srednjem vijeku. *Kulturno-povijesni spomenici Istre*, 3. Pula.
- Marušić, B. (1962):** Langobardski i staroslavenski grobovi na Brešcu i kod Malih vrata izpod Buzeta u Istri. *Arheološki radovi i rasprave*, 2. Zagreb.
- Marušić, B. (1967):** Das späantike und byzantinische Pula. *Kulturhistorische Denkmäler in Istrien*, 6. Pula.
- Marušić, B. (1987):** Materijalna kultura Istre od 5. do 9. stoljeća. *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju*, 1. Pula.
- Marušić, B. (1988-1989):** Il castello Neapolis – Novas alla luce delle fonti archeologiche. *Atti del Centro di ricerche storiche – Rovigno*, 19. Trieste-Rovigno.
- Marušić, B. (1991):** Še o istrski Kisi (*Cissa*) in kesenskemu škofu (*episcopus Cessensis*). *Arheološki vestnik*, 41. Ljubljana.
- Matijašić, R. (1988):** Kasiodorova pisma kao izvor za poznavanje kasnoantičke povijesti Istre (*Cass. Var. XII, 22, 23, 24*). *Zgodovinski časopis*, 42. Ljubljana.
- Mayer, E. (1903):** Die dalmatisch-istrische Munizipalverfassung im Mittelalter und ihre römischen Grundlagen. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung*, 24. Weimar.
- Mlakar, Š. (1962):** Istra u antici. *Kulturno-povijesni spomenici Istre*, 4. Pula.
- Mor, C. G. (1980):** Bizantini e Longobardi sul limite dela Laguna. *Grado nella Storia e nell'arte*, 1. Antichità altoadriatiche, 17. Udine.
- Niermeyer, J. F. (1993):** *Mediae latinitatis lexicon minus*. Leiden–New York–Köln.
- Niero, A. (1980):** Dal patriarcato di Grado al patriarcato di Venezia. *Grado nella storia e nell'arte*, 1. Antichità altoadriatiche, 17. Udine.
- Paschini, P. (1990⁴):** *Storia del Friuli*. Udine.

- Pertusi, A. (1964):** L'iscrizione torcellana dei tempi di Eraclio. Zbornik radova Vizantološkog instituta, 8/2. Beograd.
- Pohl, W. (1988):** Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr. München.
- Pohl, W. (1995):** Osnove hrvatske etnogeneze: Avari i Slaveni. V: Budak, N. (izd.): Etnogeneza Hrvata. Zagreb.
- Pritsak, O. (1982):** The Slavs and the Avars. Settimane di studio del Centro italiano di studi sull' alto medioevo, 30. Spoleto.
- Rus, J. (1939):** Johannes – zadnji škof panonske, a prvi istrske Emone. Glasnik muzejskega društva za Slovenijo, 20. Ljubljana.
- Schmidinger, H. (1954):** Patriarch und Landesherr. Die weltliche Herrschaft der Patriarchen von Aquileja bis zum Ende der Staufer. Publikationen des österreichischen Kulturinstituts in Rom, I/1. Graz-Köln.
- Starac, A. (1999):** Rimsko vladanje u Histriji i Liburniji. Društveno i pravno uređenje prema literarnoj, natpisnoj i arheološkoj građi. Histrija I. Monografije i katalogi-Arheološki muzej Istre 10/I. Pula.
- Steindorff, L. (1984):** Die dalmatinische Städte im 12. Jahrhundert. Studien zur ihrer politischen Stellung und gesellschaftlichen Entwicklung. Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Stadtgeschichte in Münster, 20. Köln-Wien.
- Šašel, J. (1984):** K zgodovini Emone v rimskih napisih in literaturi. V: Gestrin, F. (ed.): Zgodovina Ljubljane. Ljubljana.
- Šašel, J. (1989):** Koper. V: Koper med Rimom in Benetkami – Capodistria tra Roma e Venezia. Prispevki k zgodovini Kopra – Contributi per la storia di Capodistria. Ljubljana.
- Šašel, J. (1992a):** Emona. V: Šašel, J.: Opera selecta. Situla, 30. Ljubljana.
- Šašel, J. (1992b):** Koper. V: Šašel, J.: Opera selecta. Situla, 30. Ljubljana.
- Štih, P. (1999a):** O vzhodni meji Italije in o razmerah ter razmerjih ob njej v zgodnjem srednjem veku. V: Mihelič, D. (ed.): Gestrinov zbornik. Ljubljana.
- Štih, P. (1999b):** Ob naselitvi Slovanov vse pobito ? V: Granda, S., Šatej, B. (eds.): Množične smrti na Slovenskem. 29. zborovanje slovenskih zgodovinarjev. Zbornik referatov. Ljubljana.
- Štih, P. (2000):** Die Ostgrenze Italiens im Frühmittelalter. V: Pohl, W., Reimitz, H. (Hg.): Grenze und Differenz im frühen Mittelalter. Denkschriften der Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl., 287. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters, Bd. 1. Wien.
- Štih, P. (2001):** O seznamu škofov v *Paulus Diaconus. Historia Langobardorum, III*, 26. Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci. Supplement 1. Rijeka.
- Štih, P. (2002):** Temeljne poteze zgodovinskega razvoja na slovenskem ozemlju od 6. do 10. stoletja. V: Knific, T. (ed.): Od Rimljanov do Slovanov. Prebivalci na slovenskem ozemlju med 5. in 10. stoletjem. Ljubljana (v tisku).

- Tavano, S. (2000):** Patriarchi: titoli e segni. V: Aquileia e il suo patriarcato. Atti del Convegno Internazionale di Studio. Pubblicazioni della Deputazione di Storia Patria per il Friuli, 29. Gorizia.
- Vergottini, G. (1924):** Lineamenti storici della costituzione politica dell'Istria durante il medio evo. Roma.
- Villotta Rossi, A. (1958-1959):** Considerazioni intorno alla formazione dei diritti metropolitici ed all'attribuzione del titolo patriarcale della chiesa di Aquileia (Sec. IV-VI). Memorie Storiche Forogiuliesi, 43. Udine.
- Wolfram, H. (1990³):** Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie. München.
- Wolfram, H. (1995):** Salzburg, Bayern, Österreich, Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband, 31. Wien-München.
- Žitko, S. (1992):** Listina Rižanskega placita – dileme in nasprotja domačega in tujega zgodovinopisja, II. del. Annales, 2. Koper.

KOPRSKA ŠKOFIJA OD PRVE OMEMBE (599) DO SREDE 8. STOLETJA

Rajko BRATOŽ

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

e-mail: Rajko.Bratoz@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Na podlagi analize treh pisem papeža Gregorija Velikega iz leta 599, ki se nanašajo na ureditev zapletenih razmer v krščanski skupnosti na "kozjem otoku" (insula Capritana, insula Caprea), je avtor prišel do naslednjih sklepov: (1) Ome-njeni otok je identičen z antičnim predhodnikom Kopra (Capris) in ne z mestom Caorle (Caprulae) v beneški laguni. (2) Cerkevna skupnost se je v času nastanka pisem opredeljevala za katoliško stran, torej je izstopila iz oglejske shizme, pri čemer je ostalo nezanesljivo zadržanje sicer neimenovanega škofa, ki je zaradi različnih pritiskov omahoval med obema taboroma. (3) Ker tri pisma prikazujejo usodo vo-ditelja skupnosti bolj ali manj različno, gre najverjetneje za dve različni osebnosti, torej za dva po imenu neznana škofa. (4) V kritičnem trenutku svojega razvoja je bil škofijski sedež "kozjega otoka" združen v eno škofijo s škofijskim sedežem v kastelu Nouas (Novigrad), ki ga je vodil ubegli panonski škof Janez. Papež je to (zopet) katoliško skupnost izločil iz jurisdikcije shizmatičnega oglejskega patriarhata in jo podredil ravenski nadškofiji. Škofijski sedež je nastal v izjemnih razmerah (shizma, čas prvih slovanskih vpadov); ko so ti vzroki (predvsem shizma) prenehali, je škofija zamrla in bila verjetno obnovljena – tako kot Novigrad – po sredi 8. stoletja.

Ključne besede: Insula Capritana, Gregorius I Papa, oglejska shizma, Aquileia, Gra-do, Ravenna

THE DIOCESE OF KOPER FROM ITS FIRST MENTION (IN 599) TO THE MID-8TH CENTURY

ABSTRACT

By analysing three letters from Pope Gregory the Great in 599 dealing with the solution of some complicated matters in the Christian community on "Capricorn Island" (insula Capritana, insula Caprea), the author reached the following conclusions: (1) The referred to island is identical to the Late Roman predecessor of Koper (Capris) and not to the town of Caorle (Caprulae) in the Venice Lagoon. (2) At the time of the letters' origin, the ecclesiastical community opted for the Catholic side, which means that it seceded from the Aquileian schism, where the reserved attitude of indeed unnamed bishop, who due to various pressures vacillated between the two factions, remains uncertain. (3) As the three letters depict the fate of the community's leader fairly differently, we are probably dealing with two different people, i.e. two bishops whose names remain unknown. (4) In the critical moment of its development, the bishopric of "Capricorn Island" was merged into a single diocese with its seat in Nouas (Novigrad) then led by the fugitive Pannonian Bishop John. The Pope (yet again) segregated this Catholic community from the jurisdiction of the schismatic Aquileian Patriarchate and subordinated it to the Archdiocese of Ravenna. The seat of the diocese was founded in exceptional circumstances (at the time of schism and the first incursions by the Slavs), but when this (primarily schism) was over the diocese died down and was probably reconstructed – the same as Novigrad – after the mid-8th century.

Key words: Insula Capritana, Pope Gregory the Great, Aquileian schism, Aquileia, Grado, Ravenna

Uvod

Vprašanje prve omembe škofijskega sedeža v Kopru je zelo zapleteno, zato se mnenja raziskovalcev o njegovih začetkih med seboj precej razhajajo.¹ Če pustimo

1 Navajamo po časovnem zaporedju objav (nam dostopno) literaturo 20. stoletja, ki obravnava začetke koprške škofije ali pa vsaj zavzema stališče do bistvenih vprašanj, zlasti do vprašanja lokaliziranja "Kozjega otoka" v pismih Gregorija Velikega: Kos (1902, št. 124-127, str. 165-169); Mayer (1903, zlasti 256 op. 1); Babudri (1909, 175-187); Paschini (1912, zlasti 245 z op. 4); Paschini (1915, 141); Kehr (1925, 74 in 215); De Vergottini (1924, zlasti 30 op. 2); Lanzoni (1927, 861-862); Rus (1939, 158 ss.); De Franceschi (1950, zlasti 10 sl.); De Franceschi (1971, 107); Semi (1975, 10 in 27); Waldmüller (1975, 221-222); Cuscito (1977, 334); Carile - Fedalto (1978, 324-326); Margetić (1979, 269-274); Lukman (1980, 218-221); Kos (1982, 55-56); Margetić (1983, 113-125; temeljna novejša obravnava; avtor na str. 115 sl. navaja tudi mnenja nekaterih nam nedostopnih avtorjev); Berg (1985, 61-108, zlasti 86-87); Bratož (1987, zlasti 20-21); Bratož (1986, zlasti 381, op. 87 in 88; 383); Fedalto (1988, 27-

ob strani kot danes presežene domoljubne teze starejših raziskovalcev o nastanku škofije v prvi tretjini 6. stoletja, v času legendarnega škofa Nazarija² in njegovega naslednika Maksimilijana,³ ostajajo kot poglavitni, za zdaj tako rekoč edini trdni in zanesljivi vir o tem vprašanju tri pisma Gregorija Velikega, vsa napisana in poslana v kratkem časovnem razdobju v maju 599.⁴ Naj najprej kratko predstavimo temeljno dilemo, ki se pojavlja v zvezi z omenjenimi papeževimi pismi.

Med zgodovinarji obstajata dve različni razlagi o tem, na kateri kraj se nanašajo kar štiri poimenske omembe "Kozjega otoka" (in še tri posredne omembe v obliki odnosnice "otok") v treh omenjenih pismih Gregorija Velikega.⁵ Po našem prepričanju se omembe nanašajo na "Kozji otok" v Istri, današnji Koper,⁶ in ne na Caorle v

49); Šašel (1992, 680-689, zlasti 686); Bratož, Peršič (1989, 57-59); Krahwinkler (1992, 76, z op. 61); Fedalto (1999, 118-119 in 334-335); Cuscito (2000, 196-197).

- 2 AASS Junii IV, Paris-Roma 1867, 738-742; ne obstaja noben življenjepis škofa Nazarija, pač pa le domneve o njegovem pontifikatu, ki temeljijo na avtorjih iz 17. stoletja (N. Manzuoli, J.L. Schönleben, F. Ughelli itd.), in na čudodelni moči njegovih relikvij, o čemer se je ohranil daljši zapis. Zagovorniki avtentičnosti izročila o sv. Nazariju (Babudri [1901]; Babudri [1909, 180 ss.]; Giollo [1969, 9-19]) dajejo naslednjo rekonstrukcijo razvoja: nastop ok. 520, potem ko naj bi ga potrdil patriarh Štefan s soglasjem cesarja Justinijana in Teoderika Velikega, smrt pred 546. O Nazariju gl. Jadin (1949, 878); Daniele (1967); Miklavčič, Dolenc (1970, 621); Smolik (2000, 682-683). V primeru Nazarija gre verjetno za legendarno izročilo, ki je nastalo na podlagi češčenja relikvij milanskega mučenca Nazarija.
- 3 Babudri (1909, 180 ss.) je v seznam koprskih škofov za Nazarijem (ok. 520-546) postavil Maksimilijana (ok. 546-567), za njim Agatona (ok. 567), čigar kronologijo je sprejel z zadržkom. Za drugega domnevnega škofa, Maksimilijana, njegove pripadnosti koprski škofiji ne moremo potrditi. Maksimilijan naj bi bil identičen s škofom, ki ga omenja skupaj s Terencijem (v starejših izdajah Evfrazijem!) papež Pelagij I. leta 559 (Pelagii I Papae *Epistulae quae supersunt* (556-561), ed. P. M. Gassó - C.M. Battle, In abbatia Montisserati 1965; *Epist.* 65, str. 171 sl.): ...*Ter<en>tius squidem atque Maximilianus, nomina tantum episcoporum habentes*. Medtem ko je Kandler (²1986, a. 555, komentar) menil, da gre za shizmatična škofa iz Poreča (Evfrazij) in Kopra (Maksimilijan), pa velja danes kot zanesljivo, da gre za dva škofa iz Toskane (tako izdajatelja pisem Pelagija I. Gassó - Battle, 171-172 op. 2 in Cuscito [1977, 263 sl.]). Glede tretjega domnevnega koprskega škofa Agatona (ok. 567), o katerem ne obstaja prav noben avtentičen zapis (izhodišče je zamenjava s stoletje mlajšim gradeškim patriarhom Agatonom, ki naj bi bil koprskega rodu; Bratož 2000a, 610 op. 3; prim. infra, op. 66), je bil zadržan tudi Babudri (1909, 184). Z zadržkom navaja prve tri domnevne korpške škofo nazadnje Fedalto (1999, 335).
- 4 Gregorius I., *Registrum epistolarum* 9,153; 9,155; 9,156 (po ediciji D. Norberg, CCSL 140 A, 708-714) oziroma Gregorius I., *Registrum epistolarum* 9,152; 9,154; 9,155 (po ediciji P. Ewald, L.M. Hartmann, MGH *Epist.* II, ²1957, 152-156). Pri navajanju vira sledimo novejši Norbergovi izdaji. Od več kot dvajsetih pisem, ki jih je papež napisal maja 599 (*Registrum* 9,139 - 9,158/164), se navedena pojavljajo skorajda v zaporedju. Če bi glede na zaporedje in pogostnost pisem le-ta enakomerno razporedili v mesecu maju, bi prišli do hipotetičnega sklepa, da so bila ta pisma napisana zanesljivo v drugi polovici meseca maja, nekako v začetku njegove zadnje tretjine, in to v razdobju največ enega tedna.
- 5 *Insula Caprea Histriae provinciae* (*Registrum* 9,153,1-2; CCSL 140 A, 708); *Capritana insula* (*Registrum* 9,155,4; *ibid.*, str. 710); *insula Capritana* (*Registrum* 9,155,19; *ibid.*, 711); *insula quae Capritana dicitur* (*Registrum* 9,156,5; *ibid.*, 712). Odnosnice, ki se nanašajo na isti kraj: *in sua insula* (*Registrum* 9, 156,9; *ibid.*, 712); *praedicta insula* (*Registr.* 9, 156,15; *ibid.*, 712); *eandemque insulam* (*Registr.* 9, 156,24; *ibid.*, 713).
- 6 Lokaliziranje dogodkov v Istro zastopajo od avtorjev, navedenih v op. 1, naslednji: Kos (1902, 124-

beneški laguni.⁷ V prid tej tezi govori več argumentov različne teže. Razmeroma majhne izpovedne vrednosti je sama pripadnostna oznaka "istrske province" (*insula Caprea Histriae prouvinciae*), saj ta oznaka v tem času ni bila enotna in se – zlasti v virih cerkvene provenience, posebej pri Gregoriju – pogosto nanaša na celotno območje shizmatičnega oglejskega patriarhata s sedežem v Gradežu.⁸ Večje izpovedne vrednosti so omembe "Kozjega otoka" v Istri v topografskih virih iz antike in zgodnjega srednjega veka,⁹ medtem ko ekvivalentne omembe za kraj na Beneškem niso poznane.¹⁰ Oblika imena v Gregorijevih pismih je vsekakor bolj podobna časovno najbližjim oznakam Kopra (*Capris*, pridevnik *Caprense*) kot Kaorl na Beneškem (*Caprulae*, pridevniki *Caprulensis*, *Caprulanus*).¹¹ Najbolj pa govori v prid lokalizaciji kraja v Istro sama vsebina Gregorijevih pism.

Prvo Gregorijevo pismo (Registrum 9,153 po Norbergu)

V prvem pismu, ki ga je papež naslovil na vse prebivalce koprškega otoka, je uvodoma izrazil veliko veselje in zahvalo Bogu ob novici, da so se prebivalci "Koz-

127 oz. 165-169); Mayer (1903, 256 op. 1); Kehr (1925, 74 in 215); Waldmüller (1975, 221-222); Lukman (1980, 218-222); Kos (1982, 55-56); Margetić (1983, 113-125); Berg (1985, 86-87); Bratož (1987, 20-21); Šašel (1992, 681, 686); Krahwinkel (1992, 76 op. 61); Bratož (1994, 55 in 67).

- 7 Tezo, da se omembe nanašajo na Caorle, je zastopala (z različnimi poudarki in odtenki) večina italijanskih zgodovinarjev (od avtorjev v op. 1): Paschini (1912, 245, zlasti op. 4); Paschini (1915, 141); De Vergottini (1924, 30 op. 2); Lanzoni (1927, 858-862; z rezervo); De Franceschi (1971, 107); k njej se je nagibal tudi Cuscito (1977, 334), ki pa v najnovejšem prispevku (2000, 196 sl.) pušča vprašanje *sub iudice*; Fedalto (v Carile - Fedalto [1978, 324-326]); Fedalto (1988); Fedalto (1999, 117-119, 129-130, 316, 329).
- 8 V celi vrsti virov se oznaka "Istre" in (še pogosteje) oznaka "istrski škofje" nanaša na celotno shizmatično ozemlje oglejskega patriarhata s središčem v Gradežu in ne le na provinco z imenom *Histria* (istrski polotok od Timave do Raše z zaledjem), ki v tem času nastopa kot samostojna upravna enota. Gregor Veliki je uporabil ime kot samostalni (H*istria*; tudi *Histria prouincia*, *Histriae partes*) ali pridevnik (*Histricus*) kar na sedemnajstih mestih (gl. CCSL 140 A, 1142 [Index]). Na pripadnost istrski shizmi in ne na pokrajinski izvor se nanašajo naslednje odnosnice ob pridevniku "istrski": *episcopus* (dvakrat), *scisma* (trikrat) ter (po enkrat) *causa*, *error* in *separatio*. Enako je že pred njim uporabil to ime papež Pelagij II. v treh pismih "istrskim škofom" iz let 585-586 (*MGH Epist.* II, 442-467 oz. *ACO* IV,2, 1914, 105-132), istodobno tudi cesar Mavrikij (*ibid.*, 106,1; *episcopi Histriensium prouinciarum* so v tem primeru škofje Benečije in Recije!). Prim. Bratož (1998, 30 op. 87; 2000a, 635 sl. op. 90).
- 9 Zapisa posreduje Plinius, *Naturalis historia* 3, 129 [Aegida] in anonimni geograf iz Ravene (*Cosmographia* IV,31,4; V,14,10 [Capris]; *Ravennatis anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*, ed. J. Schnetz, Stuttgart 1990, 68; 95). Gl. Šašel (1992, 680 sl.) in Vedaldi lasbez (1994, 279-283; 292-293).
- 10 Takega kraja ne omenjata ne Plinij ne ravenski geograf. Caorle se omenjajo večkrat šele v gradeških in beneških kronikah od 11. stoletja dalje. Monticolo (ed., 1890, 193) v indeksu (s.v. *Caprulas*) navaja naslednje oblike: *Caprulense castrum*, *Caprulensis civitas*, *Caprulis castellum*, pridevnika *Caprulanus* in *Caprulensis*; gl. tudi Cessi (ed., 1933, 180, s.v. *Caprule*).
- 11 Prim. op. 9 in 10 ter Krahwinkel (1992, 76 op. 61).

jega otoka" odvrnili od shizmatikov (*scismaticorum, inter quos habitatis, pertinaciam refutantes*) oziroma izstopili iz razkola (*scissura, error, scismaticorum lapsus, scisma*) in prestopili v katoliško cerkev. To veselo novico so mu posredovali v obliki malo pred tem poslane prošnje (*dudum directa petitio*), ki so jo pooblaščenili (...*latores praesentium responsales uestri*) prinesli v Rim.¹² Njihovo skupnost je tedaj vodil neimenovani škof (*episcopus*), za katerega zamenjavo so prosili, saj njegovo zadržanje ni bilo jasno. Papež, ki očitno ni bil naklonjen takojšnji zamenjavi škofa, je izrazil dva predloga. Za primer, da se bo škof ločil od shizmatikov in se želel pridružiti katoliški cerkvi, je Gregorij pisal ravenškemu nadškofu Marinijanu, naj ta škofovo prošnjo s papeževo avtoriteto potrdi.¹³ V primeru, da škof ne bi prekinil zveze s shizmatiki, česar pa si papež nikakor ni želel, je papež pisal istemu (t.j. ravenškemu) nadškofu, naj ta potrdi drugega (katoliškega) škofa.¹⁴ Tako bo, kot je papež figurativno zaključil pismo, "Gospodova čreda varna pred puščicami, ki jih iz zasede strelja nanjo sovrag".¹⁵

Drugo Gregorijevo pismo (Registrum 9,155 po Norbergu)

Bistvenega pomena za lokaliziranje dogodkov, opisanih v treh papeževih pismih, je drugo pismo, naslovljeno na najvišjega predstavnika posvetne oblasti v bizantinski Italiji ravenškega eksarha Kalinika (Martindale, 1992, 264 sl., s.v. Callinicus 10). Pismo prikazuje razmere, ki se nekoliko razlikujejo od onih, ki so opisane v

12 Registrum 9,153,12-24 (CCSL 140 A, 708): *Quod in uobis nunc ex desiderio uestro gestum esse superni respectus illustratione cognoscimus, qui scismaticorum, inter quos habitatis, pertinaciam refutantes coadunari ouili dominico mente promptissima ipsa rei operatione monstratis. Quibus enim scissura displicet, sanos uelle se esse testantur... Hinc est quod nos et uestra dudum directa petitio et latorum praesentium responsalium uestrorum salubria postulantium laetificauit aduentus, per quos significastis uos et deuos reprobare gressus errantium et rectum salutis iter quaerere, per quod unitati uos sanctae ecclesiae reformantes ad retributionem bene operantium, quae intra eius sinum constitutis est debita, tenderetis...* Natančen poveztek daje Kos (1902, št. 124, str. 165 sl.); kratko Margetić (1983, 114).

13 Registrum 9,153,26-28 (CCSL 140 A, 709): *...hoc cum Domini auxilio disponentes ut, siquidem episcopus, quem uobis in uestra reformari petiueratis ecclesia, ab scismaticorum lapsu se segregans ecclesiae uoluerit unitati coniungi, fratri et coepiscopo nostro Mariniano euidenter scripsimus, qualiter petitionem uestram ex nostra auctoritate debeat confirmare.*

14 Registrum 9,153,31-34 (ibid., 709): *...sin uero..., ab illorum se noluerit scismate separare, idem quomodo uestra ecclesia proprium habere ualeat sacerdotem, praedicto fratri et coepiscopo nostro scripsimus...*

15 Gregorij je rad metaforično enačil shizmatike s hudičem. V uvodnem delu pisma jih je figurativno upodobil kot "starega sovraga" (*antiquus hostis* [9,153,6]), ki je vedno pripravljen na rop, v sklepnem delu kot sovraga, ki preži v zasedi (*insidians inimicus* [9,153,35-36]). Primerjava shizmatikov in zlasti heretikov s hudičem ali Antikristom je v polemični literaturi dokaj pogosta. Naj navedemo le dva vira, ki se nanašata na obravnavani čas in prostor: pismo papeža Pelagija II. istrskim škofom 585/586 (ACO IV,2, 107 sl.) in govorni nastop gradeškega patriarha Maksima na lateranski sinodi 649 (Bratož, 2000a, 620 sl.).

predhodnem pismu. Papež je v njem uvodoma čestital eksarhu za zmage nad Slovani in takoj zatem – še v istem uvodnem stavku(!) – prešel na reševanje zapletov, v katerih se je znašla *insula Capritana* oziroma tamkajšnja cerkvena skupnost. Poslance oziroma prinašalce pisma (*latores praesentium*) s "Kozjega otoka", ki so zaradi čimprejšnje združitve s katoliško cerkvijo prišli (najprej) k eksarhu (t.j. v Raveno), je le-ta takoj napotil k njemu (t.j. papežu v Rim).¹⁶ Papež je v nadaljevanju omenil odredbo (*iussio*), ki jo je – očitno s cesarskega dvora – prejel eksarh, njena vsebina pa je bila podobna Mavrikijevi uredbi (*sacratissima... iussio*) iz leta 591:¹⁷ katoliška stran (eksarh in papež) naj v Italiji ne pritiska na shizmatike, dokler se politične in varnostne razmere v državi ne izboljšajo. Smisel obeh odlokov je bil, da se verski boji začasno prekinejo, ker se država trenutno spopada z mnogo večjimi in bolj perečimi problemi. V letu 591 se je po uspešnem zaključku vojne proti Perziji začela velika vojna proti Avarom in Slovanom ob Donavi (Theophylaktos Simokates, [6,1-10] 1985, 162-178, 321 ss.; Pohl, 1988, 128 ss.; Whitby, 1988, 158 ss.), ki je 599 prešla v novo ofenzivno fazo, tako da so se prav spomladi 599 začasno nakažovali pomembni bizantinski uspehi.¹⁸ Papež je v pismu eksarhu podal svojevrsten komentar cesarjeve odredbe: njen smisel ni v tem, da bi zavračali tiste shizmatike, ki želijo prestopiti v katoliško cerkev, temveč (le) v tem, da se ne pritiska na tiste, ki tega nočejo. Namen tega odloka cesarja Mavrikija ni bila zaščita shizmatikov, kot je na na nekoliko ironičen način omenil papež (*exemplar iussionis... pro scismaticorum defensione*), temveč zmanjšanje verskih napetosti v času, ko je bila država v zelo negotovih razmerah (*hoc incerto tempore*) (Cuscito, 1977, 304). Papež je prav na podlagi pozitivnega primera koprške skupnosti prosil eksarha, naj ta obvesti cesarja, da se shizmatiki prostovoljno (*sua sponte*) spreobračajo v katoliško cerkev.

Iz nadaljevanja pisma izvemo, da so se razmere v Kopru medtem še dodatno za-

16 *Registrum* 9,155,3-6 (710): *Inter hoc, quod mihi de Sclavis uictorias nuntiatistis, magna me laetitia releuatum esse cognoscite, quod latores praesentium de Capritana insula unitati sanctae ecclesiae coniungi festinantes ad beatum Petrum apostolorum principem ab excellentia uestra transmissi sunt.*

17 Da tega cesarjevega dekreta (*iussio*) na Zahodu niso upoštevali, kaže pismo shizmatičnih škofov Mavrikiju iz leta 591 (*ACO* IV,2, 132-135, zlasti 133,30 - 134,10). Ta *iussio* se torej vsebinsko ujema s priporočilom, ki ga je cesar 591 dal Gregoriju, potem ko je prejel tri pisma shizmatičnih škofov o dramatičnih razmerah v oglejskem patriarhatu (*ACO* IV,2, str. 136,17-21): *Quia igitur et tua sanctitas cognoscit praesentem rerum Italicarum confusionem et quod oportet temporibus competenter uersari, iubemus tuam sanctitatem nullatenus molestiam eisdem episcopis inferre, sed concedere eos otiosos esse, quousque prouidentia dei et partes Italiae paceales constituentur et ceteri episcopi Histriae seu Venetiarum iterum ad pristinum ordinem redigantur.* Prim. Cuscito (1977, 302).

18 V pozni pomladi (maj - junij) 599 so pripravljali Bizantinci ofenzivo proti Avarom na Balkanu, ki sta jo vodila vojskovodja Komentiolos in Priskos. Po združitvi njunih sil pri Singidunu so sledile zmage nad Avari pri Viminaciju. Avari so pretrpeli hude izgube, še hujše pa so bile izgube Slovanov, saj so Bizantinci zajeli 3000 Avarov, 6000 "drugih barbarov" in 8000 Slovanov. Gl. Theophylaktos Simokates 8,1-4 (nemški prevod s komentarjem P. Schreiner, 204 ss. in 353 ss.); Pohl (1988, 156 ss.); Whitby (1988, 164).

pletle. Prej omenjeni, vendar neimenovani koprski škof je namreč napisal eksarhu pismo, v katerem je izrazil željo, da bi prestopil v katoliško cerkev (v predhodnem pismu papež še ni vedel, kako se bo ta škof opredelil!). Vendar pa je to škofovo prošnjo za prestop (*petitio episcopi uolentis reuerti*) neki neimenovani eksarhov uradnik visokega ranga (*maior domi*, torej upravnik eksarhove rezidence) "izgubil", po papeževem mnenju zaradi podkupnine in ne zaradi malomarnosti. To "izgubljeno" pismo je namreč prišlo v roke razkolnikom.¹⁹ Če je papeževa trditev utemeljena, moremo sklepati, da je imela shizmatična stran svoje privrženke tudi v sami eksarhovi rezidenci v Raveni, na podlagi več drugih mest v papeževi korespondenci pa bi mogli sklepati, da so bili privrženici istrske shizme dejavni tudi v drugih deželah bizantinske Italije.²⁰

Vsebinsko in oblikovno "združena" omemba uspešnih eksarhovitih bojov s Slovani in opis reševanja zapletenih razmer v cerkveni skupnosti "Kozjega otoka" kažeta na to, da gre za časovno in prostorsko medsebojno povezane dogodke. Vojska ravenškega eksarhata se je tedaj (spomladi 599) lahko spopadala s Slavicami samo v Istri, nikakor pa ne na območju beneške lagune, do koder Slovani niso nikdar prodrli. Da so bili uspehi Bizantincev le začasni, kaže Gregorijevo pismo salonitanskemu škofu Maksimu julija 600 (torej le 14 mesecev kasneje), v katerem je izrazil svoje vznemirjenje in potrtoost zaradi slovanskega ogrožanja Salone in istočasno zaradi začetka slovanskih vdorov čez istrsko ozemlje v Italijo. V sklepi misli k tej omembi je glede prihodnosti izrazil skrajni pesimizem.²¹ Časovno in prostorsko ujemanje dveh dogajanj – reševanja zapletenih verskopoličnih razmer na "Kozjem otoku" in istočasnih spočetka uspešnih bizantinskih bojov s Slovani, ki so jim dobro leto kasneje sledili prvi vdori Slovanov prek Istre v Italijo – govori v prid lokaliziranju opisanih dogodkov v Istro oz. v današnji Koper in njegovo širšo okolico.

Tretje Gregorijevo pismo (Registrum 9,156 po Norbergu)

Tretje papežev pismo o koprski zadevi je naslovljeno na ravenškega nadškofa Marinijana. Papež je bil prek dveh poslancev, najverjetneje Koprčanov,²² ki sta prišla

19 *Registrum* 9,155,22 ss. (711): *...maior domi, qui petitionem episcopi uolentis reuerti suscepit, eam se perdidisse professus est, et postmodum ab aduersariis ecclesiae tenebatur...*

20 *Prim. Registrum* 9,151 (CCSL 140 A, 706): papež je izrazil zaskrbljenost, da ne bi neki istrski (koprski?) škof, ki se je po prestopu v katoliško cerkev umaknil na Sicilijo, podlegel prigovarjanju shizmatične strani (*...ne, sicut astruunt, scismaticorum illarum partium eos alii ad persuadendum praeueniant*).

21 *Registrum* 10,15,5-8 (CCSL 140 A, 842): *Et quidem de Sclauorum gente, quae uobis ualde imminet, et affligor uehementer et conturbor. Affligor in his quae iam in uobis patior; conturbor, quia per Histriae aditum iam ad Italiam intrare coeperunt... (9-13) ... ut et foris a gentibus et intus a iudicibus conturbemur? Sed nolite de talibus omnimodo contristari, quia qui post nos uixerint deteriora tempora uidebunt, ita ut in comparatione sui temporis felices nos aestiment dies habuisse.*

22 Gregorij ne pove eksplicitno, da gre za poslanca iz Kopra, vendar pa vsebina pisma govori v prid njuni koprski provenienci. Po Gregorijeви formulaciji *cui castello eorum insula quae Capritana*

v Rim, odlično informiran o tem, kaj se je dogajalo v Istri. Neimenovana prinašalca pisma (*latores praesentium*) sta izhajala iz vrst vodilnih meščanov; eden se označuje kot *ille uir clarissimus* (v tej dobi je naslov označeval pripadnika senatorskega stanu najnižjega ranga, ki že od srede 5. stoletja dalje ni bil več pravi senator),²³ drugi kot *ille defensor* (najverjetneje *defensor ecclesiae*, pravni zastopnik, ki je dokumentiran za več škofijskih sedežev na območju oglejske cerkve, nazadnje ob dogodkih deset let pred tem).²⁴ Ta dva poslanca sta papeža obvestila, da je v (očitno bližnjem) kastelu Novae (*in castello quod Nouas dicitur*) postal (katoliški) škof neki Janez, prišlek (priebežnik?) iz Panonije.²⁵ Ta je opravljal jurisdikcijo tudi nad koprskim otokom, ki je bil z omenjenim kastelom "tako rekoč" združen v eno diecezo (*quasi per diocesim coniuncta*).²⁶ Tudi izvor tega škofa govori v prid lokalizaciji dogodkov v Istro. Za panonskega škofa je bila kot kraj umika istrska obala bližja in dosti lažje dosegljiva kot beneška laguna, do katere je vodila daljša in težja pot, bodisi do bizantinskega ozemlja v Istri in nato po morju, bodisi po bolj tvegani kopenski poti čez ozemlje langobardske države.

dicitur (gl. opombo 26) bi se zaimek *eorum* (kot oznaka izvora poslancev) mogel nanašati na Novigrad ali na "Kozji otok".

- 23 Arsac (1969, zlasti 205-206, 242) in Jones (1973, 529; že od srede 5. stol. dalje *clarissimi*, pa tudi *spectabiles*, niso bili senatorji v pravem pomenu besede). Časovno in prostorsko najbližje dokumentiran pripadnik poznoantične senatorske aristokracije v pravem pomenu besede je *Maurentius vir illustris*, ki se omenja na napisu iz Trsta iz leta 571 (*Inscriptiones Italiae* X,4, 293). Prim. Margetić (1992, zlasti 155, 166 op. 69) z mnenjem, da gre v tem primeru za kuriala.
- 24 Štirje *defensores ecclesiae* (2 oglejske cerkve, 2 tržaške cerkve) se omenjajo v začetku 6. stoletja na mozaičnih napisih zgodnjekrščanske cerkve v Trstu (Caillet 1993, 277-283); tudi Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* 3,26 (eksarhova aretacija treh istrskih škofov in enega defensorja 588).
- 25 Izvor tega škofa ni poznan. Gregorij v svojih pismih omenja vsaj dvajset škofov s tem imenom. Sporno se zdi povezovanje tega škofa z istoimenskim škofom iz Celeje, ki se omenja kot udeleženec sinode v Gradežu 579 in v zvezi z dogodki pred letom in v letu 590. Tudi tisti raziskovalci, ki ga zagovarjajo, izražajo večje ali manjše dvome, npr. Waldmüller (1975, 222; "man nimmt an"); Berg (1985, 87; "dürfte... identisch sein"); Pohl (1988, 148; 386, op. 8). To identifikacijo otežujejo naslednja dejstva: (a) že omenjena pogostnost imena; (b) izvor *de Pannoniis*, medtem ko je bila Celeja noriško mesto, ki je spadalo k Panonijam le v širšem smislu (kot del nekdanje panonske dieceze ali Zahodnega Ilirika); (c) nadpovprečno dolg pontifikat, saj bi bil v tem primeru Janez škof najmanj dvajset let (oz. če upoštevamo kot letnico gradeške sinode 573/577, kar šestindvajset let); (č) v kasnejšem izročilu obstaja vez med nastankom škofije v Novigradu (*Aemona*, *Aemonia*) in Emono, vendar pa v Emoni (ki je bila v pozni antiki italško in ne panonsko mesto) ni poznan noben škof Janez (sodobnik celejanskega Janeza je bil Patricij). O tem vprašanju gl. Šašel (1992, 579) in Bratož (1984, 64-68), oba s starejšo literaturo.
- 26 *Registrum* 9,156,2-6 (712): *Latores ad nos praesentium ille uir clarissimus atque ille defensor uenerunt, asserentes quia in castello quod Nouas dicitur episcopus quidam Iohannes nomine de Pannoniis ueniens fuerit constitutus, cui castello eorum insula quae Capritana dicitur erat quasi per diocesim coniuncta*. Lanzoni (1927, 862) je opozoril na težavnost pri razlagi tega mesta ("non riescirebbe facile comprendere come il castellum e l'insula formassero una sola diocesi"). Izraz *diocesis* nastopa v tem primeru v pomenu škofijske jurisdikcije (*potestas*) ali v pomenu škofije kot ozemlja; prim. Niermeyer (1976, s.v. *diocesis*).

*Sl. 1: Sv. Nazarij, prvi koprski škof in zaščitnik mesta, 16. stoletje
(Pokrajinski muzej Koper).*

*Fig. 1: San Nazario, protovescovo di Capodistria e protettore della città, XVI sec.
(Museo regionale di Capodistria).*

Očitno v tistem trenutku v Kopru ni bilo škofa ali pa ta ni opravljal svoje funkcije. Janeza je nasilno (*violenter*) pregnal shizmatični "istrski škof" (gradeški patriarh Sever ali tržaški škof Firmin?)²⁷ in posvetil *drugega* škofa, ki pa je moral prebivati na svojem otoku (*in sua insula*, t.j. *insula Capritana*) in ne v imenovanem kastelu (*in praedicto castro*, t.j. *Nouas*).²⁸ V tem primeru gre za drugega anonimnega koprškega škofa. Vendar pa je ta izstopil iz shizme in skupaj s svojo skupnostjo (*plebs*) pisno prosil eksarha Kalinika, ali se sme zediniti s katoliško cerkvijo.²⁹ Njegovo zadržanje pa ni bilo stanovitno, saj je na prigovarjanje shizmatikov prešel v shizmatični tabor in zapustil svoj novi sedež (t.j. na koprskem otoku). Tako je celotna tamkajšnja cerkvena skupnost, ki si je želela združitve s katoliško cerkvijo, ostala brez škofa. Prosila je za nastavitev novega, saj ni bila pripravljena vnovič sprejeti očitno nestanovitnega in nezanesljivega odpadnika.³⁰ Papež je po natančnem poizvedovanju in poglobljenem razmisleku predlagal rešitev politično in cerkvenopravno zelo zapletenega položaja. Ravenski nadškof naj skuša tega (nezanesljivega) škofa spraviti v katoliški tabor in pobotati z domačo skupnostjo. Če bi škof na to ne pristal, naj ravenški nadškof posveti tam drugega škofa in otok priključi svoji (t.j. ravenški) cerkveni pokrajini (*in sua diocesi habeat*), saj zaradi škofove zmote cerkvena skupnost ne sme biti prizadeta in ostati brez dušnega pastirja. Tako naj bi se začasno rešilo vprašanje do tistega trenutka, ko bo shizme konec in se bodo "istrski škofje" vrnili v katoliško cerkev.³¹ Papež je ravenškega nadškofa spodbudil, naj bo karseda buden in pozoren, da bi tista skupnost (*plebs*), ki je prestopila v katoliško cerkev, pri svoji odločitvi tudi

27 Da je Janeza pregnal shizmatični tržaški škof Firmin, pod čigar jurisdikcijo je spadal omenjeni kastel, je domneval z dobrimi argumenti Margetić (1983, 118-119; gl. zlasti v op. 25: Gregor v *Regist.* 12,13,1 [CCSL 140 A, 986] Firmina naslavlja z *episcopus Histriae*; Koper je spadal v upravno območje Trsta). Drugo možnost, da se za oznako skriva gradeški patriarh Sever, voditelj shizme (*caput scismatis*, v: *Registr.* 13,34,12; CCSL 140 A, 1036), so zagovarjali Kos (1902, št. 127, str. 168 op. 3), Waldmüller (1975, 221) in Lukman (1980, 219). Izhodišče za tako razlago: če se shizma označuje kot "istrska shizma", bi bila anonimna oznaka "istrski škof" bolj primerna za patriarha (voditelja shizmatikov) kot za enega izmed shizmatičnih škofov.

28 *Registrum* 9,156,6-9 (712): *Adiungunt* (sc. uir clarissimus atque... defensor) *autem quod, eodem episcopo uiolenter ab Histrico episcopo expulso, alius illic fuerit ordinatus. De quo tamen hoc placuisse referunt ut non in praedicto castro sed in sua insula habitare debuisset.*

29 *Registrum* 9,156,9-13 (712): *Qui dum illic cum eis degeret, in errore se scismatis detinere noluit atque cum omni plebe sua excellentissimo filio nostro Callinico exarcho petitionem dedit, ut catholicae ecclesiae cum omnibus qui cum ipso erant, sicut praediximus, uniri debuisset.*

30 *Registrum* 9,156,13-18 (712): *Qui, ut aiunt, a scismaticis persuasus post semetipsum rediit, et nunc omnis ille populus qui in praedicta insula consistit sacerdotis protectione priuatus est, quia, dum sanctae ecclesiae uniri desiderat, illum iam recipere non potest, qui in scismaticorum errore reuersus est, et petunt sibi ordinari alium debere.*

31 *Registrum* 9,156,22-27 (712 sl.): *Qui si admonitus redire contempserit, grex Dei decipi non debet in errore pastoris. Et idcirco sanctitas tua illic episcopum ordinet eandemque insulam in sua diocesi habeat, quousque ad fidem catholicam Histrici episcopi reuertantur, ut et unicuique ecclesiae sua dioeceseos iura seruemus et destituto a pastore populo non desit protectio et cura regiminis.*

ostala in ne bi "ponovno padla v jamo zmote" (*Registrum* 9,156,27-31; *CCSL* 140 A, 713). Ravenski škof naj posreduje pri eksarhu, da bo le-ta o vsej zadevi poročal tudi cesarju. Razvoj dogodkov v Kopru je namreč v skladu s cesarjevim odlokom (*iussio*), ki ne zapoveduje, da shizmatiki po svoji volji ne smejo prestopiti v katoliško cerkev, temveč določa le to, da se jih proti volji zaradi težkih razmer (*hoc incerto tempore*) v to ne sme prisiliti (*Registrum* 9,156,31-36; *CCSL* 140 A, 713).

Druga Gregorijeva pisma, ki se domnevno nanašajo na reševanje koprskega zapleta

Nekateri raziskovalci povezujejo z dogajanjem v Kopru še dve Gregorijevi pismi, napisani prav tako v maju 599, katerih vsebino je mogoče smiselno povezati z vsebino predstavljenih treh "koprskih" pisem. V pismu, naslovljenem na ravskega škofa Marinijana, je le-temu priporočil predstavnike neimenovane shizmatične istrske skupnosti, ki se je želela priključiti katoliški cerkvi, sami poslanci pa so izrazili željo, da bi postali kleriki (*desiderium, ecclesiae... militare*). Obenem ga je prosil, naj njihovo namero posreduje eksarhu, da jih bo tudi on podprl in s tem spodbudil tudi druge, ki še vztrajajo v shizmi, da se bodo spreobrili (*Registrum* 9, 149; *CCSL* 140A, 740 sl.; prim. Lukman, 1980, 220). Podobnega "anonimnega" značaja je tudi Gregorijevo pismo Romanu, upravniku posestev na Siciliji (*defensori Siciliae*), v katerem papež poroča o poslancih iz Istre (*praesentium portitores hic de Histriae partibus uenientes*), ki so najprej obiskali njega, nato pa se namenili k svojemu škofu, ki je tedaj prebival na Siciliji in se je želel priključiti katoliški cerkvi. Papež je apeliral na naslovnika, naj podpre poslance in škofa, da bodo lahko vztrajali v svoji odločitvi (*Registrum* 9,155; *CCSL* 140 A, 706 sl.). Vsebinsko pismo se sicer ujema z dogodki v Kopru, vendar pa puščamo vprašanje zaradi preveč splošne oznake kraja odprto, saj je možno, da je v tem času do podobnih dogajanj kot v Kopru lahko prišlo v kaki drugi istrski skupnosti.³²

Sklep na podlagi papeževih pisem

Primerjava papeževga ravnanja in nasvetov z (drugim) odlokom (*iussio*) cesarja Mavrikija o začasnem prenehanju verskih sporov v državi kaže, da to ravnanje v

32 Margetić (1983, 114 sl.) povezuje vsebino tega pisma s Koprom (poslanci in škof so bili "senza dubbio dell'"*Insula Caprea*"); drugače Lukman (1980, 218; z mnenjem, da "ni znano, kdo in od kod je bil ta škof"). Element nezanesljivosti (ob vsebinski podobnosti s koprsko zadevo): ni nujno, da je med shizmo in pripadnostjo katoliški cerkvi omahovala samo koprška škofija (leta 602 je do podobnih dogodkov prišlo tudi v Trstu). Ker Gregorij uporablja v obeh primerih oznako *Histriae partes*, se zdi, da je v tem primeru mislil res na ozemlje Istre (v nasprotju z oznako *Histria prouincia*, ki bi se lahko nanašala tudi za Beneško).

koprskem primeru ni bilo v celoti usklajeno s cesarjevo odredbo. Medtem ko naj bi po cesarjevem odloku shizmatikov ne silili v združitev s katoliško cerkvijo, dokler se ne izboljšajo razmere v državi, pa je papež zastopal v koprskem primeru prakso postopnega zmanjševanja shizmatičnega ozemlja s takojšnjo priključitvijo rekatolizirane skupnosti v upravno območje katoliške ravenske nadškofije. Ob zaključku shizme bi to ozemlje ponovno postalo del gradeškega patriarhata. Papeževo ravnanje je bilo v tem primeru "politično", saj v času verskih sporov v obravnavanem primeru zaradi cerkvenopolitičnih vzrokov ni upošteval obstoječe cerkvene ureditve, ki pa jo je v drugih primerih dosledno zagovarjal.³³

Obstoj škofijskega sedeža v Kopru se v luči Gregorijevih poročil kaže kot zanesljiv. V treh pismih se omenjata – žal ne z imenom – prav verjetno dva različna škofa, če pa upoštevamo še Janeza iz Panonije, ki je iz kastela *Nouas* za kratek čas opravljal jurisdikcijo tudi nad Kopro, celo trije. Z izjemo Janeza, prišleka, ki je bil katolik, je bilo zadržanje obeh domačih škofov nestanovitno: prvi je iz shizme prestopil v katoliško cerkev in je iskal zveze s papežem, drugi pa je nastopil kot katoliški škof, vendar je zaradi vpliva in pritiska shizmatikov odpadel od cerkve, pri čemer je papež še vedno računal z možnostjo, da se bo obrnil na katoliško stran. V primeru, da bi šlo za eno in isto osebo, bi ta škof večkrat spremenil svojo versko in politično opredelitev: iz shizmatika bi postal katolik, nato shizmatik, pa katolik in ponovno shizmatik. To se zdi v kratkem časovnem razdobju sicer zelo malo verjetno, vendar pa več zaporednih prestopov iz enega tabora v drugega zaradi težkih razmer ne bi mogli povsem izključiti.³⁴ Pisma zbujajo vtis, da so se razmere v koprski škofiji zelo hitro spreminjale, da je bila hitrost sprememb tako rekoč dramatična. Dejavnik stabilnosti je bila cerkvena občina, za katero je uporabljal papež več oznak (*ecclesia*, *grex Dei*, *grex dominicus*, *ovile dominicum*, *populus*, *plebs*),³⁵ saj ta po prestopu v

33 Margetić (1979, 272 ss.); Margetić, (1983, 119 op. 27; z navedbo novigrajsko-koprskemu primeru analognega primera iz Epira, v katerem pa je papež dosledno zagovarjal kanonsko ureditev; prim. *Registrum* 14,7 in 14,8 iz leta 604 [CCSL 140 A, 1074-1078]).

34 V dobi verskih bojov so znani posamezni primeri večkratne spremembe verko-politične opredelitve izpostavljenih posameznikov, bodisi zaradi pritiskov bodisi zaradi konformizma. Znan je primer rimskega senatorja iz 4. stoletja, ki je v času spopada med krščanstvom in poganstvom kar štirikrat zamenjal svojo versko opredelitev in jo vsakič prilagodil verski politiki tedaj vladajočega cesarja: najprej je iz poganstva prestopil v krščansko vero, nato je ponovno postal pogan, po zamenjavi na prestolu pa je ponovno (t.j. drugič) postal kristjan (prim. Rosen [1993]). V času istrske shizme je poznan le en dvojni prestop, vendar je bil ta izsiljen z grožnjo: shizmatični patriarh Séver in trije škofje so bili (ok. 588) odvedeni v Raveno in prisiljeni v prestop v katoliški tabor, po vrnitvi iz Ravene pa je patriarh v času maranske sinode ponovno prestopil v shizmo (Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* 3,26; prim Gregorius, *Registrum* 1,16 [CCSL 140, 16]).

35 Gl. *Registrum* 9,153,14-15 (CCSL 140 A, 708: *ovile dominicum*); 9,153,27 (*ecclesia*); 9,153,35 (*grex dominicus*); 9,156,15 in 26 (*populus*); 9,156,21 (*plebs*); 9,156,22 (*grex Dei*). O vsebini izraza *plebs*, ki se je začel na oglejskem območju že zgodaj uprabljati v pomenu cerkvene občine, prim. Bratož (1999, zlasti 106 op. 123).

katoliško cerkev ni več spreminjala svoje opredelitve. Dejavnik nestabilnosti je bil zaradi različnih vzrokov, predvsem zaradi hudih pritiskov s strani shizmatikov, njen vsakokratni voditelj, neimenovani škof oz. verjetneje dva škofa. Papežev ravnanje pri prizadevanju za utrjevanje položaja katoliške strani moremo označiti kot prilagajanje danim razmeram. Gregorij ni preprosto obsojal kot odpadnike tistih škofov, ki so zaradi pritiska nasprotnikov trenutno ali začasno prestopili na nasprotno stran, saj je računal z možnostjo njihove vrnitve v katoliško cerkev. Zaradi pritiskov z ene ali druge strani je bil namreč položaj škofov na področju oglejskega patriarhata v tej dobi že zaradi verskih sporov zelo težak, še dodatno oteževalno okoliščino pa je pomenila grožnja barbarskih vpadov. Zato ni presnetljivo, da so v tej dobi doživeli nekateri škofje težko in v posameznih primerih dokaj nenavadno usodo.³⁶

Vprašanje zase je "novigrasko-koprski" škof Janez, če gre v njegovem primeru – omemba je iz leta 599, ko so Slovani ogrozili Istro – za begunskega škofa, kar se zdi najbolj verjetno. Vprašanje begunskih škofov je bilo izredno zapleteno, saj v njihovem primeru ne gre le za vprašanje njihove osebne stiske, temveč za začasen ali trajen propad cerkvenih skupnosti in s tem rušenje cerkvene organizacije. Najtežje je bilo v teh primerih vprašanje odnosa med ubežnim škofom in škofom gostiteljem, ki je na ozemlju pod svojo jurisdikcijo sprejel ubeglega škofa in, ker škof ni bežal sam, tudi njegovo cerkveno skupnost ali vsaj njen del. Temu vprašanju sta se posvečali tako posvetna kot cerkvena oblast. Poseben, sicer neohranjeni odlok (ali več odlokov) je o tem izdal najprej cesar Mavrikijs.³⁷ Nato je papež Gregorij v pismu vsem škofom v Iliriku le-te prosil, naj v skladu z Božjo postavo pomagajo tistim, ki so se znašli v stiski (tudi nasprotnikom!), skladno s cesarskimi odloki na svojem ozemlju sprejmejo ubežne škofo in jim s tem omogočijo preživetje. Ubegli škofje po papeževem zatrjevanju po eni strani ohranijo svoje škofovsko dostojanstvo, po drugi strani pa ne pridobijo pravic na novem ozemlju in s tem zmanjšajo oblasti škofa gostitelja.³⁸ To bi pomenilo, da bi *potestas episcopalis* škofov gostiteljev ostala v teritorialnem oziru neokrnjena oziroma da na ozemlju obstoječih ne bi mogle nastati nove škofije.

36 Najbolj nenavaden je primer škofa Marcijana, ki je od 44 let pontifikata kar 40 preživel zunaj svojega (iz vira nepoznanega) škofijskega sedeža; gl. kratko Bratož (2000, 152-153).

37 Vsebino cesarjevega odloka razkriva uvod v Gregorijevo pismo škofom v Iliriku iz leta 591; *Registrum* 1,43,2-7 (CCSL 140, 57): *Iobinus excellentissimus uir filius noster, praefectus praetorio per Illyricum, scriptis suis nobis indicasse dinoscitur ad se sacris apicibus destinatis iussum fuisse ut episcopos, quos e propriis locis hostilitatis furor expulerat, ad eos episcopos qui nunc usque in locis propriis degunt pro sustentatione ac stipendiis praesentis esse uitae iungendos.*

38 *Registrum* 1,43,12-23 (ibidem, 57): *Oportet ergo uos ad hanc rem et caelesti primitus principi oboedientes existere et imperialibus etiam iussionibus consentire, quatenus fratres coepiscoposque nostros, quos et captiuitatis diuersarumque necessitatum angustiae comprimunt, debeat consolandos conuiuendosque uobiscum in ecclesiasticis sustentationibus libenter suscipere, non quidem ut per communionem episcopalis throni dignitas diuidatur, sed ut ab ecclesia iuxta possibilitatem sufficientia debeant alimenta percipere... Nullam quippe eis nos in uestris ecclesiis auctoritatem tribuimus, sed tamen eos uestris solaciis contineri summo opere hortamur.* Prim. tudi Lukman (1980, 151 sl.).

Škofov umik ali beg je sprožil vprašanje odnosa med škofom beguncem in škofom gostiteljem v primerih, ko se je škof zatekel na ozemlje druge škofije. Nobenih zapletov ni povzročil umik škofa iz ogroženega središča škofije v njen neogroženi in varnejši del. Kot primer velja omeniti v več virih omenjeni umik škofov iz kontinentalnega dela Benečije v kastele v laguni ali na otoke (Carile, Fedalto, 1978, 360 ss.) in (domnevani) umik škofov iz ogroženih poznoantičnih mest v utrjene višinske naselbine.³⁹

V koprsko-novigranskem primeru je papež odstopal od načela, ki ga je sam razglasil. Vzrok za odstopanje je bil cerkveno-politični; v boju proti shizmatikom papež pravic shizmatičnih škofov-gostiteljev ni upošteval, medtem ko je bil v drugih primerih, kot nam kaže primer ubeglega škofa iz Evrije (op. 33), nepopustljiv. V duhu papeževega priporočila pa tudi po sklepih cerkvenih zborov, ki očitno instituciji "provizoričnih" škofij ubežnih škofov na ozemlju obstoječih škofij niso bili naklonjeni,⁴⁰ v Istri ne bi bil možen nastanek novih škofijskih sedežev na ozemlju obstoječih (prvotno treh) škofij, pač pa bi bilo možno le (načeloma) začasno, v praksi pa trajnejše zadrževanje ubeglih "škofov brez škofije". Kot se zdi, je v istrskem primeru ravno prevlada cerkveno-političnih interesov (boj proti shizmi) nad načeli cerkvene ureditve pripomogla k temu, da so nastali novi škofijski sedeži, poleg Kopra in Novigrada tudi Pedena, morda tudi Sipar, medtem ko se zdi vprašanje Cisse in "Celeje" preveč zapleteno, da bi mogli ta dva sedeža uvrstiti v omenjeno skupino.⁴¹

Čas nastanka škofije v Kopru

Če moremo računati z obstojem škofijskega sedeža v Kopru leta 599, se postavlja vprašanje, kdaj je nastal in kakšna je bila njegova usoda po tem letu. Izročilo o prvem

39 Za slovensko ozemlje prim. Bratož (1996, 139 ss.).

40 Prim. kanon 5 halkedonskega koncila 451; Joannou (1962, 74; škofje in kleriki naj ne prehajajo iz ene škofije v drugo); kanoni 18, 20 in 37 drugega trulanskega koncila 691/2; Joannou 1962, 149 sl. (kanon 18: kleriki, ki so med napadom barbarov zbežali na ozemlje druge škofije, se morajo po koncu nevarnosti takoj vrniti domov); 152 (kanon 20: škof ne sme javno nastopati v drugi škofiji, v nasprotnem primeru izgubi škofovsko dostojanstvo); 171 sl. (kanon 37: škofje, ki so zbežali pred barbari, sicer ohranijo svojo čast in dostojanstvo, pa tudi pravice za področje *svoje* [!] škofije); gl. kratko Bratož 1996a, 216 ss..

41 V primeru Cisse je v znanosti sporna lokalizacija, izvor škofije pa naj ne bi bil beg nekega škofa, ampak starejša pravna ureditev. V primeru, da bi škofijski sedež celejanskega škofa Andreja postavili v "istrsko provinco", se postavlja več zapletenih vprašanj: kako je tak škofijski sedež obstajal še ok. 680 (torej 90 let po zadnji omembi celejanskega škofa) in na ozemlju katere škofije naj bi ta škof prebival (prim. Bratož 2000a, 638 ss.). Tri do štiri generacije dolg obstoj "begunske" škofije se zdi težko verjeten in oba omenjena primera ne govorita v prid taki možnosti: Janez je bil iz Novigrada pregnan po zelo kratkem pontifikatu, ubegli škof iz epirske Evrije pa se na Krfu niti ni mogel uveljaviti kot ubežni (gostujoči) škof, saj se je temu uprl najprej lokalni škof, zatem pa je proti temu energično nastopil tudi sam papež (prim. op. 33).

škofu Nazariju je legendarne značaja, predstava o Maksimilijanu kot njegovem nasledniku temelji na napačnem branju vira. Škofijski sedež se ne omenja v času gradeške sinode (s tako rekoč kompletno udeležbo škofov oglejskega patriarhata, v celoti 19),⁴² prav tako ne v času dramatičnih dogodkov med letoma 588 in 590, ko se je neposredno pred sinodo v Maranu šest škofov opredeljevalo za katoliško in dvanajst za shizmatično stran.⁴³ Zaradi neomembe kapritanskega škofa pri teh dogodkih se zdi, da je škofijski sedež nastal šele v zadnjem desetletju 6. stoletja, torej ne dosti časa pred prvo omembo. Okoliščin njegovega nastanka iz Gregorijevih pisem ni mogoče pojasniti. Papež nemreč v vseh treh pismih predpostavlja obstoj krščanske skupnosti s škofom na čelu kot samo po sebi razumljivo dejstvo. O teh okoliščinah bi mogli sklepati na podlagi razmer v zadnjem desetletju 6. stoletja v Istri. Te zaznamuje v prvi vrsti dvojno dogajanje:

(I) V istrskih mestih so potekali verski spopadi med shizmatičnimi in pravovernimi (katoliškimi) skupnostmi, ki jih zanesljivo slikajo Gregorijeva pisma. Ti boji so potekali v precej ostri, tudi nasilni obliki. Oznake nasilja, ki jih posredujejo viri, spominjajo na spopade med katoliki in arijanci v drugi četrtini 4. stoletja.⁴⁴

(II) Na njihov potek so očitno vplivali tudi dogodki v zaledju – prodiranje Slovanov in Avarov, umikanje prebivalstva v bizantinsko Istro, razpadanje cerkvenih skupnosti itd. – dogodki, ki jih Gregor le nakazuje v najbolj grobih obrisih. Na podlagi redkih omemb o zadržanju škofov v zaledju istrskih mest (katoliška opredelitev emonskega in celejanskega škofa 590, prav tako katoliška opredelitev Janeza "iz Panonij" 599) bi mogli soditi, da so se begunci iz kontinentalnega zaledja opredeljevali za katoliško stran, torej proti shizmi, in da je njihov prihod, kot nam kaže omenjeni primer panonskega škofa, povečeval intenzivnost verskih sporov.

42 Berg (1985, 78 ss.); gl. nazadnje sezname in opredelitev škofov v razpravi: Wolff (1994, 26); seznam na podlagi izročila beneških kronik je nazadnje objavil Cuscito (1980, 229 sl.).

43 Wolff (1994, 26); omenjenih je 18 škofov, dvanajst med njimi se je udeležilo sinode v Gradežu pred več kot enim desetletjem.

44 "Istrski škof" je pregnal škofa Janeza iz Novigrada na nasilen način (*violenter*; gl. op. 28); prosilno pismo shizmatičnih škofov cesarju Mavrikiju 591 omenja grobo fizično nasilje nad aretiranimi shizmatičnimi škofi s patriarhom Severom na čelu (*quae contumeliae inlatae sint et quibus iniuriis ac caede corporali fustium et qua uiolentia ad Rauennatem fuerit ciuitatem perductus...*; ACO IV,2, 133,40-41). *Petrus, Providentius seu Agnellus*, škofje, ki so še ok. 607 vztrajali v shizmi, so bili po zapisniku mantovanske sinode 827 (*MGH Leges III, Concilia II*, 586,19) izpostavljeni grobem vojaškemu nasilju: *de aecclesiis suis a militibus tracti et cum gravi iniuria et contumeliis ad eum* (sc. Candidianum) *venire compulsi sunt*. Oglejski shizmatični patriarh Janez je 607 v pismu langobardskemu kralju Agilulfu v slikovitih potezah orisal nasilje katoliške strani nad shizmatiki: *Qualis autem unitas dicitur facta, ubi spata, ubi claustra carcerum, ubi flagella fustium et ubi longa exsilia crudeliumque penarum discrimina parabantur?* (*Epistolae Langobardicae collectae* 1; *MGH Epist. III*, 693,9-10: v nadaljevanju je predstavljeno tudi nasilje nad Petrom, Providencijem in/ali Agnelom). Gl. tudi Kos (1902, št. 144 [184 ss.]). O nasilnih oblikah spopadov med katoliki in arijanci v 4. stoletju na območju Zahodnega Ilirika in severovzhodne Italije, celo s posameznimi smrtnimi žrtvami, prim. Bratož (1996b, 319 ss.).

Sl. 2: Antifonarij, Opus Nasarii de Iustinopolis, miniatura sv. Jurija, prva polovica 15. stoletja, (Zakladnica stolnice).

Fig. 2: Antifonario, Opus Nasarii de Iustinopolis, miniatura di San Giorgio, prima metà del XV secolo (abside della Cattedrale).

Zaton škofijskega sedeža v Kopru v začetku 7. stoletja in njegova domnevna obnovev sredi 8. stoletja

Versko-politična kriza v Istri se je v naslednjih letih razmeroma hitro reševala v smeri postopne prevlade katoliške strani. Poleg posameznih jeder odpora proti shizmi v sami Istri, kakršno se je 599 izoblikovalo v Kopru, sta k postopni prevladi katoliške strani bistveno prispevali obe ključni osebnosti v boju proti shizmi, papež Gregorij (do smrti 12. marca 604) in ravenski eksarh, do 603 Kalinik in nato do 608 ponovno precej ostrejši Smaragd.⁴⁵

Pripadnost istrski shizmi je bila na ozemlju, ki mu je upravno pripadal Koper (upravno območje Trsta in s tem tržaške škofije), ogrožena že manj kot tri leta kasneje, ko je tržaški škof Firmin (pred marcem 602) prestopil v katoliško cerkev. Škof je s tem povzročil napetosti v matičnem mestu, v katerem pa se je bila cerkvena skupnost v nasprotju s koprsko očitno opredeljevala za shizmatično stran (*Registrum* 12,13; 13,34; *CCSL* 140 A, 986-987; Cuscito, 1977, 306; Lukman, 1980, 222). Verske razmere v tržaški škofiji, ki so bile od pomladi 602 najmanj do junija 603 napete (pritisk patriarha Severa, ki je spodbujal upor proti škofu v tržaški cerkveni skupnosti; *Registrum* 13,34; *CCSL* 140 A, 1035-1037; Lukman, 1980, 223), naj bi uredil eksarhov odlok v korist katoliške strani, h kateremu ga je spodbujal papež.⁴⁶ Vendar pa ni znano, ali je bil ta odlok (*iussiones, prouisio*) res izdan, in če je bil, ali je bil njegov cilj – zagotovitev varnosti tistih, ki so prestopili v katoliško cerkev (*conuersorum... optata securitas*) – resnično tudi dosežen.

Na ozemlju bizantinske Istre je bila shizma odpravljena že 607, ko je po smrti patriarha Severa 606 (in po nezanesljivo dokumentirani krajši vladavi Pirančana Marcijana?)⁴⁷ prišlo do delitve patriarhata na shizmatični Oglej na langobardskem ozem-

45 O Smaragdovem drugem mandatu (prvi v letih 584/5 - 589/590) v letih 603-608 gl. Martindale (1992, 1164-1166, s.v. Smaragdus 2).

46 *Registrum*, 13, 34 (*CCSL* 140A, 1036, 18-24): *Directis itaque excellentiae uestrae iussionibus his qui in Histriae partibus locum uestrum agere Deo auctore noscuntur districtius iubetote, quatenus et saepe dictum fratrem nostrum (sc. Firminum) ab illatis debeant defensare molestiis et quietem illius multis ad imitandum profuturam modis omnibus procurare, ut haec uestra prouisio et conuersorum sit optata securitas et occasio apta sequentium.*

47 Medtem ko Pavel Diakon tega patriarha izpušča, pa omenjajo njegov triletni(!) pontifikat tako rekoč vse stare gradeško-beneške kronike: *Cronica de singulis patriarchis nove Aquileie*; *Chronicon Gradense*; Johannes Diaconus, *Chronicon Venetum* (gl. Monticolo [1890, 9; 50; 77]); *Origo civitatum Italiae seu Venetiarum, editio prima* (Cessi [1933, 43,6]); *editio tertia (ibidem, 123,18-19, z oznako izvora: qui fuit nazione Pirani Ystrie)*. Njegov pontifikat kratko opisuje Dandulus, *Chronica*, a. 607 (Pastorello, 89,1-18, z oznako: *ex Pirano oppido Ystrie ortus.... in ecclesia sancte Eufemie sepultus.*). Kronologija tega obdobja je zapletena. Po mnenju Margetiča (1983, 159 ss.) je treba tega patriarha črtati s seznama gradeških patriarhov. Vprašanje puščamo odprto. Omemba Marcijana je z vidika obravnavane teme zanimiva predvsem zato, ker naj bi bil ta patriarh po rodu iz Pirana, torej iz soseščine koprskе škofije.

lju (patriarh Janez I.) in katoliški Gradež na bizantinskem ozemlju (patriarh Kandidijan ok. 607-612), kamor je spadala Istra.⁴⁸ Ker se vsa ohranjena poročila nanašajo na dogodke v Gradežu, ostaja povsem neznano, kako so se na spremembe v središču patriarhata odzvale istrske škofije.

V začetek 7. stoletja sodi drugi val slovanskega ogrožanja Istre, če kot prvo obdobje omenimo razdobje 599-600, ko so bili Bizantinci vsaj do maja 599 uspešni pri obrambi, dobro leto kasneje (julija 600) pa ne več (prim. op. 16 in 21). Do hudega vpada Langobardov, Avarov in Slovanov je prišlo v letu 602.⁴⁹ Drugo obdobje pritiska je nastopilo slabo desetletje kasneje. Okrog leta 611 je prišlo do velikega slovanskega vpada v Istro, ki je zdesetkal bizantinsko obrambo in povzročil veliko materialno škodo.⁵⁰ Notica o tem vdoru, ki temelji na kroniki Sekunda iz Trenta, je – podobno kot obe Gregorijevi notici – zelo kratka, zato ob splošni oznaki, ki kaže na veliko razsežnost vpada, na veliko žrtev v bizantinski vojski in hude plenitve, ne izvemo nič konkretnega o poteku vdora. Do kakšne mere je ta vpad vplival na istrske cerkvene skupnosti in cerkveno organizacijo, ni nič znanega. Itinerarij napadalcev ni poznan. Gotovo je le to, da je sovražnik vdrl (tako kot 600) s severovzhodne strani, torej najprej na območje Krasa in slovenske Istre. Očitno ni zavzel nobenega izmed večjih mest. Ocena o tem, kako daleč proti jugu je ta napad segal, je odvisna od zanesljivosti datiranja propada posameznih zgodnjekršćanskih cerkva v dosedanjih arheoloških raziskavah. Če je prodiranje Slovanov 599/600 proti Istri zajelo predvsem severni del province, pa se zdi, da je vdor 611 poleg severne Istre zajel tudi območja precej proti jugu, do srede zahodne obale (Vrsar) in celo širšega zaledja Pule (Nesactium) (Marušić; 1969, 16-18). Presenetljivo po tem vdoru skoraj dve stoletji (do rižanskega placita 804) ne poroča o slovanski navzočnosti v Istri noben pisani vir, tako da je rekonstrukcija slovanskega naseljevanja v Istri v 7. in 8. stoletju odvisna od rezultatov in zanesljivosti arheoloških in jezikoslovnih raziskav.⁵¹

Domnevati moremo, da je škofijski sedež v Kopru v tem času prenehal obstajati. Ponovni, zadnji kratkotrajni poskus obnovitve shizmatične cerkve v Istri je propadel ob posegu papeža Honorija 628.⁵² Ko je bilo shizme konec, ko so bili torej vsi

48 Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* 4,33 (opis dogodkov zaključuje s sklepom: *Ex illo tempore coeperunt duo esse patriarchae*); gl. tudi Kos (1902, št. 142, str. 181 ss.) z navedbami poročil gradeških in beneških kronik.

49 Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* 4,24: *Inter haec Langobardi cum Avaribus et Sclavis Histrorum fines ingressi, universa ignibus et rapinis vastavere*. Prim. Margetić (1983, 147).

50 Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* 4,40: *Hoc nihilominus anno Sclavi Histriam, interfectis militibus, lacrimabiliter deprædati sunt*. Gl. B. Grafenauer v slovenski izdaji vira, str. 193 op. 73 in 335 sl. (historični kontekst dogodkov); L. Capo v italijanski izdaji vira, 515 (kratko poročilo je povzeto kot zadnja notica iz kronike Sekunda iz Trenta, ki je v naslednjem letu umrl).

51 Prim. Margetić (1983, 148 ss.) in Grafenauer (1988, 334 ss.; sintetična pregleda s starejšo literaturo).

52 Vire navaja Kos (1902, 156-160, str. 197-202). O pomenu Honorijevega posega in razlagi virov (z različnimi predlogi za rešitev nekaterih nejasnih mest) prim. Cuscito (1977, 307-310); Margetić (1983, 155-166); Bratož (1992, 304 sl.).

škofijski sedeži v rokah katoliških škofov, ni bilo ne za papeža ne za bizantinsko oblast nobenega razloga, da bi še podpirala obstoj škofijskih sedežev v krajih, ki za to niso imeli pravne osnove v antični ureditvi in katerih obstoj je pravzaprav motil obnavljanje prejšnjega stanja. V ta historični kontekst moremo postaviti postopen zaton drugih istrskih škofijskih sedežev, ki se prvič omenjajo proti koncu 6. stoletja (Peden, Nouas, kot zadnja po 680 tudi Cissa).

Koprška škofija se namreč ne omenja več v dobi monoteletskega spora, v katerega je bil dejavno vključen gradeški patriarhat. Če bi tedaj škofijski sedež še obstajal, bi vsekakor mogli pričakovati njegovo omembo v času rimske sinode 680. Na tej je bilo navzočih skupaj s patriarhom kar devet škofov iz gradeškega patriarhata. Izmed teh je eden zastopal škofijski sedež brez daljše tradicije in težko določljive lege (Cissa), kar štirje pa so izhajali iz škofijskih sedežev, katerih usoda ok. 680 ni poznana, saj so ležali zunaj tedanjega bizantinskega ozemlja (Celeja, Padova, Oderzo, Altino). Če so se rimske sinode 680 lahko udeležili celo škofje pod jurisdikcijo gradeškega patriarha, ki so delovali v težkih razmerah – bodisi na barbarskem ozemlju (*ecclesia in gentibus*) bodisi kot begunci na bizantinskem ozemlju (Bratož, 1998, 26 ss.; 2000a, 630 ss.) – kaže odsotnost koprškega škofa na to, da škofijski sedež v tem času zelo verjetno ni več obstajal.

Da je tudi v tej dobi Koper kot lokalno središče obdržal neko vlogo v bizantinski Istri, kaže ne le (dvakratna) omemba kraja v Kozmografiji po imenu neznanega ravenskega avtorja okrog 700 (op. 9) ter stoletje kasneje rižanski *placitum*, zapisnik o sodnem zboru, ki je potekal *in territorio Caprense* (Petranović, Margetić, 1989, 81: Il Placito del Risano, 21r, 6; Bratož, 1989a, 86, 88), temveč tudi vzpon posameznih Koprčanov v lokalne cerkvene strukture. Po poročilu Altinske kronike iz 11. stol., ki ga sicer ne moremo preveriti z drugimi viri, naj bi bil koprškega rodu gradeški patriarh Agaton (ok. 672-682), ki se je na čelu devetih škofov gradeškega patriarhata udeležil že omenjene sinode v Rimu 680.⁵³

Verjetno sta bila spomin na škofijski sedež okrog 600 in vloga naselbine v 7. in prvi polovici 8. stoletja tista osnova, na kateri naj bi v času papeža Štefana (752-757) obnovili škofijski sedež v Kopru. O tem poroča Dandulova Kronika, vendar pa ne vemo, kje je beneški kronist dobil ta podatek, ki ga starejše gradeške in beneške kronike ne navajajo. V času patriarha Vitalijana (755-766) naj bi papež Štefan na prošnjo koprškega klera in ljudstva mesto dvignil v škofijski sedež in posvetil novega koprškega škofa Janeza, po skorajšnji smrti le tega (še v času papeža Štefana, ki je

53 *Origo civitatum Italie seu Venetiarum (Chronicon Altinate et Chronicon Gradense), Etidio tertia* (ed. R. Cessi), Roma 1933, 124,12-13: *Agathon patriarcha, qui fuit nacione Iustinopolis Caput Ystrie civitatis...* Notico je povzel Dandulus, *Chronica per extensum descripta*, a. 675 (Pastorello, Bologna 1938, 100, 26-28: *Agatho patriarcha Gradensis... Hic in Iustinopoli civitate Ystrie natus...* O Agatonu in njegovi udeležbi na rimski sinodi 680 prim. Bratož (1998, 8 op. 3; 26 ss.; 2000a, 610 op. 3).

umrl konec aprila 757),⁵⁴ pa novega škofa z dokaj nenavadnim imenom Senator.⁵⁵ Ker Dandulov vir za ta podatek ni poznan, so dosednji raziskovalci poročilo sprejemali z večjim ali manjšim pridržkom ali pa iskali drugačne razlage.⁵⁶ Ker pa so vse "alternativne" razlage še v večji meri hipotetične kot samo Dandulovo poročilo, moremo beneškemu kronistu s pridržkom verjeti. Razloga, zaradi katerega bi ob tej priložnosti potvarjal zgodovinske podatke, namreč ni mogoče ugotoviti. Na dokajšnjo verjetnost obnovitve škofijskega sedeža v Kopru kaže tudi ponovna oživitve škofijskega sedeža v Novigradu (599 *per diocesim coniuncta* s Koprom), katerega obstoj je zanesljivo dokumentiran dve desetletji kasneje (776-780).⁵⁷ Po tej omembi pa vse do druge polovice 12. stoletja (1166) literarni viri o škofijskem sedežu v Kopru molčijo.⁵⁸ Spričo tako rekoč popolne odsotnosti pisanih virov je podoba naselbine v tem času v celoti odvisna od materialnih najdb,⁵⁹ ki pa omogočajo le okvirni obris razvoja koprškega cerkvenega središča v tej dobi.

54 O papežu Štefanu II. gl. *Liber pontificalis* XCIII (ed. L. Duchesne, Paris ²1955, 440-462).

55 Dandulus, *Chronica*, a. 755 (ed. Pastorello, 118,6-10): *Hoc favente* (sc. Vitaliano patriarcha), *Stephanus papa, supplicacione cleri et populi iustinopolitani, placatus, indulsit, ut iustinopolitana ecclesia admodo cathedralis existeret, sicque Iohani a clero et populo eiusdem ecclesie electo, hic patriarcha confirmationem et consecrationem contullit, et sponsonem metropolitano debitam ab eo suscepit; et, eo mortuo, Senatori successori eius subsequenter fecit*. Prim. tudi Kos (1902, 230, str. 270). Peršič (Bratož - Peršič [1989, 59]) opozarja, da se nenavando ime *Senator* omenja tudi na listini o vinski dajatvi Kopra Benetkam iz leta 932. Na zgodnjekrščanskih napisih se pojavlja še en škof s tem imenom (*Senatus episcopus* na napisu iz Nole; *Inscriptiones Latinae christianae veteres*, ed. E. Diehl, Dublin-Zürich ³1970, 3461A) in nekaj drugih oseb s tem imenom (*ibidem*, 662a, napis iz Rima; 1668A,b, napis iz Pavije; 2687 adn., napis iz Rima).

56 Paschini (1915, 141) je ta škofijski sedež povezoval s Siparjem, ki je bil 929 vključen v tržaško škofijo. De Franceschi (1950) je dvomil o avtentičnosti tega poročila. Poročilo je (z zadržki) sprejel Kehr (1925, 215, 217), prav tako sta poročilo sprejela Kos (1902, št. 230, str. 270) in zlasti Šašel (1992, 683, 686).

57 *MGH Epist.* III, 590; Kos (1902, št. 259; str. 292 sl.); obširno Cuscito (1984), kratko Bratož (1994, 60, 63; 72 sl., 76).

58 Gl. J. Peršič (v: Bratož, Peršič, 1989, 59 sl.); Cuscito (2000, 196). Omembe Kopra v 9. in 10. stol. so razmeroma redke; gl. Kos (1906, 454-455, s.v. Koper, Koprski prebivalci).

59 Najdbe bizantinskih novcev so presenetljivo redke; prim. Kos (1986, 228, 2000, 113-116); Župančič (1989, 20; novec Konstantina VII. Porfirogeneta s cesarico materjo Zoe iz razdobja 914-919). Od sakralnih stavb velja omeniti poznoantično sakralno arhitekturo z grobnico, ostanke ognjišča s srede 10. stoletja in vogal romanske bazilike na področju današnje stolnice (Župančič [1989, 18]) ter ostanke arhitekture in nekropole na nekdanjem vrtu kapucinskega samostana, ki kažejo na intenzivnejšo poseljenost v zgodnjem srednjem veku kot v pozni antiki (Cunja [1989, 24 ss.; naselitev od 6. do 10. stoletja, ostanki stavb, bolje ohranjenih kot iz poznorimske dobe; otroški skeletni pokopi v amfore itd.). Temeljno delo: Cunja, 1996.

LA DIOCESI DI CAPODISTRIA DALLA PRIMA MENZIONE (599) ALLA METÀ DELL'VIII SECOLO

Rajko BRATOŽ

Università di Lubiana, Facoltà di filosofia, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

e-mail: Rajko.Bratoz@guest.arnes.si

RIASSUNTO

La questione relativa alla prima menzione dell'episcopio capodistriano è molto complessa e le opinioni dei ricercatori divergono. Lasciando da parte, perché superate, le teorie patriottiche di vecchi ricercatori sull'erezione della diocesi nel primo trentennio del VI secolo, al tempo del leggendario vescovo Nazario e dei suoi successori, le fonti di primaria importanza, e per il momento le uniche attendibili, sono rappresentate dalle tre lettere scritte da Gregorio Magno in un breve lasso di tempo, nel maggio del 599. Gli scritti papali, a tratti di difficile interpretazione, pongono diversi quesiti.

Secondo gli storici ci sono due possibili interpretazioni sul luogo al quale si riferiscono le quattro citazioni del papa relative all'"Isola delle Capre". Secondo noi si tratta dell'"Isola delle Capre" in Istria, l'odierna Capodistria, e non di Carole, nella laguna veneta. Lo confermano: (1) la presenza dell'"Isola delle Capre" nell'Istria settentrionale in fonti topografiche antiche e altomedievali; (2) l'indicazione di "provincia istriana" (meno convincente, visto che in tutta una serie di scritti di quel periodo questo nome indica l'intero territorio del Patriarcato scismatico di Aquileia, con sede a Grado; (3) soprattutto il contenuto delle tre lettere.

Nella prima lettera (Registrum 9,153 secondo Norberg), il papa esprime tutta la propria soddisfazione nell'aver appreso la notizia che gli abitanti dell'"Isola delle Capre" hanno abiurato lo scisma, passando alla chiesa cattolica. La loro comunità era guidata, a quel tempo, da un vescovo (episcopus) la cui posizione non era del tutto chiara, o almeno questo era il giudizio di papa Gregorio; in caso di adesione di detto vescovo alla chiesa cattolica, il papa intendeva intercedere presso l'arcivescovo di Ravenna, Mariniano, affinché lo confermasse alla carica; nel caso il vescovo non volesse interrompere i contatti con gli scismatici, il papa avrebbe chiesto all'arcivescovo di nominarne un altro, cattolico.

La seconda lettera (Registrum 9,155 secondo Norberg) indirizzata all'esarca ravennate Callinico, è decisiva nell'individuare il luogo degli eventi. In essa, il papa illustra una situazione alquanto diversa da quella descritta nella lettera precedente. Dapprima si congratula con l'esarca per le vittorie sugli Slavi, subito dopo – nella stessa frase introduttiva (!) – passa a trattare la complessa situazione nella quale si trovava l'insula Capritana, o meglio la locale comunità ecclesiastica. Il vescovo di Capodistria, infatti, aveva scritto una lettera con la quale esprimeva l'intenzione di

passare alla chiesa cattolica, lettera poi finita nelle mani degli scismatici. La concomitante menzione dei successi dell'esarca sugli Slavi e della soluzione della complessa situazione nella comunità ecclesiastica dell'"Isola delle Capre", indica che si tratta di eventi accaduti contemporaneamente e nello stesso luogo. L'esercito bizantino, infatti, a quel tempo poteva combattere gli Slavi solo in Istria (non certo nella laguna veneta), anche i suoi successi furono di breve durata, come testimonia la lettera scritta nel luglio del 600 (dunque 14 mesi più tardi) da Gregorio al vescovo di Salona, Massimo, e nella quale esprime dispiacere e preoccupazione per le incursioni slave in Italia. La coincidenza dei fatti – la soluzione della difficile situazione dell'"Isola delle Capre", i contemporanei successi bizantini contro Slavi e le prime incursioni di quest'ultimi in Italia, passando per l'Istria – li fa localizzare tutti in Istria, o meglio nell'odierna Capodistria.

La terza lettera papale sulla questione capodistriana (Registrum 9,156 secondo Norberg), era indirizzata all'arcivescovo ravennate, Mariniano. Il papa era stato bene informato sulla situazione in Istria da due inviati capodistriani. Entrambi appartenevano sicuramente al ceto più elevato della cittadinanza, infatti, sono indicati rispettivamente come uir clarissimus e defensor (probabilmente defensor ecclesiae). I due capodistriani avevano informato il papa che nel vicino castello di Novae (in castello quod Nouas dicitur) era diventato vescovo l'ortodosso Giovanni, venuto dalla Pannonia (profugo?). Egli aveva giurisdizione anche sull'isola di Capodistria che, assieme al suddetto castello, costituiva un'unica diocesi. Evidentemente, a quel tempo, a Capodistria o non c'era nessun vescovo o, se c'era, temporeggiava, senza svolgere le proprie funzioni. Giovanni era stato bandito dal "vescovo istriano" scismatico (Severo, patriarca di Grado o Firmino, vescovo di Trieste) che aveva poi consacrato un altro vescovo, che risiedeva sulla sua isola (Capodistria e non Cittanova). Quest'ultimo aveva abbandonato lo scisma e, assieme alla sua comunità (plebs), aveva chiesto per iscritto all'esarca il permesso di aderire alla chiesa cattolica. Il suo comportamento non fu però conseguente, visto che, influenzato dagli scismatici, aveva aderito nuovamente alla loro fede. La locale comunità, cattolica, era così rimasta senza vescovo e ne aveva chiesto uno nuovo, anche perché non voleva riaccogliere il rinnegato. Il papa propose la seguente soluzione: l'arcivescovo di Ravenna tenti di far rientrare il vescovo (inaffidabile) nella chiesa cattolica e di riappacificarlo con la sua comunità. Nel caso in cui il vescovo non accetti, ne nomini uno nuovo (in questo caso si sarebbe trattato del terzo vescovo anonimo) e inglobi l'isola nella propria provincia ecclesiastica (quella ravennate). In questo modo, la questione sarebbe stata temporaneamente risolta, sino alla fine dello scisma e al ritorno dei "vescovi istriani" in seno alla chiesa cattolica.

Secondo noi, l'esistenza della diocesi di Capodistria è certa. Nelle tre lettere, il papa fa menzione a due vescovi diversi, addirittura a tre, se si considera anche Giovanni di Pannonia, che dal castello di Novas amministrò per breve tempo la giurisdizione di Capodistria. Ad eccezione del cattolico Giovanni, la posizione dei due

vescovi locali era incerta: il primo passò dallo scisma alla Chiesa cattolica e cercò di trovare dei collegamenti con il papa, l'altro, insediato come vescovo cattolico, abbandonò la Chiesa romana su pressione degli scismatici, mentre il papa contava sempre sulla possibilità di un suo rientro. Si tratta probabilmente di due persone diverse. Nel caso ritenessimo che le menzioni riguardino un'unica persona, vorrebbe dire che questo vescovo aveva cambiato in poco tempo il suo credo religioso e politico per diverse volte, il che ci sembra poco probabile. Le lettere fanno pensare che la situazione nella diocesi capodistriana fosse soggetta a mutamenti repentini. Il comune (plebs), dopo essere passato alla Chiesa cattolica, non cambiò più posizione e costituiva un fattore di stabilità, mentre destabilizzante era, per vari motivi, colui che n'era a capo, vale a dire l'anonimo vescovo, anzi i due anonimi vescovi.

Nel considerare certa l'esistenza della diocesi di Capodistria nel 599, all'epoca dello scisma istriano, ci si chiede quando era stata fondata e perché fosse scomparsa. Sembra sia stata eretta, infatti, appena nell'ultima decade del VI secolo, poco prima, dunque, di essere nominata per la prima volta, visto che non compare al tempo del sinodo gradese, né all'epoca dei drammatici eventi a cavallo tra il 588 ed il 590 e del sinodo di Marano del 590. Dai primi scritti non si riesce a comprendere quali fossero le ragioni che portarono alla sua erezione, possiamo però ricostruirle per sommi capi, considerando la situazione che regnava in Istria alla fine di quel secolo, un periodo segnato essenzialmente da due situazioni: (1) le città istriane erano scosse da violente lotte religiose tra le comunità scismatiche e cattoliche, come risulta dalle lettere di Gregorio Magno; (2) il loro andamento era chiaramente influenzato anche da quanto stava accadendo nell'interno (avanzata di Avari e Slavi, ritiro della popolazione nell'Istria bizantina, disgregazione delle comunità ecclesiastiche, ecc.), cui Gregorio Magno accenna appena in termini generali. Sulla base di rare citazioni sulla posizione dei vescovi nell'entroterra (scelta cattolica dei prelati di Emona e Celeia nel 590, lo stesso dicasi per Giovanni "di Pannonia" nel 599), potremmo concludere che i fuggiaschi provenienti dalle regioni continentali optavano per il cattolicesimo, contro lo scisma dunque, e che la loro presenza, come indicato dal caso di Giovanni, inaspriva i contrasti religiosi.

Il vescovado di Capodistria ebbe vita breve. Già nel 607 (divisione del patriarcato in quello scismatico di Aquileia, in territorio longobardo, e in quello cattolico di Grado, in territorio bizantino), e con l'intervento del papa Onorio I nel 628, lo scisma era definitivamente composto. A quel tempo la diocesi non è più menzionata, come non è menzionata al tempo del contrasto causato dalla dottrina monotelita, al quale partecipò attivamente il patriarcato di Grado. Nel caso fosse ancora esistita, sarebbe logico attendersi che fosse menzionata in occasione del sinodo romano del 680, al quale parteciparono, assieme al patriarca (originario di Capodistria) ben nove vescovi del patriarcato gradese, tra i quali anche alcuni a capo di diocesi "problematiche" prive di tradizione e di altri vescovadi, di cui s'ignorano le vicende intorno al

680. *L'assenza di citazioni relative alla diocesi di Capodistria va interpretata come argumentum ex silentio che la diocesi a quel tempo non esisteva più. Il ricordo del vescovado a cavallo del 600 ed il ruolo della città nel VII secolo e nella prima metà di quello successivo, furono probabilmente alla base del ripristino della diocesi all'epoca del papa Stefano II (752-757). Ne parla una cronaca del doge Andrea Dandolo, ma ignoriamo da dove abbia attinto questo dato, che altrimenti è assente nelle precedenti cronache gradesi e veneziane. La fonte del Dandolo è sconosciuta e, quindi, dobbiamo credere con riserva al cronista e doge veneziano; il dato, infatti, non può essere verificato con altre fonti.*

Parole chiave: Insula Capritana, papa Gregorio Magno, scisma aquileise, Aquileia, Grado, Ravenna

KRATICE

AASS = Acta Sanctroum, 3. ed. Paris-Roma.

ACO = Acta conciliorum oecumenicorum. München-Berlin.

ANSI = Arheološka najdišča Slovenije. Ljubljana, 1975.

CCSL = Corpus Christianorum. Series Latina. Turnhout.

MGH = Monumenta Germaniae historica. Berlin-Hannover.

VIRI IN LITERATURA

Codice diplomatico Istriano (ed. P. Kandler). Trieste, ²1986 (gl. tudi Kandler, 1986).

Concilium universale Constantinopolitanum sub Iustiniano habitum. Volumen II. (= ACO IV, 2; ed. E. Schwartz), vol. II. Argentorate, 1914.

Cronache veneziane antichissime (ed. G. Monticolo). Roma, 1890 (gl. tudi Monticolo, 1890).

Dandulus: Chronica per extensum descripta, a. 675 (ed. E. Pastorello). Bologna, 1938 (gl. tudi Pastorello, 1938).

Gregorius I.: Registrum epistolarum 9,153; 9,155; 9,156 (ed. D. Norberg, Corpus Christianorum Series Latina [= CCSL] 140 A, 708-714).

Gregorius I.: Registrum epistolarum 9,152; 9,154; 9,155 (eds. P. Ewald, L. M. Hartmann, Monumenta Germaniae historica [= MGH], Epist. II, Berlin ²1957, 152-156).

Inscriptiones Italiae, X,4, 293, (ed. P. Sticotti). Roma, 1951.

Inscriptiones Latinae christianae veteres (ed. E. Diehl). Dublin-Zürich, ³1970.

Pontificia commissione per la redazione del codice di diritto canonico orientale.

Fonti, Fasc. IX: Discipline générale antique (IIe-IXe s.), (ed. P.-P. Joannou). Grottaferrata (Roma), 1962 (gl. tudi Joannou, 1962).

Liber pontificalis XCIII (ed. L. Duchesne). Paris, ²1955.

Origo civitatum Italiae seu Venetiarum (Chronicon Altinate et Chronicon Gradense), (ed. R. Cessi). Roma, 1933 (gl. tudi Cessi, 1933).

- Paulus Diaconus:** *Historia Langobardorum* (Zgodovina Langobardov; eds. F. Bradač, B. Grafenauer, K. Gantar). Maribor, 1988; tudi: ed. L. Capo, Fondazione Lorenzo Valla, ⁵2000).
- Pelagii I Papae Epistulae quae supersunt (556-561)**, (eds. P. M. Gassó, C. M. Battle). In abbatia Montisserati, 1965.
- Plinius:** *Naturalis historia*, libri III/IV (eds. R. König, G. Winkler). München-Zürich, 1988.
- Ravennatis anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica** (ed. J. Schnetz). Stuttgart, 1990.
- Theophylaktos Simokates:** *Geschichte* (ed. P. Schreiner). Stuttgart, 1985.
- Arsac, P. (1969):** La dignité sénatoriale au Bas-Empire. *Revue historique du droit Français et étranger*, 47. Paris, 198-243.
- Babudri, F. (1901):** S. Nazario, patrono di Capodistria, nella storia e nella tradizione. Capodistria.
- Babudri, F. (1909):** Cronologia dei vescovi di Capodistria. *Archeografo Triestino*, III/5. Trieste, 173-239.
- Berg, H. (1985):** Bischöfe und Bischofssitze im Ostalpen- und Donauraum vom 4. bis zum 8. Jahrhundert. V: Wofram, H., Schwarcz, A. (eds.): *Die Bayern und Ihre Nachbarn I*. Wien, 61-108.
- Bratož, R. (1984):** Krščanska Emona in njen zaton. V: *Zgodovina Ljubljane*. Prispevki za monografijo. Ljubljana, 64-68.
- Bratož, R. (1986):** Razvoj organizacije zgodnjekrščanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja. *Zgodovinski časopis*, 40, Ljubljana, 363-395.
- Bratož, R. (1987):** Nastanek, razvoj in zaton organizacije zgodnjekrščanske cerkve v Istri (4. - 6. stoletje). V: Mihevc-Gabrovec, E. et al. (eds.): *Antični temelji naše sodobnosti*. Ljubljana, 13-26.
- Bratož, R. (1989):** Rižanski zbor, v: Guštin, M. (ed.): *Prispevki k zgodovini Kopra - Contributi per la storia di Capodistria*. Ljubljana, 86-88.
- Bratož, R. (1992):** Nekatera nerešena in nerešljiva (?) vprašanja iz zgodovine severnojadranskih dežel v 6. in 7. stoletju. *Zgodovinski časopis*, 46. Ljubljana, 297-307.
- Bratož, R. (1996):** Doppelkirchen auf dem östlichen Einflußgebiet der aquileiensischen Kirche und die Frage des Einflusses Aquileias. *Antiquité Tardive*, 4. Paris, 133-141.
- Bratož, R. (1996a):** *Ecclesia in gentibus*. V: Rajšp, V. (ed.): *Grafenauerjev zbornik*. Ljubljana, 205-225.
- Bratož, R. (1996b):** Christianisierung des Nordadria- und Westbalkanraumes im 4. Jahrhundert. V: Bratož, R. (ed.): *Westillyricum und Nordostitalien in der spät-römischen Zeit - Zahodni Ilirik in severovzhodna Italija v poznorimski dobi*. Situla, 34. Ljubljana.

- Bratož, R. (1998):** Il patriarcato di Grado e il monotelismo. Studi Goriziani, 87/88. Gorizia, 7-37.
- Bratož, R. (1999):** Začetki oglejskega misijona med Slovani in Avari. Sestanek škofov "ad ripas Danubii" in sinoda v Čedadu 796. V: Rajšp, V., Brückmüller, E. (eds.): Vilfanov zbornik: pravo - zgodovina - narod. Ljubljana, 79-111.
- Bratož, R. (2000):** Epigrafe di Marciano. V: Tavano, S., Bergamini, G. (eds.): Patriarchi. Milano, 152-153.
- Bratož, R. (2000a):** Das Patriarchat Grado im monotheletischen Streit. V: Bratož, R. (ed.): Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo - Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Situla, 39. Ljubljana, 609-658.
- Bratož, R., Peršič, J. (1989):** Koprška cerkev skozi stoletja - La chiesa capodistriana attraverso i secoli (avtor poglavja "Prve omembe krščanstva v Kopru" R. Bratož). V: Guštin, M. (ed.): Prispevki k zgodovini Kopra - Contributi per la storia di Capodistria. Ljubljana, 57-59.
- Caillet, J.-P. (1993):** L'évergétisme monumental chrétien en Italie et à ses marges. Collection de l'École Française de Rome, 175. Roma.
- Carile, A. - Fedalto, G. (1978):** Le origini di Venezia. Bologna.
- Cessi, R. (1933):** Origo civitatum Italie seu Venetiarum. Chronicon Altinate et Chronicon Gradense. Roma.
- Cunja, R. (1989):** Arheološko izkopavanje na bivšem vrtu kapucinskega samostana v Kopru (1986-1987). V: Guštin, M. (ed.): Prispevki k zgodovini Kopra - Contributi per la storia di Capodistria. Ljubljana, 21-28.
- Cunja, R. (1996):** Poznorimski in zgodnj srednjeveški Koper/Capodistria tardoromana e altomedievale. Koper-Capodistria.
- Cuscito, G. (1977):** Cristianesimo antico ad Aquileia e in Istria. Trieste.
- Cuscito, G. (1980):** La fede calcedonese e i concili di Grado (579) e di Marano (591). Antichità Altoadriatiche, 17. Udine, 207-230.
- Cuscito, G. (1984):** Il ciborio e l'epigrafe del vescovo Maurizio a Cittanova d'Istria. Ricerche religiose del Friuli e dell'Istria, 3. Trieste, 111-134.
- Cuscito, G. (2000):** Capodistria. V: Tavano, S., Bergamini, G. (eds.): Patriarchi. Milano, 196-197.
- Daniele, I. (1967):** Nazario, vescovo e patrono di Capodistria. Bibliotheca sanctorum, 9. Roma, 777-779.
- De Franceschi, C. (1950):** Delle origini di Capodistria e del suo vescovato. Archivio Veneto, 46-47. Venezia, 1-15.
- De Franceschi, C. (1971):** Saggi e considerazioni sull'Istria nell'alto medioevo III. Quando e come Cittanova d'Istria venne denominata Emona. Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, 19 (n.s.). Trieste, 101-175.

- De Vergottini, G. (1924):** Lineamenti storici della costituzione politica dell'Istria durante il medioevo. Roma.
- Fedalto, G. (1988):** Il vescovado di Caorle dalle origini al Trecento. *Antichità Alto-adriatiche*, 33. Udine, 27-49.
- Fedalto, G. (1999):** Aquileia. Una chiesa due patriarcati. Roma.
- Giollo, R. (1969):** San Nazario protovescovo e patrono di Capodistria. Trieste.
- Guštin, M. (1989):** Prispevki k zgodovini Kopra - Contributi per la storia di Capodistria. Ljubljana.
- Jadin, L. (1949):** Capodistria. V: *Dictionnaire d'histoire de géographie ecclésiastique*, 11. Paris, 878-886.
- Joannou, P.-P. (ed.) (1962):** Pontificia commissione per la redazione del codice di diritto canonico orientale. Fonti, fasc. IX: *Discipline générale antique (IIe-IXe s.)*. Grottaferrata (Roma).
- Jones, A. H. M. (1973):** The Later Roman Empire 284-602. A Social, Economic and Administrative Survey, I-II. Oxford.
- Kandler, P. (1986):** Codice diplomatico Istriano. Trieste².
- Kehr, P.F. (1925):** *Regesta pontificum Romanorum. Italia pontificia*, VII, 2. Berlin.
- Kos, F. (1902):** Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, I. Ljubljana.
- Kos, F. (1906):** Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, II. Ljubljana.
- Kos, F. (1982):** Izbrano delo. Ljubljana.
- Kos, P. (1986):** The monetary circulation in the southeastern Alpine region ca. 300 BC - AD 1000. *Situla*, 24. Ljubljana.
- Kos, P. (2000):** The numismatic evidence for the period from the 5th to the 10th centuries in the area of modern Slovenia. V: Bratož, R. (ed.): *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo - Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche*. *Situla*, 39, Ljubljana, 107-118.
- Krahwinkler, H. (1992):** Friaul im Frühmittelalter. Wien-Köln-Weimar.
- Lanzoni, F. (1927):** Le diocesi d'Italia dalle origini al principio del secolo VII (an. 604). Faenza.
- Lukman, F. K. (1980):** Gregorij Veliki in njegova doba. Celje.
- Margetić, L. (1979):** Gregorio I - papa politico. *Živa antika*, 29. Skopje, 269-274.
- Margetić, L. (1983):** *Histrica et Adriatica*. Raccolta di saggi storico-giuridici e storici. Trieste.
- Margetić, L. (1992):** Neka pitanja boravka Langobarda u Sloveniji. *Arheološki vestnik*, 43. Ljubljana, 149-173.
- Martindale, J. R. (1992):** The Prosopography of the Later Roman Empire III (A.D. 527-641). Cambridge.
- Marušić, B. (1969):** Istrien im Frühmittelalter. Pula.

- Mayer, E. (1903):** Die dalmatinisch-istrische Munizipalverfassung im Mittelalter und ihre römische Grundlagen. Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung, 24 (37). Weimar, 211-308.
- Miklavčič, M., Dolenc, J. (1970):** Leto svetnikov, II. Ljubljana.
- Monticolo, G. (1890):** Cronache veneziane antichissime. Roma.
- Niermeyer, J. F. (1976):** Mediae Latinitatis lexicon minus. Leiden.
- Paschini, P. (1912):** Le vicende politiche e religiose del territorio friulano da Costantino a Carlo Magno (secc. IV-VIII). Memorie storiche Forogiuliesi, 8. Udine, 233-280.
- Paschini, P. (1915):** Antichi episcopati istriani. Memorie storiche Forogiuliesi, 11. Udine, 139-148.
- Peršič, J. (1989):** gl. Bratož, R., Peršič, J. (1989).
- Petranović, A., Margetić, L. (1989):** Il Placito del Risano. V: Guštin, M. (ed.): Prispевki k zgodovini Kopra - Contributi per la storia di Capodistria. Ljubljana.
- Pohl, W. (1988):** Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n.Chr. München.
- Rosen, K. (1993):** Ein Wanderer zwischen zwei Welten. Carmen ad quendam senatorem ex Christiana religione ad idolorum servitutem conversum. V: Dietz, K., Hennig, D. & H. Kaletsch (eds.): Klassisches Altertum, Spätantike und frühes Christentum (Festschrift A. Lippold). Würzburg.
- Rus, J. (1939):** Johannes - zadnji škof panonske, a prvi istrske Emone. Poskus rešitve spora o dveh Emonah. Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 20. Ljubljana, 152-167.
- Semi, F. (1975):** Capris, Iustinopolis, Capodistria. La storia, la cultura e l'arte. Trieste.
- Smolik, M. (ed.) (2000):** Leto svetnikov. Celje.
- Šašel, J. (1992):** Koper - Capodistria. V: Šašel, J. (ed.): Opera selecta. Ljubljana, 680-689.
- Tavano, S., Bergamini, G. (2000):** Patriarchi. Quindici secoli di civiltà fra l'Adriatico e l'Europa Centrale. Milano.
- Vedaldi Iasbez, V. (1994):** La Venetia orientale e l'Histria. Roma.
- Waldmüller, L. (1975):** Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom VI. bis VIII. Jahrhundert. Amsterdam.
- Whitby, M. (1988):** The Emperor Maurice and his historian: Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare. Oxford.
- Wolff, H. (1994):** Die Kontinuität der Kirchenorganisation in Raetien und Noricum bis an die Schwelle des 7. Jahrhunderts. V: Boshof, E., Wolff, H. (eds.): Das Christentum im bairischen Raum. Von den Anfängen bis ins 11. Jahrhundert. Köln - Weimar - Wien, 1-27.
- Župančič, M. (1989):** Inter utrumque tuta. V: Guštin, M. (ed.): Prispевki k zgodovini Kopra - Contributi per la storia di Capodistria. Ljubljana, 15-20.

THE CHURCH(ES) OF AQUILEIA, FRIULI AND ISTRIA AT THE TIME OF THE RIZIANO PLACITUM

Harald KRAHWINKLER

University of Klagenfurt, A-9020 Klagenfurt, Universitätsstrasse 65-67

ABSTRACT

The paper is divided into four chapters: I) Historical background; II) The church of Aquileia and its suffragans; III) The church of Grado and its suffragans; IV) King Pippin of Italy and the Frankish-Byzantine conflict.

The Placitum of Riziano has to be seen as part of a series of fundamental decisions in the final decade of Charlemagne's rule. These decisions concerned political and ecclesiastical structures in the northern Adriatic and also aimed at defining the spheres of interest of the Frankish and Byzantine Empires.

Key words: Friuli, Istria, Aquileia, Grado, church history, Franks, Slavs, Longobards, 8th-9th century

LA CHIESA (LA CHIESE) DI AQUILEIA, IL FRIULI E L'ISTRIA ALL'EPOCA DEL PLACITO DI RIZIANO

SINTESI

Il saggio è composto da quattro capitoli: I) L'ambiente storico; II) La chiesa di Aquileia e i suoi suffraganei; III) La chiesa di Grado e i suoi suffraganei; IV) Il re d'Italia Pipino e il conflitto franco-bizantino.

Il Placito di Riziano deve essere interpretato come parte di una serie di decisioni fondamentali prese durante l'ultima decade del regno di Carlo Magno. Tali decisioni riguardavano strutture sia politiche che ecclesiastiche della regione dell'Adriatico settentrionale, e avevano lo scopo di definire le sfere di interesse dell'Impero franco e di quello bizantino.

Parole chiave: Friuli, Istria, Aquileia, Grado, storia della chiesa, Franchi, Slavi, Longobardi, VIII-IX sec.

Historical Background

In the first decade of the ninth century the church of Aquileia, or rather the churches of Aquileia, given the dualism of the patriarchal residences Cividale and Grado, formed part of Charlemagne's Empire. These two churches were situated in the Frankish-Lombard border area adjacent to the Byzantine Empire, as were the provinces of Friuli and Istria. The person in charge of these territories was, formally since 781, King Pippin of Italy. In that year Charlemagne, "king of the Franks" (since 768) and "king of the Lombards" (since 774), had had his four-year old son Pippin not only baptised, but also anointed *rex in Italiam* or *rex Italiae* by Pope Hadrian I (cfr. Classen, 1988, 28 ff). In the year 804, when the famous *placitum* obviously took place at *Riziano* (Rižana/Risano), in the territory of Koper/Capodistria,¹ the political power of the 27-year old Italian king Pippin was in full array. "By command of the most pious and excellent lord, the emperor Charlemagne, and king Pippin, his son, we, their servants, were delegated to Istria, that is, the priest Izzo and the counts Cadolao and Aio ..." – thus begins the *narratio* of the famous judicial charter. The names of the two counts lead us straight into the history of Friuli at the turn of the eighth to the ninth century focussing on the upper strata of society.

The duchy of Friuli was – since 774 and particularly since 776 – in "Frankish hands". The *ducatus Foroiuliensis* was one of the most solid duchies within the *regnum Langobardorum* (Krahwinkler, 1992, 148 ff). It even continued to exist within the Carolingian Empire, up to the year 828 enlarged by huge areas in the east, which were mainly inhabited by Slavs. Friuli had an important geostrategic function during the wars against the Avars in the last decade of the eighth century so that the Frankish expansion toward the east and southeast depended to a large extent on this Friulian basis. Perhaps already in 791, at the latest, however, in the decisive years 795 and 796, the duke of Friuli was Erich, a man of Alamannian stock. The then 19-year old king Pippin gained his military reputation in the campaign of summer 796, when he commanded his troops in Pannonia. Before conquering the Avar "hring" or chief residence, he convoked a synod of bishops by the river Danube. This synod seems to have been presided by Paulinus, patriarch of Aquileia (cfr. Wolfram, 1995, 286 n. 506; Bratož, 1998, 151 ff).

Frankish and Italian troops in the 790s also got support from Istria. In 791 an anonymous *dux de Histria* fought with his warriors on the Frankish side. Maybe this anonymous duke of Istria can be identified with John (*Ioannes*), who figures so prominently in the *placitum* of Riziano. Only a few years before these military activities,

1 The onomastic identity of *Riziano* with the place-name Rižana (Risano), derived from the name of the river (*Formio* in antiquity) does not imply that the *placitum* took place in the present village of Rižana. *Riziano* would most likely have to be looked for near the mouth of the river, wherever its exact location may have been in 804.

probably in 788, the peninsula of Istria, the *provincia Histriensis*, had been incorporated into the Carolingian kingdom. In 788 the Avars had for the last time made an incursion into northeastern Italy. This move has to be seen in connection with the conflict between Duke Tassilo III of Bavaria and Charlemagne. Historians interested in Friuli and Istria should always take into consideration the political situation in Bavaria. This is particularly valid for the early and high middle ages and applies to both "secular" and "ecclesiastical" politics. For instance, in 798 Salzburg became an archbishopric – due to the importance of its diocese in the southeast of Bavaria, but thanks also to the personal friendship and close cooperation between bishop Arn and Charlemagne (Wolfram, 1995a, 170 ff). As a consequence of the Frankish victories against the Avars in the 790s the missionary activities of the church of Salzburg extended from Carantania into Pannonia.

Duke Erich of Friuli was killed in late summer 799 near the Liburnian town of Tarsatica (Rijeka/Fiume), in the course of a military campaign of "Frankish" troops in the adjacent areas claimed by Constantinople (ARF, a. 799; cfr. Katičić, 1999, 280 ff). No less a man than the patriarch of Aquileia himself, Paulinus, composed an elaborate poem on the premature death of the duke of Friuli (Krahwinkler, 1992, 154 ff). Erich's successor – whether immediate or after an interval of one or more years – was the above-mentioned Cadolah or Cadaloh, known by the title count (*comes*) from the *placitum* of Riziano. Similar to duke Erich he descended from a noble Alamannian family. Cadolah, who is mentioned as *comes* in various sources, was *dux Foroiuliensis* according to the *Annales regni Francorum*, the "official" Frankish annals. He died in July 819 in a military campaign against the Slav *dux* Ljudevit of Siscia. At that time the duke of Friuli was still the leading political functionary in the southeast of the Carolingian Empire. The duke of Friuli was therefore also a kind of "supervisor" of the province of Istria. This situation changed in 828 (Wolfram, 1995a, 247 ff).

In 799 Charlemagne granted pardon to a Lombard whom Pippin had "found" among the Avars in Pannonia three years earlier. This Lombard's name was Aio, and his roots were in Cividale. His property in Friuli and other areas of northern Italy had been confiscated – probably because he had supported duke Hrodgaud in 776. The Frankish rulers, namely Charlemagne and King Pippin, secured Aio's social restitution and made his political comeback, even promotion, possible. Of course, this was not an expression of sheer philanthropy, but a move to benefit Frankish political interests. Persons such as Aio – a very prominent example – symbolised the integration of Friulian Lombards into the Carolingian Empire (Krahwinkler, 1995, 137 ff). We can only guess, but it might not be a bad guess, that it was patriarch Paulinus who promoted the reconciliation of Aio with Pippin and Charlemagne.

The Church of Aquileia and its Suffragans

The Franks achieved a stabilisation in the ecclesiastical sphere. They managed with some success to make both patriarchs – the metropolitan of Aquileia in Cividale and the metropolitan of Grado – serve Frankish interests. As to Aquileia, we can compare the self-confident and courageous defence of his church against Frankish intrusions by Siguald, *the humilis episcopus Aquileiae* (Krahwinkler, 1995, 83, 99), to his successor in Cividale. After Siguald's death around 786 the Franks installed a patriarch who unhesitatingly worked in their favour: the grammarian Paulinus. He was one of the leading scholars and theologians of the Carolingian Empire, friend of Alcuin of Tours and Arn of Salzburg. Paulinus obviously died on January 11th in the year 802 (Krahwinkler, 1995, 158, n. 233; Scalon, 1982, 102), about two and a half years before the *placitum* of Riziano took place. The figure of his successor, Ursus, remains rather vague. We do not know much more than his name and the alleged period of his episcopate, namely five years. This number, however, causes chronological problems, since the following patriarch of Aquileia, Maxentius, would hardly have been in office before 810, as is indicated by Charlemagne's diploma of June 14th, 811 (MGH, D. Kar. I., n. 211). Maxentius is renowned for his building activities, which were supported by Charlemagne. These activities aimed at restoring the traditional seat of Aquileia, as attested in an imperial charter of December 811 (MGH, D. Kar. I., n. 214; cfr. Krahwinkler, 1992, 168-170).

Which were the suffragans of terraferma Aquileia at the beginning of the ninth century? With a few uncertainties we can enumerate: Verona, Mantua, Vicenza, Padua, Treviso, Ceneda, Belluno, Concordia, Feltre, Asolo, Trento and Como. The dioceses of Istria were controversial.

The Church of Grado and its Istrian Suffragans

The *placitum* of Riziano does not even mention the bishop of terraferma Aquileia, who would have had his residence at Cividale. This omission is not only due to the possibility that in the year 804 Paulinus' successor may not yet have been in office but is also due to the fact that the "nova Aquileia", that is Grado, was recognised as the metropolitan church of Istria and the sees mentioned in the *placitum*. Grado had for a few decades enjoyed support from Rome. Around the year 770 John of Grado (*Iohannes servorum dei servus humilimus episcopus*) complained to the Pope about the Lombards, the *gens perfida*, who inhibited the ordination of bishops in Istria.² Moreover,

2 "[...] quod gens perfida Langobardorum sanctae nostrae ecclesiae invaserunt hereditatem, insuper et fidem pastorem rectitudinis in ipsa Istriensi provincia abdicarunt et providentiae suae nuper usque ordinationes ecclesiasticas non distollunt perficere" (MGH Epistolae III, 712 f.; Epistolae Langobardicae n. 19).

"stubborn" Istrian bishops had severed ties with Grado and consecrated each other. Pope Stephen III exhorted them to accept the authority of the archbishop of Grado.³ In another letter the Pope confirmed John's metropolitan status.⁴

In a letter to Charlemagne, who had recently become "king of the Lombards", Pope Hadrian I for the first time recognised the bishop of Grado by the title "patriarch".⁵ Both the Pope and the Frankish king granted favours to Grado thereby intending to push back the Byzantine sphere of influence in the northern Adriatic. Charlemagne's confirmation of Grado's possession and ecclesiastical immunity some time between 790 and 800 was the first obvious interference by the Frankish king in the politics of maritime Venice (Classen, 1988, 91, n. 345). The *duces* of Venice had had patriarch John murdered in 802. In 803 his successor Fortunatus, *patriarcha Gradensis ecclesiae*, received the pallium from Pope Leo III. He also enjoyed Charlemagne's protection, after he had fled to the terraferma in the spring of that year. Thus the western Emperor confirmed the subordination of the Istrian dioceses to the patriarch of Grado, *Venetiarum et Istriensium patriarcha*. This happened during Fortunatus' stay at Salz by the river Saale in mid-August 803, where the envoys of the basileus (Nicephorus) were also present (MGH, D. Kar. I., nn. 200 and 201; Classen, 1988, 91-93; Krahwinkler, 1992, 215 ff.).

At the time of the *placitum* of Riziano the patriarch of the *Aquileiensis ecclesia* which here means the "nova Aquileia" Grado is in charge of at least five, perhaps six suffragan dioceses in Istria. At any rate, only five are represented by bishops on this occasion. The correlation of bishops and dioceses remains, as is well known, open to discussion (Krahwinkler, 1992, 226 f.; Bratož, 1994, 63 f.). There is no indication that Koper/Capodistria was an episcopal *sedes* around 800.

King Pippin of Italy and the Frankish-Byzantine Conflict until 812

In his *divisio regnorum* of February 806 Charlemagne attributed large areas north of *Italia quae et Langobardia dicitur* to King Pippin, whose realm extended into modern Switzerland and Germany south of the Danube (MGH, Capitularia I, n. 45; cfr. Wolf-

3 "Itaque pervenit ad nos nuncio precurrente, quod vos omnes episcopi ipsius Istriae provinciae constituti, qui canonica traditione a priscis temporibus sub iuris distinctione ac consecratione sanctae Gradensis ecclesiae archiepiscopatus esse videmini, nunc, quod cum magno cordis dolore dicimus, secularibus convolantes auxiliis ab eadem episcopatus sede protervo spiritu inflati recedere presumpsistis et inter vos, quod numquam auditum est, unus alterutrum vosmet ipsos consecratis" (MGH Epistolae III, 714; Epistolae Langobardicae n. 20).

4 "[...] magna te, reverentissime frater, angustia moeroreque fore attritum cognovimus a perfidis et malignis aemulis vestrae Istriarum provinciae. [...] quoniam in nostro pacto generali, quod inter Romanos, Francos et Longobardos dignoscitur provenisse, et ipsa vestra Istriarum provincia constat esse confirmata atque annexa simulque et Venetiarum provincia. [...]" (MGH Epistolae III, 715; Epistolae Langobardicae n. 21; cfr. Bratož, 1994, 59 ff).

5 "Itaque innotescimus excellentiae vestrae suscepisse nos epistolam directam nobis a Iohanne patriarcha Gradense" (MGH Epistolae III, 576 f.; Codex Carolinus n. 54).

ram, 1995a, 143 f., 158 f.). Moreover, this enlargement of Pippin's Italian kingdom encompassed also the Bavarian *plaga orientalis* between the rivers Danube and Drau/Drava. However, the *divisio regnorum* of 806 remained ineffective: Pippin died in July 810 and his brother Charles in December 811.

Pippin's sudden death in July 810 created a new political situation. Diplomatic contacts between Aachen and Constantinople were intensified. One of the prominent members of the Frankish deputation travelling to Constantinople in 811 was the Friulian count Aio, *Langobardus de Foro Iuli*, as he is called in the Frankish annals (ARF, a. 811). The epoch-making result of these diplomatic activities was the treaty between the Frankish and the Byzantine emperors in 812: Charlemagne and Michael I. This implied the recognition of Istria as Frankish and Dalmatia as Byzantine territories and spheres of influence (Classen, 1988, 93-97; Katičić, 1999, 280).

Thus Grado with its suffragans in Istria was a metropolis of the Frankish Empire, as was Aquileia in the *terraferma*. Charlemagne's view is obvious from his so-called testament of 811, which has been preserved in the form of a *breviarium* in Einhard's *Vita Karoli magni* (c. 33). Five of twenty-one metropolitan seats of Charlemagne's Empire are located in Italy: *Roma*, *Ravenna*, *Mediolanum*, *Forum Iulii* (i.e. Cividale) and *Gradus* (i.e. Grado). The Emperor clearly avoided the name of the metropolis *Aquileia* on which both patriarchal dignitaries based their claims. The jurisdictional controversy became virulent in the period of Louis the Pious, when the synod of Mantua in 827 decided in favour of Aquileia under patriarch Maxentius (MGH, Concilia II, n. 47; cfr. Krahwinkler, 1992, 172 ff.). At that time Fortunatus of Grado, that glamorous church politician, was already a dead man, which made the new decision easier.

Another indirect result of King Pippin's sudden death was the formal establishment of the river Drau/Drava as the border between the dioceses of Salzburg and Aquileia in June 811 (MGH, D. Kar. I., n. 211). Maybe King Pippin had envisaged such a decision in summer 796, and his father may have confirmed it while he was in Salzburg in October 803⁶ – a point of time which comes close to the *placitum* of Rižana/Risano. May we assume that Charlemagne even "prepared" this *placitum* while he was in Salzburg?

6 The final sentence in *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 6 is obviously based on the *corroboratio* of an imperial charter: "Postmodum ergo anno DCCCIII Karolus imperator Bagoariam intravit et in mense Octobrio Salzburg venit et praefatam concessionem filii sui iterans potestative multis adstantibus suis fidelibus adfirmavit et in aevum inconvulsam fieri concessit." On the corresponding entries in *Annales luvavenses maiores* a. 803 ("Carolus imperator in Bagoaria mense Augusto, in luvavense civitate mense Octobr."), *Annales luvavenses maximi* a. 803 and *Annales Emmerammi maiores* a. 803 cfr. Lošek, 1997, 112 with n. 80 and also n. 81; Wolfram, 1995, 194 with n. 6 and 286 with n. 503.

OGLEJSKA CERKEV (OGLEJSKI CERKVI), FURLANIJA IN ISTRA V ČASU RIŽANSKEGA PLACITA

Harald KRAHWINKLER

Univerza v Celovcu, A-9020 Celovec, Universitätsstrasse 65-67

POVZETEK

V prvem desetletju devetega stoletja je oglejska cerkev pripadala cesarstvu Karla Velikega. Človek, ki je nadziral ta ozemlja, je bil – formalno že od leta 781 – kralj Pipin, o čemer govori tudi rižanski placit iz leta 804.

Furlanska vojvodina, ki je bila del karolinškega cesarstva že od leta 774, je imela v devetdestih letih 8. stoletja, med vojnami proti Avarom, pomembno geostrateško funkcijo. Leta 796 je kralj Pipin sklical sinodo ob Donavi, ki ji je predsedoval oglejski patriarh Paulinus. Frankovske in italijanske čete so v devetdestih letih 8. stoletja dobile podporo iz Istre.

Oglejski škof – škof terraferma Aquileia – ki naj bi živel v Čedadu, v rižanskem placitu sploh ni omenjan. "Aquileia", ki je citirana v placitu, je pravzaprav "nova Aquileia", to je Gradež. Patriarh Fortunat je ključna osebnost v preiskavi, ki jo je opravila cesarska komisija. Izjemnega pomena za zgodovino Furlanije okrog leta 800 sta tudi člana te komisije, grofa Cadolao in Aio. Prvi je bil naslednik furlanskega vojvode (umrl leta 799), drugi pa član langobardskega plemstva in človek, ki se je po letu 799 nadvse primerno znašel v središču frankovske politike. Franki so si prizadevali stabilizirati zapleteni politični in cerkveni sistem v Furlaniji in Istri. Oba patriarha, tako oglejski (čedadski) kot gradeški, naj bi z namenom, da bi nevtralizirala vpliv Bizanca v severnem Jadranu, služila "frankovskemu sistemu". Paulinus Oglejski (umrl leta 802) je bil velik zaveznik Karla Velikega. Fortunatu Gradeškemu je bil zagotovljen metropolitni status glede na istrske škofije (Venetiarum et Istriensium patriarcha) leta 803. Povezava med škofi in škofijami v rižanskem placitu ni jasna, v vsakem primeru pa so jih imeli za gradeške pomožne škofo.

Divisio regnorum Karla Velikega iz leta 806 je Pipinu prisodila nadaljnje italijansko kraljestvo. Vendar pe je ta "delitev kraljestev" izgubila svoj pomen po Pipinovi nenadni smrti julija leta 810.

Odločitve, ki naj bi imele dolgoročen učinek, so bile sprejete v letih takoj po dokončnem dogovoru, da reka Drava postane meja med salzburško in oglejsko škofijo junija 811, in po sporazumu med frankovskim in bizantinskim cesarstvom leta 812. Glede na sporazum je bila Istra del karolinškega, Dalmacija pa bizantinskega vplivnega območja.

Ključne besede: Furlanija, Istra, Oglej, Gradež, cerkvena zgodovina, Franki, Slovani, Longobardi, 8.-9. stoletje

REFERENCES

- Annales regni Francorum** - Annales regni Francorum inde ab anno 741 usque ad annum 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi. In: Kurze, F. (ed.) (1895): MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum, 6. Hannover.
- Capitularia I** - MGH Capitularia regum Francorum. Volumen I. In: Boretius, A. (ed.) (1883): MGH Leges, II/1. Hannover.
- Concilia II** - MGH Concilia. Tomus II. In: Werminghoff, A. (ed.) (1906-1908): MGH Leges, III/2/1-2. Hannover.
- D. Kar. I.** - Die Urkunden Pippins, Karlmanns und Karls des Großen. Unter Mitwirkung von Alfons Dopsch, Johann Lechner, Michael Tangl. In: Mühlbacher, E. (ed.) (1906): MGH Diplomata Parolina, I. Hannover.
- Einhardi Vita Karoli magni** - Einhardi Vita Karoli magni. In: Holder-Egger, O. (ed.) (1911): MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum, 25. Hannover.
- Epistolae Langobardicae collectae** - Epistolae Langobardicae collectae. In: Gundlach, W. (ed.) (1892): MGH Epistolae, III. Hannover, 691-715.
- MGH** - Monumenta Germaniae Historica.
- Bratož, R. (1998):** La cristianizzazione degli Slavi negli atti del convegno "ad ripas Danubii" e del Concilio di Cividale. In: XII Centenario del Concilio di Cividale (196-1996). Convegno storico-teologico – Atti. Udine, 145-190.
- Bratož, R. (1994):** Istrska cerkev v 7. in 8. stoletju (od smrti Gregorija Velikega do Rižanskega placita). In: Acta Histriae, II. Koper/Capodistria, 53-64.
- Classen, P. (1988):** Karl der Große, das Papsttum und Byzanz. Die Begründung des karolingischen Kaisertums. Nach dem Handexemplar des Verfassers herausgegeben von Horst Fuhrmann und Claudia Märkl. Beiträge zur Geschichte und Quellenkunde des Mittelalters, 9. Sigmaringen.
- Katičić, R. (1999):** Literatur- und Geistesgeschichte des kroatischen Frühmittelalters. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Schriften der Balkan-Kommission, Philologische Abteilung, 40. Wien.
- Krahwinkler, H. (1992):** Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts. Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 30. Wien – Köln – Weimar.
- Lošek, F. (1997):** Die *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg. MGH Studien und Texte, 15. Hannover.
- Scalon, C. (1982):** Necrologium Aquileiense. Fonti per la Storia della Chiesa in Friuli, 1. Udine.
- Wolfram, H. (1995):** Salzburg - Bayern - Österreich. Die *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* und die Quellen ihrer Zeit. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Ergänzungsband, 31. Wien – München.
- Wolfram, H. (1995a):** Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung. Österreichische Geschichte, 378-907. Wien.

KOPRSKA ŠKOFIJA IN SLOVANI OD SREDNJEGA DO NOVEGA VEKA

Darko DAROVEC

Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 18

Fakulteta za humanistične študije Koper, SI-6000 Koper, Glagoljaška 8

e-mail: darovec@zrs-kp.si

IZVLEČEK

Prispevek obravnava ozemlje koprške škofije od konca 8. do začetka 18. stoletja, zlasti z vidika Slovanov, živečih na tem območju. Pod vplivom različnih dejavnikov, od fevdalnega tipa kolonizacije, gospodarskih, političnih, upravnih in demografskih dejavnikov v ožjem in širšem območju zgornjejadranskega prostora pa tudi privlačnostnega faktorja vzpenjajoče se gospodarske dejavnosti v obalnih istrskih mestih koprške škofije, Kopru, Izoli in Piranu, se je od 9. do 15. stoletja zaledje teh mest postopoma povsem slovaniziralo, zato se je tudi koprška cerkev prilagajala novim okoliščinam, ki jih še nabolje ponazarjajo t. i. glagoljaši, ki so bogoslužne obrede opravljali v slovanskem jeziku, o čemer mdr. pričajo tudi mnogi ohranjeni zapisi na podežlju in v samem mestu škofije, kjer so imeli glagoljaši tudi provincialni sedež vse do ukinitve reda v letu 1806.

Poleg vprašanja kontinuitete v delovanju koprške škofije v obdobju od konca 6. stoletja do leta 1186, ko je bila škofija obnovljena, je posebna pozornost v prispevku posvečena t. i. koprskemu Kapitanu Slovanov, ki že s svojim imenom in funkcijo skrbnika za koprsko podeželje ponazarja strnjeno in starodavno slovansko poselitev podeželja koprške škofije. Zato prispevku sledijo doslej še neobjavljena t. i. knjiga dajatev in obveznosti koprskih zalednih vasi, ki so jih bili dolžni koprskemu Kapitanu Slovanov, ter določbe, ki jih je v zvezi s to funkcijo sprejel koprski Mestni svet leta 1670.

Ključne besede: Istra, Koper, škofija, Slovani, Rižanski placit, Kapitan Slovanov, glagoljaši, 7.-17. stol.

LA DIOCESI DI CAPODISTRIA E GLI SLAVI DAL MEDIOEVO ALL'EVO MODERNO

SINTESI

Il contributo tratta la diocesi di Capodistria dalla fine dell'ottavo secolo all'inizio del Settecento, con particolare attenzione alla presenza slava. Nel periodo compreso tra il IX ed il XV secolo, il retroterra delle città costiere di Capodistria, Isola e Pirano, andò gradualmente slavizzandosi per i motivi più vari, dalla colonizzazione di tipo feudale, alle condizioni economiche, politiche, amministrative e demografiche che interessavano tutto l'alto Adriatico, all'attrattiva esercitata dal crescente sviluppo economico delle tre città. Anche la Chiesa si adeguò alla nuova situazione, il cui aspetto più evidente è rappresentato dai preti glagolitici o gerominiani, che usavano la scrittura glagolitica e la lingua slava nella liturgia, come confermato da diverse testimonianze scritte conservatesi nelle campagne e nella stessa città della diocesi dove, fino alla soppressione dell'ordine nel 1806, avevano la loro sede provinciale.

Particolare attenzione, oltre alla questione della continuità della diocesi dalla fine del VI secolo al 1186, quando fu ripristinata, è dedicata al cosiddetto Capitano degli Slavi (Capitaneus Sclavorum; Capitano di Schiavi) di Capodistria che, come dice lo stesso nome e la sua funzione di tutore della popolazione dell'agro capodistriano, testimonia la remota e incisiva colonizzazione slava del contado. Al contributo fa perciò seguito la pubblicazione delle norme che in relazione a questa carica erano state accolte dal Consiglio Comunale di Capodistria nel 1670.

Parole chiave: Istria, Capodistria, diocesi, slavi, Placito del Risano, Capitano degli Slavi, gerominiani, secc. VII-XVII

Uvod

Za obdobje od 9. do 12. stoletja je za slovensko narodnostno mejo značilno, da se je na severu proti Nemcem in na vzhodu proti Madžarom krčila, medtem ko se je na zahodu proti Furlaniji in Istri v večjih ali manjših sunkih v tem obdobju širila. Pod vplivom različnih dejavnikov, od fevdalnega tipa kolonizacije, gospodarskih, političnih, upravnih in demografskih dejavnikov v ožjem in širšem območju zgornje-jadranskega prostora pa tudi privlačnostnega faktorja vzpenjajoče se gospodarske dejavnosti v obalnih istrskih mestih koprške škofije, Kopru, Izoli in Piranu, se je od 9. do 15. stoletja zaledje teh mest postopoma povsem slovaniziralo. Tako npr. lahko na podlagi arheoloških najdb iz 9. in 10. stoletja, ki govorijo, da so v okolici Predloke takrat živeli Slovani (Boltin-Tome, 1990), posredno in neposredno pritrdimo razvoju slovanske kolonizacije v Istri, kot ga že nakazuje listina o Rižanskem placitu.

Med slovansko kolonizacijo v Istri in v Furlaniji, kjer so oglejski patriarh pa tudi drugi nemški fevdalci uporabili naravni prirastek iz strnjenega slovenskega ozemlja za kolonizacijsko delo na svojih posestvih, lahko za to obdobje povlečemo kar nekaj vzporednic.

Po frankovski osvojitvi Istre v letih 787/78 se je v skladu s frankovsko politiko, ki je vsa neobdelana in nenaseljena zemljišča štela za državno last, začelo načrtno naseljevanje ali kolonizacija Slovanov in drugih ljudstev iz Kranjske, Koroške, Bavarske itd. v zaledja istrskih mest. Domnevo potrjuje predvsem Rižanski sodni zbor ali "placitum" okoli leta 804 ob reki Rižani, na teritoriju Kopra, ki nazorno osvetljuje razmere evropskega visokega srednjega veka.¹

Rižanski placitum in slovanska kolonizacija ozemlja koprške škofije

Listina ni pomembna zgolj zaradi vesti o Slovanih, ki jih je furlansko-istrski vojvoda Janez začel naseljevati na istrska tla, kjer "orjejo naše njive in naše krčevine, kosijo naše travnike, pasejo po naših pašnikih in od naše zemlje dajejo dajatve Janezu" (Bratož, 1989, 87), temveč tudi zaradi opisa razvejene bizantinske upravne ureditve v drugi polovici 8. stoletja, po kateri so se mesta še vedno ravnala. Tedaj so bili na čelu mest *tribuni*, odgovorni tako za vojaške kot upravne zadeve, pomagali pa so jim poleg *vikarjev* še *locopositi*, vsaj po imenu sodeč krajevni uradniki. Vsi so bili podrejeni *magistru militum*, ki je bil zadolžen za vso deželo, tedaj združeno bizantinsko Beneško in Istro. Tako je tržaški tribun upravljal obsežno ozemlje t. i. "*Tržaškega numerusa*", ki se je razprostiralo od reke Timav do Javornika, Sneznika in Kastva kot mejno območje bizantinskih posesti v Istri.

V okviru *Tržaškega numerusa* je bila na Kraškem robu in pod njim od Ospa pa vsaj do Petrapilose, Buzeta in Roča zaradi stalne slovanske prisotnosti in bližine langobardske Furlanije kot zadnja predstraža organizirana vojaška mreža kaštelov s sistemom hitrega obveščanja in premičnimi konjenišskimi oddelki, oboroženimi z loki in drugim bojnim orožjem, predvsem dolgimi bojnimi noži, enim izmed najpogubnejših orožij merovinške civilizacije (Marušič, 1987, 91-93). Za to organizacijo, v katero so za obrambo in pomoč cesarski vojski vključevali vse za boj zmožne prebivalce, so bila zadolžena tudi istrska mesta, še najbolj Koper, ki je bil s Trstom temelj bizantinske obrambe (Kandler, 1847, 175).

Ob vpadih Langobardov, Avarov in Slovanov je bil najbolj depopulariziran ravno

1 Listino so poleg naših zgodovinarjev (F. in M. Kos, M. Pahor, B. Grafenauer) dodobra preučili tudi italijanski avtorji, mdr. P. Kandler, B. Benussi, R. Udina. V zadnjem času je izšlo še nekaj razprav, in sicer s prevodom v italijanščino (Petranović, A. Margetić, 1983-84), ki jo dopolnjuje prevod v slovenščino (Bratož, 1989), obsežnejši sintetični pregled, ki vključuje skoraj vso poglavitno literaturo o Rižanskem placitu (Žitko, 1991, 1992), posvečen pa mu je bil še zbornik z mednarodnega sestanka (Acta Histriae II., 1994).

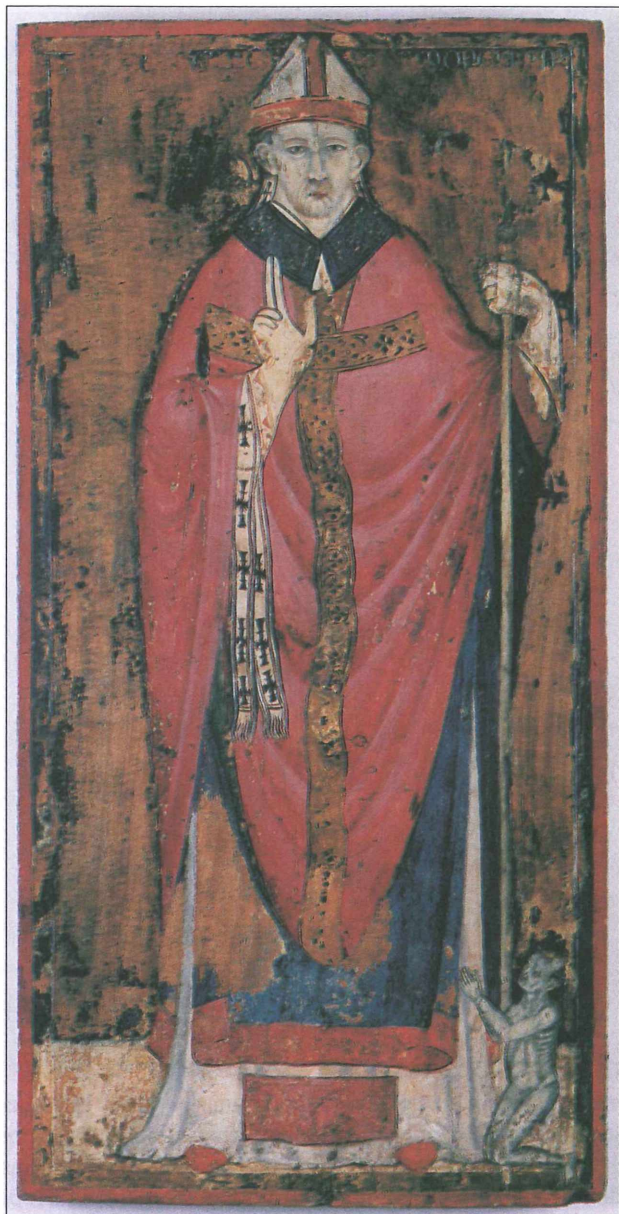
tržaški Kras, tako da so ga tudi v obrambo pod poveljstvom tribunov čedalje bolj naseljevali prebivalci bližnjih krajev. Konstantin Porfirogenet, bizantinski zgodovinar, pravnik in filozof iz 10. stoletja, ugotavlja (*De Thematibus*), da so Slovani prišli v velikem številu ter se razporedili na tem gorskem območju, vendar niso oblikovali svojega kraljestva in tudi ne mestec ali župnij (Benussi, 1893, 443). Še bolj pa so na opustošena in nenaseljena območja Slované naseljevali Franki, posebno ker je z njihovim prihodom bizantinska obrambna linija v Istri izgubila svoj pomen.

Zakaj so bili v Rižanskem placitu iz leta 804 Slovani omenjeni kot prišleki, nam pojasni tudi trditev o njihovem poganstvu, kajti Istra je bila tedaj že dodobra prepređena z mrežo škofij tako z obalne strani (Trst, Koper, Novigrad, Poreč in Pulj) kot v notranjosti (Pičen), z že bogato cerkveno zgodovino, ki se je odlikovala predvsem s t. i. istrsko shizmo "treh kapitljev" s konca 6. in 7. stoletja, tako da je bila deželā že povsem krščanska. Zato je razumljiva pritožba mestnih veljakov, vajenih avtonomnega vladanja, nad ravnanjem frankovskega vojvode Janeza, ki je Slovanom za nekaj let odstopil celo del cerkvenih dajatev, jih s tem pritegnil in jim olajšal naseljevanje na dotlej mestna ozemlja.

Čeprav je bil Rižanski zbor nekakšen kompromis med novo frankovsko oblastjo, ki je postopoma uvajala fevdalne oblike družbene ureditve, ter antično municipalno ureditvijo, ki je po zboru sicer ohranila nekatere svoje upravne organe, so vendar oblastne in lastniške pristojnosti ohranili le še na ozkem ozemlju mesta in so nekđaj bolj ali manj širna mestna zaledna območja postala državna last. Tu so se naseljevali novi prebivalci, ki so tako napovedali večstoletno kontinuiteto v poseljevanju dežele in se v tem procesu stapljali s staroselci, dokler niso sami prevladali.

Usoda slovanskih kolonov iz Rižanskega placita nam ni znana. Morda so bili odstranjeni in izgnani, morebiti so se pretopili v prevladujočem prebivalstvu, povsem mogoče pa je tudi, da so ostali na pustih zemljiščih, kakor je to predlagal vojvoda Janez. Ta zemljišča so bila verjetno v delu obmejnega ozemlja, spadajočega pod Tržaški numerus, vendar oddaljena od mest ob morju, pa tudi od mest v notranjosti, kot so Labin, Motovun, Pičen in Buzet, kar dokazujejo tudi izkopavanja v Predloki (Boltin-Tome, 1990). Glede na zgodovino slovenske poselitve je Milko Kos ozemlje severne Istre razdelil takole: 1. rob visokega Krasa in njegovo podnožje v območju velike ceste, ki pelje iz tržaškega zaledja v pokrajino okoli Buzeta; 2. pokrajina med reko Rižano na severu in reko Rokavo oziroma Dragonjo na jugu; 3. obmorski predeli med Miljskim in Piranskim zalivom (Kos, 1950, 64).

Postopno širitev Slovanov v Istri namreč nakazuje tudi agrarni razvoj, ki je potekal močneje pod vplivom staroselcev (istrskih Romanov) oziroma v oblikah agrarnega prava, značilnih za Italijo, kot najemno razmerje (dediščina antičnega kolonata, liberaličnega zakupa itd.) brez stalne velikosti zemljišča kmečkega gospodarstva in zaradi tega brez ustaljenih velikostnih razmerij med različnimi tipi gospodarstev (Grafenauer, 1988, 370).

Sl. 1: Škof blaženi Absalon (1216-1245), lokalna slikarska šola iz konca 14. stoletja, tabelna slika (Škofija Koper).

Fig. 1: Bishop Absalon the Blessed (1216-1245), local school of painting from the end of the 14th century, table painting (Koper Diocese).

Tudi župani kot značilna oblika slovanske krajevnne samouprave v Istri nastopijo šele konec 12. stoletja;² prvega župana, Physsa, zasledimo leta 777 v današnji Gornji Avstriji, na Hrvaškem in v Srbiji pa so v 9. stoletju oblikovane že številne županije (GDZS, 1980, 23/4).

Prevzem mnogih romanskih krajevnih (Osp, Rožar ipd.) in ledinskih (Varda, Bared ipd.) imen ter njihova zgolj glasoslovna prireditve govorita o oblikah postopnega slovanskega naseljevanja; to velja tudi za množinska stanovniška krajevna imena iz časa mlajše kolonizacije, kot na primer Bertoki in Bonini, tvorjena povečini s slovenskimi, nekatera pa tudi z neslovenskimi imeni in priimki. Razložen tip naselij je značilen za kasnejšo kolonizacijo, gručasti oziroma obcestni tip pa za starejšo. Vsekakor so izjema po svojem povsem slovanskem poimenovanju slovenska krajevna imena starejšega tipa po živalih in rastlinah (Gabrovica, Hrastovlje, Bezovica, Rakitovec), po položaju in morfoloških oblikah (Podgorje, Podpeč, Dol), po vodi (Črni Kal). Te vasi po tipih (gručastih) selišč in nekdanji svetno in cerkvenoupravni razdelitvi štejem v območja najstarejše slovanske naselitve Istre.

Cerkvena in posvetna posest

Ko so v letih po Rižanskem placitu nekdanja mestna ozemlja polagoma prejeli v fevd različni plemiči, je na podeželju hitro rastla nova fevdalna veleposest, saj je imel že samo vojvoda Janez v enem samem okolišu (v okolici Novega grada, kjer je prebival) nad dvesto kolonov. Zlasti pa se je krepila cerkvena posest, kajti v istem času je cerkev uživala vso državno podporo.

Po sredi 8. stoletja je koprška škofija predvsem zaradi pomanjkanja sredstev ostala brez škofa. Njegove obveznosti naj bi sprva pripadle gradeškemu patriarhu, nato pa tržaškemu škofu. Stolica naj bi bila pridržana koprskemu mestu, vendar je bilo na račun tržaške škofije prikrajšano za podeljena cerkvena posestva. Tako je tržaška škofija že v času 844-855 prejela kronsko ozemlje od Opčin do Loke ter posest označevala z "vescovato" (škofija). V naslednjem stoletju je poleg nekaterih posesti v osrednji Istri (Beram, Sipar, Umag, okolica Poreča in Pazina) leta 948 prejela še vrhovno oblast nad mestom in okolico v obsegu 3 (frankovskih) milj, to je 21 kilometrov (Kandler, 1851, 107).

Ni pa zanemarljiva domneva nekaterih zgodovinarjev, da je bil v času Rižanskega placita Koper še vedno pod Bizancem, le njegov teritorij naj bi bil v posesti Frankov, zato na Rižanskem zboru tudi naj ne bi bilo koprškega škofa. Bizantinska posest naj bi v času Rižanskega zbora pa do konca 9. stoletja segala od Kopra do Umaga (Kandler, 1849, 97; De Franceschi, 1968, 17 sq.; Žitko, 1991, 65-66). "Vsekakor pred letom 929 pa se koprškega škofijskega prestola polasti tržaški škof," trdi tržaški

2 1199. 10. febr. v Gračišču pri Pazinu: Zupanus Drasicha de Galegnana (Benussi, 1897, 67).

Sl. 2: Škof Vitale Simone (1283-1301), dekan tržaških kanonikov (Škofija Koper).
Fig. 2: Bishop Vitale Simone (1283-1301), dean of Trieste canons (Koper Diocese).

zgodovinar Kandler, "saj je tedaj združil še posest Sipra in Umaga. Tega ne bi bil mogel storiti, če bi že ne bil imel koprškega ozemlja do Sipra v lasti." (Kandler, 1863, 213). Kakorkoli že, odtlej lahko sledimo nenehnim nasprotjem oziroma konkurenci med mestoma tako v trgovskem kot v upravnem pogledu (in torej ideološkem), kajti Trst se je kot škofijsko mesto naslanjal na nemške vladarje, Koper kot posvetno pa na zgornjeitalska mesta, ki niso pozabila antične municipalne ureditve in so jo tako ohranjala do ponovnega vzpona mest konec 12. stoletja.

Na to kaže tudi oblast locoposita grofa Sicarda leta 977 v Kopru (prim. De Vergottini, 1934), ko je mesto le leto prej skupaj s celotno Istro, vključeno v Veliko vojvodino Karantanijo, neodvisno sklenilo pogodbo z Benečani, ki pa so še vedno priznavali vrhovno bizantinsko doblast. Ker so se odnosi med Benetkami in nemškim cesarstvom po uboju doža Candiana IV. leta 976 poslabšali, so istrska mesta, posebno Koper, poskušala to okoliščino izrabit za odpravo obveznosti, sklenjenih v Rialtu leta 933 (GZS, 1906, št. 381), ter navezati ponovne ugodne trgovske stike z Benečani. Grof Sikard je s skabin v "*actum in civitate Justinopolim*", kot je mesto v dokumentu dosledno označevano, potrdil darovnico iz leta 932 (GZS, 1906, št. 380), sprejeti pa so morali še posebnega doževega uradnika v mestu, ki je nadzoroval izvrševanje sklepov, kar je bil prvi tak primer v deželi (Šašel, 1975, 145). Koper se je še obvezal, da bo nevtralen v primeru vojne istrskih mest z Benečani. Poleg tega sta Koper in Piran še v času cesarja Otona II. leta 974 dobila pravico obrambe svojega ozemlja z lastno vojsko, kar s pravico do nižjega sodstva nakazuje na že obširen mestni teritorij, ki ga je v škofovi odsotnosti poleg dveh nižjih cerkvenih uradnikov očitno upravljal posvetni oblastnik - grof Sikard.

Odlično podobo ponovnega pridobivanja mestnega ozemlja daje diploma cesarja Konrada II. iz leta 1035, čeprav nekateri domnevajo, da je ponarejena.³ Cesar je v zahvalo za zvestobo, verjetno proti nemirnemu koroškemu vojvodi Adalberonu, podelil koprskim meščanom ("*homines habitatores civitatis Iustinopolis, que alio nomine Capras vocatur*") nekatere vasi na meji proti Momjanu⁴ "ter zemljo poleg Dragonje do morja z vsemi pritiklinami" kakor tudi lastnino meščanov, kjerkoli že je (GZS, 1911, št. 92). Tako je bila vzpostavljena oblast Kopra do Dragonje in morja ter s tem nad Izolo in Piranom. Pomembna je še druga točka listine, v kateri cesar potrdi vladanje meščanom po navadah in običajih njihovih prednikov ("*legem et rectam consuetudinem qua parentes eorum vixerunt*"), kar je bilo poudarjeno tudi v pogodbi z Benečani leta 977 (prim. De Vergottini, 1924, 78).

3 Benussi, 1897, 63 sq. Benussijevi trditvi oporeka De Vergottini, ki na primeru študij za zgornjeitalska mesta ugotavlja, da je dokument avtentičen (De Vergottini, 1924, 75-78).

4 Polovico Novega grada (ki ga je težko lokalizirati), potem Skorušica (Oskuruš - Fontanam fuscam), Brda (Wardaveglam), Maurijevo (Valem mauriacam), kar F. Kos prevaja z Movražem (GZS, 1906, št. 92), De Franceschi pa z Meriščem (De Franceschi, 1879, 124), medtem ko Marsich dvakrat omenja Valem mauriacam kot staro vas Nove vasi pri Krkavčah, kjer naj bi tudi še bili vidni ostanki naselbine (Marsich, 1877), dalje Hrvoji (Turris capriaca) in Brič (Curtis Bruce). Najverjetneje pa gre pri vseh vaseh za okolico Momjana; prim. še Darovec, 1994, 128-130.

Sl. 3: Škof Tomasino Contarini (1317-1327). Leto po prihodu v Koper
je ustanovil red avguštink pri sv. Blažu (Škofija Koper).

Fig. 3: Bishop Tomasino Contarini (1317-1327). A year after his arrival in Koper
he founded the Order of Augustinian nuns at St. Blasius (Koper Diocese).

Škof tudi tokrat ni omenjen, čeprav bi ga lahko primerjalno z ohranjenimi dokumenti tedanjega časa, iz npr. Poreča ali Pulja, našli prav v formulaciji "meščanov Kopra" ("*homines habitatores civitatis Iustinopolis*", ali "*cum consensu totius populi nostri*" iz leta 932, oziroma "*una cum omni populo Istriense*" iz formulacije leta 933), saj je tedaj veljalo, da sta bila ljudstvo in škof eno, oziroma da je vselej na čelu meščanov stal škof (De Vergottini, 1924, 76-77). Dosledno označevanje Kopra s "*civitas*", torej mestom, v vseh navedenih uradnih dokumentih še priča, da je mesto ohranjalo status škofije, saj je tedaj veljalo, da imajo status mest le tista, ki imajo tudi sedež škofije (tako so npr. mesta v Istri tedaj le: Trst, Koper, Novigrad, Poreč, Pulj in Pičen, ki so tudi sedeži škofij).

Vsekakor se je mestni teritorij raztezal do ozemelj, pridobljenih leta 1035, kar se je verjetno ujemalo z nekdanjim, še iz antike izvirajočim mestnim distriktom, ki ga je v zgodnjem srednjem veku podedovala cerkev.⁵ V tem obdobju so nemški upravitelji poleg vojakov doseljevali iz svojih krajev tudi kmete, ki so po različnih vojnah in predvsem kugah (kot npr. v letih 954-958) zapolnili izpraznjena zemljišča Romanov in/ali romaniziranih staroselcev.

Vdoru nemškega elementa v deželo so botrovale tudi podelitve ozemelj cerkvenim posestnikom, ki so napovedovale obsežnejšo slovansko kolonizacijo; tako je kralj Henrik IV. leta 1062 podelil freisinškemu škofu Ellenhardu najprej nekatera svoja posestva v Piranu in Novigradu (GZS, 1911, št. 223), nato pa leta 1067 še dokaj strnjeno ozemlje vasi "v Istrski pokrajini in v marki mejnega grofa Uldarika, namreč Kubed (Cubida), Loka (Lounca), Osp (Ozpe), Rožar (Razari), Truške (Truscolo), Šterna (Steina), Sv. Peter (Sancte Petri)" (GZS, 1911, št. 251).

Ta dokument pa je za Koper in širšo zgodovino Istre pomemben z več vidikov. Zapis imen vasi že izdaja nemško glasoslovno prireditev, škofje iz Freisinga na Bavarskem, ki so še do nedavnega v svojem samostanu stoletja hranili najstarejši slovenski zapis - Brižinske spomenike - pa so nedvomno naseljevali na podeljena posestva tudi Slovane, in sicer od severa in severovzhoda, torej Slovence. Poleg tega pa je podeljeno ozemlje pravzaprav zaokrožalo oziroma oblikovalo mejo ozemlja koprške škofije s tržaško na severu in severozahodu ter z novigrajsko na jugu. Čeprav gre tedaj že za intenzivni razvoj procesa t. i. obdobja fevdalne razdrobljenosti, pa bi si le s težavo predstavljali, da bi na območje tedaj pomembne tržaške škofije s tako lahko prišli drugi škofi, če ne bi šlo prav za območje koprške škofije pod upravo tržaških škofov, ki zato niso imeli temeljnega interesa nad tem ozemljem. Zato verjetno tudi freisinškemu škofu ne bi uspelo pridobiti tega ozemlja, če bi bilo sestavni del tržaške škofije oziroma če bi Koprčani imeli na čelu svojega škofa.

5 Ožje koprsko ozemlje naj bi bilo v antiki obsegalo naslednja današnja naselja: Lazaret, Šmarje, Gažon, Pomjan, Marežige, Sv. Anton, Škofije, Valdoltra, Tinjan in Dekani. Širši zaledni teritorij pa naj bi se raztezal na: Kubed, Hrastovlje, Movraž, Sočergo, Truške, Glem, Boršt, Koštabono, Krkavče, Sv. Peter (Kandler, 1846, 190).

Toda 11. in 12. stoletje nista v Istri zgolj obdobje fevdalne razdrobljenosti, ko se zaradi nemočne centralne oblasti oblikujejo številna posvetna in cerkvena posestva, temveč tudi obdobje razcveta istrskih obmorskih mest. Poskusi oblikovanja nasledstvenih ozemelj (goriški grofje) oziroma vzpostavitve grofovske oblasti (Bertold II. Andeški) so bili le deloma uspešni (goriški grof v središču Istre - Pazinska knežija). Prvi samostojni komun se oblikuje v Pulju (leta 1177), sledijo mu Koper (1186), Piran (1192), Poreč (1194) in Trst (1216). Življenje v mestih so regulirali mestni statuti; njihov temelj je običajno pravo, ki ga za Koper nakazujejo prav omenjeni običaji in navade njihovih prednikov ("*consuetudines*") iz leta 1035 ter vplivi zgornje in srednjeitalskih komun.

Koper se je do tedaj razvil že v uspešno obmorsko trgovsko mesto. Potem ko so se Koprčani (z Izolčani) in Puljčani leta 1145 neuspešno uprli beneškemu trgovinskemu monopolu na Jadranu, so se s t. i. "prisegami zvestobe" v drugi polovici tega stoletja Benečanom uklonili ter leta 1182 v zahvalo dobili od doža Mastropietra 29-letno pravico do "pristanišča soli" (*portum salis*), ki je imelo na odseku med Gradežem in Puljem izključno pravico do izvoza na celino vse v Istri pridelane in uvožene soli. Za uspešno uresničevanje tega sklepa je dož dodelil mestu galejo, da je skrbela za nadzor na morju, morebitno zaplenjeno sol pa sta si enakovredno razdelila beneški dož in Koper. Kot povračilo so Koprčani Benečanom obljubili tretjino mitnine od trgovcev, ki so s kopnega po mostu prihajali v mesto. Druga tretjina je ostala Kopru, tretja pa je bila namenjena škofu in mejnemu grofu oziroma grofu; slednjemu le v primeru, če je varoval in vzdrževal poti, sicer sta si komuna ta del prihodka razdelila (1182. Documenta, 1892, 17/8). Tako je Koper postal center trgovine s soljo, tega še iz davnine izredno iskanega blaga. Razumljivo se je tudi drugovrstna trgovina poslej usmerila v naše mesto in Benečani so z mešanimi občutki gledali na vzpenjajoči se komun na nasprotni obali Beneške lagune.

Obnovev ali ponovna ustanovitev Koprške škofije?

Kljub temu da so škofje od 12. stoletja dalje v mestih vse bolj izgubljali pomen, pa je morda pomenljivo, da je Koper prav v zadnji četrtini 12. stoletja ponovno ustoličil škofa, in sicer potem, ko mu je komun zagotovil dohodke (vinograde na Koprskem) in dal v posest vasi Lopar, Padno in Brič ter Rižanski otok (*Insula Risani* - Sermin) (1186. 5. julij - CDI). Verjetno moramo to dejstvo iskati v širših družbenih okvirih in ne zgolj v naključju, kajti to je obdobje po bitki pri Legnanu (1176), ko je zveza severnoitalskih mest dosegla prelomno zmago nad cesarsko vojsko Friderika I. Rdečebradca in tako napovedala neustavljivi pohod v izbojevanju enakopravnjšega položaja meščanstva nasproti tedaj prevladujočemu oblastnemu dualizmu cesar - papež oz. posvetna - cerkvena oblast. Tedaj so po tem zgledu tudi istrska mesta odločno zakorakala v razvito dobo srednjeveške avtonomne komunske ureditve. Ker pa

se je Koper v gospodarskem in političnem pogledu tedaj uveljavil kot eden poglavitnih dejavnikov v deželi, je mesto nujno potrebovalo škofa tudi v ideološkem smislu, saj si je le tako lahko izbojevalo pravno subjektiviteto. Tako je Koper istega leta dobil tudi svojega prvega podestata, poleg tega pa zagotovil pravne temelje za posest nad tedaj razmeroma obsežnim mestnim zalednim ozemljem, do katerega so imela pravica le mesta s sedeži škofij.

V spletu teh okoliščin je papež Aleksander III. že leta 1177 Kopru dovolil ponovno ustoličenje škofa. Ob tem pa se upravičeno zastavlja že večkrat obravnavano vprašanje, in sicer, ali je v tem aktu in dejstvu iz leta 1186, ko koprski škof od koprskega komuna pridobi potrebna sredstva oziroma premoženje za nemoteno delovanje, dejansko šlo za ponovno ustanovitev ali le za obnovitev koprške škofije, kajti v prvem primeru bi pomenilo, da je bila škofija ukinjena in ni delovala vse do ponovne ustanovitve, ali pa je koprška škofija formalno obstajala, le svojega škofa ni imela. Na tem mestu pa se zatecimo h koprskemu škofu Pavlu Naldiniju, ki v svojem znamenitem Cerkvenem krajepisu koprške škofije takole odgovarja na sebi zastavljeno vprašanje:

"Le v čem sta se pregrešila koprška duhovščina ali ljudstvo, da nista bila več vredna blišča svojega starega škofovskega sedeža? Res je, da za Nazarijem leta 524 v škofiji ni imel sedeža nihče drug kot le Janez leta 756, za njim pa šele leta 1187 Aldiger. Vendar so vse istrske stolnice, kot opozarja Schönleben, dolgo čakale na lastnega škofa. Pulj je bil brez njega v letih od 680 do 814, Trst od 680 do 911 in Pičen od 687 do 935. In vendar za nobeno od teh Cerkva ne poročajo, da bi jim bil odvzet škofovski sedež, kot trdi Ughello za Koper. Vzroke za to je treba odkriti, saj papeži nikoli niso naložili najhujše kanonične kazni, kakršna je ta domnevna ukinitve sedeža, ne da bi bilo šlo za kar največje človeške prestopke. Ob tem se velja zamisliti ob dveh nesrečah. Ena je skupna vsem istrskim stolnicam in o njej pišejo tudi zgodovinarji; to je razdejanje, ki so ga za seboj pustili barbari, potem ko so pokrajino večkrat opustošili z ognjem in mečem. Druga je značilna skoraj samo za Koper in jo v svoji buli omenja tudi papež Aleksander III.: pomanjkanje škofovskih prihodkov. Prva nesreča je prizadela vse bližnje stolnice, ki so zaradi takega opustošenja dolgo samevale, vendar so si nekako v 9. ali 10. stoletju s svojimi škofi ponovno opomogle. To pa ne velja za Koper, ki je po drugem udarcu dolgo ostal nerazvit in si ni opomogel vse do leta 1186. Zaradi daljšega obdobja nezasedenosti škofovskega prestola so nekateri razglasili, da ga je Koper zgubil, v resnici pa to ne drži. Škofovski sedež je bil resda brez svojega škofa, vendar koprski Cerkvi sedež v nobenem primeru ni bil odvzet. Škofa ji papeži niso dodelili preprosto zato, ker ji to dostojanstvo naj ne bi pripadalo zaradi pomanjkanja potrebnih dohodkov, vendar ji škofovskega sedeža nikoli nihče ni odvzel, saj ni bilo prekrška, ki bi terjal tako kazen.

Zato je v vseh klavzulah omenjene bule papež Aleksander III. izhajal iz dejstva, da koprski Cerkvi škofovski sedež ni bil odvzet, temveč da ga še vedno ima, oporeka le temu, da bi ji imenoval škofa. Predvsem jo potrjuje in razglša, da je podrejena

oglejskemu patriarhu, svojemu prvemu nadškofu; če bi bila ostala brez škofovskega sedeža, je ne bi potrjeval in imenoval kot stolnico, temveč kot obnovljeno in znova vzpostavljeno, kar bi bolj ustrezalo in bolje označevalo nekaj, kar je propadlo. Poleg tega naslavlja Bernarda kot koprskega škofa. To pa bi bilo netočno, če mesto ne bi bilo vredno škofovskega sedeža. Samemu Bernardu tudi pušča popolno svobodo, da odloči, ali naj se celotna škofija imenuje po eni ali po drugi Cerkvi, po tržaški ali koprski torej, kar očitno dokazuje, da koprška Cerkev ni bila brez škofovskega sedeža, ki je pogoj za obstoj škofije. Na koncu pravi, da lahko patriarh po nasvetu podrejenih škofov postavi eni in drugi Cerkvi lastnega škofa, če seveda tega ne preprečujejo njuni skromni prihodki. Podobno kot tržaška torej tudi koprška Cerkev nikoli ni ostala brez škofovskega sedeža, temveč le brez odličja lastnega škofa, in sicer zgolj zaradi pomanjkanja vsakoletnih prihodkov; tako vsaj posredno trdi sam Ughello, ko pravi, da je bila koprška Cerkev za nekaj časa predana kot nadarbina tržaški škofiji, ne pa z njo tudi združena. *Hanc Ecclesiam sibi commendatam Vernandus Episcopus Tergestinus repperitur administrasse*. V tem se tudi razlikujeta nadarbina in združitev beneficijev, saj ob slednji naslov ugasne, medtem ko se v prvem primeru, ko gre za nadarbino, naslov ohrani. Če namreč Cerkev beneficije preda v upravljanje drugim, to stori zato, da bi bilo zanje poskrbljeno in da ne bi ugasnili. Tako je bilo s sveto koprsko Cerkvijo." končuje Naldini (2001, 55-57).

Čeprav je sprva dolžnosti koprskega škofa, kot že mnogokrat poprej, opravljal tržaški škof, tedaj Aldiger, pa je po njegovi smrti leta 1210 nastopil kot zgolj koprski škof Absalon. Za njim lahko neprekinjeno do začetka 19. stoletja sledimo vrsti priznanih koprskih škofov, za katere prav Naldini najde kopico laskavih besed (prim. Naldini, 2001, 51-80; Luglio, 2000).

Vzpon in padec koprskega komuna v 13. stoletju

Benečani so si zelo prizadevali, da bi zanetili nasprotja med istrskimi komuni in oglejskimi patriarhi, ki so bili od leta 1208 tudi posvetni suvereni v deželi. Še med odpravo na 4. križarsko vojno, ko so leta 1204 osvojili najprej Zadar in nato še Carigrad (do 1261), so leta 1202 prisilili tudi Trst in Milje na "prisego zvestobe" in si s tem omogočili svojevrsten pritisk na obalne komune proti oglejskim patriarhom.

Sicer so komuni v prizadevanju po samoupravni ureditvi naravno nasprotovali centralni oblasti, ki jim je vsiljevala svoje načelnike v vlogi gastaldov in kasneje rikarjev (iz nem. Richter = sodnik) za vso pokrajino. Zato je svobodna izbira podestatov pomenila višek samouprave, saj so jih istrska mesta iz nasprotovanja tedaj po pravilu izbirala med Benečani. To je največkrat uspevalo ravno Kopru, ki je imel zaradi širnega naseljenega zaledja in vse večjega trgovskega primata ugodne razmere za gospodarsko rast ter uveljavljanje vojaškega potenciala, ki je mestu rabil za neprestane ekspanzionistične posege v Istro.

Okolico Socerba so tržaški škofje zaradi izjemne vloge pri obrambi mesta imenovali kar škofija, kakor koprski škofje Tinjan, saj se je od tam odpiral odličen razgled na mesto in okolico. Sploh so imeli koprski škofi naziv grofov Tinjana.

V nasprotju s Trstom, ki je v prvi polovici 13. stoletja še vedno ostajal pri oblasti svojih škofov, pa je oglejski patriarh Gregor Montelongo (1251-1269), gvelf po prepričanju in zato nasprotnik nemškega cesarja, od svojega prihoda na oblast začel povzdigovati vlogo Kopra. Že leta 1251, med obdobjem podestata Benečana Andreja Zena, je razširil koprsko upravo na Buje, Oprtalj, Buzet in Dvigrad (De Franceschi, 1879, 126).

Tako kot so se v bizantinski dobi in vsaj v času madžarskih vdorov v prvi polovici 10. stoletja zavedali izredne pomembnosti naravnega obrambnega pasu strmega Kraškega roba, ko je severno od tod v Furlanijo vodila t.i. "*Strada Hungarorum*", in nemalokrat so Madžari zavili v rodovitne predele koprskega zaledja ter tu pustošili (Scussa, 1863, 51), so tako Koprčani kot Tržačani dajali velik poudarek temu naravnemu braniku. Zatorej je razumljiva kontinuiteta utrdbenih del ob na videz morda še tako nepomembnih prehodih s kraške planote v zaledje obalnih mest, kot so razumljiva tudi prizadevanja za njihovo obvladovanje.

Po odkriti vojni s Trstom je leta 1254 ves obrambni kompleks Kraškega roba z vasmi Osp (Hospi), Gabrovica (Gabruizae), Rožar (Rosaroli), Črni Kal (Cernichal), Loka (Lonchis), Podpeč (Popechi), Zazid (Xaxidis) in Rakitovec (Rachitou)⁶ prešel pod koprski komun (prim. De Franceschi, 1879, 126/7; Kandler, 1846, 191). To odločitev lažje razumemo v luči političnih dogodkov po smrti cesarja Conrada IV. (1254), ki so jih oglejski patriarh s sorodnikom podestatom v Kopru in Piranu ter tedanjim istrskim rikarjem Landom Montelongom in Benečani s posredovanjem doža Reniera Zena spretno izkoristili ter omenjeno ozemlje dodelili Kopru. Naklonjenost beneške politike potrjuje še izvolitev Marka Zena za podestata v Kopru leta 1255, potem ko je bil v prejšnjem odločilnem letu podestat Trsta. S pomočjo laične Signorije in s svojo zvito politiko do cesarjev in patriarhov si je torej Koper četrto stoletja pred beneško zasedbo izoblikoval mestni teritorij, ki se je v glavnem ohranil do propada Republike in okrnjen le za nekatere vasi onstran Dragonje še danes oblikuje ozemlje te občine.

Kako kratkega daha so lahko posamezna zavezništva, priča dejanje Kopra, ki mu je v dogovoru z goriškim grofom leta 1267 uspelo odstraniti patriarha Gregorja, grof pa ga je nato celo zaprl v samostan Rožac v Furlaniji. Toda tako ravnanje je poleg izkazane agresivnosti prisililo bližnja istrska mesta k še tesnejši naslonitvi na Benetke. Najprej je to storil Poreč (1267), nato Umag (1269), Novi grad (1270), Sv. Lovrenc (1271) in Motovun (1275 in 1278). Serenissima samoupravne ureditve v mestih ni spreminjala, le podestata jim je sama določala iz vrst beneških plemenitašev.

6 Imena vasi v oklepajih so zapisana po STKP, 4, 41.

Sl. 4: Škof Hugo iz Vicenze (1328-1335) je prišel v Koper kot provincijal spodnje Lombardije in bil leta 1335 prestavljen na Sicilijo (Škofija Koper).

Fig. 4: Bishop Hugo of Vicenza (1328-1335) came to Koper as a provincial of the Lower Lombardy and was in 1335 transferred to Sicily (Koper Diocese).

Po nekaj manjših spopadih v Istri z goriškim grofom in Koprčani so Benečani leta 1278 odločno napadli Izolo kot koprsko postojanko in nato še sam Koper, ki se je moral februarja 1279 kratko malo vdati. Benečani so porušili del zahodnega obzidja, imenovali svojega načelnika v mestu in v njem prepovedali patriarhovo stranko. Ta je bila še vedno aktivna, saj si je v letih vojne Benečanov s patriarhom 1283-1291 ves čas prizadevala Koper predati Ogleju, vendar brez uspeha. Zategadelj in zaradi geografske lege Kopra, v vojni usmerjeni predvsem proti Trstu kot glavnemu pomorskemu konkurentu, je bilo v mestu nastanjeno poveljstvo z glavnino "beneške milice", ki ji je načeloval kapitan - "*Capitaneus Histriae*", tedaj Pietro Gradenigo, leta 1289 izvoljen za beneškega doža.

Zadnjo tretjino 13. stoletja v Istri torej označujejo nenehni boji za ozemlja in interesne sfere, značilni za državljanske vojne, ki so terjali neprimerno več življenj kot zunanji sovražniki. Vojnam so se v tem stoletju pridružile še kuge in kolere, nemalokrat so pred nalezljivimi boleznimi pribežali v Istro iz drugih dežel, kot na primer leta 1225 in 1234 iz Kranjske, ko so Slovenci naselili Lonjer pri Trstu, kot kaže poimenovanje "*villa Sclavorum de Longera*" (De Franceschi, 1879, 354). Tako so tudi po državljanski vojni 1267-1275,⁷ še posebno pa po beneško oglejski vojni v letih 1283-1291 v Furlaniji in Istri, ki je bila še posebno prizadeta, "zdesetkana, požgana, pusta in okrutno pokradena" (1285. 8. marec - CDI), prihajali v pokrajino prebivalci iz bližnjih dežel, Kranjske in Koroške ter Hrvaške, predvsem na ozemlje Kopra, Izole in Pirana, ki so bili v minulih vojnah najbolj izpostavljeni.

Lahko zaključimo, da so na ozemlje Kopra, ki je bilo v oblasti nemških posvetnih in cerkvenih upraviteljev, prej kot na druga območja istrskega polotoka, ki so ga obvladovale škofije iz Trsta, Novigrada, Poreča in Pulja s prevladujočim romanskim upravnim elementom, prihajali Slovani oziroma Slovenci na slabo naseljena in izpraznjena območja.⁸

To potrjuje tudi okoli leta 1300 zapisani agrarni zakon za koprsko podeželje, ki je bil ne le plod beneške navade zapisovanja dejanskih pravnih razmerij na osvojenih ozemljih, marveč je bil namenjen tudi prišlekom, da so se seznanili z navadami in običaji dežele ter se po njih ravnali (STKP, 4, 25-35; prim. 1300 circa - CDI). V njem kmete s koprskega teritorija dosledno označujejo kot Slované (*Sclauus vel Rusticus, sclauus aut Rusticus*), zato se ni čuditi Kandlerjevi ugotovitvi, da so bili v 14. stoletju Slovenci gospodarji koprskega zaledja (Kandler, 1851a, 27).

7 Leta 1277 je npr. goriški grof naselil kmete iz Metlike v osrednjo Istro ter frankopanske kmete s Krka, s katerim je bil grof v sorodstvenih vezeh (prim. Schiavuzzi, 1901, 318).

8 Prim. Kandler, 1863, 212. Izjema je še osrednji del istrskega polotoka v okolici Pazina na območju Pičenske škofije, kjer se leta 1030 omenja "Via Sclava", kar še ne pomeni, da so bili ob vsem njenem poteku naseljeni Slovani - prej označuje pot, po kateri so Slovani z visokih kraških prelazov prihajali v obalna mesta, tu trgovali ter se sčasoma tudi naseljevali (prim. Schiavuzzi, 1901, 316).

Sl. 5: Škof Orso Dolfino (1347-1349) je vodil koprsko škofijo v času velikega koprskega upora proti Benetkam (1348), nato je bil imenovan za metropolita na Kreti, leta 1356 pa za gradeškega patriarha (Škofija Koper).

Fig. 5: Bishop Orso Dolfino (1347-1349) led the Diocese of Koper at the time of the great Koper rebellion against Venice (1348). Soon after he was appointed Metropolitan of Crete, and in 1356 Patriarch of Grado (Koper Diocese).

Koprski agrarni zakon

Ta agrarni zakon določa, da gospodarji zemlje niso kmetje, ampak koprška občina ali posamezni plemenitaši. Svobodna zamenjava zemlje je dovoljena le sovaščanom oziroma podložnikom istega fevdalnega gospoda. Noben kmet se ne sme podrediti gospodu zunaj koprške občine in tudi ne sme zapustiti vasi, če z zemljiškim gospodarstvom ni poravnal vseh obveznosti. Vprašanje nepremičnin rešuje gastald (to je vaški župan), skupaj z vaškima (ponavadi dvema) sodnikoma po običajnem pravu. Za vprašanje premoženja in pritožb prizadetih strank je odgovoren koprski podestat. Kmetje ne smejo dati svoje živine na skupno pašo ali v rejo, ne smejo imeti zadružnega gospodarstva in tudi ne pašnikov zunaj občine. Dovoljene so jim njihove ženitne navade, vendar morajo biti uradno potrjene in zabeležene kot splošno pravilo.

Določbe kažejo na različen razvoj v posameznih mestih, saj so se odnosi na območju Kopra oblikovali drugače kot npr. na območju Pirana (velika osebna in stvarna svoboda) in spet drugače v Pulju (največja kontinuiteta z antično-bizantinskim kolonatom). Koprski agrarni zakon pa je očitno namenjen samo kmetom, kajti v drugih poglavjih koprškega statuta so v proizvodnem razmerju na podeželju omenjeni še koloni (*curtezanis*) in mlinarji (*molinariis*) (STKP, 4, 21), za katere so veljala drugačna pravila. Zatorej lahko domnevamo, da so obravnavani agrarni zakoni za koprsko podeželje nastali pod vplivom sredi 13. stoletja osvojenega ozemlja ob vznožju Kraškega roba od Ospa do Rakitovca, kjer so se že pod tržaškimi škofi izoblikovala razmerja, močno podobna fevdalnim odnosom. Tudi po letu 1300 so sama mesta začela v kolonatske odnose vnašati fevdalne oblike, kar se je seveda dogajalo tudi pod vplivom novih gospodarjev - Benečanov. Ti so mestom na čelu s svojimi podestati dopuščali samoupravo in premnogim zvestim plemičem tudi posesti v mestnem zaledju. Vendar so strateško pomembna območja zadržali zase, tako da je območje vasi pod Kraškim robom postalo državno zemljišče, fevdalna last Beneške republike, nekakšna "vojna krajina", in sicer pod sodno in vojaško pristojnostjo koprškega podestata in kapitana (prim. Klen, 1961), kot se je glasil naziv v beneškem velikem svetu izvoljenega koprškega načelnika v vsem obdobju beneške vladavine v Istri.

Koprski Kapitan Slovanov

Zanimivo pa je, da v tem obdobju Benečani niso radi novačili med domačini. V ukazu beneškega senata z dne 4. julija 1342 (SMi, 3, 289) pa tudi v nekaterih kasnejših ukazih (prim. SMi) je celo zapisana zahteva, da v vojaških posadkah ne sme biti več ne konestabel ne vojak Istran ali Furlan. Če so v beneških vojaških posadkah izredno omejevali število Istranov, Italijanov, Nemcev in Furlanov, med katerimi "narodi" pa so Benečani torej sploh nabirali svoje vojake? Poleg Albancev in Grkov vsekakor prihajajo v poštev Slovani!

To domnevo potrjuje izredno veliko število Dalmatincev med mornarji v Kopru, Andrej Schiavo kot kapetan istrske obale v Poreču leta 1308 (1308. 20. sept. - Lettere), Simon Sclavo kot konjeniški konestabel v Kopru v 60-ih letih 14. stol. (npr. 1361. 20. sept. - SMi, 5) in tudi dejstvo, da so šele po koprskem uporu leta 1348 Benečani uvedli prepoved najemanja Slovanov za vojaško službo (Pahor, 1953, 45); to daje slutiti, da so tudi ti sodelovali v uporu, ki je bil usmerjen predvsem proti beneškemu pomorskemu monopolu. Pri tem so imeli Koprčani podporo med nemškimi fevdalci, predvsem pri goriškem grofu in habsburškem vojvodi, ki so se nedvomno naslanjali na svoje ljudi med okoliškimi kmeti in posebno med svojimi baroni.

Posebno vlogo v vojaški organizaciji koprskega komuna pa je nedvomno imel t. i. koprski *Kapitan Slovanov* (*Capitaneus Sclavorum Justinopolis*), ki je sicer že bil deležen določene znanstvene obravnave (Vilfan, 1954; Filipović, 1967; Darovec, 1990, 36-38). Kapitan je bil zadolžen tudi za nižje sodne posle, za pobiranje davkov, za vprašanje meja med vaškimi komuni ter za organizacijo obrambe na koprskem podežlju. V času po koprskem uporu leta 1348 ga namreč prvič zasledimo v dokumentih, ko to mesto zasede Benečan Viljem (Guglielmino) Rosso (1349. 29. mar. - SMi, 4). To uredbo beneškega senata lahko razumemo tudi kot posledico slovanske udeležbe pri koprskem uporu.

Služba Kapitana Slovanov je po vzoru na beneško vojaško funkcijo konestabla izvirala iz podobne zadolžitve t. i. *valpotov*, ki so nastopali v vlogi davčnih izterjevalcev na fevdalnih posestvih nemških zemljiških gospodov in na cerkvenih posestvih, v našem primeru tržaških škofov (Klen, 1961, 317-326). Zato lahko upravičeno domnevamo, da se je ta funkcija prenesla v koprsko občino ravno z osvojitvijo obrambnega pasu od Ospa do Rakitovca sredi 13. stoletja, ko je bila za to območje zadolžena ustanova *valpota* (prim. 1512. 14. april - CDI).

Funkcija Kapitana Slovanov na nekdanjih posestih tržaške škofije, ki so v cerkveni sferi še vedno spadale pod to škofijo, tako v župnijah v Ospu, Loki in Buzetu (Rakitovec spada pod slednjo), se je kasneje v vojaškem pogledu prenesla na vseh 40 do 44 vasi koprskega teritorija. Vendar je imel Kapitan v vaseh pod Kraškim robom nalogo izključnega beneškega davčnega izterjevalca, saj je tedanji glavar Slovanov Zentillin Tarello od podestata in kapetana Kopra Leonarda Bemba leta 1388 dobil nalogo, da zaradi sprememb med prebivalstvom opravi popis in ponovno regulira dajatve, ki so se pobirale nad vsako mero in so bile za kmete hudo breme. Obenem so mu ob kazni 25 lir prepovedali zahtevati usluge zase in za svoje spremljevalce v 14 vaseh, ki so bile v državni lasti (1388. 30. julij - SMi, 5). Tedaj so še določili, da zaradi zlorab v izterjevanju dajatev iz 44 vasi tega distrikta, ki so koprskemu podestatu in kapetanu prispevale krmo (*175 staja di biada da cavalli*), lahko 14 državnih vasi na lastno željo namesto prejšnjih regalij v piščancih, jajcih, lesu idr. v vrednosti 1024 lir prispeva letno 2048 lir (1387. 10. jan. m.v. - SMi, 5).

Poročilo priča o še enem tedanjem pomembnem procesu v koprski občini, na katerega namiguje že samo glavarjevo ime (*Žentilin*: pomanjševalnica samostalnika *gentile* = plemič). Gre za oblikovanje novega plemstva, ki se je razvilo iz neplemenitega vojaškega (ministerialnega) sloja z opravljanjem vojaških dolžnosti v različnih deželnih milicah in je v času nastajanja novega mestnega statuta, še posebno pa po letu 1403, ko je beneški dož ponovno ustanovil koprski Veliki svet, oblikovalo najvišji mestni predstavniški organ, sestavljen iz 96 izvoljenih kandidatov iz vsega 13 družin (Kandler, 1866, 7).

Del novega nižjega vojaškega plemstva v Kopru je bila tudi sprva dosmrtna funkcija Kapitana Slovanov, ki se je z razvojem dogodkov povsem zbirokratizirala, zlasti potem ko je beneški dož leta 1670 proti plačilu 6000 starov (377 ton) soli v državno blagajno ter vsakoletnemu prispevku 100 liber (52 litrov) olja beneški cerkvi Marije od zdravja dovolil koprskim plemičem vsakoletno izbiro Kapitana Slovanov.⁹ V tem dukalu se Kapitan Slovanov enači z nazivom "*Procurator della Contadinanza*", kar se ujema z določbo iz agrarnega zakona, kjer s tem nazivom označujejo podeželske uradnike (STKP, 4, 27). Ta je poleg občinskega dohodka - ki je leta 1584 znašal 1240 lir, medtem ko je koprski podestat in kapetan prejel le 795 lir (Relazioni - 1584, AMSI 6, 404/5) - prejemal še razne regalijske podeželskega prebivalstva, zato si lahko predstavljamo ugodnosti, ki jih je ta položaj zagotavljal še vse v dobo po propadu Beneške republike. Nazorno pa vse obveznosti, ki so jih bili dolžni poravnati prebivalci koprskih vasi, prikazuje temu članku priloženi prepis t. i. knjige Kapitana Slovanov, z datumom 1. maj 1719, ki se je ohranila v starem koprskem arhivu (Majer, 1904, 1174), sedaj dostopnem le na mikrofilmu v Državnem arhivu v Trstu (AAMC, bob. 1383).

Knjiga vsebuje nekatere določbe, zlasti v zvezi s pobiranjem dajatev, pa tudi splošne določbe o pristojnostih Kapitana Slovanov, in sicer od leta 1587 do 1724. Iz nje razberemo, da so obveznosti 42 koprskih vasi do Kapitana Slovanov znašale dobrih 544 lir letno, poleg tega pa so morali vaščani prispevati posebne dajatve še v času sejma na Rižani (15. avgusta), ob pustu, za Veliko noč, za praznik sv. Martina, nekatere tudi za božič ter za dovoljenje za lov. Dalje so morale prispevati še za les za koprski most, za mestnega zvonarja ter za mestno uro, ob dnevih posameznih vaških praznikov pa so morali vaški župani poleg zbranih posebnih dajatev še pogostiti Ka-

9 Celotna dokumentacija v zvezi s prošnjo koprskega mestnega sveta za vsakoletno izbiro Kapitana Slovanov iz vrst koprskega plemstva je priložena tiskani verziji koprskega statuta iz leta 1669, ki jo hranijo v Pokrajinskem muzeju v Kopru, ni pa priložena verziji, ki jo hranijo v Pokrajinskem arhivu v Kopru. Slednja je bila tudi osnova za izdajo transkripcije prvih štirih knjig in reprinta pete knjige statuta, ki sta ga leta 1993 izdala Pokrajinski arhiv Koper in Center za zgodovinske raziskave iz Rovinja (STKP), zato je temu prispevku priložen še prepis korespondence med koprskim mestnim svetom, beneškim senatom in doževo pisarno v zvezi s sprejemom tega odloka. Nazorno pa pomen, ki so ga Koprčani dajali tej funkciji, izpričuje napis, postavljen na desni strani osrednjega doprsnega kipa legendarnega koprskega podestata in kapitana Nicolòja Donata na Pretorski palači v Kopru.

pitana Slovanov in njegovo spremstvo. Dobrih 515 lir so znašale obveznosti vasi do fiskalne (deželne) komore, v primerjavi z naštetimi obveznostmi pa so bile precej skromnejše dajatve še za koprskega podestata in kapitana, ki so jih bili dolžni zbrati in mu jih predati vaški župani.¹⁰ Skratka, obveznosti koprskih vasi do svojega Kapitana, ki je nosil ime po etničnem značaju koprskega podeželja, kot se je slikovito izrazil tudi koprski podestat in kapitan Zuan Antonio Bon leta 1589 (*...anzi per esser tutto quel territorio habitato da persone schiave, et non da altri, perciò ha preso tal denominazione di Capitano de Schiavi...*; Relazioni - 1589, AMSI 6, 426), niso bile zavidanja vredne, še posebno ob upoštevanju številnih pričevanj o revnosti teh vasi v tistih časih, kot se je izrazil tudi imenovani podestat (Relazioni - 1589, AMSI 6, 425).

Iz povedanega sledi, da so že od nekdaj na obrambna območja obalnih mest iz zaledja naseljevali Slovane, v severozahodno Istro od severa in severovzhoda Slovence, kot kmete - mejače, kar pomeni kontinuiteto s še pod Bizancem zasnovano obrambo, temelječo na svobodnih kmetih - vojaki. To nam potrjuje tudi svojevrstni naziv "Kapitan Slovanov" za poveljnika kmečkih čet in izterjevalca obveznosti na koprskem teritoriju ter razsodnika, čeprav je bil vedno iz vrst koprskih plemičev. Tak način obrambe se je ohranil še vse do propada Beneške republike, ko se je verjetno najbolj izkazal ob turških vdorih v drugi polovici 15. in prvi polovici 16. stoletja, v času beneško-avstrijske vojne 1508-16 (prim. Vilfan, 1954) ter v stalnih razprtijah in obmejnih spopadih s sosednjimi avstrijskimi podložniki vse do t. i. vojne z Uskoki (ali vojne za Gradiško) v začetku 17. stoletja (Darovec, 1990, 48-50). Da so bili Slovenci iz teh mejnih vasi priznani vojščaki, pričajo tudi novačenja med kmeti za tridesetletno vojno v Nemčiji in za daljne kraje v Španiji (prim. 1642. 21. junij; 1634. 24 junij - SR, AMSI 18).

Vaška samouprava in cerkvena ureditev na podeželju

Pestrost srednjeveške družbe se kaže tudi v lastninskih odnosih, saj so bile posamezne vasi večkrat razdeljene med več posvetnimi in cerkvenimi gospodarji. Slednji so na svoje posesti za različne usluge oziroma za redno izterjavo obveznosti umeščali še mestne plemiče. Vendar so si vaški komuni kaj kmalu po zgledu mestnih začeli samostojno urejati organizacijo dela in življenja.

Ime gastalda za župana se je v vaseh koprskega distrikta ohranilo vse v 18. stoletje, kot nam pričajo napisi, npr. nad vhodnimi vrati cerkvice sv. Križa v Rakitovcu iz leta 1520 ter sv. Martina v Zazidu iz leta 1697. Redkeje kot v drugih predelih

10 Še leta 1799, torej dve leti po propadu Beneške republike, so regalije Kapitanu Slovanov, ki je tudi še sodil po kratkem postopku v sporih podeželanov koprskega teritorija v višini do 25 lir, znašale letno od vasi 27 kokoši, 288 jajc, 8,5 sičev (1 sič = 10,74 l) vina, voz drv, tri mehke sire, v gotovini pa od vasi Dekani 6 lir in 4 solde za sejensko dovoljenje. Vse obveznosti so tedaj znašale 144 lir in 10 soldov (Filipović, 1967, 265; prim. Vilfan, 1961, 216).

istrskega polotoka se je v teh krajih v dokumentih ohranil za vaškega župana naziv merige, ki sicer izvira iz predkomunske dobe in označuje poveljnika mestne četrti (Benussi, 1897, 89). Zato pa Merišči v Črnem Kalu in Bezovici potrjujeta uporabo tega naziva v severozahodni Istri tudi za oznako vaške skupnosti - županije (meriga - merišče).

Gastaldom oziroma županom, kot je bil tudi v ohranjenih dokumentih najpogostejši naziv za načelnike vaških skupnosti od 15. stoletja dalje, sta v sodnih zadevah pomagala običajno dva vaška sodnika, kot izhaja iz koprskega statuta. Ker so bili vaški komuni podrejeni občini ali zemljiškim gospodom, so bili za prvo določeni še posebni uradniki, prokuratorji za podeželje, kot se je imenoval tudi Kapitan Slovanov, ter biriči (*birro - barroerijs*) (STKP, 4, 41; 5, 201) za vasi fevdalcev; leta 1379 je bilo na ozemlju Kopra 17 biričev. Eden izmed njih je bil njihov poveljnik, plačeval pa jih je koprski komun (Benussi, 1887, 49). Nad vsemi je imel najvišjo sodno in vojaško oblast koprski podestat in kapetan, dohodke pa so prejeli od trgovine in prometa s soljo; ravno tako so bile vaške obveznosti pomemben vir dohodka.

Tako je županom, ki so sicer v svoji skupnosti imeli neomejeno moč odločanja in nadzorovanja, preostalo le t.i. nižje sodstvo v primeru manjših preteпов ali kraj, čeprav so praviloma tudi strožje prekrške prikrili in sami razreševali. Vendar sta v vasi v sodnih zadevah imela odločilni glas vaška sodnika, če ni bilo v navadi, da je o pravici odločalo še nedoletno dekle, ki naj bi s svojo preprostostjo in nedolžnostjo znalo pravično soditi (Kandler, 1851a, 26). Niso pa bili vsi enakega stanu v vaškem komunu, kjer so sprva verjetno imeli skupne njive, pašnike in gozdove, kar nakazuje prepoved skupne paše v koprskem agrarnem zakonu. Privilegirani so bili družinski poglavarji, ki so tudi sestavljali komun in edini imeli pravico voliti in biti izvoljeni za župana. Ko so volili župana, so med svojimi vrstami izbrali pet do deset zaupnih mož, ljudi, ki so imeli v vasi največji ugled. Iz za prst debele jesenove palice so izdelali "škontrine", 3 do 5 cm dolge, napol razklane paličice, na katerih so bile rimske številke. Izdelali so toliko škontrinov, kolikor je bilo zaupnih mož. Zmetali so jih v klobuk in se dogovorili, katero številko kdo ima. Tisti, ki je izvlekel svojo, je smel predlagati župana, drugi so ga potrdili. Župan praviloma ni imel mandata. Le vsako leto so ga potrdili na dan vaškega patrona. Funkcijo je izgubil le, če je huje kršil vaška pravila. V tem primeru je do naslednjih volitev prevzel funkcijo požup - podžupan (Ogrin, 1989, 97; Vilfan, 1972, 155 sq.).

Vasi so imele še vardjane, to je nekakšne stražarje - čuvaje. Delili so se na vaške in poljske vardjane, skrbeli pa so za varnost vasi, preprečevali kraje in nadzorovali poljska opravila. Posebno vlogo sta v vaškem komunu imela še mežnar in cerkveni starešina, ki sta bila odgovorna tako župniku kot županu.

Sl. 6: Škof Francesco Querini (1349-1363) iz ugledne beneške plemiške družine Querini je kot koprski škof poskrbel za kopijo listine o ustanovitvi škofije iz leta 1186. Po odhodu iz Kopra je bil imenovan za novigrajskega škofa, kmalu za tem pa je bil prestavljen na Kreto (Škofija Koper).

Fig. 6: Bishop Francesco Querini (1349-1363) from the respectable Querini family took care, as the Bishop of Koper, for the copy of the deed concerning the founding of the Diocese in 1186. After leaving Koper, he was appointed Bishop of Novigrad and eventually transferred to Crete (Koper Diocese).

V vaški samoupravi pa so pomembno vlogo v tedanjem času vsekakor opravljali tudi župniki in drugi duhovniki, saj je bilo npr. v začetku 18. stoletja v koprski škofiji kar okoli 200 duhovnikov; vsako malo večje naselje je imelo vsaj po eno cerkev, v mestih pa je bilo kar trinajst samostanov, enajst moških in dva ženska. Tedaj je bila škofija razdeljena na škofijsko mesto Koper ter še na štiri dekanije (ali vikariate, kot so jih imenovali v tistih časih), in sicer dve mestni (Piran in Izola) ter dve podeželski (Kubed in Krkavče). Razmere v njih podrobno in slikovito še najbolje opisuje tedanji koprski škof Pavel Naldini (Naldini, 2001).¹¹

Slovansko bogoslužje in glagoljaši

Obdobje po 15. stoletju je bilo v demografskem in etničnem pogledu v Istri še bolj pestro kot predhodna. Poleg omenjenih vojn so tudi različne bolezni, predvsem kuge in malarije, pa naravne nesreče od potresov do zmrzali in napadov kobilic ter drugega mrčesa tako desetkale prebivalstvo beneške Istre, da se je moralo popolnjevati s priseljenci iz drugih krajev Italije, predvsem z Balkana, od koder so ljudje bežali predvsem pred Turki. Tako že od 1376. leta naprej beležimo prizadevanja beneških oblasti za organizirano kolonizacijo depopulariziranih območij (prim. Benussi, 1887).

Priseljence so vabili iz Furlanije, Karnije, Dalmacije, Albanije in grških otokov. Očitno so se najbolj "obnesli" ravno prebivalci z Balkana, tako da so prav Dalmatinci, Morlaki, Albanci, Črnogorci in Grki v glavnem poselili območje osrednje in južne Istre od srede 15. stoletja pa do srede 17. stoletja, ko se ta razmeroma množična kolonizacija polagoma ustavi (Schiavuzzi, 1901; De Franceschi, 1879, 357 sq.; Bertoša, 1985; Erceg, 1980, 229 sq.; Darovec, 2000).

Že v začetku 16. stoletja pa preneha organizirana kolonizacija na območje prek reke Dragonje, kar daje slutiti, da se je tamkajšnje prebivalstvo v zadostni meri reproduciralo, če ni bilo novih dotokov s severa; to območje je tudi veljalo za bolj zdravo kot druga v Istri. Tako je še v drugi polovici 14. stoletja Petrarca vabil v Koper Boccaccia, češ da je tu odličen zrak in naj se že odpravi iz zadušljivega beneškega podnebja (Schiavuzzi, 1889, 405.).

Poleg stalnega, vendar ne pretiranega dotoka hrvaško-srbskega in drugega balkanskega življa, npr. 180 družin Morlakov na koprskem ozemlju (Bertoša, 1972, 43; prim. Kandler, 1851b, 125 sq.) ter neznatnega števila Čičev, se je na podeželju severozahodne Istre ob že prej naseljenem romanskem življu ohranil slovenski element; na skupno slovansko kulturo pa seveda opozarjajo še mnogi glagolski napisi na koprskem ozemlju ter samostan manjših bratov tretjerednikov - glagoljašev v Kopru, ustanovljen leta 1467, sprva s sedežem v sv. Ani v Bošedragi, nato pa na Belvederju,

11 O cerkveno-upravni ureditvi obravnavanega obdobja prim. še: Marin, 1991; Darovec, 1993.

kjer so domovali od srede 16. stoletja do ukinitve leta 1806 (Štefanić, 1956). Žalostna je usoda tega samostana po 2. svetovni vojni, ko se je po letu 1958 moral kot edini spomenik slovanske kulture in dejavnosti v mestu umakniti danes kvarno vzpenjačičima se stolpnicama v središču mesta.

Ob razpustu samostana sv. Gregorja leta 1806 po odredbi francoske vlade se je zgubila tudi večina glagolskega pisnega bogastva iz samostanske dediščine; le nekaj ga je prišlo v koprski in tržaški arhiv oziroma v frančiškanski samostan sv. Ksaverija v Zagrebu (Štefanić, 1956, 238-241 sq.). Po Štefaniću v Jugoslovanski akademiji v Zagrebu poleg brevirja iz leta 1688 hranijo tudi misal iz leta 1706 z rokopisno opombo z dne 26. maja 1734: "Ovo je misal Mostira S(veto)ga Grgura u Kopru." (Štefanić, 1956, 235, 367).

Manjši bratje tretjeredniki so bili že od nekdaj tesno povezani z glagolskim izročilom. Za benediktinci so se od 13. st. dalje iz Zadra širili po Dalmaciji, severnih jadranskih otokih in Istri ter kot uporabniki in zastopniki glagolske književnosti prispevali pomeben delež tudi k njeni ohranitvi in širitvi. Manjši bratje, pripadniki tretjega reda v samostanu sv. Gregorja v Kopru, ustanovljenem 1467 kot dar plemiča Franja de Spalatis patru Martinu Novaku iz Zadra, so "gojili ilirski jezik", kakor navaja koprski škof Peter Morari leta 1633 v svojem poročilu v Rim. Kot "ilirski jezik" - ta oznaka je bila od 15. st. dalje zelo v rabi posebno na področju pod beneško oblastjo - je bila poimenovana stara cerkvena slovanščina hrvaške redakcije. V tem smislu je treba razumeti tudi v latinskih in italijanskih virih večkrat omenjane "črke sv. Hieronima", kar je povezano z legendo, po kateri sv. Hieronim iz Stridona velja za očeta glagolice (Mader, 1994, 32).

O glagolici velja poudariti, da je to najstarejša slovanska pisava, ki jo je slovanskemu bogoslužju prilagodil njen sestavljalec Ciril. Po smrti svetih bratov se je glagolica (ki izvira iz glagola glagolati = govoriti) iz Moravskega prenesla v balkanske dežele, predvsem v Dalmacijo in na otok Krk. Konec 11. in v 12. stoletju jo že zasledimo v odročnih krajih Istre, v Humu in Roču. Po svoji renesansi v 14. stoletju pod vplivom čeških vladarjev pa se je ponovno s še večjim zagonom razširila po naših krajih v Dalmaciji in Istri; leta 1483 so tudi že natisnili prvo knjigo v glagolici, ki je nastala predvsem po zaslugi istrskih župnikov ali *popov*, *plovanov*, *žekanov*, kakor so se imenovali.

Benečani so spoštovali domači jezik Istranov in glagolice niso preganjali. Tako beneški dož Foscari 3. oktobra 1450 svojemu namestniku za Istro ukazuje, naj spoštuje običaje, navade in pravice slovanskih prebivalcev koprskega okraja, ki "so si izbrali svojim načelnikom in poglavarjem Luko Muzca iz Podpeči." (Rutar, 1897, 156). Luka je kakor njegov stanovski tovariš Kapitan Slovanov Paskvale Ingaldeo v hrastovski cerkvi leta 1518 omenjen v župni cerkvi na napisu v glagolici leta 1461, ki se glasi:

· Č · U · M · A ·

VA VRIME POČTOVANOGA OCA I G(OSPO)D(I)NA G(OSPO)D(I)NA
 ANT(O)NA GOPA BISK(U)PA I KN(E)ZA TRŽ(A)ČKOGA I
 G(OSPO)D(I)NA PRE MIH(E)LA PLOVANA TE CR(I)KVE I PRE PA
 VLA NEGA VIKARINA I KONEŠTABLA L(U)KEŽA S POTPE
 ČA I TONCA BRIDNA I PROČ(I)H DEŽELAN S TOI FARĚ MOIS'
 TRI ĚKŠE I BENKO IS S(U)Č(E)RGE EZUS' VS(I)M P(O)MAGAI
 AIMI'
 ŠTĚF(A)N¹²

Nekateri višji dušni pastirji pa so bolj nezaupljivo gledali na glagolico in jo večkrat poskušali utesniti. Tako je koprski škof Tomaž Stella leta 1565 ostro prepovedal krkvškemu župniku Pre Mihaelu brati sv. mašo v slovanskem jeziku. Toda temu še zdaleč niso bili nenaklonjeni vsi koprski škofi, in oglejski cerkveni zbor je še leta 1596 dovolil, da smejo po Istri poleg latinskega uporabljati tudi slovanski ritual (prim. Trebbi, 1999). Leta 1623 pa koprski škof Hieronim Rusca poroča papeževemu nunciju v Benetkah, "da na deželi zunaj mesta biva slovanski narod s slovanskimi duhovniki, ki v domačem jeziku sv. mašo bero, kar se trpi, da se ustreže 'divjaštvu' takih ljudi, ki bi drugače ne vzdrževali duhovnikov, a so vendar dobri in poštteni krščani" (Rutar, 1897, 161).

Manjši bratje tretjeredniki iz gregoritskega samostana v Kopru so bili namreč še najbolj primerni za prevzem dušnopastirskih dolžnosti v slovanskih farah, kajti slovanskih duhovnikov je primanjkovalo. Tako koprski škof Frančišek Zeno leta 1661 z bolečino opozarja na pomanjkanje duhovnikov, ki bi obvladali ilirski jezik (Lampe 1905, 486). Pomanjkanje slovanskih duhovnikov se kaže tudi v prošnji, poslani škofu dne 14. maja 1653, za dispenzo zaradi predčasne posvetitve v duhovniški stan. Bernardo Mihić, gvardijan in provincial gregoritskega samostana v njej izrecno poudarja "veliko pomanjkanje duhovnikov v naši cerkveni provinci" (Štefanić 1956, 229). Ta prošnja, napisana v kurzivni glagolici, je obenem tudi živ dokaz, da je bila glagolska književnost v rabi ne samo v liturgiji, marveč tudi v vsakdanjem življenju. Gledano z lingvističnega vidika gre v takih dokumentih, kakor tudi splošno pri glagolskih napisih, za tedaj v Dalmaciji govorjeno hrvaščino čakavskega, pretežno ikavskega narečja, ki v leksiki kaže več romanskih potez, v katero pa se je na slovanskih tleh vrinilo le nekaj redkih slovenizmov (Zor, 1985, 185 sq.).

12 1461. Va vrime počtovanoga oca i gospodina, gospodina Antona Gopa, biskupa i kneza tržačkoga i gospodina pre Mihela, plovana te crikve i pre Pavla njega vikarina i koneštabela Lukeža s Potpeča i Tonca Bridna i proćih deželan s toj fare. Mojstri Jakše i Benko is Sučerge. Jezus vsim pomagaj, [amen]. Štefan. (Fučić, 1982, 289).

Sl. 7: Škof Lodovico Morosini (1364-1390) je poskrbel za prenovu koprške stolnice; po požigu stolničnega atrija v vojni med Genovo in Benetkami (1380/81) je dosegel, da so škofiji vrnili zemljišče med stolnico in mestnim stolpom (Škofija Koper).
Fig. 7: Bishop Lodovico Morosini (1364-1390) provided for the reconstruction of Koper Cathedral; after the cathedral atrium was burnt in the war between Genoa and Venice (Koper Diocese).

Da glagolsko pismenstvo zunaj samostana sv. Gregorja ni bilo v rabi samo za liturgične namene, marveč tudi v javnem življenju, se jasno kaže na primeru iz Krkvč. Tu je škof Zeno maja 1661 ob veliki vizitaciji v koprski škofiji našel tri "slovanske" mašne knjige in le eno latinsko - še en slovanski misal so našli v Kortah nad Izolo - in 30 let kasneje je škof Naldini župniku ukazal, naj cerkvene matične knjige, ki jih je dotlej dosledno pisal v slovanščini, dalje piše v italijanščini. Kakor se je izkazalo, brez uspeha, kajti matične knjige so do leta 1706 pisali v glagolici; zvezke iz let 1675-1688, ki sta jih pisala Mikula Smilović in Matija Svesić, zelo verjetno prav tako manjša brata tretjerednika, še danes hranijo v župnijskem arhivu v Krkvčah. V Marezigah je v krstni knjigi glagolski zapis v Kaštelirju rojenega Marka Ružića, ki ga je, kakor navaja sam, leta 1774 škof Camuzio poslal v to faro iz samostana sv. Gregorja v Kopru (Mader, 1994, 33).

Precej natančne podatke o razširjenosti glagolice v koprski škofiji najdemo tudi v poročilih koprskih škofov. Tako škof Hieronim Rusca 20. februarja 1623 piše nunciju na Dunaju: "V vaseh, kjer prebivajo Slovani, je nekaj duhovnikov tega naroda in tega jezika, ki sveto mašo in obredne molitve berejo v tem jeziku in v pisavi sv. Hieronima... duhovniki pridigajo krščansko vero in živijo po katoliških načelih, in vidi se, da imajo pri tem velike uspehe." In leta 1633 škof Morari sporoča v Rim: "15 far ima dušne pastirje, ki so vsi pobožni. Povečini govorijo ilirski jezik in tudi mašo berejo v tem jeziku" (Lampe, 1905, 486). Po nekem vatikanskem viru iz leta 1626 je v seznamu cerkva, kjer opravljajo službo božjo v ilirskem jeziku in uporabljajo črkopis sv. Hieronima, prav tako naveden velik del obeh istrskih škofij, to je koprške in tržaške (Premru, 1923, 21 sq.). In res tudi v tržaški škofiji rokopisi iz dolinske fare kakor tudi napisi v Miljah, Kontovelu in v cerkvi sv. Ivana v Devinu pričajo o takšnji razširjenosti glagolske pisave (Mader, 1994, 33).

Povsem skladna z zgodovinskimi viri je tudi razširjenost glagolskega pismenstva v krajih Slovenske Istre. Napisi na kamnih po cerkvah in tudi stanovanjskih hišah iz 15. in 16. st. so še: v Predloki iz let 1461 in 1466, Kortah nad Izolo iz leta 1468, Gažonu iz leta 1470, Koštaboni iz 15.-16. st., Črnem Kalu iz 15. st. in iz leta 1548, Sv. Antonu iz leta 1567 in v Pučah iz leta 1571. Prav tako so znani vpraskani napisi iz 15. in 16. st. v cerkvah: v Zanimgradu od leta 1450 do leta 1564, Hrastovljah od leta 1499 do leta 1570 in Pomjanu iz leta 1533. Najmlajši primer takega napisa v Slovenski Istri in obenem edini napis iz 18. st. v Istri pa je za zdaj glagolski grafit iz leta 1766 v Borštu (Mader, 1994, 29-34).

Vendar je glagolskih napisov, potem ko so v svoji pogostnosti v 16. st. dosegli nekaj vrh, na splošno v 17. st. občutno manj (Fučić, 1982, 3). Da pa to ni pomenilo konca glagolskega izročila v koprski škofiji, med drugim potrjujejo "slovanske" mašne knjige in obredniki, ki jih je škof Porutti med vizitacijo leta 1760 posamezno našel v Gažonu, Šmarjah, Kortah, Kaštelu, Koštaboni in Pomjanu (Mader, 1994, 33).

Glagolski napisi se torej časovno in jezikovno vključujejo v okvir glagolske

Sl. 8: Škof Giovanni Loredan (1390-1411) je bil zelo zaslužen za obnovo številnih cerkva, leta 1401 pa je ponovno posvetil samostansko cerkev sv. Dominika (Škofija Koper).

Fig. 8: Bishop Giovanni Loredan (1390-1411) was meritorious for the reconstruction of numerous churches. In 1401 he reconsecrated the monastery church of St. Dominic (Koper Diocese).

književnosti v Slovenski Istri, kakor je načrtan na osnovi zgodovinskih virov in napisnih ter rokopisnih spomenikov, in s svojo povezanostjo s krajem nastanka avtentično pričajo o razširjenosti vsakdanje rabe glagolskega pismenstva v 16., 17. in 18. stoletju. Zato je Vjekoslav Spinčič v svoji razpravi o hrvaški književnosti v Istri koprsko škofijo s tremi italijanskimi in 13 "ilirskimi" farami upravičeno označil kot eno najbolj slovanskih v Istri (Spinčič, 1926, 43).

Seveda je bilo to povezano tudi z razširjenostjo slovanskega prebivalstva v koprski škofiji. Medtem ko je prebivalstvo koprške škofije sredi 16. stoletja štelo okoli 15.000 prebivalcev, jih je konec 18. stoletja štelo že okoli 25.000. Toda prebivalstvo v vseh treh obalnih slovenskih istrskih mestih se v tem obdobju ni bistveno večalo, zato pa je naraščalo prebivalstvo na (pretežno seveda koprskem) podeželju, ki je bilo v veliki meri slovansko. Mesto Koper je v tem obdobju skoraj konstantno štelo okoli 5.000 prebivalcev, Izola od 1.600 do največ 2.400, Piran od 3.100 do 4.100, podeželsko prebivalstvo pa je od okoli 6.000 naraslo na dobrih 13.000 (prim. Erceg, 1980), tako da lahko utemeljeno ugotovimo, da je v 18. stoletju slovansko prebivalstvo na podeželju krepko presegalo romansko v mestih. Če ob tem upoštevamo še številno slovansko prebivalstvo, ki se je kontinuirano naseljevalo iz podeželja v mesta,¹³ kjer se je sicer praviloma integriralo in asimiliralo s prevladujočo romansko kulturo, lahko štejemo, da je bilo v koprski škofiji še več vsaj izvorno slovanskega prebivalstva.

Zato ni čudno, da se prav koprski škof Pavel Naldini že nekaj let po nastopu svoje službe zave pravega pomena bogoslužja v slovanskem jeziku v koprski škofiji. Na več mestih svojega Cerkvenega krajepisa (1700) se navdušuje nad vizijo italijansko-slovanskega bratstva v koprski cerkvi: "Zmagoviti Bog lepo dokazuje, da mu je draga naklonjenost obeh narodov: Italijane oskrbuje s častitljivimi duhovniki, da jim ponujajo pobožne molitve, zveličavne zakramente in sveto mašo v latinščini ter vernike v moralnih pridigah poučujejo v italijanščini, Slovanom pa dopušča (morda celo z večjimi privilegiji) svete duhovnike, ki v njihovem rodnom slovanskem jeziku ne skrbijo le za pridige, temveč tudi za molitve, maše, zakramente in vse, kar si lahko kot dobri verniki zaželi. O, kako močna je vez človeka z maternim jezikom in kako močno vpliva na srce beseda, izrečena v njem! Srečna koprška Cerkev, ki v češčenju Boga združuje pobožne vernike tako različnih narodov" (Naldini, 2001, 328).

Koprskemu škofu Pavlu Naldiniju pa gre pripisati še eno veliko zaslugo za razvoj slovanskega bogoslužja v Istri. Že v letih od 1691 do 1705 je večkrat omenjal, da je nujno potrebno semenišče za študij bogoslovcev, ki bi obvladali slovanski jezik, in da je že večkrat manjše brate tretjerednike zadolžil za poučevanje ljudstva v verskih naukih (Lampe, 1905, 621). Za časa njegovega škofovanja so tako leta 1710 v Kopru ustanovili "Ilirsko semenišče", ki je nepretrgoma delovalo celih 108 let.

13 O tem priča analiza matičnih knjig koprške župnije, ki se v okviru raziskovalnega projekta opravlja na ZRS Koper. Rezultati analiz bodo v kratkem tudi sintetično objavljeni, pri tem pa gre zahvala koprski škofiji za tvorno sodelovanje pri omogočanju te raziskave.

Sl. 9: Škof Cristoforo Zeno (1411-1420) iz Chioggie. Ob izteku njegovega življenja so Benetke osvojile še zadnje posesti oglejskih patriarhov v Istri (Škofija Koper).
 Fig. 9: Bishop Cristoforo Zeno (1411-1420) from Chioggia. Just before his death, Venice conquered the last remaining possessions of the Aquileia patriarchs in Istria (Koper Diocese).

Odzivi na to dejanje so bili nedvomno mnogovrstni, toda večinoma pozitivni. Tako koprski sodna odposlanca Jakob Manzini in Inocent Gavardo leta 1788 izjavljata: "... da spoštovani manjši bratje tretjeredniki, imenovani glagoljaši, zelo hvalno in predano skrbijo za dušno službo tako teh koprskih Slovanov kakor onih narodne vojske ... in za bolne v državnih temnicah; vse preveč so potrebni in koristni kot dušni pastirji zaradi staroslovanščine" (Ivančič, 1910, 148). In še leta 1785 je dal koprski škof Avguštin Brutti natisniti slovenski katekizem "Dottrina Cristiana".

Navedeno pa nedvomno ni bilo neznano niti predhodnim generacijam, saj lahko prav delovanje vélikega reformatorja, Koprčana Petra Pavla Vergerija mlajšega (1498-1565), pripišemo tudi dejstvu, da je poznal večetnično strukturo Istre in se zato zavedal, kako pomembno je bogoslužje v maternem jeziku. Njegov vpliv na Primoža Trubarja in zato na pomen za razvoj slovenskega knjižnega jezika je bil morda še najbolj izražen na nedavnem njemu posvečenem znanstvenem sestanku (prim. Acta Histriae VIII.). Večetničnost istrskega prostora je bila verjetno ena bistvenih dejavnikov, da je imelo reformacijsko gibanje na istrskem polotoku tolikšno vlogo ter je z najvidnejšimi posamezniki (Štefan Konzul, Matija Vlačić, Anton Dalmatin; prim. Jembrih, 1994; 1999) bistveno vplivalo na razvoj tega gibanja v širšem, zlasti južnoslovenskem svetu.

Zaključek

Medtem ko so bili Slovani v Istri še v začetku 9. stoletja pogani, lahko ugotovimo, da so prav s prevzemom krščanstva dajali ton razvoju slovanskega bogoslužja ter s tem uveljavitvi slovanskega pismenstva in kulture tako na istrskem podeželju kot v mestih. Čeprav so bili nosilci krščanstva romanski prebivalci, se je s stalnim in kontinuiranim dotokom slovanskega prebivalstva v Istro, ki so ga narekovali prevsem gospodarski pa tudi politični, upravni in demografski dejavniki v ožjem in širšem območju zgornjejadranskega prostora, ob koncu obravnavanega obdobja ravnovesje med številom romanskega in slovanskega prebivalstva krepko nagnilo v korist slednjega, temu posledično pa je sledil tudi razvoj slovanskega bogoslužja, kar je bilo še zlasti značilno prav za območje koprške škofije, kjer so nenazadnje glagoljaši imeli tudi svoj provincialni sedež. Bistven pečat simbiozi koprške cerkve in slovenstva pa je nedvomno dala ustanovitev semenišča za slovansko bogoslužje v Kopru leta 1710, ki pomeni tudi eno prvih tovrstnih ustanov na slovenskem etničnem ozemlju, kar je še posebnega pomena zlasti z vidika, da je nastala na njegovem obrobju.

V kontekstu slovanske prisotnosti in dejavnosti v koprski škofiji ni nezamisljiva posvetna upravna ureditev, ki ji je nedvomno dajala ton prav funkcija t. i. Kapitana Slovanov na koprskem ozemlju in je vsaj s takim poimenovanjem vsekakor edinstvena v ožjem in širšem prostoru ter izpričuje precej strnjeno in zgodnjo slovansko poselitev v neposredno zaledje romanskih istrskih mest.

Nenazadnje pa se tudi Vergerij in drugi istrski reformatorji, ki so vsekakor imeli velik pomen za nadaljnji razvoj slovenskega knjižnega jezika in obče slovenstva, verjetno ne bi v tolikšni meri zavedali pomena reformacije, če ne bi živeli v neposredni bližini z istrskimi Slovani.

THE KOPER DIOCESE AND THE SLAVS FROM THE MIDDLE AGES TO MODERN TIMES

Darko DAROVEC

Science and Research Centre of the Republic of Slovenia Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 18

Faculty of Humanities Koper, SI-6000 Koper, Glagoljaška 8

e-mail: darovec@zrs-kp.si

SUMMARY

While in the 9th - 12th century period the Slovene ethnic boundary gradually shrank towards the Germans in the north and towards the Hungarians in the east, it is characteristic that during the same period it grew in some greater or lesser thrusts towards Friuli and Istria in the west. On the basis of various archaeological finds from the 9th and 10th centuries, which for example testify that the surroundings of Predloka was at that time settled by the Slavs, we can thus directly and indirectly assent to the development of the Slav colonisation of Istria, as already indicated by the Charter of the Rižana Placitum.

During the Slav colonisation of Istria and Friuli, where the Aquileia Patriarch and some German feudal lords exploited the population growth from dense Slovene territory for colonisation labour on their estates, we can draw a number of parallels. A more extensive colonisation could thus be also expected after 1062 and 1067, when King Henry IV first of all bestowed, to the Freising Church, some of his estates in Piran and Novigrad and then the fairly densely packed territory of the villages of Osp, Rožar, Loka, Kubed, Truške, Šterna and St. Peter, which in fact rounded off and constituted the border of the Koper Diocese with the Diocese of Trieste in the north and northwest and the Diocese of Novigrad in the south.

The gradual approach of the Slovene ethnic boundary towards the northern Istrian towns, however, was not related only to the feudal type of colonisation but also to the factor of attraction of the rising economic activities in these particular towns; in the deed of loyalty of Trieste to Venice from 1202, for example, we can thus

find numerous Slav names amongst the inhabitants of Trieste, and some of them eventually became even members of the City Council. In 1182 Koper gained, with its loyalty to Venice, the exclusive right to export salt produced between Grado and Premantura to the continent, which was no doubt one of the major factors which in 1186 enabled the Koper commune to bestow a number of estates (at Lopar, Padna, Brič and Sermin), some vineyards and olive oil tithe to the Diocese of Koper, by which the latter was given a chance to implement the resolution from 1177 between Pope Alexander III and Frederick I Barbarossa on a renewed establishment of the Koper Diocese, for since its founding in the 6th century the latter was never intended to be abolished, except that it supposedly had no means for the maintenance of its bishop, as until then the Diocese had been managed by two episcopal canons.

The independent administrative secular and ecclesiastical development further hastened the economic rise and the factor of attraction connected with it, particularly in Koper and Piran, i.e. in the territory of the Koper Diocese, which is evidently testified by the so-called Koper agrarian law from around 1300, in which farmers are not only equated with the Slavs, which indicates that the Koper province was at that time utterly Slavinised, but also stems from it that the Slavs were in fact owners of these properties as well. This development is after all made plausible by the unique function (at least as far as its name is concerned) of the Koper Captain of the Slavs (Capitaneus Sclavorum), which can be for the first time detected after the Koper rising against Venice in 1348 as administrative, military and legal care service for the inhabitants of the Koper province. The present contribution is therefore followed by provisions adopted in connection with this function by the Koper Municipal Council in 1670.

The regular inflow of Slavic population to the Istrian coastal towns, particularly Koper, is also testified by the Glagolitic monastery founded in 1467 in Koper, initially with its seat in the Church of St. Anna at Bošedraga, which became a central seat of the Istrian Glagolitic priests and a major bearer of the Slav religious and cultural creativeness in Istria, especially after 1710, when a theological seminary for Slavic worshipping of God was established in Koper, one of the first in Slovene ethnic territory. After World War II, the political authorities were unfortunately unaware of this fact, for they ordered to pull down the Glagolitic monastery at Belveder, inhabited by the priests from the mid-16th century to its abolition in 1806.

Key words: Istria, Koper, Diocese, Slavs, Rižana Placitum, Captain of the Slavs, Glagolitic priests, 7th to 17th centuries

VIRI IN LITERATURA

AMSI = Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria. Poreč 1884 -.

AAMC = Antico archivio municipale di Capodistria (Stari koprski občinski arhiv). V: Archivio di Stato di Trieste (Državni arhiv v Trstu).

CDI = P. Kandler: Codice Diplomatico Istriano, I.-V. Trst, 1986.

Documenta (1892) - Documenta ad Forumjulii, Istriam, Goritia, Tergestum spectantia. AMSI 8, 3-47.

GZS (1906, 1911) - F. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, knjiga II. in III. Ljubljana.

Lettere - Regesti di documenti dell'Archivio di Stato in Venezia riguardanti l'Istria. Lettere segrete di Collegio (1308-1627). V: AMSI 45 (1933).

Relazioni = Relazioni dei Podestà e Capitani di Capodistria. V: AMSI, 6-8/1890-92, 10/1894, 13/1897.

SM = Senato Mare (1440-1797). V: AMSI, 7/1891, 9/1893, 11-17/1895-1901.

SMi = Senato Misti (1332-1440). V: AMSI, 3-5/1887-1889.

SR = Senato Rettori (1630-1797). V: AMSI, 18-20/1902-1904, 22-23/1906-1907.

STKP = Statut Kopra; objava: Statut Koprškega komuna iz leta 1423 z dodatki do leta 1668 (Lo statuto del comune di Capodistria del 1423 con le aggiunte fino al 1668). Za objavo priredil L. Margetić, Pokrajinski arhiv Koper - Center za zgodovinske raziskave Rovinj, Koper-Rovinj, 1993.

Acta Histriae II. (1994): Prispevki o Rižanskem placitu, Istri in Furlaniji. Mednarodno srečanje zgodovinarjev, arheologov in lingvistov 28.-29. 5. 1993 na Kortini pri Sv. Antonu. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.

Acta Histriae VIII. (1999): Prispevki z mednarodne konference Peter Pavel Vergerij mlajši. Polemični mislec v Evropi 16. stoletja. Ob 500-letnici rojstva. Acta Histriae VIII., 7, 1999, 2. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - ZRS Koper.

Benussi, B. (1887): Commissioni dei dogi ai podestà veneti nell'Istria. AMSI 3, 3-109.

Benussi, B. (1893, 1897): Nel Medio Evo. AMSI 9 (1893), AMSI 13 (1897).

Bertoša, M. (1972): Istarski fragment itinerara mletačkih sindika iz 1554 godine. Vjesnik historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu, 17. Reka-Pazin, 37-44.

Bertoša, M. (1985): Između gospodarske kategorije i socialne napetosti (sukobi na mletačko-austrijskoj granici u Istri od 16. do 18. stoljeća). Problemi sjevernog Jadrana, 5. Reka, 89-145.

Boltin-Tome, E. (1990): Staroslovansko grobišče v Predloki. V: Kraški rob in Bržanija. Koper, Pokrajinski muzej Koper, 27-30.

Bratož, R. (1989): Rižanski zbor. V: Koper med Rimom in Benetkami. Prispevki k zgodovini Kopra. Ljubljana, Pokrajinski muzej Koper, 86-88.

- Darovec, D. (1990):** Od prihoda Slovanov do propada Beneške republike 1797. V: Kraški rob in Bržanija. Koper, Pokrajinski muzej Koper, 31-62.
- Darovec, D. (1993):** Prispevki k zgodovini upravne in obrambne organizacije koprskega podeželja v srednjem veku. V: Kultura narodnostno mešanega ozemlja slovenske Istre. Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 85-104.
- Darovec, D. (1994):** Statut koprskega komuna iz leta 1423 z dodatki do leta 1668. Zgodovinski časopis, 48. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 128-130.
- Darovec, D. (1999):** Vpliv množičnih smrti na gospodarsko in socialno podobo Istre skozi stoletja. V: Množične smrti na Slovenskem (Zbornik referatov). Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 11-44.
- De Franceschi, C. (1879):** L'Istria. Note storiche. Poreč.
- De Franceschi, Cr. (1968):** Saggi e considerazioni sull'Istria nell'Alto Medioevo. AMSI 68. Benetke, 17-37.
- De Vergottini, G. (1934):** Il locoposito nei documenti Istriani dei secoli 11-13. AMSI 46, 193-209.
- De Vergottini, G. (1924):** Lineamenti storici della costituzione politica dell'Istria durante il medio evo. Rim.
- Erceg, I. (1980):** Dva i pol stoljeća kretanja stanovništva Istre (1554-1807). V: Gunjačin zbornik. Zagreb, 229-250.
- Filipović, I. (1967):** Pritužba seljaka iz koparske okolice protiv prevelikih daća godine 1799. Istarski mozaik 4. Pula, 263-267.
- Fučić, B. (1982):** Glagoljski natpisi. Zagreb, JAZU.
- GDZS (1980) -** Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog 2. Ljubljana, SAZU.
- Grafenauer, B. (1965):** Zgodovina slovenskega naroda II. Ljubljana, DZS.
- Grafenauer, B. (1988):** O Pavlu Diakonu in začetkih zgodovine Slovencev v novi domovini. V: Pavel Diakon: Zgodovina Langobardov. Maribor, Obzorja, 295-422.
- Ivančić, S. (1910):** Povjestne crte o samostanskom III. redu sv. O. Franje po Dalmaciji, Kvarneru i Istri i Poraba glagolice u istoj redodržavi sa priložima. Zadar.
- Jembrih, A. (1994):** Pronađen konzulov probni mali glagoljski katekizem iz 1561. godine. Annales 5/94. Koper, 35-36.
- Jembrih, A. (1994):** Vergerijeva zauzetost oko slovenskoga i hrvatskoga prijevoda Biblije. Acta Histriae VIII. Koper, 103-141.
- Kandler, P. (1846):** Distretto di Capodistria. L'Istria, 1. Trst, 190-191.
- Kandler, P. (1847):** Stato della città di Capodistria sotto gl'Ipatri, Tribuni, Conservatori e Marchesi dell'Istria. L'Istria, 2. Trst, 175-176.
- Kandler, P. (1849):** Delle decime. L'Istria, 4. Trst, 96-97.

- Kandler, P. (1851):** Patti fra marchese d'Istria, conte, vescovi, magnati e paesani nel principio del secolo XII. L'Istria, 6. Trst, 105-108.
- Kandler, P. (1851a):** Il comune Slavo nell'Istria superiore. L'Istria, 6. Trst, 25-28.
- Kandler, P. (1851b):** Dei Morlacchi che abitano la parte montana della Vena fra il Risano e Pinguento. L'Istria, 6. Trst, 125.
- Kandler, P. (1863):** Restituzione dell'episcopato di Capodistria. V: Scussa, V.: Storia cronografica di Trieste. Trst, 212-224.
- Kandler, P. (1866):** Sulli nomi dati alla città di Capodistria. Trst.
- Klen, D. (1961):** Valput u Istri. Zbornik Historijskog instituta JAZU, vol. 3. JAZU. Zagreb, 297-328.
- Kos, M. (1950):** O starejši slovanski kolonizaciji v Istri. Razprave SAZU. Razred za zgodovino in družbene vede. SAZU. Ljubljana, 55-82.
- Lampe, E. (1905):** Glagolica na Slovenskem. Dom in svet XVIII. Ljubljana, Katoliško tiskovno društvo, 481-486, 621-623.
- Luglio, V. (2000):** L'antico Vescovado Giustinopolitano. Tredici secoli di storia attraverso i vescovi e le chiese dell'antica diocesi di Capodistria. Trst, Edizioni Luglio.
- Mader, B. (1994):** Glagolski napisi v p. c. sv. Roka v Borštu (občina Koper, Slovenija): nove priče glagolskega pismenstva v Istri. Annales 5/94. Koper, 29-34.
- Majer, F. (1904):** Inventario dell'Archivio antico municipale di Capodistria. Koper.
- Marin, L. (1991):** Upravna in teritorialna razdelitev Slovenske Istre v zadnjih treh stoletjih. Annales 1/91. Koper, 135-148.
- Marsich, A. (1877):** Nuova serie di effemeridi Giustinopolitane. La Provincia dell'Istria. Koper.
- Marušič, B. (1987):** Materialna kultura Istre od 5. do 9. stoletja. Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom Primorju. Pula.
- Naldini, P. (2001):** Cerkevni krajepis ali opis mesta in škofije Justinopolis, ljudsko Koper. Prevod dela: Corografia Ecclesiastica o' sia *Descrittione* della Città, e della Diocesi di Giustinopoli detto volgarmente Capo d'Istria. Benetke 1700 (red. D. Darovec). Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper, Škofija Koper.
- Pahor, M. (1953):** Koprski upor leta 1348. Istrski zgodovinski zbornik. Zgodovinsko društvo Jugoslovanske cone STO. Koper, 31-50.
- Petranović, A., Margetić, A. (1983-84):** Il Placito del Risano. Atti del Centro di Ricerche Storiche - Rovigno, 14. Trst - Rovinj, 55-76.
- Premru, M. (1923):** Nekaj dokumentov o glagolici na Slovenskem. Časopis za zgodovino in narodopisje XVIII. Maribor, 16-29.
- Rutar, S. (1897):** Samosvoje mesto Trst in mejna grofija Istra. Ljubljana.
- Schiavuzzi, B. (1889):** La malaria in Istria. Ricerche sulle cause che l'hanno prodotta e che la mantengono. AMSI, 5, 319-472.

- Schiavuzzi, B. (1901-1904):** Cenni storici sull'etnografia dell'Istria. AMSI, 17-20.
- Scussa, V. (1863):** Storia cronografica di Trieste. Trst.
- Spinčić, V. (1926):** Crtica iz hrvatske književne kulture Istre. Zagreb.
- Šašel, J. (1975):** Koper. Arheološka najdišča Slovenije. SAZU, Ljubljana, 145.
- Štefanić, V. (1956):** Glagoljaši u Kopru g. 1467-1806. Starine JAZU. Zagreb, 46.
- Trebbi, G. (1999):** Il concillio provinciale Aquileiese del 1596 e la liturgia slava nell'Istria. Acta Histriae VIII. Koper, 191-200.
- Udina, R. (1932):** Il Placito di Risano. Archeografo Triestino, vol. 17. Trst.
- Vilfan, S. (1954):** Koprski glavar Slovanov v avstrijsko-beneški vojni. Kronika, 2. Ljubljana, 24-29.
- Vilfan, S. (1961):** Pravna zgodovina Slovencev. Ljubljana, 216.
- Zor, J. (1985):** Glagolska pričevanja na Slovenskem. Bogoslovni vestnik 45/2. Ljubljana, Družina, 183-191.
- Žitko, S. (1991, 1992):** Listina Rižanskega placita - dileme in nasprotja domačega in tujega zgodovinskega. Annales 1/91 in 2/92. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 59-68 in 87-102.

PRILOGA

ODLOK O VSAKOLETNI IZVOLITVI
KOPRSKEGA KAPITANA SLOVANOV*

* Prim. opombo 9 in pripadajoči tekst v tem članku.

Sl. 10: Napis o vsakoletni izvolitvi koprskega Kapitana Slovanov na Pretorski palači v Kopru (foto: D. Darovec, 2001).

Fig. 10: The inscription on the Praetorian Palace in Koper referring to the annual election of the Captain of the Slavs (photo: D. Darovec, 2001).

All'Illust.^{mo}, & Eccell.^m Signor

PIETRO LOREDANO

Podestà, e Capitanio di Capod'Istria.

Raimondo Fino D. & Carlo Vergerio Sindici.

Il Priuilegio del Capitaniato de Schiaui, che da V. E. al nostro Consiglio è prouenuto, à V. E. con diuoto reflusso in questa dedicatione ritorna; La gratitudine, e la religione c'insegnano à venerarla con le stesse sue gratie, e à fargli de suoi medesimi doni ossequioso tributo. Beneficio tanto sublime, stabilito ne marmi, e nelle stampe, inuiscerato ne'cuori, e nell' anime viuerà coi Cittadini viuenti, si propagherà col nascer dei figli, e dei nipoti; onde tutta la Posterità obligata habbia come originale l'ossequio verso l'immortal nome di V. E. e dell'Eccell: Casa, e l'altra sua Protettione sia vn Ascendente perpetuo, & vn pretioso Retaggio di questa Patria.

P E-

PETRVSLAVRETANVS P.&P.

Pauli Senatoris Amplissimi

Haud impar Filius.

Sereniss. Abauī Nomen, & mores nactus

Dignam Principe Munificentiam praeferens;

Consilium: Iustinop.

Ex Ven Exc. Senatus decreto

Annua Capitanei Sclauorum electione

Decorauit.

Hocveluti Epiphonemate

Beneficiorum Seriem

Magnificè claudens.

Raymundo Fino I.V.D.&Carolo Vergerio Duumuiris

M. DC. LXX.

a 2 Adi

Adì Domenica 30. Decembre 1669.

Congregato il Spettabile maggior Consiglio nella Sala ordinaria del Palazzo Pretorio à suon di Campana, & voce Preconeia, nel quale compresa la persona dell' Illustrissimo, & Eccellentissimo Sig. Podestà, e Capitano, interuennero Consiglieri num. cento, e sedeci & fù preso come segue

L' Ufficio di Capitano de Schiaui, cioè Procurator della Contadinanza di questo Territorio è stato sempre (mercè alla publica Munificenza del Sereniss. Principe) posseduto, & essercitato da vno de Cittadini di questo Consiglio, à tal carica eletto dal Rettore, che al Reggimento resiede in tempo della vacanza, & poi dall' Eccell. Senato confermato. Insegna la sperienza, & la ragione persuade, che riuscirebbe di maggior profitto, e decoro, se tal elettione venisse d'anno in anno fatta nel Consiglio medesimo, come si fà della Podestaria di Due Castelli; Per tanto

Andarà parte posta dalli Signori Raimondo Fin Dottor, & Carlo Vergerio Sindici, dalli Signori Onofrio Vida, Nicolò Elio, Bonifacio Sereni, & Gio: Battista del Bello Giudici di supplicare humilmente il Serenissimo Principe, che degni concedere à questa sua Città deuotissima, che in auuenire, cioè quando piacerà al Sig. Dio di render vacante il detto officio di Capitano de Schiaui, venga fatta nel detto Consiglio l' elettione, & ballotatione del successore per anno vno, & così di tempo in tempo con la contumaccia d'anni cinque, e con quelle regole, che saranno conosciute proprie, e conferenti al seruitio publico, al beneficio de Contadini, & all' Vniuersal sodisfatione; Gratia che si spera d'impetrare, mediante la benigna protezione dell' Illustrissimo, & Eccell. Sig. Podestà, e Capitano, & dell' Eccellentissima sua Casa; potendo, e douendosi per humile tributo della nostra deuotione far à Sua Serenità quell'essibitioni, che si stimeranno per tal benigna concessione adequate, hauuto riguardo alle tenui, & quasi dessolate nostre forze.

Ballottata hebbe P.⁹³.C.²¹.però fù presa.

Rizzardo Vida Canc.

a 3 Se-

Serenissimo Prencipe.

LA Città deuotissima di Capod'Istria supplica humilissimamente Vostra Serenità, che degni concederle per gratia spetiale, il poter nella prima vacanza dell'ufficio di Capitanio de Schiaui, cioè Procuratore della Contadinanza di quel Territorio, elegger il successore d'anno in anno nel suo Consiglio, affinche quel beneficio, che viene goduto da vno di quelli Cittadini in vita sua; resti ripartito annualmente trà tutti quelli, che ne saranno conosciuti capaci, & meriteuoli, in conformità della parte presa nel medesimo Consiglio à 29. di Dicembre prossimo passato. Mentre in tributo della propria immortal deuotione, & per humile retributione della supplicata gratia (quando ne segua l'effetto) esibisce di corrispondere alla Maestà Publica sei mille stara di sale, & poi alla Serenità Vostra ciaschedun anno libre cento d'oglio. Gratie, & c.

1669.22.Gennaro M.V.

Che sia rimessa alli Sauij dell' vna, e dell' altra mano.

Consiglieri

Sier Lorenzo Minotto.

Sier Filippo Molin.

Sier Nicolò Corner.

Sier Bernardo Nani.

Sier Zuanne Donà.

Sier Gio: Battista Foscarini.

Illico

Per ordine degl'Eccellentissimi Signori Sauij oltrescritti. Che alla pre-sente supplicatione risponda il Podestà, e Capitanio di Capod'Istria, & bene informato delle cose in essa contenute, visto, seruato, & ma-turamente considerato quanto si deue, dica l'opinion sua in scrittura giurata, e con sottoscrizione di mano propria, giusta la forma delle leggi.

Gerolemo Giacomazzi Nod.Ducal.

Rice-

Riceuute li 2. Febraro 1670.

DOMinicus Contareno Dei Gratia Dux Venetiarum &c. Nobill. & Sapienti Viro Petro Lauredano de suo mandato Potestati, & Capitaneo Iustinopoli fideli dilecto salutem, & dilectionis affectum.

Vi mandiamo nelle presenti copia di supplicatione presentata auanti la Signoria Nostra per nome di cotesta Città, sopra la quale vi commettermo; che ben informato delle cose nostre in essa contenute, dobbiate dirci l'opinion vostra in scrittura giurata, e sottoscritta di mano propria, giusta le leggi, rimandandoci il tutto sotto sigillo per Caualaro, ò altra persona publica.

Data in Nostro Ducali Palatio die xxij. Ianuarij Indictione viij.

M. DC. LXIX.

Iseppo Cauanis Segr.

Tergo) Nobili, & Sapienti Viro Petro Lauredano
Potestati, & Capitaneo Iustinopolis.

Adi 7. Marzo 1670.

Riceuute, & presentate all' Illustrissimo, & Eccellentissimo Sig. Pietro Loredano Podestà, e Capitano dalli Spettabili Signori Raimondo Fino, & Carlo Vergerio Sindici di questa Magnifica Communità instando, &c. le quali vedute da Sua Eccellenza, hà ordinato l' intiera loro essecutione &c.

DOMinicus Contareno Dei Gratia Dux Venetiarum, &c. Nobilibus, & Sapientibus Viris Petro Lauredano de suo mandato Potestati, & Capitaneo Iustinopolis, & successoribus fidelibus dilectis salutem, & dilectionis affectum. Significamus vobis hodie in Consilio Nostro Rogatorum captam fuisse partem tenoris infrascripti. Videlicet. Supplicando la fedelissima Città di Capod'Istria di poter elegger nel suo Consiglio annualmente il Capitano de Schiaui, cioè Procurator della Contadinanza di quel Territorio, acciò il beneficio, che viene goduto da vno di quei Cittadini in vita, resti annualmente ripartito in altri ancora; & venendo l'istanza conosciuta honesta, come consiglia quel Podestà, e Capitano nelle giurate risposte hora lette. L' anderà parte, che sia benignamente permesso alla sudetta fedelissima Città di Capod'Istria, venuto però, che sia il caso della vacanza della carica, di poter nel suo Consiglio eleggere d'anno in

anno,

anno, vno di quei Cittadini in Capitanio de Schiaui, ò sia Procuratore della Contadinanza, douendo quello, che sarà eletto di tempo in tempo essercitar la carica stessa con le forme, e modi fin hora praticati, & hauer contumacia d' anni quattro ad esser rieletti; restando perciò abbracciata l' offerta di sei mille stara di sale, che douerà esser consignato in Publico, & delle libre cento d' oglio all' anno in seruitio della Chiesa della Madonna della Salute di questa Città; Quare auctoritate suprascripti Consilij mandamus Vobis, vt ita exequi debeatis; Has autem registratas præsentanti restituite.

Data in Nostro Ducali Palatio die prima Martij Indictione viij.
M. DC. LXX.

Lodouico Franceschi Segret.

Tergo) Nobilibus, & Sapientibus Viris Petro
Lauredano Potestati, & Capitaneo
Iustinopolis, & success.

1670. 16. April in Pregadi.

Al Podestà, e Capitanio di Capod' Istria.

SI sodisfa il Senato delle rimostranze di cotesti fedelissimi sudditi per la facoltà dell' elezione del Capitano de Schiaui, à che s'è condesceso in ordine alla publica predilettione. Abbiamo sopra ciò fatto riflessione alle regole, che hauete con prudenza stabilite à diuertimento de gl'abusi, e disordini, con piacere intendendo, che la forma dell' elezione sij con la sodisfattione de' sudditi, e restano da noi sprouate; Conformandosi però alla vostra auertenza di rimouere gl'inconuenienti, che potessero succedere con vessatione de sudditi stessi, stimiamo opportuno leuare il capitolo circa l'inquisitione, che à piedi delle presenti sarà registrato, sicuri vorano rendersi maggiormente meriteuoli della gratia, co'l far seguire l'elezioni nella forma canonica, e ch'è della rete mente publica ; Con tal norma però douerete dispor gl'ordini per l' essecutione di quanto ci hauete accompagnato nelle vostre lettere di 26. Marzo, e che noi con la regulatione habbiamo approuato.

Gierolemo Giacomazzi Nod. Duc.

Noi

Noi Pietro Loredan per la Serenissima Republica di Venetia &c.

Podestà, e Capitanio di Capod' Istria &c. Ad effetto, che la gratia benignamente impartita dalla publica munificenza con Ducali dell' Eccellentissimo Senato primo Marzo corrente à questa fedelissima Città di poter ogn'anno nel suo Consiglio elegger il Capitanio die Schiaui, cioè Procuratore della Contadinanza di questo Territorio, venga praticata cō quelle forme, che siano più aggiustate alla reta intentione del Sereniss. Prencipe, al seruitio publico, & al vantaggio, e comodo de sudditi. E perche restino in ogni tempo diuertiti queg' abusi, che dalla malitia di persone interessate potessero essere escogitati, & introdotti con detrimento, e discontento de buoni.

Terminiamo, dechiariamo, e decretiamo, che debbano nell' elettione, e dispensa di tal offitio esser inuiolabilmente osseruati gl' ordini seguenti, comunicati con preuia participatione alli Sindici deputati della Città.

La elettione del Capitanio de Schiaui venga fatta nel primo Consiglio ordinario d' Aprile prossimo venturo, nel qual tutti li Cittadini del medemo siano per ordine delle banche cauate à sorte, chiamati a Capello, in cui siano quattro balle d' oro, e l' altre di rame; quelli, che troueranno le dette balle d' oro, eleggano il Capitanio immediate, in modo tale, che siano quattro gl' eletti, li quali ad vn per vno, secondo l' ordine delle elettioni vengano di subito ballottati nel Consiglio medemo, e quello, ch'hauerà più voti a suo fauore s'intenda rimasto, purché passi la metà. In caso, che niuno passasse la metà si douerà di nuouo tornar à Capello, e così d' anno in anno. L' eletto, e rimasto habbia contumacia d' anni quattro finiti auanti di poter esser nuouamente eletto.

Il caso de morte del Capitanio auanti il finimento della sua Carica, venga di subito, cioè la prima festa seguente conuocato detto Consiglio, e fatto il successore nella forma stessa, cioè per il tempo, che le mancasse fino al fine dell' anno, e con la contumacia à proportion del tempo in cui hauerà sostenuta la Carica.

Non possano esser eletti nell' offitio predetto, se non Cittadini del medesimo Consiglio, li quali sapino leggere, e scriuere, non attendino, ne habbino mai atteso ad Arti, e professioni mecaniche, e siano d' età d' anni vinticinque finiti per il meno, non debitori al Fontico, Monte di Pietà, e Comunità.

Che prima di chiamare il Consiglio à Capello, debbano tutti, e cadauni Cittadini del medesimo comparire ad vno per vno dinanti il Tribunale, & iui giurare di non hauer dato, ne promesso, ne meno à lui esser stato dato, ne promesso cosa alcuna per la elettione, e ballottatione predetta.

Li

Li quattro eletti prestatò simile giuramento escano immediate dal Consiglio, ne vi ritornino, se non doppo finita la ballottatione di tutti; quelli, che per parentella si caccieranno da Capello escano, e stiano fuori solamente nel tempo, che si balloterà il suo Congionto.

Escluso. { Quelli, che contro la forma del giuramento prestatò, si trouassero in alcun tempo hauer donato, promesso, ò riceuuto alcun donatiuo per tal causa, siano, e s'intendano priui d' ogni offitio, e beneficio del Consiglio, durante la sua vita, e possino esser castigati anco criminalmente, come spergiuri, potendosi procedere anco per via di denontie secrete.

Il Capitanio eletto, e rimasto douerà con solenne giuramento in mano del Rettore prometter d' essercitar la carica con intiera fedeltà, pontualità, e diligenza senza alcun riguardo ad interessi priuati, da huomo da bene, buon suddito, e Cittadino.

Il Capitanio predetto douerà in termine di mese vno doppo la sua rimasta pagar il censo ò tributo di cento libre d' oglio alla Chiesa della Madonna della Salute nella Città di Venetia, ne possa leuare alcuna bolleta del suo salario, se non hauerà prima presentato al Vice Collateral fede legitima del detto pagamento, di cui sia fatta mentione nella prima bolleta, altrimenti s'intendi sottoposto lo stesso ministro, che ciò trascurasse.

Li Sindici, che saranno prò tempore siano, & s'intendano tenuti, & obligati di far essequire la presente terminatione in tutte le parti, & il Cancelliere del Sindicato leggerla ogn'anno nel Consiglio à publica intelligenza di cadauno, sotto pena à cadauno, che ciò trasgredisse de ducati cento, la metà della Communità, e l' altra metà ad arbitrio del Rettore.

Capod' Istria li 26. Marzo 1670.

Pietro Loredan Podestà, e Capitanio.

Tratta da vna simile esistente in falda di lettere dell' Eccellentissimo Senato scritte al Podestà, e Capitanio di Capod' Istria sotto li 16. Aprile 1670.

Gierolemo Giacomazzi Nod. Ducal.

DIE GLAGOLITISCHEN DENKMÄLER IM ÖSTERREICHISCHEN KÜSTENLAND AUS DER SICHT DER K.K. ZENTRAALKOMMISSION FÜR KUNST- UND HISTORISCHE DENKMALE IN WIEN

Brigitta MADER

A-1050 Wien, Kriehubergasse 25/11

ÜBERSICHT

An Hand von Archivmaterial aus dem Österreichischen Staatsarchiv (Haus-, Hof- und Staatsarchiv; Nachlaß Franz Ferdinand; Österreichisches Staatsarchiv: Kriegsarchiv, Militärkanzlei Franz Ferdinand, Allgemeines Verwaltungsarchiv-Denkmalamt; Archiv des Bundesdenkmalamtes) und dem Archiv von Schloß Artstetten wird hier zum ersten Mal die Rolle der k.k. Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale für die Erhaltung der glagolitischen Denkmale im Bereich des ehemaligen österreichischen Küstenlandes dargestellt. Die diesbezüglichen Interventionen der Zentralkommission betrafen zum einen die so bedeutenden glagolitischen epigraphischen Denkmale, wie die Tafel von Baška (Insel Krk) oder jene von Valun (Insel Cres), erstreckten sich zum anderen aber auch auf zahlreiche glagolitische Kritzelschriften (Graffiti) in mittelalterlichen Fresken, die im Zuge der baulichen Sicherung von Kirchen entweder wieder freigelegt oder renoviert wurden. Mit der Bewahrung glagolitischer Denkmale leistete die Zentralkommission einen überaus wertvollen Beitrag zur Erforschung des glagolitischen Schrifttums.

Schlüsselwörter: glagolitisches Schrifttum, Denkmalschutz, Österreichisches Küstenland

I MONUMENTI GLAGOLITICI NEL LITORALE AUSTRIACO ALLA LUCE DELLA I. R. COMMISSIONE CENTRALE PER I BENI CULTURALI A VIENNA

SINTESI

In base al materiale archivistico proveniente dagli archivi statali di Vienna (Haus-, Hof- und Staatsarchiv: Nachlaß Franz Ferdinand; Österreichisches Staatsarchiv: Kriegsarchiv, Militärkanzlei Franz Ferdinand, Allgemeines Verwaltungsarchiv-Denkmalamt; Archiv des Bundesdenkmalamtes) e dall' Archivio privato del Castello di Artstetten viene per la prima volta elaborato il ruolo della i.r. Commissione centrale per i beni culturali a Vienna nella tutela dei monumenti glagolitici nel Litorale austriaco. Gli interventi della Commissione centrale consistono in interventi diretti – tra gli esempi più famosi figurano le lastre di Besca (Veglia) e di Vallone (Cherso) – ma anche in quelli indiretti, cioè interventi di manutenzione e restauro di chiese. Grazie a questi recuperi architettonici furono scoperti e restaurati anche numerosi affreschi medievali ed in questo modo salvati tantissimi graffiti glagolitici rivelatesi testimonianze di gran valore per le ricerche sulla lingua e letteratura glagolitica.

Parole chiave: glagolitico, tutela dei beni culturali, Litorale austriaco

Die 1872 aus der mit Allerhöchster Entschließung vom 31. Dezember 1850 begründeten k.k. Centralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale hervorgegangene k.k. Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale, die 1911 durch ein neues auf Veranlassung des Protektors Erzherzog Franz Ferdinand ausgearbeitetes Statut zur k.k. Zentralkommission für Denkmalpflege mit einem Staatsdenkmalamt, einem Kunst-historischen Institut und vor allem Berufsbeamten anstelle der bisherigen ehrenamtlichen Konservatoren wurde (Semetkowski, 1959, 545-547; MZK, 1911, 323-328), befaßte sich auch mit der Erhaltung glagolitischer Denkmäler.

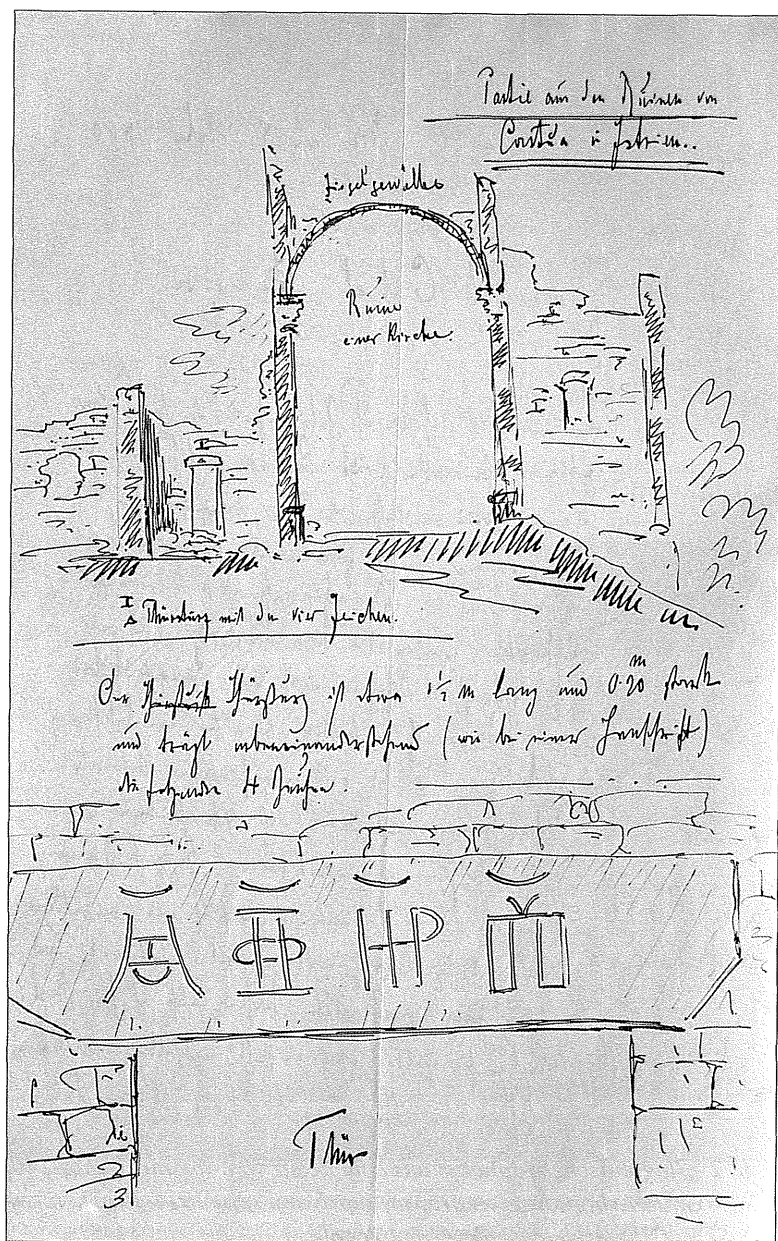

Bild 1: F. Rzihas Bericht über die "Crekvina" in Castua (Kastav)
an die Zentralkommission (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 10).

Sl. 1: Poročilo o "Crekvini" v Kastvu F. Rzihe (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 10).

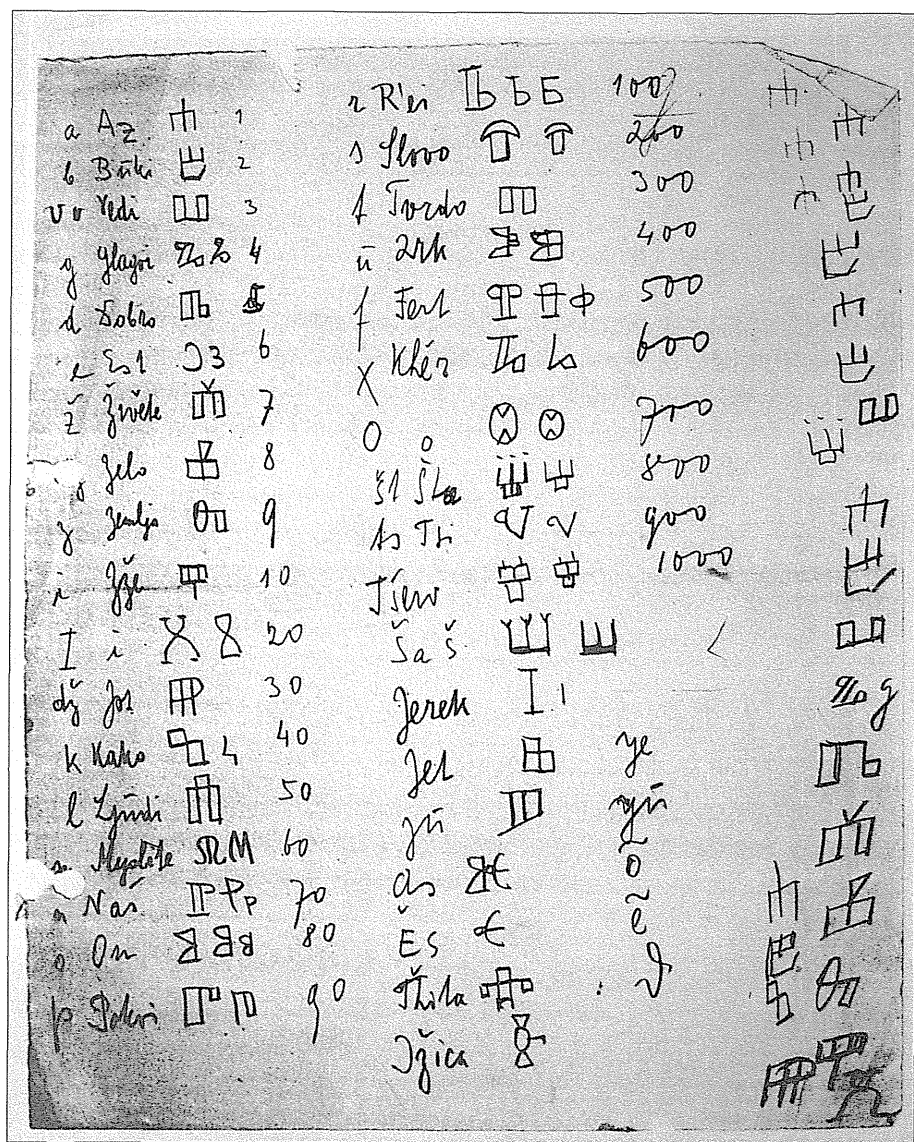

Bild 2: Glagolitisches Alphabet aus dem Besitz von A. Gnirs (AAMI. 40, Gnirs-Arhiv konservatora, razni privatni spisi 1914-1915).

Sl. 2: Glagolska abeceda, ki je bila v lasti A. Gnirsa (AAMI. 40, Gnirs-Arhiv konservatora, razni privatni spisi 1914-1915).

Ein Umstand, der zwar in der glagolitischen Forschung weitgehend unberücksichtigt bzw. überhaupt unbekannt geblieben ist, aber umso bemerkenswerter erscheint, als die Zentralkommission ungeachtet der zum politischen Gegenstand gewordenen Problematik um die Gewährung der slawischen Liturgie, die in Dalmatien, Istrien und auf den Inseln des Quarnero, zwar seit jeher eng mit dem glagolitischen Schrifttum verbunden war, aber nun als Ausdruck nationalistischer, gegen die Habsburgermonarchie gerichteten Tendenzen angesehen wurde,¹ sehr wohl politische und kulturellen Belange zu trennen wußte, und sich daher auch für die Bewahrung der glagolitischen Denkmäler einsetzte.

Diese Einstellung bringt auch *Anton Klodić Ritter von Sabladovski*, der von 1875 bis 1884 als Konservator der Zentralkommission für das Küstenland tätig war, in seiner ausführlichen Darstellung der *Slavischen Sprache und Literatur in Istrien* für den Band *Küstenland* der von *Kronprinz Rudolf* initiierten *Österreichischen Monarchie in Wort und Bild*, zum Ausdruck, in der er eingehend über Herkunft, Verbreitung, Entwicklung

Bild 3: Kirche San Rocco in Draguch (Draguč): glagolitische Inschrift zur Entstehung der Fresken im Kircheninneren (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 11).

Sl. 3: Cerkev sv. Roka v Draguču: glagolski napis o slikarju in o datiranju fresk v notranjosti cerkve (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 11).

1 Einen guten Überblick zu dieser Problematik bietet : Vitezić, 1985, 332-398.

und Gebrauch des glagolitischen Schrifttums im kirchlichen wie weltlichen Bereich in Istrien und dem Quarnero berichtet, aber auch einen Überblick über die ältesten und bedeutendsten Denkmäler in diesem Raum gibt (Klodić, 1891, 231-249).

So erwähnt er zwei glagolitische Missale aus den Jahren 1706 und 1741 im Besitz der Kirche von Castua (Kastav) (Klodić, 1891, 237), jenem oberhalb von Fiume (Rijeka) gelegenen mittelalterlichen Städtchen, worauf sich die frühesten in den Archivbeständen der Zentralkommission vorhandenen Aufzeichnungen über das Vorkommen glagolitischer Inschriften beziehen.

Franz Ritter von Rziha berichtete nämlich am 8. Oktober 1890 der Zentralkommission, daß er wenige Tage zuvor Gelegenheit gehabt hatte, "die bei Fiume gelegene istriatische Stadt Castua" zu besichtigen, wobei er in den Ruinen "einer Kirche" auf eine "verfallene Türe" aufmerksam wurde, "deren Sturz indess sehr gut erhalten" war und "ganz eigenthümliche Zeichen...eingeritzt"² hatte. Zur Illustration fügte er seinem Bericht einen Lageplan und eine genaue Skizze des 1,5 m langen und 0,20 m starken Türsturzes mit der darauf in glagolitischen Buchstaben eingemeißelten Jahreszahl 1537, die sich auf die Errichtung des Nordeinganges der Stadtmauer von Castua bezieht (Fučić, 1982a, 207), an die der unvollendet gebliebene Bau der im XVIII. Jhdt. von den Jesuiten errichteten und in der Folge als "Crekvina" bezeichnete Kirche, unmittelbar anschließt. Rziha, der als Prof. für Eisenbahn- und Tunnelbau an der technischen Hochschule in Wien und Erfinder einer neuen Tunnelbaumethode hervortrat und als Mitglied der Zentralkommission vor allem seinen Interessen am Bauhüttenwesen nachging (ÖBL, 1988, 375), interpretierte jedoch die glagolitische Inschrift ihrer "eigenthümlichen Stylistik" wegen, die er "diesseits der Alpen nirgends", wohl aber "Anklänge an diese Formen in Venedig und überhaupt Italien" gefunden zu haben glaubte, als vier "an die orientalische Manier" erinnernden Steinmetzzeichen (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 10. Alte Registratur 1177 CC/1890), die, wie er in seinem in den Mitteilungen der Zentralkommission veröffentlichten Bericht ausführt "in den romanischen Schlüssel" passen (MZK, 1890, 267, Anm. 207).

Der Altertumsforscher und Philologe *Anton Gnirs*, seit 1902 als Konservator der Zentralkommission für die Bezirke Pisino, Pola und Rovigno (Pazin, Pula, Rovinj) tätig und 1912 zum kunsthistorischen Landeskonservator für das gesamte Küstenland ernannt, erkannte hingegen sofort den "bilinguen" Charakter einer "gelegentlich der Verputzreparaturen" an der Nordwand des Langhauses der Dreifaltigkeitskirche in Cerovlje (Cerovlje) 1911 zu Tage getretenen Inschrift und vermerkte in seinem Bericht über den Abschluß der renovierungsarbeiten, daß die Tafel mit der "Bauinschrift (glagolica u. latein) ... die das Baudatum 1588 trägt...vom Verputz gereinigt u. an Ort u. Stelle belassen" wurde (ABDA. 6071/1911; MZK, 1911, 617),

2 Sämtliche in diesem Aufsatz vorkommende Zitate werden sowohl in Orthographie als auch Satzstellung in unveränderter Form wiedergegeben.

Bild 4: Kirche San Rocco in Draguch (Draguč): Fresko mit zahlreichen Graffiti im Inneren der Kirche (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 11).

Sl. 4: Cerkev sv. Roka v Draguču: Freska v cerkvi z različnimi grafiti (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 11).

wo sie sich auch heute noch befindet und durch ihre runde Form mit zentralem Loch als ehemaliger Mahlstein einer Handmühle besonders auffällt.

"Sämtliche Wandflächen des Innenraumes der Kirche tragen Freskenschmuck aus der Zeit der Mitte des XVI. Jh. An der Wandfläche des Einganges ist das Corpus domini dargestellt, unterhalb eine auf die Ausschmückung der Kirche bezugnehmende Inschrift (Glagolitisch)", schrieb Gnirs am 1. November 1913 an die Zentralkommission, nachdem er am Vortage die Kirche San Rocco in Draguch (Draguč) besucht und festgestellt hatte, daß der "Bauzustand des Kirchleins... demnächst die Vornahme einer Restaurierung" verlangen würde (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 11. 6164/1913). Renovierungsbedürftig erschienen Gnirs aber auch die Fresken, "über deren Entstehung eine," wie er vermerkte, "oberhalb des Eingangs gemalte glagolitische Inschrift weitere Daten gibt", und ausführte: "Als Maler der Bilder wird ein Meister Anton von Padua angegeben, der im September 1529 die Fresken wohl in mancher Anlehnung an die Fresekn des Vincenz von Castua (1450) in Vermo (S.Maria delle lastre) fertigstellte" (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 11. 5911/1913). Die Fresken, die mit Ausnahme jener an der Rückwand der Kirche freilagen und sich "auf gesundem Mörtelgrund" befanden, hatte allerdings "durch rohe Uebermalungen und Beschmieren mit Farben, wie durch Einkratzen von Namen" sehr gelitten (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 11. 6164/1913). Gnirs unterbreitete daher der Zentralkommission einen detailliertes Restaurierungsprogramm, in dem er das "Ausfüllen der rohen Sgraffiti des XIX. Jhs. und neutrales Tönen der ausgekitteten Risse" vorschlug, jedoch ausdrücklich anordnete, neben den "Sgraffiti des XVI.-XVII.Jh...alle eingeritzten glagolitischen Schriftzeichen" unverändert zu belassen (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 11. 6164/1913).

Als im Spätherbst des Jahres 1912 die Absicht des Franziskaner-Konvents in San Martino di Cherso (Martinščica auf Cres) bekannt wurde, den bereits im Zustand einer Ruine befindlichen mittelalterlichen Klosterkomplex samt der dazugehörigen Kirche Santa Maria in Viar (Bijar) bei Ossero (Osor) an ein privates Unternehmen zu verkaufen, sprach sich Gnirs entschieden gegen eine mögliche Nutzung des Kirchenobjektes zu profanen Zwecken aus und schlug der Zentralkommission vor, dem Verkauf nur unter der Bedingung, daß der Fortbestand der Kirche gesichert wäre, zuzustimmen. (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 27. 6131/1912; MZK, 1913, 167). Die Zentralkommission erklärte sich einverstanden und beauftragte die k.k. Statthalterei in Triest, sich zur Einleitung diesbezüglicher Schritte mit dem zuständigen bischöflichen Ordinariat (Veglia, Krk) und dem k.k. Bezirkshauptmann in Lussinpiccolo (Mali Lošinj) in Verbindung zu setzen (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 27. 7944 u. 2577/1913). Da die Klosterkirche von "größerem lokalhistorischen Wert" war, beschloß die Zentralkommission deren Renovierung und beauftragte Gnirs, deren Zustand zu erheben und ein umfassendes Restaurierungsprogramm auszuarbeiten. In seinem Bericht über den bereits vom Einsturz bedrohten Bau erwähnte Gnirs zwei in

die Fassade eingelassene "glagolitische Inschriftentafeln" und gab außerdem die auf dem Türsturz des unmittelbar an die Kirche angrenzenden Klosterganges eingemeißelte Jahreszahl 1633 eigenhändig in "glagolitischen Ziffern" wieder (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 27. 5429/1913). Dabei ist zu bemerken, daß Gnirs die letzte Ziffer, die heute einwandfrei als "v" mit dem Zahlenwert "3" zu lesen ist, als "7" bzw. "ž" (živjeti) interpretierte. Seine Umzeichnung des fraglichen Buchstabens entspricht jedoch nicht ganz der glagolitischen Form, sondern ist vielmehr einem "l" (ljude) ähnlich, dessen Zahlenwert von "50" allerdings an der Einerstelle nicht in Frage kommen kann. Gnirs scheint sich daher für "ž" entschieden zu haben. In Anbetracht der überaus präzisen Wiedergabe der ersten drei glagolitischen Zeichen, ist anzunehmen, daß die Lesbarkeit dieser kurzen Inschrift durch den damals allgemein schlechten Erhaltungszustand des Klosterkomplexes entsprechend beeinträchtigt war.

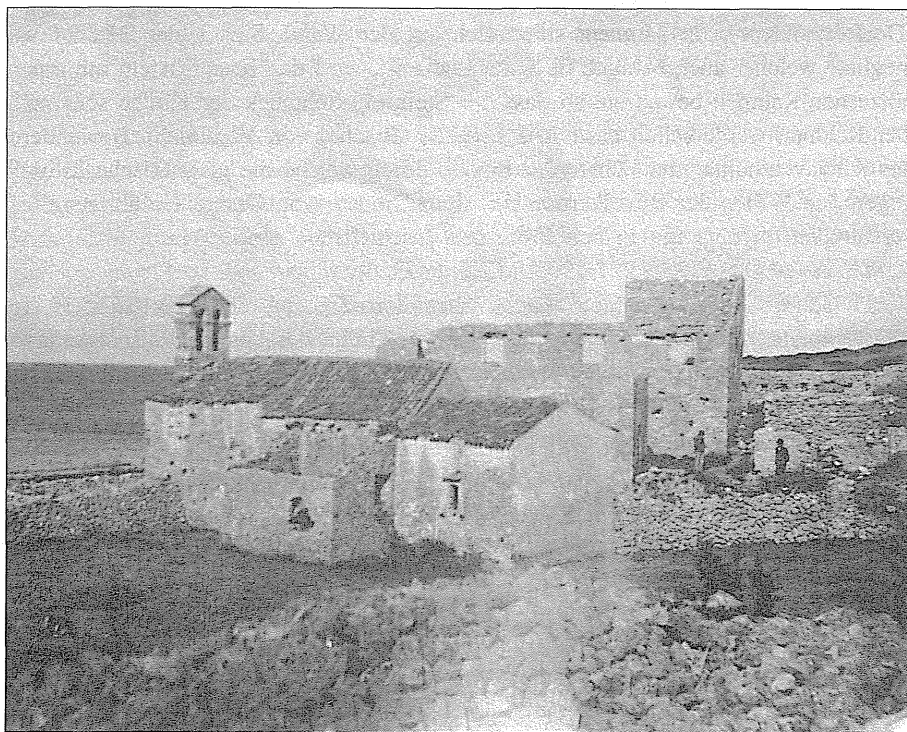

Bild 5: Klosterruine und Kirche St. Maria in Viar (Bijar) bei Oszero (Osor) vor der Renovierung (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 27).

Sl. 5: Samostan in cerkev sv. Marije v Bijarju pri Osorju pred obnovitvijo (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 27).

Dank der im Jahre 1914 durchgeführten Restaurierungsarbeiten, die "die Neuherstellung des gesamten Dachwerkes, für die Kirche und die Sakristei" sowie die "Sicherung und Eindeckung des Torganges an der Nordseite der Kirche" und die "Neuherstellung der Fensterschlüsse" umfaßten (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 27. 5164/1914.), konnte sowohl die Klosterkirche selbst als auch die drei erwähnten glagolitischen Inschriften gerettet werden.

Gnirs hatte jedoch auch mit einem so berühmten Denkmal des glagolitischen Schrifttums, wie der Bašćanska ploča aus dem XI. Jhd. zu tun.

Bereits im Winter des Jahres 1902 hatte sich *Stefano Petris*, damals in seiner Eigenschaft als Korrespondent der Zentralkommission, nach Jurandvor auf der Insel Veglia (Krk) begeben, um im Auftrage der Zentralkommission die sachgemäße Aufbewahrung der Tafel von Baška zu überprüfen. Petris berichtete darüber der Zentralkommission am 30. 12. 1902: "Die Sache des Altslawischen Inschriftstein von Zvonimir ist solche. Der Stein liegt in der Kirche (drinnen) von Santa Lucia di Besca (Dorf Jurandvor), für Moment stützt sich auf der Wand. S.B.G. der Bischof von Veglia,³ welcher auch, Abbate di Santa Lucia ist, wird den Inschriftstein mit einem hölzernen Rahmen bewahren, so dass der Stein ein Schmuck der Kirche sein wird. Der Rahmen wurde schon bestellt. S.B.G. der Bischof von Veglia, ein Bewunderer des Altslawenthums, und Führer der Synode durch welche die glagolitische Liturgie gegen den Willen der Bevölkerung der alten Diocese von Ossero einfuhrte, selbstverständlich möchte um keinen Preis den Inschriftstein einem Museum abgeben" (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 9. 7/1903; MZK, 1903, 6).

11 Jahre später berichtete Gnirs über den Zustand der glagolitischen Inschriftenplatte, die er am 16. 12. 1913 in der Kirche der Hlg. Lucia in Jurandvor "neuerdings an Ort und Stelle" untersucht hatte. "Die Inschrift wird von einer alten Chorschränkenplatte (Pluteus 1.96 m lang, 0.98 m hoch, 0.08 m dick) getragen, die an ihrem rechten Rand angebrochen ist. Die Platte wurde vor einigen Jahren in einen eisernen Rahmen recht primitiv gefasst und der Raum zwischen Rahmen und Platte mit Ziegelstücken und Mörtel recht unzweckmäßig ausgefüllt. Die Oberfläche der Steinplatte ist bis auf frühere Abwitterungen gesund, doch mit einem grünen Schimmel in einer dünnen Schicht stellenweise überzogen. Die derzeitige Aufstellung der Inschrift auf zwei, in die östliche Längswand der Seitenkapelle eingelassene Steinkonsolen ist recht mangelhaft und unsicher, sodass ein Herabfallen der Platte nicht ausgeschlossen ist".

3 Bischof von Veglia (Krk) war damals *Anton Mahnić*, der im selben Jahr in Veglia (Krk) die Altslawische Akademie (Staroslavenska Akademija) zur Pflege und Förderung des glagolitischen Schrifttums gründete. Mahnić wurde 1911 von der Zentralkommission zum Mitglied des Denkmalkrates ernannt und erklärte sich aus diesem Anlaß in seinem Dankschreiben vom 12. 12. 1911 bereit, "für die Denkmalpflege im Sinne der Satuten das Möglichste beizutragen" (HHStA. NL FF. MK FF, Kunst 1910-1912. f. 742).

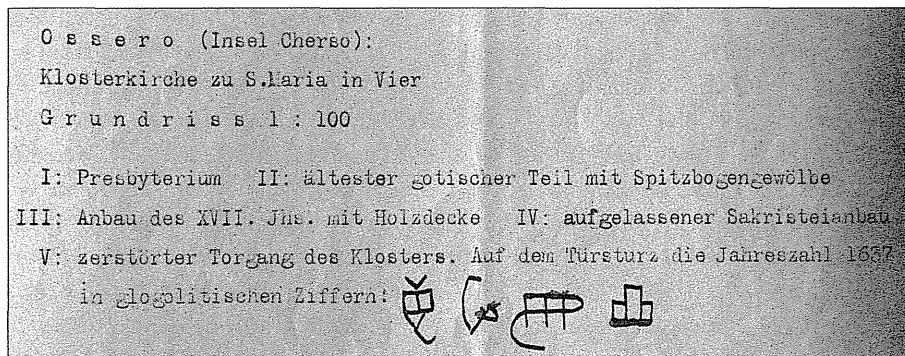

Bild 6: Klosterruine und Kirche St. Maria in Viar (Bijar): glagolitische Jahreszahl in eigenhändiger Aufzeichnung von A.Gnirs (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 27).

Sl. 6: Samostan in cerkev sv. Marije v Bijarju: datum z glagolskimi črkami, prostoročna skica A. Gnirsa (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 27).

Gnirs empfahl daher einerseits die "Fassung der Inschriftenplatte in einer Rahmenschließe aus Bronze" und andererseits die "gesicherte Aufstellung ... auf einem am jetzigen Aufstellungsplatz zu errichteten Sockelwerk", da "die von der Z.K. [Zentralkommission] gewünschte Uebertragung in die Sakristei" aus Mangel eines derartigen Zubaus nicht vorgenommen werden konnte (AAMI. 27, Abschrift vom 18. 12. 1913).

Während Gnirs für die Konservierung sämtlicher "in und bei der Kirche befindlichen Steindenkmale Sorge tragen" sollte, veranlaßte die Zentralkommission gleichzeitig mit der Restaurierung der zur Inneneinrichtung gehörenden Altartafeln mit Darstellungen der Legende der Heiligen Lucia aus einer venezianischen Schule der ersten Hälfte des XV. Jhdts., auch die Trockenlegung der Kirche sowie Verputzausbesserungen und stimmte Gnirs' Anraten, das aus großen Steinplatten bestehenden Bodenpflaster im Kircheninneren zu erhalten zu (AAMI. 28, Abschriften der Briefe Gnirs' an das bischöfl. Ordinariat Veglia und die k. k. Küstenländische Statthalterei in Triest vom 6. 10. 1913; MZK, 1912, 182; MZK XII/2. III.F. 1913. 165f.).

Besorgnis um die entsprechende Aufbewahrung der Bašćanska ploča äußerte 1913 auch der berühmte Slavist und Erforscher des Altkirchenslawischen, *Vatroslav Jagić*, in einem Brief an die Zentralkommission, in dessen Mittelpunkt jedoch die gleichfalls zu den ältestesten Beispielen glagolitischer Epigrafik zählende Valunska ploča stand (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 24. 5695/1913).

Im Frühjahr des Jahres 1907 hatte Konservator *Josef (Giovanni) Petris* aus Cherso in der Nähe des Dörfchens Vallon (Valun) an der Ostseite der Insel Cherso (Cres) die Friedhofskirche San Marco besucht, um den in einem Stützpfeiler des Daches der Vorhalle eingemauerten Inschriftenstein zu besichtigen, auf den im selben

Jahr *Vinko Premuda* und *Timotej Jerković* aufmerksam gemacht hatten (Fučić, 1982b, 1). Da es aufgrund der extremen Position weder möglich war, einen Abklatsch zur Entzifferung des dreizeiligen glagolitisch lateinischen Textes anzufertigen noch die unbeschadete Erhaltung des Steins garantiert werden konnte, ordnete Petris dessen Entfernung und Deponierung im Rathaus von Cherso an (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 24. 2422/1907). Die einheimische Bevölkerung aber widersetzte sich dem Abtransport des Inschriftensteines und stimmte lediglich dessen Übertragung in die Sakristei der Pfarrkirche von Vallon (Hlg. Maria), wo er schließlich in die Wand eingemauert wurde, zu (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 24. 2422/1907; MZK, 1913, 176).

Der in der Folge angefertigte Abklatsch wurde *Milan Rešetar*, Professor für slawische Philologie an der Universität Wien, zur Entzifferung übergeben. Rešetar konnte jedoch der schlechten Qualität wegen "mit Hilfe der zur Verfügung gestellten Behelfe die glagolitische Inschrift von Vallon nicht entziffern", und teilte der Zentralkommission mit, daß selbst "Prof. Jagić, der beste Kenner der glagolitischen Schrift, dem ich sie zur Prüfung ebenfalls übergab,...nicht im Stande" war, "sie zu lesen" (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 24. 3159/1912). Die erste Interpretation der glagolitischen Zeile des zweischriftlichen epigrafischen Textes publizierte 1912 Vinko Premuda (Premuda, 1912, 70f.).

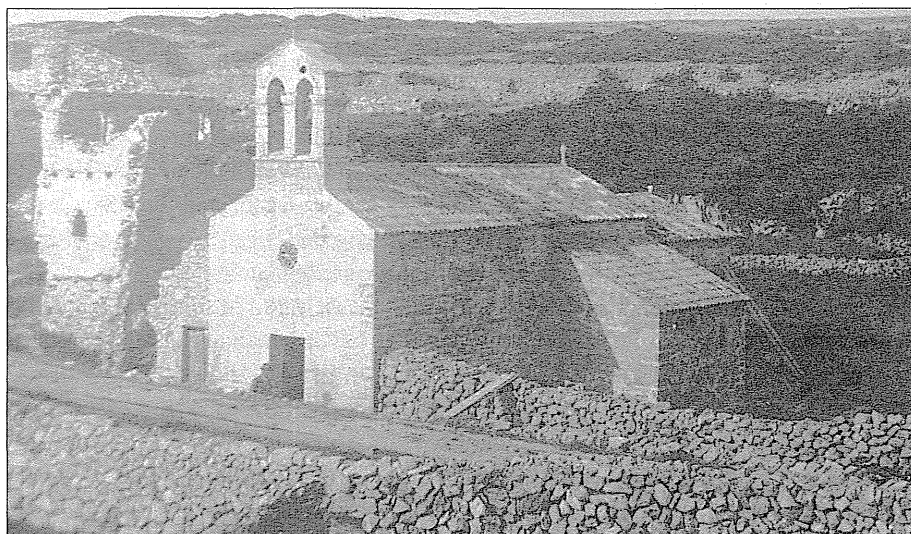

Bild 7: Klosterruine und Kirche St. Maria in Viar (Bijar) bei Osoro (Osor) nach der Renovierung (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 27).

Sl. 7: Samostan in cerkev sv. Marije v Bijarju pri Osorju po obnovitvi (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 27).

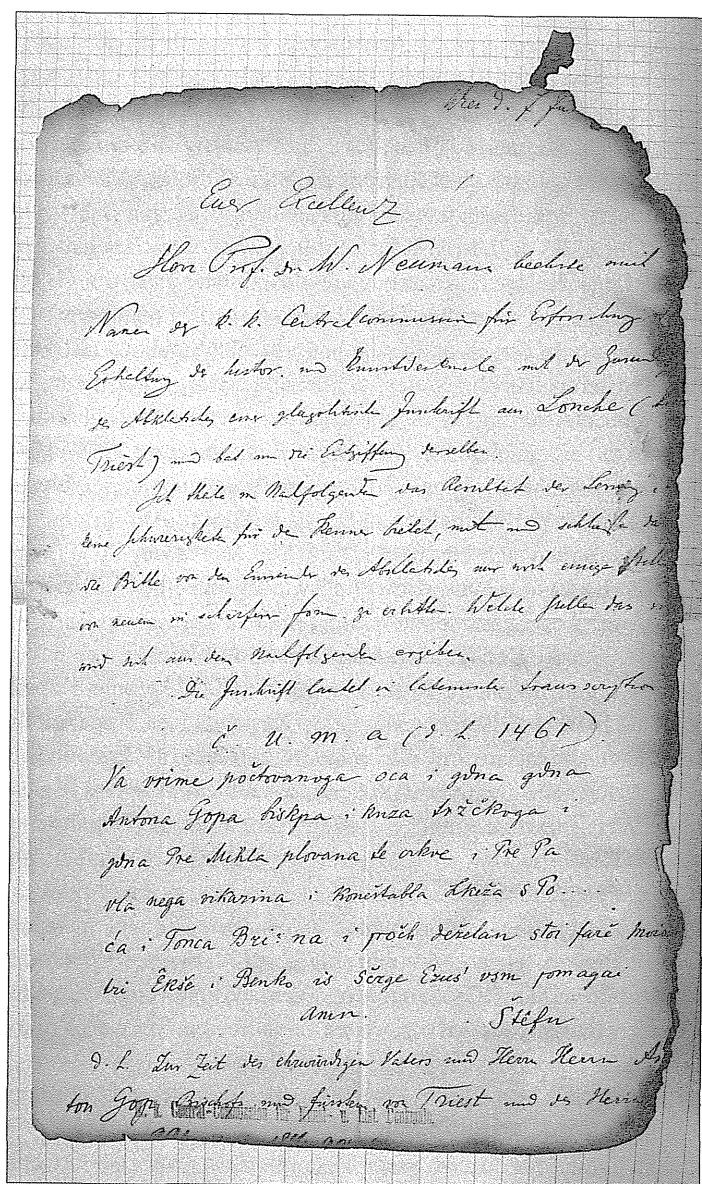

Bild 8: Brief von V. Jagić an die Zentralkommission mit der Entzifferung der glagolitischen Bauinschrift am Glockenturm der Pfarrkirche von Predloka (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 12).

Sl. 8: Pismo V. Jagića Centralni komisiji z dešifriranim glagolskim napisom z zvonika župnijske cerkve v Predloki (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 12).

Mit der Bitte um Entzifferung eines Abklatsches hatte sich die Zentralkommission bereits 1902 an *Vatroslav Jagić* gewandt. Damals handelte es sich um die am Glockenturm der Pfarrkirche des Hlg. Johannes (Sv. Ivan) in Predloka, auch Lonke genannt, angebrachte Bauinschrift aus 1641, die der Pfarrer *Josef Sancin* der Zentralkommission in Form eines Abklatsches übermittelt hatte (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 12. 800/1902), und deren Entzifferung, wie Jagić anmerkte, "keine Schwierigkeiten für Kenner bietet" (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 12. 991/1902). Gleiches galt auch für jene glagolitischen Zeilen, die zur Erinnerung an das Entstehungsjahr (1466) und die damals in Predloka im Amt stehenden Geistlichen sowie den ausführenden Steinmetzmeister in die Front der in derselben Kirche befindlichen Steinkustodie⁴ eingemeißelt worden waren, und deren Transkription und Übersetzung Jagić der Zentralkommission gleichzeitig mit der Entzifferung des Abklatsches der Turminschrift übermittelte, die er später gemeinsam mit einer zeichnerischen Darstellung in seiner 1911 im Rahmen der Enzyklopädie für slawische Philologie in Petersburg erschienenen Abhandlung über die glagolitische Schrift veröffentlichte (Jagić, 1911, 228 mit Abb.).

Die Tatsache, daß man sich bereits vor rund 100 Jahren der lokal- wie allgemein kulturhistorischen Bedeutung und Erhaltungswürdigkeit glagolitischer Denkmäler durchaus bewußt war, bezeugt auch ein Schreiben des Pfarrers von Barbana (Barban) aus dem Jahre 1900 an die Bezirkshauptmannschaft in Pola, worin er um den Besuch des Konservators bittet, da er die Restaurierung der San Antonio Kapelle für notwendig erachtete. In seiner Beschreibung des Zustands der Kapelle, die er ihrer Bauweise und Eindeckungsart mit Steinplatten zufolge für "ziemlich alt" (assai vecchia) hielt, führte er nämlich an den Innenwänden nicht nur "alte Malereien ... von künstlerischem Wert" (pitture antiche ... di pregio artistico), sondern auch "glagolitische Inschriften" (iscrizioni glagolite) an (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 2. 1926/1900). Auf die Existenz dieser Inschriften in "glagolitischen Buchstaben" wies zwei Jahre später auch Konservator *Johann (Giovanni) Righetti* in seinem Bericht über spätgotische Denkmäler in Istrien hin (MZK, 1902, Spalte 195). Und heute zählt die dem Hlg. Antonius dem Großen (oder Eremiten) geweihte Kapelle zu jenen kirchlichen Bauten Istriens, die gerade wegen ihres überaus reichen Vorkommens an glagolitischen Graffiti besonders bekannt und berühmt sind.⁵

Auch der Reichstagsabgeordnete *Fürst Auersperg*, in dessen Eigentum sich die, wie Korrespondent *Carl L. Moser* im Juni 1909 meldete, (ABDA. 2869/1909), äußerst auffällige, ehemalige Klosterkirche Santa Madonna Beata Vergine in Cepich am See befand, rechtfertigte sich gegenüber der Zentralkommission, die ihn diesbezüglich um Stellungnahme bat, nicht nur dahingehend, daß sich die Kirche, als er in deren Besitz eintrat bereits "in ruinenhaftem Zustande befunden" hatte, als Heumagazin in Ver-

4 Eine Abbildung der Kustodie bringt Fučić, 1982a, 291.

5 Aus Barbana stammen Kritzelinschriften aus dem XV. und XVI. Jh. aber auch Ritzzeichnungen in den gotischen Fresken aus dem Beginn des XV. Jhdts. (Fučić, 1982a, 33-41).

wendung stand, und "dementsprechend verwahrlost gewesen" war, sondern vor allem auch damit, daß deren Restaurierung einem Neubau gleichgekommen wäre und ihm unter diesen Umständen nichts anderes übrig blieb, "als wenigstens die noch vorhandenen Grabsteine und eine Steintafel, welche über die Geschichte der Kirche berichtete, vor der Zerstörung zu bewahren und dieselbe in die Kapelle des Schlosses Bellay zu überführen", wo sie "im Inneren derselben eingemauert" wurde (ABDA. 4294/1909).

Zu den genannten Grabsteinen gehört auch jene Marmorgrabplatte des Fürsten *Martin Mojšević*, des Herrn von Kozljak (Cosiliacco) in Ostistrien, aus dem Jahre 1492, die an den Rändern und über dem Familienwappen Inschriften in glagolitischen Lettern trägt und sich seither in der Schloßkapelle von Belaj befindet (Fučić, 1982a, 71 u. Abb. 97).

Im Jahre 1911 erwähnte Korrespondent *Moser* "an der Südwand" der Friedhofskapelle von Colmo (Hum) ebenfalls eine "glagolithische (sic!) Inschrift", die seiner Meinung nach "aus nationalem Hasse gänzlich unleserlich gemacht" gemacht worden war (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 10. 2925/1911).⁶

Einen weiteren Hinweis auf die Existenz glagolitischer Graffiti verdanken wir dem Bericht des Triestiner Architekten und Oberbauingenieurs *Cornelio Budinich* über die Wandmalereien im Inneren der Friedhofskirche von Bottonega (Butoniga), die anlässlich "des Abfallens eines Theiles des Verputzes...zum Vorschein gekommen waren" (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 20. Vermo. 4959/1909). Budinich, der "die Tünchsichten mit besonderen Messern mit großer Mühe und Geduld" während mehrerer Besuche entfernte, konnte nämlich feststellen, "daß alle Wände" der Kirche "ursprünglich mit freskoartigen Malereien bedeckt waren", die aufgrund der "Verschiedenheiten im künstlerischen Werte der einzelnen Bilder" vermuten ließen, "daß nicht alle Bilder genau aus der selben Zeit und noch weniger von derselben Hand stammen." Da Budinich jedoch über den Zeitpunkt der Übertünchung "nichts Genaues feststellen" konnte, aber sicher war, daß "einige auf den Malereien in alter Zeit mit einem Nagel eingeritzte Inschriften auch darüber einige Auskunft" geben würden, bat er den Pfarrer von Gherdoselo, *Simon Frulić*, "drei solcher mit glagolitischen Schriftzeichen geschriebenen Inschriften" zu lesen und ins Lateinische zu übertragen. Frulić übersetzte "wie folgend ... 1.) 1576 die 9 Junii 2.) 1524 mense maio die 10. quando hoc scripsi ego don Martinus M .. h 3.) in nomine"⁷ (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 9. 5503/1909). Budinich zog daraus den Schluß, daß die Malereien im Jahre 1524 noch nicht übertüncht waren (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 9. 4960/1909). Die Friedhofskirche wurde in den folgenden Jahren einer gründlichen Renovierung

6 Vgl. Fučić, 1982a, 192-199, der allerdings nur die Graffiti an der Nordwand und am Triumphbogen sowie in der Apis anführt.

7 Vgl. Fučić, 1982a, 111, der nur zwei Graffiti nennt: 1524 kada to und: 1676, ijuna dan 19.

Bild 9: Kirchlein des Hlg. Antonius in Gimino (Žminj): Zustand der Fresken im Inneren vor der Renovierung (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 12).

Sl. 9: Cerkvica sv. Antona v Žminju: freske v notranjosti v stanju pred obnovitvijo (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 12).

unterzogen, im Zuge derer auch das Dach erneuert und damit die die Erhaltung der Fresken und Graffiti sichergestellt wurde (ÖStA. AVA. DMA. KÜ, 9. 7234/1913).

Durch die bauliche Sicherung und Wiederherstellung von in ihrem Fortbestand gefährdeten Kirchen wurden nicht nur in Bottonega sondern auch auf dem gesamten Territorium Istriens zahlreiche, bereits übertünchte mittelalterliche Fresken wiederentdeckt bzw. noch bestehende durch Restaurierung vor dem Verfall bewahrt, und auf diese Weise der Nachwelt ein reicher Bestand an philologisch wie historisch aufschlußreichen glagolitischen Graffiti erhalten. Dank derartiger Interventionen durch die Zentralkommission konnten vor allem die für die Geschichte und Verbreitung des glagolitischen Schrifttums so bedeutenden Wandmalereien der Kirchen St. Maria na lastre bei Vermo (Sv. Marija na Škrilinah bei Beram) und Sta. Maria Assunta in Muggia Vecchia bei Triest,⁸ aber auch der Pfarrkirche und der Kirche der Hlg. Maria am Ortsplatz in Gallignana (Sv. Marija na placu in Gračišče), St. Katarina Kirche in Lindaro (Sv. Katarina in Lindar), der Kirche San Giovanni in Mandelebotte (Bačva), der Sta. Catarina Kirche in San Vicenti (Sv. Katarina in Savičenta), sowie der Kirche San Antonio Abbate in Visignano (Sv. Antun opat in Višnjan) und schließlich in der Trinitaskapelle und der Kirche S. Antonio Abbate in Gimino (Sveta Trojstva und Sv. Antun opat in Žminj) sowie der Klosterkirche San Francesco in Pola (Sv. Franje in Pula) gerettet werden.

Im Falle der Kirchen des Heiligen Antonius in Gimino und des Hlg. Franziskus in Pola ist deren Erhaltung und somit indirekt auch die Bewahrung der dort befindlichen Graffiti der persönlichen Initiative von Erzherzog – Thronfolger Franz Ferdinand zu verdanken. Er machte nämlich nicht nur seinen Einfluß bezüglich der Wiedergewinnung der als Bettenmagazin der k.u.k. Heeresverwaltung dienenden San Francesco Kirche in Pola für Kultzwecke geltend (Mader, 2000, 101-104), sondern rettete 1911 auch die San Antonio Abbate Kirche in Gimino, die damals als "Gärraum und landwirtschaftlicher Depotraum" in Verwendung stand, vor dem sicheren Verfall. Da wegen der akuten Gefährdung der Fresken im Kircheninneren Eile geboten war, erwarb Franz Ferdinand, um Verzögerungen durch bürokratische Umständlichkeiten zu vermeiden, die Kirche kurzerhand auf eigene Kosten und zögerte auch nicht, die Auslagen für die dringend notwendigen Restaurierungsarbeiten an Dach, Fußboden und Nordwand der Kirche zur Gänze zu übernehmen, aber auch zur Sanierung der Fresken, die mit Ausnahme der Eingangswand sämtliche Gewölbedecken und Wandflächen bedeckten, finanziell beizutragen (Mader, 2000, 79, 83).

Als Anton Gnirs während des Ersten Weltkrieges zusätzlich mit der konservatorischen Betreuung von Kärnten und Krain beauftragt wurde und vor allem für die Sicherung und Bergung der durch die kriegerischen Ereignisse unmittelbar bedrohten ode innerhalb des militärischen Operationsgebietes gelegenen Denkmale vor zusorgen

8 Vgl. Mader, 1988, 212-218, Abb. 2-4 u. dieselbe 1993. 69-73. Tav. II-IV.

*Bild 10: Glagolitische Glockeninschriften aus Brest und Castua (Kastav)
(Gnirs, 1917, Alte und neue Kirchenglocken. Abb. 26, 120).*

*Sl. 10: Glagolski napisi na zvonikih v Brestu in v Kastvu (Gnirs, 1917,
Alte und neue Kirchenglocken. Abb. 26, 120).*

hatte (Mader, 2000, 37) gehörte auch die Aufnahme und Inventarisierung sämtlicher in seinem Konservatorenbezirk befindlichen alten Kirchenglocken, die infolge des kriegsbedingten Rohstoffmangels zur Deckung des Metallbedarfes abgenommen und der Einschmelzung zugeführt werden sollten, zu seinen Aufgaben. So entstand ein umfangreicher Katalog, in dem sämtliche wertvolle Glocken aus dem Küstenland und den angrenzenden Krongebieten noch vor ihrer Abgabe zur Metallverwertung aufgenommen wurden, um sie auf diese Weise "wenigstens in Bild wie in der Beschreibung der Nachwelt zu erhalten" (Gnirs, 1917, Vorwort).

Gnirs führt darin auch zwei Glocken mit glagolitischen Inschriften an.

Die eine stammt aus der Pfarrkirche der Hlg. Dreifaltigkeit in Brest, wurde 1541 gegossen und "trägt", wie Gnirs in seiner mit einer zeichnerischen Darstellung und Fotografie illustrierten Beschreibung anmerkte, "in schönen glagolitischen Charakteren die Legende und Datierung" (Gnirs, 1917, 29. u. Abb. 26, 27). Die andere, ebenfalls auf das XVI. Jhdt. zurückgehende Glocke aus der Kirche des Hlg. Viktor auf dem Kalvarienberg von Castua (Kastav), "trägt oberhalb des Schlagkranzes die Evangelistennamen in erhabenen Buchstaben" in "Altslavischer Schrift in glagolitischen 3 cm hohen Charakteren", und zählt zu den wenigen Kirchenglocken, die nicht eingeschmolzen wurden (Gnirs, 1917, 84, Abb. 120).⁹

⁹ Gnirs zufolge wurde die Glocke der Gemeinde Castua wieder übergeben. Fučić, hingegen, führt die Glocke, für deren Entstehung er das Jahr 1679 angibt, als verschollen an (Fučić, 1982a, 210).

Bild 11: Glagolitische Inschrift am Türsturz der Frankapanfestung in Buccari (Bakar) in der Wiedergabe von Erzherzog Ludwig Salvator (Ludwig Salvator, 1871, 32).

Zum Unterschied von heute gehörte das Wissen um die Existenz des glagolitischen Schrifttum noch vor einem knappen Jahrhundert offenbar auch außerhalb denkmal-schützerischen, vor allem aber nichtslawischen bzw. nichtslawistischen Kreisen durch-aus zum geistigen Allgemeinut. Dies geht nichtzuletzt aus dem Werk des österreichi-schen Erzherzogs und Gelehrten *Ludwig Salvator* "Der Golf von Buccari und Porto Rê" (1871) hervor, in dem der Autor die glagolitische Inschrift am Türsturz des Seiteneinganges der mittelalterlichen Frankapanfestung in Buccari (Bakar) bereits wenige Jahre nach deren erster wissenschaftlichen Veröffentlichung durch *Ivan Kuku-ljević Sakcinski* ganz selbstverständlich in glagolitischen und lateinischen Lettern so-wie in deutscher Übersetzung wiedergibt (Ludwig Salvator, 1871, 32f.). Kukuljević Sakcinski' Publikation lag die Abschrift von *Jambresić* zugrunde (Kukuljević Sak-cinski, 1863, 235), die jedoch nicht mit der von Ludwig Salvator angeführten Lesart übereinstimmt. Ludwig Salvator verwendete nämlich eine vollständigere Version der Inschrift, die sich abgesehen von einem einzigen abweichenden Buchstaben exakt mit derselben Lesart deckt, die 4 Jahre später auch der Literat und Philologe *Adolf Tkalcević – Veber* in seiner Abhandlung über Bakar anführt (Tkalcević, 1875, 599).¹⁰

139

GLAGOLSKI SPOMENIKI NA AVSTRIJSKI OBALI V LUČI CESARSKO-KRALJEVE CENTRALNE KOMISIJE ZA KULTURO NA DUNAJU

Brigitta MADER

A-1050 Dunaj, Kriehubergasse 25/11

POVZETEK

Leta 1850 ustanovljena cesarsko-kraljeva Centralna komisija za raziskovanje in ohranjanje zgodovinskih in umetnostnih spomenikov (k.k. Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale) se je med drugim ukvarjala tudi z glagolskimi spomeniki.

Kljub tako imenovanemu "problemu glagolice" glede uporabe slovanskega jezika in glagolice v bogoslužju, katero so v slabi luči pojmovali kot izraz slovanskega nacionalizma proti habsburški monarhiji, je Centralna komisija zelo vestno razločevala politične zadeve od kulture in je zato zagovarjala ohranjanje glagolskih spomenikov.

Posebno pozornost je glagolskim spomenikom posvečal Anton Gnirs, ki je za Centralno komisijo delal od leta 1899 in ki si je leta 1912 pridobil naziv regijskega konservatorja za celotno Avstrijsko primorje. Poleg tega, da je Gnirs raziskoval glagolske grafite in epigrafe, katere je bilo vredno ohranjevati, izredno strokovno, je v svojem katalogu o zvonovih iz leta 1917 poročal tudi o glagolskih napisih na zvonovih (Brest, Kastav).

Poleg posegov s strani Centralne komisije, namenjenih ohranjanju in zaščiti samih glagolskih spomenikov (plošče v Baški in v Valunu, napisi v Cerovljah, Čepiću, Kastvu, Osorju in Predloki, kjer se je Centralna komisija za dešifriranje napisov posluževala celo pomoči priznanih slavistov, kot sta bila Vatroslav Jagić in Milan Rešetar), so zelo pomembni tudi tisti primeri, kjer so se glagolski spomeniki (običajno grafiti) ohranili na posreden način – preko restavratorskih del, ki so jih izvedli na cerkvah in freskah (Beram, Stare Milje, Žminj).

Z razliko od današnjih dni so pred dobrim stoletjem glagolico dokaj dobro poznali tudi v neslovanskih in neslavističnih krogih, kar je zelo nazorno prikazano v delu avstrijskega nadvojvode in strokovnjaka Ludwiga Salvatorja – *Der Golf von Buccari und Porto Rè* (1871). V tem delu avtor navaja glagolski napis, ki se nahaja nad stranskimi vrati srednjeveškega gradu Frankopanov v Bakarju, tako v glagolski kot v latinski pisavi ter dodaja tudi nemški prevod, in sicer le nekaj let po objavi prve znanstvene publikacije o istem napisu Ivana Kukuljevića-Sakcinskega (1863).

Ključne besede: glagolica, spomeniško varstvo, Avstrijsko Primorje

QUELLEN UND BIBLIOGRAFIE

- ABDA** - Archiv Bundesdenkmalamt Wien. Zentralkommission-Küstenland Denkmale, Topographische Akten 1883-1916.
- ÖStA. AVA. DMA. KÜ** - Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA). Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA) – Unterricht. Denkmalamt Küstenland (DMA. KÜ) 2, 9, 10, 11, 12, 20, 24, 27.
- HHStA. NL FF. MK FF** - Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien (HHStA). Nachlaß Franz Ferdinand (NL FF). Militärkanzlei Franz Ferdinand (MK FF), Kunst 1910-1912.
- AAMI** - Archiv des Archäologischen Museums in Pula (Arheološki muzej Istre Pula, AAMI) Material Zentralkommission, 27, 28.
- Fučić, B. (1982a)**: Glagoljski natpisi. Zagreb. Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Razred za filologiju i razred za likovne umjetnosti.
- Fučić, B. (1982b)**: Valunska ploča. Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju. Svezak, 7. Zagreb, Izdanje Hrvatskog Arheološkog Društva, 1-7.
- Gnirs, A. (1917)**: Alte und neue Kirchenglocken. Wien. Kunstverlag Schroll.
- Jagić, V. (1911)**: Glagoličeskoe pi's'mo. Enciklopedij slavjanskoj filologii, 3. S.-Petersburg, 51-262.
- Klodić, A. von Sabladovsky (1891)**: Slavisch Sprache und Literatur. Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Das Küstenland. Wien. Druck und Verlag der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 231-249.
- Kukuljević Sakcinski, I. (1863)**: Acta croatica. Listine hrvatske. Monumenta historica Slavorum meridionalium, I. Zagreb, 1-339.
- Ludwig Salvator, (1871)**: Der Golf von Buccari und Porto Rê. Prag, Mercy.
- Mader, B. (1988)**: Bemerkungen zu einer wenig bekannten glagolitischen Kritzelschrift in Muggia Vecchia. Österreichische Osthefte, Jg. 30. Wien, Österreichisches Ost- und Südosteuropainstitut, 212-218.
- Mader, B. (1993)**: Nuovi Graffiti glagolitici a Contovello e Muggia Vecchia presso Trieste. Atti e memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, XLI n.s. Trieste, 59-74.
- Mader, B. (2000)**: Die Sphinx vom Belvedere. Erzherzog Franz Ferdinand und die Denkmalpflege in Istrien – Sfinga z Belvederja. Nadvojvoda Franc Ferdinand in spomeniško varstvo v Istri. Knjižnica Annales Majora. Koper-Capodistria, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Znanstveni-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper – Pokrajinski muzej Koper.
- MZK (1890)**: Mitteilungen der k.k. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale, XVI. NF. Wien, K.k. Hof- und Staatsdruckerei- Kunstverlag Schroll.

- MZK (1902):** Mitteilungen der k.k. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale, I. III.F. Wien, K.k. Hof- und Staatsdruckerei- Kunstverlag Schroll.
- MZK (1903):** Mitteilungen der k.k. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale, II. III.F. Wien, K.k. Hof- und Staatsdruckerei- Kunstverlag Schroll.
- MZK (1911):** Mitteilungen der k.k. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale, X. III.F. Wien, K.k. Hof- und Staatsdruckerei- Kunstverlag Schroll.
- MZK (1912):** Mitteilungen der k.k. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale, XI. III.F. Wien, K.k. Hof- und Staatsdruckerei- Kunstverlag Schroll.
- MZK (1913):** Mitteilungen der k.k. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale, XII/2. III.F. Wien, K.k. Hof- und Staatsdruckerei- Kunstverlag Schroll.
- ÖBL (1988):** Österreichisches Biografisches Lexikon, IX. Wien.
- Premuda, V. (1912):** Još oble glagoljice na Kvarneru ili o valunskoj ploči. Vjesnik Staroslavenske Akademije. Krk, 70f.
- Righetti, J. (G.) (1902):** Spätgothische Denkmäler in Istrien. MZK, I. III.F., Spalte 195.
- Semetkowski, W. (1959):** Vergangenheit und Gegenwart der österreichischen Denkmalspflege. Zbornik za umetnostno zgodovino, n.l. V/VI. Ljubljana, Državna Založba Slovenije, 543-552.
- Tkalcević-Veber, A. (1875):** Bakar. Vijenac (Vienac), VII/37, 599.
- Vitezić, I. (1985):** Die römisch-katholische Kirche bei den Kroaten. In: Wandruszka, A., Urbanitsch, P. (Hrsg.): Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Bd. IV. Die Konfessionen. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 332-398.

LA RIFORMA DEL CLERO A CAPODISTRIA NEL CINQUECENTO

Giovanna PAOLIN

Università degli Studi di Trieste, Facoltà di Lettere e Filosofia, Dipartimento di Storia e Storia dell'Arte,
IT-Trieste 34123, Via Economo 4

SINTESI

È stata elaborata una prima analisi del lungo percorso di riforma che interessò il clero della diocesi di Capodistria durante tutto il Cinquecento. In particolare è stata utilizzata, relativamente al Cinquecento, la documentazione superstite dell'Archivio Vescovile di Capodistria, soprattutto gli atti riguardanti le visite, i sinodi e i molti processi, affiancando a questo materiale le testimonianze raccolte in una visita apostolica conservata presso l'Archivio Segreto Vaticano. Si è inteso così evidenziare il lento processo, i tentativi messi in atto dai vari vescovi con alterne fortune per ricondurre il clero all'osservanza di uno stile di vita idoneo, alla consapevolezza di dover ricoprire un ruolo forte nella vita religiosa e morale delle comunità. A partire dal primo sinodo fino agli ultimi documenti alle soglie del Seicento si assistette alla graduale affermazione della centralità episcopale e all'imporsi di un modello ecclesiastico uniforme, delineatosi definitivamente a partire dal concilio tridentino.

Parole chiave: amministrazione ecclesiastica, religiosi, diocesi di Capodistria, XVI secolo

THE 16th CENTURY CLERGY REFORMATION IN THE KOPER DIOCESE

ABSTRACT

A first analysis of the clergy reformation process that took place in the Koper's diocese over the XVI century has been elaborated. As regards the 1500, the existing documentation in the Episcopal Archives in Koper has been used, particularly the records concerning the visits, the synods and the numerous trials carried out. In addition to this, the evidences gathered in an episcopal visit, which is kept in the secret Vatican Archives, have also been exploited. All this was meant to illustrate the slow process and the attempts made, in or out of luck, by the different bishops to lead back the clergy to the compliance of a different style of life and to the awereness of their occupying an important role in the community religious and social life. From

the first synod to the last documents of the early 1600, a gradual affirmation of the episcopal importance can be observed, as well as the imposition of a uniform ecclesiastical model that took shape definitively beginning from the Trent Council.

Key words: ecclesiastical administration, religious, Koper's diocese, XVI century

Le diocesi istriane per la loro stessa collocazione geografica sono poste da sempre al crocevia tra culture e zone d'influenza politica diverse. Diversità che oggi leggiamo spesso in modo deformato dalle vicende a noi più prossime, rischiando di non comprendere il contesto di allora. I due mondi culturali e politici, tedesco e italico, si confrontavano in queste zone, che vivevano una situazione non facile anche dal punto di vista economico. Politicamente l'Impero e Venezia si contrapponevano con durezza, ma ambedue dovevano guardarsi, per quanto in modo diverso, dal pericolo sempre incombente dell'espansionismo turco (Ivetic, 1999). Venezia aveva grande interesse per i boschi e per le braccia che potevano giungere dalle regioni interne sottoposte agli Asburgo, mentre l'Impero guardava con fastidio al controllo dei traffici marittimi e ai confini sempre contesi della Serenissima.

Questo difficile contesto aveva ovviamente portato delle conseguenze nella gestione delle diocesi. Ad esempio lo stesso vescovo di Trieste, il cui territorio diocesano era in parte sotto il dominio veneziano, non riusciva nel Cinquecento a controllare una larga zona della sua diocesi¹ e a stento poteva operare pastoralmente nella cittadina costiera di Muggia, centro peraltro che sembrava mantenere buoni rapporti sia con Capodistria sia con la città giuliana, per ovvie convenienze e contiguità economiche e politiche. Poteva così accadere che personaggi di dubbi costumi e moralità, o che comunque si trovassero in difficoltà con il proprio ordinario diocesano, potessero facilmente passare da una giurisdizione all'altra, come avvenne nel caso di pre Martino Dragolobich (BST, ADC, b. 10, cc. 96r-159v). Egli dal suo beneficio di Lonchis, probabilmente preoccupato per un possibile intervento del suo vescovo, si era rifugiato a Trieste, dove però venne raggiunto nell'ottobre del 1558 da chi lo accusava di essere un prete scandaloso e seminatore di odio e di disordine, nonché di aver coperto le responsabilità del figlio sospettato di omicidio. Francesco Dell'Acqua, vicario del vescovo Betta, ottenne quasi subito dal podestà di Capodistria l'autorizzazione a procedere contro Martino e poté ricevere le testimonianze raccolte al paese dallo zupano. Ma il Dragolobich ricorse alla curia patriarcale udinese contestando l'autorità del vicario triestino, grazie al sospetto da cui era circondata quella

1 Anche per le ordinazioni nella parte veneta della diocesi di Trieste si evitava di accedere alla sede di propria competenza e ci si rivolgeva piuttosto al vescovo di Capodistria, dotandosi al caso di lettere dimissoriali rilasciate dalla sede giuliana. Cfr. per un esempio le ordinazioni tenute dallo Stella (BST, ADC, b. 8, cc. 62 r-v ss.).

diocesi e ai cattivi rapporti intercorrenti tra il patriarca e l'arciduca. Il vicario patriarcale Maracco ordinò infatti di sospendere il procedimento e di inviare tutto a Udine, salvo poi cambiare idea dopo aver letto l'intera documentazione, rimettendo la causa alla sede triestina e riservandosi di intervenire nella sola eventualità di un appello. Fu così formulata la sentenza di condanna, ma subito dopo Martino, recatosi a Roma, riuscì a ottenere un breve apostolico che rimetteva ogni cosa alla sede di Capodistria, cui si dovettero spedire tutti gli atti. Il prete si lamentò di essere odiato dal vicario tergestino, ma soprattutto lo accusò di non avere autentica autorità vicaria. La tesi venne accettata dal tribunale giustinopolitano e l'intero processo annullato, ma egli pretese troppo e due anni dopo, questa volta alla presenza del vescovo Tommaso Stella, chiese la piena assoluzione, venendo invece cacciato dal beneficio ed esiliato da quel territorio. Ancora l'anno successivo si dovette intervenire contro di lui che aveva celebrato e confessato nonostante l'interdizione, dove egli nuovamente oppose di essersi appellato al patriarca e di aver ritenuto che questo avesse sospeso ogni provvedimento. Di fatto il Dragolobich ebbe in parte soddisfazione, perché il vicario di Capodistria scelse di concedergli un permesso temporaneo per celebrare nonostante l'interdizione comminatagli (BST, ADC, b. 10, cc. 1r-31v, 42r-83v, 462r-464v). Questo ora descritto è certamente un caso estremo e non rappresenta ovviamente la quotidiana normalità della diocesi, ma descrive in modo esemplare le tante difficoltà che l'intersecarsi delle giurisdizioni poteva generare ostacolando l'azione di chi avesse voluto provare a introdurre una seppur cauta riforma dei costumi del clero locale.

Del resto era molto difficile imporre un nuovo stile di vita mutando una cultura profondamente radicata; a Capodistria come altrove i sacerdoti avevano una formazione culturale e religiosa non sempre all'altezza del loro compito, né si poteva ovviare con i soli esami per gli ordinandi, stante la cronica carenza di candidati adatti e la consuetudine che mal tollerava ogni intervento improntato a maggiore severità. Il conferimento dei benefici e delle cure d'anime sfuggiva tradizionalmente al controllo ecclesiastico e difficilmente era rispettato l'obbligo della residenza, mentre era consueta, come ovunque, la presenza di donne al fianco dei sacerdoti, problema questo ben noto all'autorità ecclesiastica e difficilissimo da risolvere. Trattandosi di sacerdoti poco preparati e non sempre motivati a seguire una difficile condizione di vita, era umanamente comprensibile che ricercassero un appoggio, una compagna di vita, situazione del resto che, se vissuta con misura e discrezione, non era malvista spesso dalle stesse comunità, che preferivano contare su sacerdoti di vita regolata e alieni da pericolose tentazioni, piuttosto che su celibi, fonti di dubbi, di chiacchiere, di potenziali disordini.

Nelle diocesi meno dotate, come quelle istriane, e nelle pievi rurali tutto questo chiaramente si complicava come sempre a causa della povertà delle chiese e del vivere in generale. Una complicazione ulteriore, nell'Istria come a Gorizia e Trieste,

era costituita dal problema della lingua, che rendeva spesso più difficile sostituire i preti inadatti e controllarli. La popolazione, in particolare nel contado a prevalenza slava, specie per le confessioni, preferiva i preti che sapevano lo sloveno o il croato, ma tutto il clero, ovviamente anche quello slavo, più preparato, tendeva naturalmente a sfuggire le cure povere e marginali, dove potevano più facilmente restare quelli di minori capacità culturali e religiose. Non essendoci ancora una via preferenziale di preparazione per il clero italo-sloveno, come si potrà avere ai tempi del Naldini (Naldini, 1700), ogni tentativo vescovile di riforma del clero doveva quindi scontrarsi con difficoltà quasi insormontabili, anche se agli inizi del Cinquecento la necessità di un profondo cambiamento era vista come qualcosa che ormai era ineludibile.

Nel corso del XVI secolo nella diocesi di Capodistria (Jadin, 1912) da parte dei vescovi a più riprese si pose mano alla riforma del clero, *in primis* di quello secolare diocesano. In questa sede mi limiterò a dare un rapido conto di alcune tappe significative di questo non facile e lungo processo.

Già nel 1505, quasi appena arrivato in diocesi, il vescovo Bartolomeo Assonica² manifestò un particolare impegno nel rinnovamento pastorale indicendo un sinodo diocesano (BST, ADC, b. 6, cc. 36r-71v), aprendo il quale il primo dicembre di quell'anno egli volle ricordare l'invito della Chiesa a riunire annualmente questi consessi "quibus omissis vel intermissis speciosa Christi sponsa turpatur deformaturque" al punto che "nigrescit tenebris obvoluta". Egli volle quindi contrapporsi a questo clima di degrado e resuscitare, in linea con il rinnovarsi della sensibilità religiosa del periodo, un uso di cui non era riuscito a trovare traccia a Capodistria. Questo documento ci dà testimonianza di quali fossero le priorità nella diocesi agli occhi dell'ordinario e riflette in qualche modo alcuni tra i molti problemi che potevano essere stati rilevati durante il pur breve periodo di governo pastorale. L'indizione dell'assise conciliare diocesana è naturalmente un segno ricco di significato, considerando soprattutto il fatto che i vescovi in questi anni non erano ancora strettamente obbligati a convocarla, come avverrà dopo il concilio di Trento. Il sinodo era sempre stato un momento molto importante nella vita delle diocesi, un atto gestionale e normativo che riaffermava la centralità episcopale, esaltava il clero come corpo organicamente costituito e si proponeva di disciplinare sotto alcuni aspetti la vita religiosa del territorio di competenza. L'efficacia reale della normativa sinodale era però pesantemente limitata e le disposizioni restavano assai facilmente disattese nella gestione pratica delle diocesi, in quanto tutto il tessuto di controllo della gestione pastorale era gravemente compromesso dalla scarsa residenza in sede dei vescovi, a Capodistria come altrove, e dallo stato generale dei benefici curati.

Nel sinodo del 1505 l'Assonica pose tra le prime disposizioni quella che obbli-

2 Bartolomeo Assonica, o De Asonia, domenicano bergamasco, fu vescovo dal 1503 al 1529 (Eubel, 1923, 216).

gava a tenere tale assise ogni anno a dimostrazione della sua volontà di dare nuovo vigore al corpo ecclesiale. Molta attenzione fu dedicata ovviamente alle questioni relative ai beni ecclesiastici, ma accanto a queste pur rilevanti problematiche vennero affrontati argomenti pastorali di ampio respiro. Un particolare rilievo venne riservato al momento della confessione, sia quella auricolare sia quella domenicale pubblica, richiamando tutti al rispetto di questo sacramento. Da questo passo si evince come i fedeli, pur frequentando le chiese ed partecipando all'eucarestia, non accettassero facilmente quest'obbligo di raccontare le proprie mancanze, i propri problemi, di farsi anche giudicare, da un clero che in tanta parte ancora non era affatto all'altezza del compito affidatogli. Per rispondere a questa situazione, accanto a varie disposizioni tese a ridare il dovuto decoro alle celebrazioni liturgiche, fu ribadito l'obbligo per i sacerdoti di portare la tonsura ed un abito confacente, di non entrare in cura d'anime, né di confessare e predicare, senza l'autorizzazione del proprio ordinario diocesano; il concubinato in genere veniva ovviamente riprovato e le donne dovevano restare lontane dai sacerdoti, sui costumi dei quali apre uno squarcio la disposizione che imponeva ai figli dei chierici *in sacris* di non servire nelle messe celebrate dai propri padri. Ribadì inoltre l'obbligo della clausura per i monasteri femminili, interdicondone la visita senza l'autorizzazione vescovile. Pur dando ampio risalto, come ho detto, ai problemi legati ad una più oculata gestione del patrimonio ecclesiastico, l'Assonica in quest'occasione volle sottolineare però con particolare forza il ruolo essenziale del clero, la sua dignità nel trattare le cose sacre e la necessità di un controllo sul matrimonio da parte ecclesiastica, con l'obbligo anche di annotare i battezzati e i padrini. Significativo è uno degli ultimi capitoli dedicato ai sacerdoti in cura d'anime redatto in forma di ammonizione fraterna, quasi una breve summa catechetica del buon curato.

Caput LVIII.- De officio sacerdotum maxime curam habentium

Quia vos venerabiles fratres sacerdotes cooperatores nostri ordinis estis, nos quidem quamvis indigni locum Aron tenentis vos autem locum Eleazar et Itamar, nos vice apostolorum fungimur, vos ad formam septuaginta discipulorum estis, nos pastores domini summus, vos pastores animarum vobis commissarum, nos de vobis rationem reddituri summus summo pastori domino nostro Iesu Christo, vos de plebibus vobis comendatis. Et adeo charissimi videre periculum vestrum, admonemus itaque et obsecramus fraternitates vestras ut que vobis suggerimus memorie comendatis et opere exercere studeatis. Imprimis admonemus ut vita et conversatio vestra irreprehensibilis sit solita, ut domus sit iuxta ecclesiam, ut in domo vestra feminas suspectas non habeatis, cursum officii vestri devote dicite, missarum celebrationem religiose peragite, corpus et sanguinem dominicum cum timore et reverentia sumite, vasa sacra, corporalia// et purificatoria manibus propriis abluite, nullus missam celebret nisi ieiunus et lotis manibus et calciatus, nullus celebret extra locum consecratum et nisi super

altari consecrato, nullus celebret sine amictu, alba, cingulo, stolla, manipulo et casula benedictis et hec vestimenta nitida sint et ad usus alios concurrere non possint. Nullus sine pane azimo, vino et aqua sacrificium offerre presumat, nullus sine missali, sine cereo, lumina vel olei celebret. Nullus sine calice aureo vel argenteo sacrificet. Corporalia, palla ceteraque altaris liteamina munda sint. Altare sit tribus mundis mantilibus coopertum unusquisque habeat locum in ecclesia ubi aqua in qua lota fuerint effundatur. Nullus armatus vel ense accintus vel cum calcaribus celebret. Calicem et oblata recta cruce signata non ferculo³ et varicatione digitorum ut plerisque faciunt. Omnis praesbiter clericum habeat qui ad missam respondeat. Infirmos visitate et eos reconciliate et iuxta apostolum oleo sancto inungite et propria manu communicate. Nullus praesumat tradere eucharistiam laico aut femine deferendam infirmo. Nullus pro baptizandis vel infirmis reconciliandis, comunicandis et inungendis aut mortuis sepeliendis praemium vel munus // exigit.⁴ Videte ne per negligentiam vestram infantes sine baptismo, infirmi sine sacramentis pererent. Nullus vestrum ebriosus sit vel litigiosus, nullus arma ferat in seditione, nullus canum vel avium iocis inserviat, nullus in tabernis sine neccessitate bibat, nullus alearum ludo se oblectet, unusquisque diebus festis quantum sapit evangelium predicet, curam pauperum, peregrinorum et orphanorum habete et hospitales estote. Diebus dominicis ante missam aquam benedictam facite et ipsa populum aspergite. Nullus sacra vasa, vestimenta sacerdotalia et alia ecclesiastica vendere vel oppugnare audeat. Nullus parochialis sacerdos parochianum alterius nisi in itinere⁵ diebus dominicis ad missam recipiat. Nullus in alterius parochia missam celebret absque proprii sacerdotis voluntate. Nullus decimam ad alium pertinentem accipiat. Unusquisque parochialis sacerdos fontes lapideos baptismales habeat. Parochianis vestris symbolum et orationem dominicam insinuate. Diebus dominicis ieiunia et festa de precepto ecclesiae observanda et nuptiarum prohibitiones annunciate. Feria quarta cinerum plebem ad confessionem invitate et in paschatis festo omnes in etate discretionis positos ad communicandum // cogite, omnes qui non fuerunt confessi vel communicaverunt nobis renunciate. Cantum et choreas in atrio ecclesiae iuri prohibete. Carmina diabolica super mortuis, ut vulgus facere solet, vetate. Cum excommunicatis communitatem nolite nec praesentibus illis celebrare. Opiliones, bubulos ceterosque pastores ad missam saltem diebus dominicis venire facite. Patrini filiis suis dominicam orationem et symbolum insinuent. Curate chrisma, eucharistiam aliaque sacramenta ecclesiastica sub sera custodite. Unusquisque vestrum expositionem symboli et dominicae orationis iuxta traditionis patrum penes se habeat et eas pleniter intelligat et inde, si novit, populum sibi commissum sedulo instruat. Orationes missarum et canonem bene intelligat, epistolam et evangelium bene legat et saltem ad litteram manifestet, exorcismos et orationes faciendas ad fontem conferendum et reliquas preces super masculum et feminam singulariter et pluraliter proferat. Casus penitentiales noscat, formam absolutionis teneat, computum lunae, idest epatas,

3 Aggiunto a commento in sopralinea circulo.

4 Aggiunta posteriore di dubbia lettura al margine nisi quoties aliter promissum equo itur.

5 Nel testo itinere.

concurentes regulares, terminum paschalem⁶ intelligere conemini. Volumus autem fratres charissimi ut que nunc auctoritate canonica percepistis quantum humana patitur infirmitas bonis studeatis operibus adimplere.

Il testo dei decreti sinodali sarebbe dovuto essere conservato nelle sacrestie dei duomi di Capodistria e Pirano, con l'intento di renderli costantemente presenti ai rispettivi capitoli e dare a essi maggiore visibilità e solennità. È difficile dire se il sinodo riuscì ad incidere in qualche modo nella vita del clero della diocesi capodistriana. Di fatto, la scarsa continuità dell'azione vescovile, la saltuaria residenza in sede, dovettero ridurre a ben poco l'incidenza pratica di questa prima dichiarazione di intenti. La documentazione per gli anni successivi è molto carente e riprende solo a partire dal 1528, con l'Assonica nuovamente presente in diocesi e ormai alla fine della sua vita, quando ricompaiono tra l'altro alcune denunce contro dei preti violenti e altre cause che mostrano un panorama di vita in diocesi scarsamente mutato (BST, ADC, b. 6, cc. 85 ss.).

Anche negli anni trenta del Cinquecento il vescovo Defendi, o Defendente, Valvassori,⁷ quasi alla fine del suo periodo di governo, decise di intraprendere una più decisa azione di riforma in diocesi e condusse una visita pastorale al fine soprattutto di stabilire un più efficace controllo sul clero, combattendo gli abusi più radicati e ribadendo la centralità del suo ruolo troppo spesso dimenticata e disattesa, iniziando tra l'altro un aspro confronto, che proseguirà con i suoi successori, contro la dura resistenza del capitolo di Pirano (BST, ADC, b.7, cc. 1r-30r). In anni molto difficili per la Chiesa, tormentati e ricchi di attese conciliari, il vescovo si sentì in dovere di attivarsi per correggere gli abusi presenti in diocesi. A fronte, ad esempio, dei molti problemi causati da insediamenti di sacerdoti senza alcun controllo e senza i permessi vescovili, egli chiese a tutti di presentarsi in vescovato per provare la promozione agli ordini e il proprio diritto alla cura d'anime ed emanò anche un decreto che riprovava con durezza la generalizzata diffusione in diocesi dell'uso del concubinato e lo scarso ricorso alla confessione, ritornando quindi su questi punti già toccati con forza dal suo predecessore. Per il matrimonio infatti, vive che la Chiesa aveva ormai codificato come sacramento e che tendeva a portare sempre più sotto il controllo ecclesiastico, esisteva una lunga tradizione non solo tra il popolo più semplice, che marginalizzava la funzione del sacerdote. Il ruolo poi della confessione, che verrà enfatizzata e controllata in misura crescente nel corso del Cinquecento, in funzione devozionale e di controllo antieretico, risentiva probabilmente sia della generale scarsa preparazione catechistica sia della diffidenza nei confronti di un clero al quale poteva non essere troppo piacevole e sicuro confidare i propri segreti, un

⁶ *Nel testo posthalem.*

⁷ Anch'egli bergamasco, fu vescovo giustinopolitano dal 1529 al 1536 (Eubel, 1923, 216).

clero per giunta cui non veniva riconosciuto pienamente un ruolo di guida paterna delle comunità, un clero che si poneva piuttosto come un delegato incaricato di espletare delle funzioni di utilità generale.

Ai canonici di Pirano in lotta contro il pievano egli ricordò il dovere di amarsi, minacciando il ricorso a sanzioni, supportando le lamentele della popolazione locale. Rivendicò il proprio ruolo di giudice superiore, a fronte di un clero assai poco disposto a concedergli ascolto e obbedienza. Dopo un lungo silenzio istituzionale era impresa davvero ardua il voler dare alla figura del vescovo una piena centralità decisionale. Egli volle sottolineare il suo diritto di governo su tutto il sistema delle investiture feudali, delle collazioni di benefici e dei conferimenti dei diritti alla cura d'anime, ottenendo anche un primo, seppur limitato, successo nell'affluire in curia di parecchi sacerdoti preoccupati di salvaguardare la propria posizione e di rendere omaggio al presule.

Il Valvassori sembrò curare con maggiore attenzione anche le ordinazioni sacerdotali, dove troviamo testimoniata l'assistenza come canonico di quello che diverrà in seguito un importante attore della riforma pastorale in diocesi, vale a dire Gerolamo Brathi, o Brazzi. Se nella visita del 1534 il vescovo aveva appuntato il suo interesse soprattutto sul clero, in un documento dell'anno successivo troviamo una più vasta gamma di ordini. Si trattava infatti di un atto rivolto alla globalità della diocesi, quindi teso più a reprimere quanti potessero tra i laici attentare ai diritti della Chiesa che a dettare regole ai sacerdoti, pur comprendendo anche alcune norme rivolte a essi (BST, ADC, b.7, cc. 30v-32r). In una ventina di punti egli definiva come meritevoli di scomunica dei comportamenti che andavano dall'usura, particolarmente riprovata, alla magia, ad abusi in materia matrimoniale, a comportamenti considerati immorali, al commercio con il turco di merci importanti come ferro, legname e armi. Per i sacerdoti in particolare li si invitava a non abusare dei sacramenti utilizzandoli per scopi diversi, ovvero per usi magici, e si manifestava la volontà di controllare anche le assegnazioni di cura d'anime di cui godevano i chierici appartenenti a ordini religiosi. Con particolare forza infine veniva richiamato l'obbligo per ogni curato di cacciare di chiesa chi non si fosse confessato e comunicato entro l'ottava di Pasqua, rifiutandosi anche di seppellirlo in luogo consacrato, pena ugualmente prevista per i colpevoli del reato di usura.

Nel maggio 1535 egli inoltre riprese la visita non completata nell'anno precedente e i documenti superstiti ci rimandano ancor meglio in quest'occasione il suo stile di lavoro (BST, ADC, b. 7, cc. 34r ss.). Egli visitò personalmente, a partire da Villa Decani a Costabona e dintorni, curando in ogni chiesa la solennità del rituale liturgico, onorando per prima cosa l'eucarestia, visitando il cimitero e tenendo un sermone al popolo, nel quale ricordava i principi del vivere cristiano e invitava ognuno dei fedeli a denunciare i difetti dei sacerdoti. Si preoccupava naturalmente di controllare lo stato dei conti di ogni luogo pio, minacciando di scomunica i debitori impenitenti.

Così pure cercò di provvedere ad alcuni riordini delle pievi mediante sostituzioni e regolarizzazioni, anche a prezzo di intaccare i diritti del capitolo di Capodistria e di alienarsi l'appoggio dei canonici del capoluogo, mentre già ferveva lo scontro con il pievano, pre Bernardino de Preto, ed il capitolo di Pirano.

Questa nuova politica vescovile, che con molta decisione faceva appello a tutta la diocesi per incamminarsi sulla strada del rinnovamento, poteva cozzare, come fece, contro la resistenza di chi tra il clero non accettava di perdere antichi privilegi e comode consuetudini, oppure non capiva assolutamente quanto di nuovo veniva proposto; ma sembrò avere un'eco particolare proprio quell'invito, sopra citato, ripetuto di luogo in luogo ai laici a denunciare le mancanze dei chierici. A partire dal 1534 la documentazione sopravvissuta ci testimonia l'interesse suscitato dalla presa di posizione del Valvassori, diversi furono i processi contro sacerdoti, tenuti alla presenza di un vescovo divenuto molto presente in sede, e parecchie tra le denunce furono quelle presentate direttamente dalle varie comunità. I rappresentanti di alcuni paesi, sentendosi ovviamente tutelati dalla curia, osarono comparire per chiedere l'allontanamento di sacerdoti accusati di violenza, di comportamenti disordinati o anche di incapacità e di trascuratezza.

Benché manchino i documenti relativi a gran parte del suo periodo di governo, dalle testimonianze sopravvissute relative ai suoi ultimi anni risalta con sufficiente chiarezza che egli solo allora, forse spinto dal mutato clima generale nella Chiesa, aveva preso in mano le redini del governo della diocesi e con quello che appare un autentico mutamento di indirizzo si era fatto più presente e più impegnato anche sul fronte dell'impegno pastorale. La lunga trascuratezza aveva gravemente compromesso tutta la compagine del clero diocesano, tanto da far scegliere all'ordinario una strada tanto amara quanto quella di chiedere pubblicamente di luogo in luogo ai laici di denunciare le manchevolezze dei chierici. Ogni visita pastorale per sua stessa natura aveva all'interno un simile meccanismo di controllo, in quanto si doveva investigare sulla situazione di ciascuna chiesa e di regola si dovevano interrogare anche i rappresentanti delle comunità, però l'invito esplicito e pubblico alla denuncia sembra nascere qui piuttosto dalla necessità di proporsi con un ruolo di padre e protettore e di intimorire i sacerdoti più restii a piegarsi alla sua autorità.

Il Valvassori nelle sue ordinazioni generali o particolari mai accennò alla minaccia costituita dalla diffusione dell'eresia, dalla lettura di libri pericolosi,⁸ anche se fu proprio lui, il primo dicembre 1534 (BST, ADC, b. 7, c. 91r) ad aprire per fama un processo contro Francesco Goina di Pirano, amico del notaio piranese Cavazza, sospetto anch'egli di essere luterano. Il procedimento conservato si interrompe durante la fase informativa, forse non a caso, dopo la testimonianza a favore dell'imputato del nobile locale Giovan Battista De Castro. Di fatto, il problema di riforma interna delle

8 Per un breve quadro generale mi limito a rimandare a Cavazza, 1980-81; 1991; Miculian, 1983-84.

diocesi, che già era fortemente auspicato dalle migliori forze interne della Chiesa, era divenuto impellente proprio a fronte del pericolo costituito dal diffondersi della Riforma, che conobbe una certa fortuna anche in questi territori posti al confine tra il mondo tedesco, slavo e italiano, nodo di comunicazione e di scambio. Il caso soprattutto del Vergerio fu di straordinaria importanza per tutti questi luoghi, evidenziando tensioni, speranze e contraddizioni ad ogni livello. Fu rilevante l'influenza esercitata sulla diocesi da un simile personaggio, dotato di una notevole preparazione culturale e religiosa ed esperto di un ben più vasto mondo.⁹ La repressione successiva al processo a suo carico, al di là dei procedimenti intentati, fu un lungo percorso di recupero e di normalizzazione pastorale, sulla spinta anche di quanto ormai era richiesto agli ordinari diocesani dal crescente controllo romano. Dopo la conclusione del Concilio le maglie del controllo vescovile dovettero farsi sempre più strette, il clero fu via via richiamato all'obbligo di uniformarsi a dei modelli non nuovi ma fino ad allora scarsamente praticati, mentre dal canto loro i laici furono costretti a restringere il proprio livello di intervento nella vita religiosa delle comunità, ad accettare il puntuale controllo degli ecclesiastici anche sugli aspetti più minuti, intimi della vita di ogni giorno.

Non fu forse di poco peso nell'evoluzione di questo percorso il fatto che, accanto all'importante presenza francescana, e proprio ai frati di questa famiglia mendicante toccherà l'incarico di inquisitore in questi territori, la diocesi fosse fortemente legata all'ordine domenicano.¹⁰ La stessa carica episcopale poté essere più volte un loro appannaggio e il convento a Capodistria in una più tarda testimonianza triestina verrà additato come un esempio, come un centro di fede e di cultura (Paolin, 1991). La forza di questa famiglia religiosa, impegnata più di ogni altra sul fronte della lotta contro l'eresia e particolarmente vicina al governo centrale della Chiesa, poté chiaramente esercitare un'importante influenza su questa diocesi così esposta.

I processi a carico di sacerdoti che ci sono pervenuti nelle non molte carte sopravvissute ci permettono di analizzare in qualche maniera il progressivo alzarsi negli anni del livello di controllo da parte dell'autorità vescovile sul clero diocesano e le tante difficoltà incontrate. Problematiche che coinvolsero ovviamente anche il clero sloveno, il controllo del quale poneva al vescovo ulteriori difficoltà, legate prima di tutto al suo radicarsi prevalentemente nelle zone rurali, in un tessuto povero che poco poteva attirare nelle cure d'anime elementi dotati di una buona preparazione

9 Purtroppo la documentazione della curia vescovile per quegli anni è andata perduta e questo rende più difficile la valutazione del suo operato. Per il Vergerio mi limito qui a rimandare a Darovec, 1999; Rozzo, 2000.

10 Sul convento capodistriano dei predicatori si può vedere Alisi, 1937. Per alcune notazioni sull'ordine cfr. Paolin, 1999; 2001. Si vedano inoltre Bosi, 1997; Hinnebusch, 1992; Jedin, 1973-82; Tacchi-Venturi, 1950; Taurisano, 1946; Walz, 1961.

Foto 1: Il vescovo riformatore Pier Paolo Vergerio il Giovane (1536-1549)
(Museo regionale di Capodistria).

Sl. 1: Koprski protestantski škof Peter Pavel Vergerij ml. (1536-1549)
(Pokrajinski muzej Koper).

culturale, stimolati piuttosto a ricercare mete più ricche e prestigiose, benefici meglio dotati. Forse anche per queste ragioni i processi a carico del clero a noi pervenuti riguardano in larga parte esponenti di questa componente del personale ecclesiastico, anche se molto va ancora approfondito. Il Vergerio del resto aveva ben conosciuto questi problemi e aveva valutato a fondo l'importanza di una pastorale condotta nel volgare del popolo, di una liturgia comprensibile. Proprio la normalizzazione liturgica sarà per contro uno dei non facili obiettivi imposti con forza a ogni vescovo dopo il concilio di Trento.

Un ruolo importante in questa direzione sarà svolto a metà del Cinquecento da Tommaso Stella (Paolin, 1999),¹¹ successore del Vergerio e suo nemico, vescovo di grande ascendente ma anche inviso a tanti in diocesi, al punto da raccogliere contro di sé accuse e diffamazioni e da vedere assalita e devastata dal popolo la sua dimora all'indomani della morte. L'11 novembre 1565 infatti fu registrata la dichiarazione di sede vacante e la delibera con cui venne designato, con un segno di forte continuità, come vicario generale Gerolamo Brazzi, un canonico da sempre impegnato in diocesi *con grande convinzione a fianco od in sostituzione dello Stella*. Immediatamente dopo aver accettato, il vicario dichiarò di essere profondamente sconvolto, in quanto nel giorno precedente il vescovato era stato assalito e depredato, come nemmeno turchi infedeli o "perversi" eretici avrebbero fatto, e ordinò quindi che tutto fosse restituito (BST, ADC, b. 11, c. 327r).

Lo Stella, che in città qualcuno nel 1560 andava dicendo di voler buttare in un pozzo se avesse continuato a infastidire il popolo (BST, ADC, b. 8, c. 353r), era stato denunciato al Sant'Ufficio e aveva dovuto affrontare due processi, che ne avevano messo grandemente in pericolo la credibilità come pastore. Essendo correlata gran parte della vicenda alla resistenza opposta dal capitolo capodistriano ai mutamenti imposti dal vescovo, allo scopo probabilmente di ripristinare il ruolo episcopale e di sanare un conflitto pericoloso, il 20 novembre 1559, lo Stella scelse di riunire in cattedrale tutti i canonici (BST, ADC, b. 8, c. 178r) e si dimostrò molto incisivo e determinato: protestò la sua innocenza, lamentò la situazione in cui era stato posto e chiese, non vendetta, ma giustizia, promettendo che, ove i colpevoli della calunnia si fossero pentiti, nulla sarebbe rimasto annotato nella cancelleria.

È facile supporre che il suo appello fosse legato all'impellente necessità di chiudere quella vicenda e di far tacere i suoi oppositori in vista di un suo ritorno nel consesso tridentino. Prima di affrontare il secondo processo, che lo liberò da ogni pendenza, egli riuscì infatti a premere sui suoi nemici personali che accettarono di chiudere la partita, riconoscendo probabilmente di aver perduto il confronto. La vicenda sembrò segnare quindi un importante passo verso l'accettazione del ruolo

11 Anch'egli domenicano, teologo e predicatore di fama, vescovo dal 1549 ai primi giorni del 1566 (Eubel, 1923, 216). Vedi anche alcune note su di lui in Bonora, 1998.

centrale del vescovo a fronte di ogni istanza di autonomia chiericale. Il 21 dicembre 1559 si giunse alla completa riconciliazione tra le parti, ma i quattro chierici, Francesco a Brachia, Francesco Fortunio, Battista Brazzi e Alvise Manzo, dovettero fare una sorta di abiura semipubblica e i loro nomi vennero registrati, ed a fronte di questa sorta di resa fu loro comminata una pena molto leggera. Tutto sembrò chiudersi ed il nuovo processo del 1560 poté muoversi in un quadro di equilibri cittadini ormai ben delineati (BST, ADC, b. 8, cc. 187v-189v).¹² Questa vicenda, già analizzata in dettaglio in altra sede (Paolin, 1999), è particolarmente significativa perché segnala un momento estremamente delicato nell'evoluzione interna della diocesi. I processi seguiti all'arrivo del Vergerio nel 1558 avevano accelerato una serie di cambiamenti già delineati ma che procedevano con tempi e modi diversi. Il vescovo stava operando fin dagli inizi del suo periodo di governo per riformare la vita di tutta la diocesi e del suo clero in particolare, ma, impastato anch'egli da moduli di vita consuetudinari e preoccupato di non scatenare conflitti pericolosi, aveva adottato uno stile pastorale fortemente improntato a gradualità, in linea forse con un suo atteggiamento di relativa apertura alle nuove istanze conciliari e ad una sua professata simpatia per il cardinale Morone come possibile futuro pontefice.¹³

Oltre a lottare contro la resistenza oppostagli dai capitoli cittadini, in particolare quelli di Capodistria e Pirano, lo Stella, con particolare decisione e durezza dopo lo scontro conclusosi nel 1559, aveva messo mano con rinnovato vigore all'opera già iniziata all'epoca del Valvassori per mettere fine alla diffusione del concubinato, ed ancor più aveva contrastato duramente la diffusione di comportamenti violenti e di costumi considerati devianti, sia tra i laici sia tra il clero, attirandosi ovviamente l'odio di molti.¹⁴

Molto significativo per illustrare la situazione che ancora viveva in diocesi mi sembra il caso del prete di Salvore, pre Domenico da Momiano, che ancora nel 1565, accusato di avere la concubina e un figlio, ammise il tutto, ma soggiunse di aver preso per una burla chi gli diceva che il Concilio aveva proibito le donne dei preti (BST, ADC, b. 10, cc. 317r-333r). Aggiungendo poi che gran parte delle accuse mossegli erano vere e che tra l'altro rispondeva a verità che non aveva voluto visitare un

12 L'atto venne registrato dopo alcuni documenti del 23 dicembre, facendo quasi pensare che in un secondo momento lo Stella, nonostante la sua promessa, avesse pensato bene di far inserire comunque nei registri di curia l'atto di sottomissione dei canonici ribelli, forse a tutela per il futuro.

13 Il cancelliere vescovile annotò una sorta di scommessa fatta dallo Stella sul nome del nuovo papa e le lodi espresse nei confronti di quel personaggio (BST, ADC, b. 8, c. 181r-v). Dall'analisi della documentazione relativa alle vicende occorsegli a Capodistria si può ricavare infatti un quadro della sua personalità alquanto diverso, più sfumato e articolato, rispetto a quanto emerge dalle sue lettere e dalle sue prese di posizione nella lotta antiereticale risalenti al periodo trascorso come predicatore (cfr. Bonora, 1998, v.s.i.).

14 Sui processi esperiti e sugli altri atti relativi a questa problematica una sufficiente testimonianza documentaria è raccolta in BST, ADC, b. 10.

friulano che si rifiutava di pagarlo per gli uffici, mostrando di vedersi alla pari con ogni altro faticatore, cui era dovuta la mercede per il proprio operare. Moltissime erano le accuse a suo carico, bestemmia, violento, trafficante e trascurato, ma egli si difendeva comunque ricordando di essere ben accetto dalla gente per la sua conoscenza dello slavo, sottolineando così di conoscere bene le difficoltà in cui si dibattevano le diocesi per reperire sacerdoti preparati secondo le nuove direttive, per giunta in grado di svolgere una pastorale nelle lingue locali. Il vescovo non mostrò di apprezzare però questa sua ultima qualità al punto da liberarlo da tanti gravi addebiti, anzi, sembrò sceglierlo per dare un esempio a tutti, in quanto lo condannò duramente alla galera e al bando.

Lo Stella seguì con vera cura pastorale le ordinazioni del nuovo clero e si dedicò moltissimo alla predicazione, per la quale era sempre stato ben conosciuto e apprezzato, come strumento di educazione permanente anche dei sacerdoti. Fece un sinodo (BST, ADC, b. 8, c. 40r) verso la fine del suo mandato, di cui quasi nulla è rimasto nella documentazione, e seguì sempre con grande attenzione, non solo per reprimere ma partecipando positivamente alla loro vita, i capitoli della diocesi, cuori decisionali e vitali del clero cittadino.

Ancora possiamo ricordare nei decenni successivi all'episcopato dello Stella l'importante azione pastorale condotta da Giovanni Ingenerio¹⁵ (BST, ADC, bb. 13-19), che negli ultimi decenni del secolo visitò più volte la diocesi e tenne un sinodo, sulla scia probabilmente della preoccupazione conseguente alla visita apostolica di Agostino Valier (Tacchella, Tacchella, 1974; ASV). Nel 1579 infatti il vescovo di Parenzo era stato inviato nelle diocesi istriane e dalla sua relazione appare come la sede romana fosse intenzionata a intervenire con particolare efficacia sui tanti problemi che ancora ostacolavano la piena applicazione dei decreti tridentini. Il Valier esercitò il suo diritto di visita *in capite et in membris* lasciando ai vescovi istriani, considerati come un'unità complessiva, un'ampia gamma di ordini, che ci fanno capire molto dei problemi ritrovati nelle varie diocesi.

In apertura egli contestò che l'inclemenza del tempo e la povertà dei luoghi potessero essere invocate a scusare la scarsa residenza in sede. Invitò quindi i presuli a risiedere, a operare, a predicare al popolo durante le feste e a riprendere con forza il controllo complessivo delle diocesi. Per quanto concerne lo stato del clero egli sottolineò la necessità di costituire in qualche modo un seminario per ovviare al grave

15 Al momento della nomina egli aveva dovuto ottenere una dispensa per accedere alla sua carica, in quanto non ancora *in sacris*. Rimase a Capodistria dal 1576 al 1600, anno della sua morte. Relativamente al suo periodo di governo ci è pervenuta una documentazione abbastanza ricca, mentre per gli anni relativi ai vescovi Adriano Bereti, o Valentico, domenicano come il suo predecessore e come l'Assonica, (1566-1572) e Antonio Elio (1572-1576) non rimane molto (BST, ADC, b. 12; Eubel, 1923, 216).

Foto 2: Busto bronzeo del Vergerio nell'omonima piazza a Capodistria (Oreste Dequel, XX sec.).

Sl. 2: Bronasto doprsje Vergerija (delo Oresta Dequela na Vergerijevem Trgu v Kopru, 20. st.).

problema costituito da un clero troppo scarso e spesso impreparato. Ai canonici, che frequentemente schifavano di abitare nelle sedi di competenza, si doveva imporre di farsi sostituire da cappellani adatti e ai capitoli si sarebbe dovuto chiedere di farsi promotori dell'osservanza del rituale romano eliminando liturgie difformi.¹⁶ I testi suggeriti ai canonici per la loro formazione religiosa erano, accanto al catechismo romano, le opere di sant'Antonino e del Caietano, mentre a tutti i preti curati si ricordava l'obbligo di avere presso di sé l'Indice dei libri proibiti.

I vescovi avrebbero dovuto poi convocare periodicamente le congregazioni del clero, occasioni molto utili per educare, avvertire e conoscere la generalità dei sacerdoti in cura d'anime; accanto a queste andavano incentivate le riunioni dei parroci nelle collegiate, finalizzate al reciproco scambio di informazioni e di aiuto. Una nota suggeriva inoltre di farsi carico dei galeotti costretti sulle navi che spesso attraccavano nei porti istriani: i loro cappellani avrebbero dovuto recarsi in visita al vescovo del luogo e si dovevano tenere delle prediche specificamente destinate a quei poveretti. Una viva attenzione era dedicata anche agli ospedali e alle carceri, ricordando agli ordinari il dovere di visitarli con spirito di veri pastori. Accanto poi agli usuali inviti a non tenere in casa donne, ricordando che ciò non era consentito nemmeno ai vescovi, anche ove si trattasse di parenti strettissime, forse memore ancora dei guai occorsi proprio a Capodistria allo Stella (Paolin, 1999), egli raccomandava, sull'onda di una più generale nuova attenzione per le raccolte documentarie e per il ruolo della burocrazia come supporto del potere (Prodi, 1982), che, viste le tante traversie occorse in quelle zone, ci si curasse di conservare gli archivi in luoghi sicuri e sani, ove raccogliere tutti i documenti attestanti i diritti vescovili.

Il clero era ovviamente richiamato tutto al rispetto dei propri compiti: alla tenuta dei libri parrocchiali; a controllare i matrimoni e i battesimi, da farsi entro dieci giorni dalla nascita; al rispetto di una vita intemerata, lontana dall'ubriachezza, problema qui sottolineato con particolare evidenza, e dalle frequentazioni equivocate sia femminili sia maschili; all'obbligo inoltre di restare lontano anche dal solo sospetto di voler volgere a proprio interesse l'uso delle cose sacre, sempre disponibile a intervenire senza alcun lucro. Un clero infine che doveva prendere piena coscienza della dignità del ruolo ricoperto e al quale veniva chiesto di operare senza badare alla fatica, meditando e pregando con l'aiuto del breviario, allontanando i laici dal perimetro del sacro. In questo quadro tra l'altro era riprovato severamente un uso, profondamente radicato tra i giurisdicenti laici non solo in queste zone, di dare gli incarichi di cura d'anime solo in forma temporanea, rinnovabili a discrezione, situazione che creava una sorta di mercato concorrenziale sfiorando la simonia, mentre il legame con i vescovi rischiava di farsi quanto mai labile e non si chiedeva nemmeno la conferma obbligatoria. I parroci così investiti e mantenuti nel perpetuo timore di non venir

16 Su queste problematiche rimando alle osservazioni di Trebbi, 1999.

rinnovati nell'incarico potevano sì risultare più funzionali alle comunità, più presenti e rispettosi dell'obbligo assunto, ma sicuramente, come rilevava il visitatore, non potevano avere né l'autorevolezza né la libertà di attaccare i devianti, di correggere e di denunciare, finendo addirittura per adulare dei peccatori lasciandoli nell'errore.

Gli ordini religiosi denunciavano anch'essi gravi problemi di reclutamento e mancavano di buoni sacerdoti e confessori, per cui, secondo il Valier, non si poteva ricorrere al loro aiuto per sopperire alle gravi carenze dei preti secolari. Riferì senza particolari commenti la richiesta del popolo capodistriano di avere in città un collegio dei gesuiti nella speranza che potessero risollevare la vita spirituale delle diocesi. Il visitatore aveva anche potuto rendersi conto delle difficoltà connesse alla presenza nei territori attraversati di lingue diverse e, se aveva dovuto chiedere l'uniformità liturgica, si mostrò anche intelligentemente attento alle esigenze della pastorale. Ordinò infatti che i vescovi curassero, per quanti non conoscevano l'italiano, la pubblicazione di un catechismo e di un testo per predicatori in lingua illirica, accomunando in un'unica classe linguistica le diverse parlate slave che aveva incontrato. Esortava così tutti a predicare nella lingua del posto, senza schivare tale compito adducendo la scarsa capacità, ricordando che Dio può far parlare anche gli infanti.

L'occhio del visitatore ci fornisce un quadro ancora molto ricco di ombre per lo stato delle diocesi istriane, ma a un'osservazione attenta mostra anche il progresso fatto rispetto a solo pochi decenni prima. In questa seconda metà del secolo ormai si andava facendo più sistematico, puntuale, il controllo degli ordinari sulle chiese loro affidate, anche grazie alla pressante attenzione della curia pontificia, che aveva preso a utilizzare con sistematicità lo strumento straordinario della visita apostolica per incutere maggior timore nei vescovi sospetti di inadempienza, per raccogliere preziose informazioni sullo stato delle diocesi e per proclamare in modo inequivocabile a tutti i fedeli l'assoluta centralità, la presenza ineludibile del pontefice.

I chierici conoscevano ormai molto meglio i propri obblighi e sapevano di dover accettare il controllo vescovile, pur tra difficoltà e cadute. Anche il popolo aveva compreso i limiti del suo nuovo ruolo, esterno al sacro, subordinato rispetto a quello stesso clero che prima era stato abituato a considerare piuttosto per la sua funzionalità che per la posizione.

I vescovi nel corso del Cinquecento avevano appuntato un'attenzione crescente sulle ordinazioni, sugli esami agli ordinandi, pur muovendosi nei limiti imposti dalla necessità di reperire nuovi sacerdoti e di dover accettare delle preparazioni non sempre soddisfacenti. Ma tanta strada sarà ancora da percorrere per ottenere un clero, slavo e italiano, più preparato ai propri compiti. In ogni diocesi si evidenziavano pesanti difficoltà in ordine alla progettata costituzione dei seminari, difficoltà di ordine organizzativo e finanziario, che tanto più valevano per chi, come in Istria, insisteva su dei territori poco estesi e con un'economia non troppo florida. In queste prime fasi di riforma più che un'opera positiva di educazione sarà spesso messa in

opera una costante pressione, un puntuale controllo sull'operato, per spingere nei limiti del possibile i sacerdoti a migliorare la propria preparazione religiosa e culturale. Uno sforzo davvero improbo per molti, che si accompagnava anche al disagio per la necessità imposta di abbandonare gli antichi riti locali, i testi liturgici consueti, a favore di un'uniformità controllata dal centro, segno di ortodossia, di ubbidienza e di adesione alla rinnovata identità cattolica.

REFORMA KOPRSKE DUHOVŠČINE V 16. STOLETJU

Giovanna PAOLIN

Univerza v Trstu, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino in zgodovino umetnosti,
IT-34123 Trst, Ul. Economo 4

POVZETEK

V 16. stoletju se je v tudi Koprski škofiji pričela dolgotrajna reforma duhovščine. Sinoda z začetka stoletja priča o prvem tovrstnem poskusu, ki pa zaradi mnogih takratnih težav, povezanih z vsakršnim poskusom spremembe cerkvene uprave, ni imela nikakršnega izgleda za uspeh. V tridesetih letih so končno pričeli izvajati kanonično vizitacijo, ki je z odpravo najbolj ukoreninjenih zlorab in s ponovno potrditvijo osrednjosti škofove funkcije, na katero so prevečkrat pozabili in jo napačno razumeli, hotela vzpostaviti učinkovitejši nadzor nad duhovščino. Oba poskusa reforme sta se zgodila v zelo pomembnih obdobjih in sta odsevala vsesplošno zahtevo po spremembi, ki jo je bilo mogoče delno zaznati tudi že v sami katoliški hierarhiji.

V teku stoletja se je vse bolj izrisovala neizbežna potreba po tem, da bi del katoliške hierarhije začel izvajati strogi nadzor nad škofijami, represija in proti-reformacija pa sta zaradi nevarnosti, ki jo je prinašalo širjenje reformacije, postali prednostni nalogi. Represija, ki je sledila procesu proti škofu Vergeriju je spremljala dolgo in težavno pot pastoralne normalizacije, ki jo je od škofijskih duhovnikov zahteval tudi vse ostrejši rimski nadzor.

Po Tridentu so škofije morale vse bolj zagotoviti zanke svojega nadzora, vsa duhovščina pa se je morala prilagoditi vzorom, ki sploh niso bili novi, vendar jih je v praksi dotlej zelo malo upoštevala, medtem ko so laiki bili prisiljeni postopoma omejiti stopnjo svojega vmešavanja v versko življenje skupnosti in cerkvenim predstavnikom dovoliti stalen nadzor tudi nad najbolj intimnimi podrobnostmi vsakodnevne življenja. V tem smislu je bila rekatolizacija Koprške škofije izjemno učinkovita, pri tem pa je precejšnjo vlogo zelo verjetno odigralo tudi dejstvo, da je bila močno navezana na dominikanski red.

Procesi, ki so se ohranili, dajejo zgodovinarjem možnost za analizo postopne rasti stopnje nadzora, ki ga je škofijska oblast izvajala nad škofijsko duhovščino, ter mnogih težav, s katerimi se je soočala. Te problematike so se seveda dotikale tudi slovenske duhovščine, ki je prelatom povzročala še dodatne težave glede njenega vodenja. Vzrok zanje je bilo dejstvo, da se je ukoreninila predvsem v siromašnem ruralnem okolju. Iz dokumentov o vizitacijah in procesih lahko ugotovimo, da se je v zadnjih desetletjih 16. stoletja, navkljub odporom in trdovratni vztrajnosti, tudi na teh območjih začel uveljavljati rimski cerkveni model.

Ključne besede: cerkvena uprava, duhovščina, reforme, Koprška škofija, 16. stoletje

FONTI E BIBLIOGRAFIA

- BST, ADC** - Biblioteca del Seminario Vescovile di Trieste, Arch. Dioc. Capodistria.
ASV - Archivio Segreto Vaticano. Sacra Congregatio Concilii, *Visite apostoliche*, 58, 1579, *Istriae*.
Alisi, A. (1937): Chiesa e convento di S. Domenico di Capodistria. Memorie Domenicane. S. l., 278-285.
Bonora, E. (1998): I conflitti della Controriforma. Santità e obbedienza nell'esperienza religiosa dei primi barnabiti. Firenze, Le Lettere.
Bosi, R. (ed.) (1997): Gli ordini religiosi: storia e spiritualità, benedettini, cistercensi, francescani, domenicani, gesuiti. Firenze, Nardini.
Cavazza, S. (1980-81): Profilo di Giovanni Battista Goineo umanista piranese. Atti del Centro di Ricerche Storiche di Rovigno, XI. Trieste-Rovigno, 135-170.
Cavazza, S. (1991): Un'eresia di frontiera. Propaganda luterana e dissenso religioso sul confine austro-veneto nel Cinquecento. Annali di storia isontina, 4. Gorizia, 7-33.
Darovec, D. (ed.) (1999): Contributi dal Convegno internazionale: Pier Paolo Vergerio il Giovane. Un polemista attraverso l'Europa del Cinquecento nel V centenario della nascita. Capodistria, 1-2 ottobre 1998. Acta Histriae, VIII. Capodistria, CRS.
Eubel, C. (1923): Hierarchia catholica medii et recentioris aevi, vol. III. In: van Gulik, G., Eubel, C.: Hierarchia catholica medii et recentioris aevi. Münster, Lib. Regensbergeriana.
Hinnebusch, W. (1992): I domenicani: breve storia dell'ordine. Milano, Ed. Paoline.
Ivetic, E. (1999): L'Istria moderna. Un'introduzione ai secoli XVI-XVIII. Trieste-Rovigno, Centro di Ricerche Storiche-Rovigno - Unione Italiana-Fiume - Università Popolare di Trieste.

- Jadin, L. (1912):** Capodistria. In: Aubert, R. (ed): Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique. Paris, Letouzey et Ané.
- Jedin, H. (1973-82):** Storia del Concilio di Trento. Brescia, Morcelliana.
- Miculian, A. (1983-84):** La Riforma protestante in Istria (V): Pier Paolo Vergerio, Giovanni Battista Goineo e le comunità eterodosse di Capodistria nel XVI secolo. Atti del Centro di Ricerche Storiche di Rovigno, XIV. Trieste-Rovigno, 171-189.
- Naldini, P. (1700):** Corografia ecclesiastica o sia descrizione della città, e della diocesi di Giustinopoli detto volgarmente Capo d'Istria. Venezia, Gierolamo Albrizzi.
- Paolin, G. (1991):** Alcune considerazioni sugli ebrei triestini tra XVI e XVII secolo. In: Todeschini, G., Ioly Zorattini, P. C. (eds.): Il mondo ebraico. Gli ebrei tra Italia nord-orientale e Impero asburgico dal Medioevo all'Età contemporanea. Pordenone, Studio Tesi.
- Paolin, G. (1999):** I processi del vescovo di Capodistria Tommaso Stella, successore di Pier Paolo Vergerio. In: Darovec, D. (ed.): Contributi dal Convegno internazionale: Pier Paolo Vergerio il Giovane. Un polemista attraverso l'Europa del Cinquecento nel V centenario della nascita, Capodistria, 1-2 ottobre 1998. Acta Histriae, VIII. Capodistria, CRS, 231-279.
- Paolin, G. (2001):** Gli ordini religiosi e l'Inquisizione: analisi di un rapporto. In: Del Col, A., Paolin, G. (eds.): L'Inquisizione romana: metodologia delle fonti e storia istituzionale. Atti del seminario internazionale: Montereale Valcellina, 23 e 24 settembre 1999. Trieste – Montereale Valcellina (Pordenone), EUT – Circolo Culturale Menocchio, 169-185.
- Prodi, P. (1982):** Il sovrano pontefice: un corpo e due anime: la monarchia papale nella prima età moderna. Bologna, Il Mulino.
- Rozzo, U. (ed.) (2000):** Pier Paolo Vergerio il Giovane, un polemista attraverso l'Europa del Cinquecento: Convegno internazionale di studi, Cividale del Friuli, 15-16 ottobre 1998. Udine, Forum.
- Tacchella, L., Tacchella, M. (1974):** Il cardinale Agostino Valier e la riforma tridentina nella diocesi di Trieste. Udine, Arti Grafiche Friulane.
- Tacchi Venturi, P., S. J. (1950):** Storia della Compagnia di Gesù in Italia. Roma.
- Taurisano, I., O. P. (1946):** I domenicani. In: Cherubelli, P. (ed.): Il contributo degli ordini religiosi al Concilio di Trento. Firenze.
- Trebbi, G. (1999):** Il concilio provinciale Aquileiese del 1596 e la liturgia slava nell'Istria. In: Darovec, D. (ed.): Contributi dal Convegno internazionale: Pier Paolo Vergerio il Giovane. Un polemista attraverso l'Europa del Cinquecento nel V centenario della nascita, Capodistria, 1-2 ottobre 1998. Acta Histriae, VIII. Capodistria, CRS, 191-200.
- Walz, A. (1961):** I domenicani al Concilio di Trento. Roma, Herder.

PROTUREFORMACIJA U KOPARSKOJ BISKUPIJI

fra Ljudevit Anton MARAČIĆ

OFM Conv. Rim, Vatikan

IZVLEČEK

Avtor v svojem prispevku opisuje protireformacijsko delovanje regionalnih inkvizitorjev v Kopru, katerih glavna naloga je bila bedeti nad pravoverjem, v primerih resnih sumov in pritožb na račun oseb, osumljenih širjenja reformacije, pa tudi zbirati dokaze in zasliševati priče ter o vsem tem poročati višjemu sodišču v Benetkah.

Službo regionalnih inkvizitorjev na območju Beneške republike so skoraj izključno opravljali minoriti, tako da je bila ta služba tudi za Istro vse do konca inkvizicije redno zaupana istrskim menihom. Sedež istrskega inkvizitorja se je sprva selil v skladu s krajem bivanja tistega, ki je pač opravljal to službo, v drugi polovici 16. stoletja pa se je sedež inkvizitorja ustalil v koprskem minoritskem samostanu sv. Franje (Franciška).

Arhivska dokumentacija v Benetkah potrjuje, da je med letoma 1545 in 1764 potekalo 161 procesov proti Istranom, štiri petine od teh v 16. stoletju, ko je imela kar dobra tretjina le-teh opraviti s krogom Vergerijevih privržencev. Prek dve tretjini obtoženih je pripadlo tistim, ki so bili osumljeni širjenja luteranskih idej, posebno iz območij Kopra in Pirana ter Pulja, Vodnjana in Labina.

Ključne besede: škofije, protireformacija, minoriti, Koper, Istra

LA CONTRORIFORMA NELLA DIOCESI DI CAPODISTRIA

SINTESI

L'autore descrive l'attività degli inquisitori regionali di Capodistria nell'ambito della Controriforma. Il loro compito principale era quello di vigilare sull'ortodossia e, in caso di forti indizi e denunce nei confronti di persone sospettate di diffondere la Riforma, raccogliere prove, interrogare i testimoni e inviare la pratica al tribunale superiore di Venezia.

Nella Repubblica di Venezia il ruolo di inquisitori regionali era svolto quasi esclusivamente dai minoriti. Lo stesso vale dunque anche per l'Istria dove, sino all'estinzione dell'inkvizizione, l'incarico fu affidato a questi frati. La sede dell'in-

quisitore per l'Istria cambiava secondo il luogo di residenza di chi deteneva la carica. Dalla seconda metà del Cinquecento la sede stabile dell'inquisitore divenne il convento dei minori conventuali di San Francesco a Capodistria.

Stando alla documentazione archivistica conservata a Venezia, fra il 1545 e il 1764 ci furono 161 processi a istriani. Di questi i quattro quinti furono celebrati nel XVI secolo, un buon terzo dei quali a carico dei seguaci di Vergerio. Oltre i due terzi degli imputati erano accusati di diffondere le idee luterane, soprattutto nella zona di Capodistria e Pirano e in quella di Pola, Dignano e Albona.

Parole chiave: vescovadi, controriforma, minoriti, Capodistria, Istria

Predmnijevam da će ovako postavljeni naslov odmah izazvati poneke dvojbe i prigovore, jer se u katoličkim krugovima sve više napušta pojam "protureformacije", a sve više rabi izraz "katolička obnova", o čemu ima u novije vrijeme dosta uvjerljivih radova (usp. Jedin, 1967, 35-37). No, budući da u ovom radu neće biti riječi o onim pozitivnijim vidicima katoličke obnove, od kojih su neki uostalom prisutni i mnogo prije pojave Reformacije i održavanja Tridentinskoga koncila obnove, nego više o represivnim mjerama da se potisne prodor protestantskih ideja i očuva katoličko pravovjerje, smatrali smo da je svrsishodnije upotrijebiti taj danas u katoličkim redovima nepopularniji izraz. Da budemo jasniji, na poziv organizatora ovoga znanstvenog skupa, prihvatili smo obraditi nastanak, pojavu i rad *katoličke inkvizicije* na ovim prostorima, i to posebno u ovom razdoblju širenja i potiskivanja luteranskog pokreta, dakle u vremenu koje se uglavnom podudara sa 16. stoljećem. A budući da o Reformaciji u Koparskoj biskupiji ima zasebno predavanje, smatram suvišnim i nepotrebnim ovdje prikazati razvoj i djelovanje ove pojave koja je dobro uzdrmala same temelje katoličkih ustanova na ovim prostorima, gdje je čak i jedan koparski biskup od vatrenog zaštitnika katoličkoga pravovjerja postao fanatični pobornik novih ideja.

* * *

Što se tiče same *historiografije* o ovom pitanju, moramo odmah priznati da je vrlo oskudna na hrvatskom jeziku, kao uostalom i o samomu protestantskom pokretu. Nije nam poznato je li postoji koje novije slovensko djelo o katoličkoj inkviziciji na ovim prostorima i bili bismo zadovoljni kad bismo se vratili s ovoga znanstvenog skupa obogaćeni nekim potvrdnim odgovorom. Što se tiče talijanske literature, valja istak-

nuti da tu susrećemo mnogo bogatiji izbor i ponudu, kako o samoj Reformaciji u Istri, tako i o pojavi inkvizicije na ovoj razmeđu naroda i kultura.¹

Što se tiče pitanja inkvizicije, odnosno sudskih procesa ovoga crkvenoga sudišta na području Mletačke Republike, postoje iscrpna, ali ne i cjelovita istraživanja arhiva u Veneciji, a dio tih radova počela je objavljivati tršćanska "Società Istriana di Archeologia e Storia patria" ("Istarsko društvo za arheologiju i domovinsku povijest") u svojem glasilu "Atti e Memorie" (AMSI), počevši tamo još 1886., pa uz prekide, sve do 1905. godine. Tu su objavljeni zapisnici brojnih procesa koji su vođeni tijekom 16. stoljeća protiv nekih istarskih pristaša i širitelja Reformacije. U novije vrijeme, na svoj je način, ova istraživanja upotpunio rovinjski "Centro di ricerche storiche" (CRS), koji prilično zanimanja pokazuje za ovu pojavu koja je tijekom 16. stoljeća potresala neka istarska mjesta, posebno ona na području Koparske biskupije (Piran i Kopar). Tako je Antonio Miculian u desetom svesku godišnjaka "Atti" (1979/80), koje CRS izdaje od 1970. godine, počeo objavljivati svoja istraživanja o protestantskoj Reformaciji u Istri, s izborom posebno zanimljivih i dosad neobjavljenih procesa mletačke inkvizicije. Miculian je svoja istraživanja podijelio po istarskim biskupijama, pa za našu temu može imati posebnu važnost autorov rad o heterogenim zajednicama u Kopru 16. stoljeća (Miculian, 1983-1984; Cavazza, 1979-1980).

* * *

Pitanje inkvizicije izaziva nedvojbeno različite asocijacije i pobuđuje spontane reakcije, već prema tome kako se netko prethodno postavio prema ovoj povijesnoj pojavi. Ne ulazimo ovdje u objektivnu procjenu ove danas zaista osporavane institucije provjeravanja i čuvanja pravovjerja u Katoličkoj crkvi, o čemu je krajem listopada 1998. u Rimu održan i višednevni znanstveni skup, a na što se nedavno, na prvu korizmu nedjelju Svete 2000. godine, i papa Ivan Pavao II. nedvosmisleno osvrnuo u svojem povijesnom činu kajanja za crkvene grijehе prošlosti i današnjice, kada je zamolio od Boga oprost za gušenje vjerskih uvjerenja i nasilno suzbijanje drugačijih mišljenja. Iz današnje perspektive gledanja bio je to jedan promašeni oblik primjene ispravnih želja, kada su pogrešni postupci potisnuli pravovjerne namjere, ali to nas ne oslobađa da pokušamo s povijesnog vidika promatranja stvari pojavu shvatiti u svojem prostoru i vremenu.

Počeci inkvizicije na našim prostorima vezani su uz djelovanje novonastalih tzv. prosjačkih redova, posebno franjevacā i dominikanaca. Kada je papa *Inocent IV.* 15.

1 Izdvajamo samo vrlo opsežno djelo jednoga protestantskog autora, koji unatoč pokušaju ipak ne uspijeva uvijek uspostaviti objektivnu distancu koja se danas traži ne samo od katoličke strane kada raspravlja o takvim pojavama. To je djelo S. Caponetto (Caponetto, 1992). Djelo ima vrlo bogatu dokumentaciju koja se odnosi i na naše krajeve.

svibnja 1252. bulom "Ad extirpanda" ustanovio "Officium fidei" za obranu pravovjerja od tada sve agresivnijih krivovjerskih sljedbi, službu crkvenih istražitelja za ova sudišta povjerio je odmah ovim mladim redovima, pa tako se i na našim prostorima franjevci i dominikanci izmjenjuju u obavljanju ove odgovorne i zahtjevne službe, koja će kasnije poprimiti i neke oblike s postupcima koji se ne mogu opravdati. Kako u tim prvim stoljećima na području Istre nema većih krivovjernih pokreta, zapravo se o inkviziciji i inkvizitorima na našem poluotoku ne može ni govoriti sve do 16. stoljeća. Ipak, bar radi utaženja znatiželje, spominjemo da je možda najpoznatiji inkvizitor kojega je dala tada još Sklavonska, a kasnije Dalmatinska franjevačka provincija, koja se prostirala od Trsta do Drača, bio *fra Fabijan iz Motovuna* kojega razni izvori spominju kao inkvizitora Trsta, Istre, Dalmacije, Bosne, Hrvatske, Ugarske, Srbije i Bugarske. Za tu je službu fra Fabijan dobio 1325. od pape Ivana XXII. i razna popratna pisma, hrvatsko-ugarskom kralju Karlu Robertu i bosanskom banu Stjepanu, gdje papa moli ove vladare da istarskog inkvizitora zaštite i podrže u zahtjevnom i odgovornom poslu. Spominjemo i to da je fra Fabijan baš u Istri imao i neugodnih iskustava u vezi sa svojim poslanjem. Kada se u lipnju 1324. pojavio kao inkvizitor u Trstu, tada su neki tršćanski kanonici fizički napali fra Fabijana i onemogućili mu čitanje apostolskog pisma imenovanja, gdje ga papa naziva "inquisitor haereticae pravitatis in provincia Sclavoniae". Papa Ivan XXII. naredio je nakon toga izgređa tršćanskom biskupu da kazni neodgovorne kanonike tršćanske prvostolnice.

* * *

Kada se Reformacija počela širiti i na istarskom području, a to je bilo već u prvoj polovici 16. stoljeća, veći dio Istre (osim unutarnjeg područja oko Pazina) politički je potpadao pod vlast Mletačke Republike, koja nije sa simpatijama baš gledala na prodor ovih germanskih ideja, ali nije ni u tome gledala tragičnu prijetnju, te je zauzela nešto tolerantniji stav prema širenju Reformacije na njezinim prostorima. Zbog toga se, bar u počecima, prema pobornicima novih ideja ni u Istri nisu primjenjivale neke preoštne mjere, tako da su sa raznih strana neki domaći ljudi počeli upozoravati na opasnost i prizivati oštrije mjere. Zanimljivo je istaknuti da je jedan od najvatrenijih kasnijih širitelja protestantizma u Istri i šire, koparski biskup Petar Pavao Vergerije, tada još papinski nuncij u Beču, 30. kolovoza 1534. pisao Pietru Carnesecchiju, tajniku pape Klementa VII., upozorivši na širenje Reformacije u Piranu i okolici, te prizivao stroži kurs, čak i represiju: "Dobro nam je poznato kako su neki od onih nesretnika iz Pirana pozvani u Veneciju radi toga, ali znam također da bi trebalo prema njima primijeniti više strogosti nego što se običava. Monsinjore, kažem vam da ništa od toga nije važnije u ovo naše vrijeme od toga: a ako ti ljudi ostanu nekažnjeni, gotovo je s Istrom, gotovo je s opasnošću za cijelu Italiju"

(Vergerio, 1949). Radilo se o piranskoj skupini, predvođenoj pravnicima Markom Petroniom i Markom Antoniom Venierom, koji su zajedno s Giovannijem Antoniom Caldanom ("mastro di schola, eretico marcio... che ebbe animo di leger san Paulo in modo de predicar in la chiesa de San Francesco in Pirano") predstavljali jezgro širenja protestantizma u Piranu (Gaeta, 1955). Njih su uhitili i u siječnju 1534. odveli u Veneciju, gdje ih je preslušao papinski nuncij *Girolamo Aleandro*. Optuženi su pronađeni krivima, a nakon što su potpisali odreknuće, makar je nuncij ozbiljno posumnjao u njihovu iskrenost, uz neke uobičajene duhovne kazne, pušteni su na slobodu. A da je njihovo odreknuće bilo samo izvanjska formalnost, potvrđuje činjenica da su ubrzo javno očitovali svoje luteranske ideje, zbog čega će kasnije još jednom morati na sud u Veneciju.

* * *

Kada je papa *Pavao III.*, uvjeren da sa sjevera prijeti sve veća opasnost Rimskoj crkvi, 1542. godine obnovio ustanovu inkvizicije i bulom "Licet ab initio" od 21. srpnja spomenute godine dao joj centralističku značajku, u čemu je osobitu podršku imao u kardinalu Gianpiero Carafi, kasnijem papi Pavlu IV., tadašnje mletačke vlasti nisu odmah prihvatile ove nove propise. Kada je papa ipak uvjerio Veneciju u potrebu pooštrenih mjera, ova je uspjela osigurati određenu autonomiju i na tom području, uvrstivši u crkveno sudište svoje svjetovne predstavnike, a svaku je presudu prethodno trebalo provjeriti i potvrditi Vijeće desetorice. Tako je lukava mletačka vlast, prema tvrdnji Carla de Franceschija, uspjela "obuzdati pretjerani žar i mogući fanatizam inkvizitora, preporučujući blagost u kaznama; stoga su vrlo rijetki bili slučajevi smrtnih kazni, koji su drugdje inače obilovali" (De Franceschi, 1879, 291).

Redovito crkveno sudište mletačke inkvizicije bilo je u Veneciji, pri samostanu franjevaca konventualaca Sv. Marije dei Frari, sve do 1560. godine, kada je papa *Pio IV.* ovu službu povjerio dominikancima. Čini se da je jedan od razloga tome bio dosta popustljiv stav dotadašnjih inkvizitora iz spomenutoga franjevačkog reda. Tako je npr. generalni inkvizitor u Veneciji, fra Marin, 1544. pokušao opravdati i koparskog biskupa Vergerija, kada su vrlo oštro u optužbama nastupili Girolamo Muzio i Antonio Elio. Biskup je pozvan u Veneciju na opravdanje, gdje je inkvizitor ustanovio biskupovo pravovjerje, a na kraju toga prvoga procesa protiv Petra Pavla Vergerija, fra Marin 1546. godine zaključuje kako je velika nepravda i krivica učinjena jadnom biskupu, te završava kako "non omnis sermo facit hominem haereticum". Nešto slično, samo na nižoj, regionalnoj, razini učinio je fratar fra Julije iz Asiza, inkvizitor u Akvileji, koji je 1567. istraživao optužbe na račun klarisa u Vidmu i oslobodio ih krivnje, ali je zbog toga imao nemalo neprilika s generalnim vikarom *Jacomom Maracom*, koji je očito imao izoštrljeni sluh za otkrivanje heterodoksnih ideje i postupaka.

Posljednji mletački inkvizitor franjevac konventualac bio je glasoviti *Felice Peretti*, kasniji papa Siksto V., koji je kao generalni inkvizitor u Veneciji djelovao od 1557. do 1560. Uz njegovo djelovanje vezani su neki procesi koparskim fratrima, o čemu će još biti riječi.

* * *

Službu regionalnih inkvizitora na području Mletačke Republike gotovo isključivo su obavljali franjevci konventualci. Tako je i za Istru ta služba redovito, sve do utruća inkvizicije, povjeravana ovim fratrima. Sjedište se istarskog inkvizitora pomicalo s mjestom boravka onoga koji je vršio tu službu, da bi u drugoj polovici 16. stoljeća stalno sjedište istarske inkvizicije bilo pri koparskom samostanu sv. Franje. Uz taj je glasoviti samostan, koji i danas prenamijenjen u druge svrhe, postoji blizu koparske stolnice, nalazio se uređ regionalne inkvizicije i dugo je tu stajao natpis "Ad sacram Inquisitionem Dei". Ovdje je, čini se, nakratko zbog nekih poslova, boravio i spomenuti fra Felice Peretti, generalni inkvizitor u Veneciji, vjerojatno s nekim zadacima, što je neke potaklo da i njega uvrste u popis istarskih inkvizitora. Koparski biskup Paolo Naldini u svojem opisu Kopra s početka 18. stoljeća ističe kako je u svoje vrijeme samostan sv. Franje u Kopru bio određen za sjedište svete inkvizicije, i, "premda se njezina jurisdikcija proteže na cijelu Istru, ovdje je učvrstila svoje središte" (Naldini, 1700, 192).

Inkvizitor je u koparskom samostanu sv. Franje imao zasebne prostorije u odijeljenoj zgradi, s vlastitim vrtom. Prema jednom inventaru iz kasnijih vremena regionalnom inkvizitoru za Istru bile su na raspolaganju četiri sobe, dvorana, ured, arhiv i kuhinja. Kada je pak rad inkvizicije izgubio na važnosti, čini se da je i među samim fratrima istoga samostana znalo doći do nekih iskrenja i nesporazuma, pa tako imamo i dopis od 9. travnja 1707. kojim se mletački senator Garzoni moli da posreduje za koparskog inkvizitora, od kojega koparski gvardijan traži da neke prostorije vrati samostanu, uz prigovor da se i onako ne služi zajedničkom kuhinjom i blagovaonicom. Očito je da se radilo o sporu unutar dviju ustanova i nadležnosti, a nije nam poznato kako se spor završio.

U počecima inkvizicije, tamo još u 13. stoljeću, izbor inkvizitora je bio prepušten provincijskim kapitulima, potom je to pravo zadržala sebi vrhovna uprava Reda u Rimu, da bi se reformom inkvizicije 1542. to pravo pridržalo samo Svetoj Stolicu, koja je bdjela da ne dođe do zloraba ili deformacija službe, što nije bilo isključeno zbog različitih naravi i sklonosti pojedinaca. U Arhivu Provincije sv. Jeronima franjevac konventualaca, koji je danas pohranjen u sjedištu Provincije u Zagrebu, čuva se dopis kardinala *Cusana*, protektora Reda franjevac konventualaca, kojime ovaj kardinal 15. rujna 1597. godine upozorava ministra provincijala Dalmatinske provincije sv. Jeronima, da "inkvizitori svoju službu vrše pažljivo, ne okrnjujući pri tom,

ako je ikako moguće, redovničku stegu osobito s obzirom na opsluživanje klauzure... i da se ne bi pod sjenom Svetog oficija kršio red i zakon". U vrlo opširnom naputku govori se dalje o postupcima s osumnjičenima i optuženima: "Kada budu imali pritvorene siromašne ljude, neka ti ljudi žive na teret Svetog oficija i neka iznos njihovih troškova pošalju u Rim, s podacima o pritvorenima. Neka ne naplaćuju od optuženih nastale troškove prije nego završe parnice, podastrijevši im prethodno točan popis onoga što je utrošeno i što bi trebalo platiti... Neka budu pažljivi u istragama i neka pripaze da spomenuti optuženici ne budu opterećeni previsokim izdacima zapisničara..." Inkvizitori će boraviti u samostanu, osim kada to služba bude iziskivala, s ostalom će braćom moliti zajednički časoslov, a izbjegavat će ručkove i večere kod svjetovnih ljudi. Posebno je istaknuto upozorenje da sami ne priređuju gozbe, osobito će pak izbjegavati sudjelovati kod drugih, kako ne bi kasnije i sami uzvratili istom mjerom te tako bili navezani na izvanjski svijet (Acta, 1589-1605).

Sl./Fig. 1: Girolamo Muzio.

Čini se da je koparski samostan sv. Franje posjedovao i arhiv regionalne inkvizicije, u kojemu su se čuvali spisi i prijepisi dokumenata proslijeđenih na višu instancu u Veneciju. Na provincijskom kapitolu, održanom 2. svibnja 1593. u pulskom samostanu sv. Franje, novoizabranom ministru provincijalu fra Ivanu Accursiis iz Pirana je povjerena briga da što prije u koparskom samostanu sv. Franje otvori arhiv Provincije sv. Jeronima, gdje će se čuvati sve ono što se tiče dobara i uprave Provincije i Reda, a u "kojemu će se pohraniti i svi postupci", što jasno aludira na pravne spise vezane uz inkvizicijski ured pri ovom samostanu. Kada je početkom 19. stoljeća koparski samostan odredbom napoleonskih vlasti zatvoren, nestala je i bogata samostanska knjižnica, a s njome i nesumnjivo vrlo zanimljivi arhivski materijal istarske inkvizicije, tako da je danas nemoguće steći uvid u dokumentaciju za domaće područje.

* * *

Regionalni inkvizitor, kao npr. onaj za Istru, nije imao ovlast donošenja presude, nego se njegova služba uglavnom svodila na bdjenje oko pravovjerja, ali i ispravnoga življenja, u slučaju sumnji morao je prikupljati dokaze i ispitivati svjedoke, te sve to, ako je smatrao dokazanim, proslijediti na više sudište inkvizicije u Veneciju. Procesi su se redovito otvarali samo na temelju neke neanonimne prijave. Mletačko se sudište sastojalo, uz generalnog inkvizitora, od predstavnika vlasti, jednog ili više crkvenih pravnika, dvojice laičkih pravnika i bilježnika. Ovi su na temelju prijave saslušavali svjedoke, a njihove je izjave vjerno zapisivao bilježnik, s time da je optuženi uvijek imao pravo dobiti jedan cjeloviti primjerak, kako bi mogao što temeljitije pripremiti obranu. Sva je rješenja, kako smo već istaknuli, trebalo pregledati i potvrditi Vijeće desetorice, što potvrđuje činjenicu da na mletačkom području crkvena inkvizicija nema neograničenu vlast, već je njezin rad pažljivo pratila državna kontrola. No, kad je jednom presudu potvrdila svjetovna vlast, tada se ova brinula i da budu ostvarene odluke takve presude, s time da se često odgađala primjena ako se radilo o najtežim kaznama, kao što je smrtna presuda. Takav slučaj susrećemo, npr. u procesu labinskog franjevcu konventualcu fra Baldi Lupetini, koji je tri puta suđen, ne bi li u međuvremenu povukao svoje stavove i promijenio svoje ponašanje. Oko dvadeset godina proveo je u mletačkom zatvoru prije nego što je zbog svoje "nepomirljive" ustrajnosti i neprikrivene propagande svoje uvjerenje platio cijenom utapanja u moru. Mletačke su vlasti tim otezanjima i odugovlačenjima znale izazivati strpljenje crkvenih institucija, ali su to svjesno činile iz poznatog načela da vjera ne smije prevagnuti nad državnim interesima ("la fede non dovendo soppraffar la ragion di stato"). Možda baš zahvaljujući ovoj politici, ali vjerojatno i oportunizmu s obzirom na dobrosusjedske odnose s njemačkim trgovcima na sjeveru, broj samih procesa u Veneciji, a posebno najtežih presuda mletačke inkvizicije, osjetno je niži negoli npr.

u Rimu, a da ni ne spominjemo tzv. Španjolsku inkviziciju, gdje se država samo lukavo poslužila crkvenom institucijom i zloporabila njezino sudište da se na brzinu i olako riješi mnogih nepoćudnih protivnika i neprijatelja.

* * *

Već spomenuto tršćansko društvo "Società Istriana di Archeologia e Storia patria" objavilo je na prijelomu 19. i 20. stoljeća cjelovit popis svih procesa koje je Sveti oficij u Veneciji vodio protiv 161 Istranina, a ovaj otužni ali ništa manje i zanimljivi arhivski popis obuhvaća ljude optužene od inkvizicije u razdoblju od 1545. do 1764. (AMSI, I. s. II, 1886, 212-218). Ti Istrani, kako se ovdje navodi, živjeli su na prostoru od Akvileje do otoka Krka, dakle mnogo šire nego što danas obuhvaća geografski pojam Istre. Iz popisa je vidljivo da se četiri petine, dakle daleko najveći broj optužbi odnosio na ljude iz 16. stoljeća, a od toga je dobra trećina pripadala krugu Vergerijevih pristaša. Preko dvije trećine optuženih pripadalo je onima koji su bili osumnjičeni za širenje luteranskih ideja. Daleko najveći broj istraga i parnica odnosi se na osumnjičene iz područja Kopra i Pirana, ali i Pule, Vodnjana i Labina. To su mjesta koja su potpadala pod koparskog i pulskog biskupa, a poznato je da su u prvoj polovici 16. stoljeća biskupske stolice ovih dviju biskupija zasjele dva brata Vergerija, stariji Ivan Krstitelj u Puli, a mlađi Petar Pavao u Kopru. Prvoga je vjerojatno samo smrt spasila od procesa, koji je ipak simbolično održan mnogo kasnije, kada su mu zemne ostatke spalili i bacili u more, a drugi je na vrijeme, kad je uočio da se sve više steže krug optužbi oko njegova pravovjerja, na vrijeme utekao, ali je broj njegovih pristaša iz Kopra i Pirana obuhvaćen procesima koji su vođeni u Veneciji sredinom 16. stoljeća, posebno pak 1548-1550. i 1556-1560. Osobito su se revnima u otkrivanju osumnjičenih u Kopru i Piranu pokazali koparski kanonik *Annibale Grisonio*, apostolski komesar od 1548. godine, poznat po prerrevnom traganju krivovjeraca, i negdanji prijatelj koparskog biskupa Vergerija *Girolamo Muzio*, poznat pak po preoštrim spisima (tzv. "vergeriane") u kojima je napadao krivovjerje svojega bivšeg prijatelja.

Navedeni popis procesa protiv Istrana u Veneciji, koji obuhvaća preko dva stoljeća, ne pokazuje ipak koliko je optuženih i osuđeno, ali nam je poznato da je bar nekoliko njih doživjelo i smrtnu kaznu (kao što je slučaj sa spomenutim *fra Baldom Lupetinom*, kojemu se može imputirati fanatičnost i cinizam, ali mu se ne može poreći hrabrost i ustrajnost do mučeništva). Iz tadašnje prakse poznate pod imenom "nikodemizam", a to predmnijeva pritajeno pripadanje osumnjičenom uvjerenju, ali uz javno ograđivanje, kao što smo vidjeli i u primjeru piranske skupine, možemo zaključiti da mnogi nisu bili toliko ustrajni da bi prihvatili teške kazne, već su izvanjskim priznanjem krivnje i javnim odreknućem bili oslobođeni optužbi ili tek osuđeni na blage kazne.

Zanimljivo je napomenuti da su u popisu navedeni ljudi osumnjičeni zbog heretičkih razgovora, zbog posjedovanja zabranjenih knjiga, zbog ugošćivanja heretika ili čak zbog izgovaranja krivovjernih psovki. Ima u tom popisu dakako i onih koji nemaju nikakve veze sa širenjem protestantskih ideja, kao npr. optuženih za vraćanje, za prijevaru, za lažno predstavljanje kao kleričke osobe, za zazivanje duhova, za zavođenje, defloraciju i sodomiju, itd. No, da su optužbe često bile odbačene, potvrđuje i primjer piranskog franjevca konventualca, *fra Valenga Tisane*, učenog fratra koji je 1558. čak bio regionalni inkvizitor u Kopru, ali je 1573. optužen u Veneciji za "urotu protiv inkvizicije" (što vjerojatno nije bilo dostatno, pa je pridometnuta i teška moralna diskvalifikacija "sodomije"), od čega je ovaj inače vrijeđan piranski fratar oslobođen, čak je 1583. na provincijskom kapitolu izabran za ministra provincijala Dalmatinske provincije sv. Jeronima.

* * *

Iz svega dosada rečenoga, upadno je da su u pojavu prodora, ali i potiskivanja protestantizma u Istru podosta bili umiješani i fratri koji pripadaju Redu franjevaca konventualaca, i to Dalmatinskoj provinciji sv. Jeronima, koja je baš u 16. stoljeću imala svoju Istarsku kustodiju sa samostanima u Trstu, Milju, Izoli, Piranu, Kopru, Poreču i Puli (kao zanimljivost iznosimo da svi ovi samostani nose ime patrona sv. Franje, što redovito upućuje na starije podrijetlo ovih franjevačkih samostana). Upravo je u mnogim od spomenutih mjesta Reformacija posijala svoje sjeme i počela pobirati određene plodove. Fratri su, inače, i u Istri kao propovjednici u korizmi i došašću putovali od samostana do samostana, iz mjesta u mjesto, te javno nastupali s propovjedaonica. Prema nekim mišljenjima, čini se da su se franjevci konventualci u Istri tog vremena posebno isticali baš u tom putujućem propovjedništvu (Paschini, 1951, 25). U takvim okolnostima mogli su pridonijeti i suzbijanju, ali i širenju novih ideja, što potvrđuju i mišljenja nekih novijih poznavatelja luteranizma u Italiji, koji tvrde da su franjevci konventualci bili prvi širitelji Reformacije na području Mletačke Republike (Caponetto, 1992, 58), prešućujući pri tom da su iz istih redova izlazili i branitelji pravovjerja, jer su inkvizitori na ovim prostorima redovito pripadali istomu spomenutom Redu franjevaca konventualaca, u što se može uvjeriti svatko tko zagleda u seriju istarskih inkvizitora, koji su svoje sjedište imali baš u koparskom samostanu sv. Franje.

Nije nam namjera ovdje zamarati imenima i djelima istarskih frataru, posebno onih koji su se istaknuli kao pobornici reformacijskih ideja, ali bismo za kraj samo naveli slučaj jednoga minorita, baš iz Kopra, koji u neku ruku oslikava razne segmente ovoga pitanja. Radi se o procesu koparskom fratra *fra Juliju Moratu*. Taj koparski minorit u mnogome je svoj redovnički život uredio pod utjecajem fra Balde Lupetine, svojega redovničkog subrata, s kojim se susretao i upoznao u Krku,

Cresu i Labinu. Godine 1557. u Kopru je kao inkvizitor službovao franjevac konventualac fra Paolo Filomena iz Venecije, koji je protiv svojega gvardijana morao pokrenuti postupak, budući da fra Julije u svojim nastupima, propovijedima i ispovijedima, nije krio protestantski nauk. Tako se te godine Morato morao pojaviti pred sudištem mletačke inkvizicije, koju je baš tada počeo voditi glasoviti fra Felice Peretti, kasniji papa Siksto V.² No, za razliku od svojeg učitelja fra Balde Lupetine, fra Julije nije bio neka čvrsta ličnost koja ne zna za kompromis. Kažu da je inače bio vedar, društven, rado primljen, ali i neoprezan, teološki nedovoljno potkovano, te se može smatrati i žrtvom svoje sredine i vremena u kojemu je živio. I iz njegova procesa, čiji su zapisnici sačuvani u Državnom arhivu pri samostanu Svete Marije dei Frari, koji i danas pripada franjevcima konventualcima, gdje je i vođen proces, može se vidjeti koliko je u to vrijeme bio raširen luteranizam u Istri, a iz fra Julijeva priznanja i očitovanja imena poznati su i glavni pobornici, na koje je optuženi prenio veći dio krivnje.

Sl. 2: Stavba bivšega frančiškanskoga samostana v Kopru.

Fig. 2: Ex Franciscan convent at Koper.

2 O fra Juliju Moratu i njegovu procesu objavio je radnju V. Meneghin (Meneghin, 1954).

Proces fra Juliju trajao je točno mjesec dana, od 21. kolovoza do 21. rujna 1557., a održan je nakon što je već prethodne godine optuženi bio pozvan na ročište koparskog biskupa *Tome Stelle*, neposrednog nasljednika biskupa Vergerija. Već se na tom prvomu sudištu očitovalo da fra Julije primjenjuje i širi luteranski nauk u svojem samostanu, kojemu je i poglavar. Na mletačkom ročištu optuženi je najprije odlučno zanijekao sve optužbe, ali nije bio nimalo uvjerljiv, jer su svjedočanstva potvrđivala suprotno, pa je postupno počeo ublažavati ili pravdati svoja stajališta. Iz njegova priznanja doznajemo da je već 1539. fra Julije sudjelovao u Kopru u nekim žestokim raspravama i zbog izazvanog nemira morao je napustiti svoj grad i prijeći u samostan sv. Franje u Cresu, gdje je upoznao fra Balda Lupetinu, koji je tada propovijedao korizmu u mjesnoj crkvi. Tu su se bolje upoznali i fra Baldo je nagovorio koparskog fratra da s njime pode u rodni mu Labin, gdje je počeo čitati knjige koje mu je fra Baldo dostavljao. Iz tih je knjiga Lupetina pisao propovijedi i nagovorio fra Julija da i on tako čini. "Ja sam tada bio izvan sebe, nisam znao što treba vjerovati, a što činiti: često sam mislio da je Gospodinu drago ako loše učinim", priznao je na sudu.

Na kraju procesa, generalni inkvizitor Mletačke Republike, fra Felice Peretti, sazvao je u blagovaonicu samostana Svete Marije dei Frari svoju redovničku subraću, pred kojima je fra Julije Morato pročitao pismeno odreknuće, a inkvizitor je optuženoga subrata odriješio od svih cenzura i odredio mu vremenite kazne: u roku od mjesec dana mora isto tako javno priznati svoje zablude u Kopru pred mjesnim biskupom i izabranim svjedocima, a budući da je imao krivovjerno mišljenje o euharistiji, u buduću je bio suspendiran od služenja mise, kao i od slušanja ispovijedi. Kako pak ni svoju poglavarску službu nije dobro obavljao, u buduću neće moći vršiti poglavarску dužnost. Kao duhovna pokora određeno mu je da se ispovijeda i pričešćuje bar jednom mjesečno, da obdržava postove u sve petke, da svakodnevno recitira sedam pokorničkih psalama i da uvijek ostane vezan uz samostan sv. Franje u Kopru.

Kazna zvuči prilično oštro, premda ne i drastično, ali je ubrzo osjetno ublažena, tako da u Aktima Provincije sv. Jeronima fra Julija susrećemo uskoro, već 1561. godine, na provincijskom kapitolu u Milju, pa 1565. u Kopru, a 1573. u Trstu. Posljednji se put fra Julije spominje 2. studenoga 1574. kada je premješten u trogirski samostan franjevac konventualaca.

* * *

Ovim procesima dakako nije završena protestantska epizoda u Istri, pa ni u Koparskoj biskupiji, ali se može reći da krajem 16. stoljeća Reformacija sve više jenjava i nestaje, tako da već 1577. godine predstavnik koparske gradske uprave Alvise Priuli javlja u Veneciju, vjerojatno sa smislom i za pretjerivanje, a možda i uz

dozu humora: "Dok su u prošlosti bila ušla neka drugačija mišljenja u ova područja, sada je to posve katolički kraj i uistinu se može reći da nalikuje samostanu redovnika" (Schuller, 1950, 64). Uskoro i među fratrima nestaje pobornika novih ideja, a inkvizitori više obavljaju počasnu ulogu formalne naravi, koja se potpuno gasi tek početkom 19. stoljeća, kada je 1806. godine, odredbom napoleonskih okupacijskih vlasti, zatvoren i koparski samostan sv. Franje, poput istoimenih samostana u Milju, Poreču i Puli.

COUNTER-REFORMATION IN THE KOPER DIOCESE

Fr Ljudevit Anton MARAČIĆ

OFM Conv. Rome, Vatican

SUMMARY

The term "Counter-Reformation" is used herewith on the grounds that the treatise deals with the Inquisition, the Catholic repressive response to the Reformation, and is in no way concerned with the more positive aspects of the "Catholic reformation", which is increasingly occupying its proper and righteous place when talking about this period of Catholic history.

The historiography of the Inquisition as practised in the region of Istria is rather poor as far as the Croatian language is concerned (the more recent situation in the Slovene scientific-cultural sphere associated with this subject is not known to us), but there are a number of useful treatises on the same subject available in the Italian language, particularly those associated with the archival research published some hundred years ago by the "Società Istriana di Archeologia e Storia patria" in Trieste and, during the last few decades, by the "Centro di ricerche storiche" in Rovinj.

A historical insight into what preceded the "Counter-Reformation" in Istria shows that in this region the Inquisition was not in fact operational until the arrival of Protestantism. There were, however, some well-known inquisitors from these places, such as Fr Fabijan from Motovun in the first half of the 14th century, who was due to his job subjected to some inconveniences and threats in Trieste.

The Inquisition in Istria began to flourish in 1542, when Pope Paul III reformed this institution and gave the Holy Office a centralist character. The Venetian authorities, which controlled the region dealt with in this article, retained certain autonomy within the framework of this ecclesiastic institution, for they had their own representatives in this tribunal, while all the sentences had to be checked and confirmed, before becoming valid, by the Council of the Ten in Venice. And this is

the reason why the Catholic Inquisition in the Venetian Republic did not operate so drastically as elsewhere.

The general inquisitor had its seat in Venice, but until 1560 these duties had been performed by the Franciscan Conventuals (Minorites), who were later replaced by the Dominicans. The tasks of regional inquisitors (e.g. for Istria), however, were constantly and exclusively carried out by the Franciscan Conventuals. The seat of the Istrian inquisitor soon became the Koper monastery of St. Franjo, where the inscription "Ad sacram Dei Inquisitionem Dei" stood for quite some time above a special room. The regional inquisitor was obliged to suppress any heresy, to keep watch over proper life, to collect evidence and to question witnesses as well as to report about all his findings to the higher tribunal in Venice.

From 1545 to 1764, 161 trials were conducted against the people of Istria (from Aquileia to the Island of Krk!). Four fifths of these accusations concerned people from the 16th century, one third of which belonged to the followers of Vergerius. More than two thirds of all the accused belonged to those suspected of spreading Lutheran ideas. By far the greatest lawsuits dealt with the suspects from the areas of Koper and Piran.

An important role in the spreading of Protestantism in Istria was played by the Franciscan Conventuals, who on the other hand also played a leading part in the Inquisition. One of such very demonstrative cases was that of Fr Julius Morato from the Koper monastery of St. Franjo, accused and sentenced by the Venetian Inquisition in 1557 for his apparent spreading of Lutheranism in churches and monasteries. After his public renunciation in Venice and Koper, Morato had to do spiritual penance (praying, fasting) and was at the same time suspended from conducting masses and giving the sacrament of penance. Due to the abuse of the guardian service he was further deprived, for life, of the right to be a superior and was ordered to live permanently in Koper. Still, as early as in a couple of years time the sentences were greatly mitigated, and Morato could yet again be met in Muggia, Koper, Trieste and Trogir.

The Protestant episode in Istria did not end by these processes, but it may still be concluded that at the end of the 16th century the Reformation was here gradually nearing its end. The Inquisition in Koper now in fact played merely its formal role and was totally extinguished in 1806, when the monastery of St. Franjo was forcefully closed and eventually reopened, although for entirely different purposes as is still the case this very day. At that time, all the archival materials were unfortunately lost, which could possibly have satisfied our present inquisitiveness.

Key words: dioceses, Counter-Reformation, Minorites, Koper, Istria

LITERATURA

- Acta (1589-1605):** Acta Provinciae s. Hieronymi. Zagreb, 134-139.
- AMSI - Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia patria.** Parenzo.
- Caponetto, S. (1992):** La Riforma protestante nell'Italia del Cinquecento. Torino, Claudiana.
- Cavazza, S. (1979-1980):** Profilo di Giovanni Battista Goineo, umanista piranese. Atti del Centro di ricerche storiche, vol. XI (1980-1981). Rovigno, CRS, 135-170.
- Cavazza, S. (1983):** Umanesimo e riforma in Istria: Giovanni Battista Goineo e i gruppi eterodossi di Pirano. L'Umanesimo in Istria, Atti del Convegno internazionale di studio, Fondazione Giorgio Cini. Firenze, Olschki, Firenze, 91-117.
- Cella, S. (1989):** La storiografia della Riforma in Istria – Rassegna critica. U: Zovatto, P. (ed.): Istria religiosa. Trieste, Centro studi storico-religiosi, 264-274.
- Comba, E. (1897):** I nostri protestanti, II. Firenze, 323-357.
- Darovec, D. (1999):** Janez Krstnik Gojnej. U: Darovec, D. (ed.): Stari krajepisi Istre. Knjižnica Annales Majora. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper, 65-66.
- De Franceschi, C. (1879):** L'Istria, Note storiche. Parenzo, Coana.
- Gaeta, F. (1955):** Documenti da codici vaticani per la storia della Riforma in Venezia: appunti e documenti. Annuario dell'Istituto storico italiano per l'età moderna e contemporanea, VII (1955). Roma, 5-53.
- Jedin, H. (1967):** Riforma cattolica o Controriforma? Tentativo di chiarimento dei concetti con riflessioni sul Concilio di Trento, II edizione. Brescia.
- Maračić, Lj. A. (1999):** Protestantizam u Istri. Nova Istra, XIII, 2-3. Pula, 196-214.
- Meneghin, V. (1954):** Fra Giulio Morato da Capodistria dei frati minori conventuali, processato dal S. Uffizio per idee luterane. AMSI II s., III (1954), 131-146.
- Miculian, A. (1980-1981):** Il Santo Ufficio e la riforma protestante in Istria. Atti del Centro di ricerche storiche, vol. XI (1980-1981). Rovigno, CRS, 171-240.
- Miculian, A. (1981-1982):** La riforma protestante in Istria. Processi di Luteranesimo. Atti Centro di ricerche storiche vol. XII (1981-1982). Rovigno, CRS, 129-169.
- Miculian, A. (1983):** Fonti inedite per la storia della riforma in Istria. L'Umanesimo in Istria, Atti del Convegno internazionale di studio, Fondazione Giorgio Cini. Firenze, Olschki, 203-214.
- Miculian, A. (1983-1984):** La riforma protestante in Istria: Pier Paolo Vergerio, Giovanni Battista Goineo e le comunità eterodosse di Capodistria nel XVI sec. Atti Centro di ricerche storiche, vol. XIV (1983-1984). Rovigno, CRS, 171-189.
- Naldini, P. (1700):** Corografia ecclesiastica della città e della diocesi di Capodistria. Venezia.
- Negri, P. (1909-1910):** Note e documenti per la storia della Riforma in Italia, I – Venezia e Istria, vol. XV. Torino, Atti della R. Accademia delle scienze di Torino.

Paschini, P. (1951): Eresia e Riforma cattolica al confine orientale d'Italia. Roma.

Pavat, M. (1960): La Riforma tridentina del clero a Parenzo e Pola. Roma.

Pitassio, A. (1968-1970): Diffusione e tramonto della Riforma in Istria: la diocesi di Pola nel Cinquecento, n.s. vol. X. Perugia, Università degli studi.

Schuller, F. (1950): La Riforma in Istria. Pagine istriane, ser. III, n. 4. Trieste.

Vergerio, P. P. (1949): Nunziaturberichte aus Deutschland, I. Band, I. Haelfte, 311. Frankfurt.

LITURGIJA V KOPRU IN V VSEJ ŠKOFIJI V 18. STOLETJU

Ivan LIKAR

Škofija Koper, SI-6001 Koper-Capodistria, p.p.114, Trg Brolo 11

IZVLEČEK

Za Škofijo Koper v 18. stoletju je mogoče reči, da je bila vera močno navzoča v javnem in zasebnem življenju, o čemer govorijo med drugim tudi številni sakralni objekti (181 jih je bilo), devet moških samostanov, dva ženska samostana, okrog 200 duhovnikov (svetnih in redovnih; eden na 125 prebivalcev), veliko bratovščin (samo v Kopru 27).

Nekakšni mejniki v verskem življenju škofije so sinode, ki jih sklicujejo škofje. V Kopru so bile v letih 1722 (Anton Marija Borromeo), 1737 (Avgustin de Brutis), 1766 (Karel Camuccio), 1799 (Bonifacij de Ponte). Toliko je ohranjenih sinodalnih besedil v arhivu škofije. Njihova vsebina je celotno življenje Cerkve, a posebne pozornosti je deležno prav bogoslužje, ki je najvidnejši izraz vernosti. Navodila so zelo podrobna, od delitve zakramentov do češčenje sv. Nazarija ob odprtem sarkofagu.

Za prikaz verskega življenja neke Cerkve v določenem času so zelo pomembne kanonične vizitacije, ki jih opravi škof v svojih župnijah približno vsakih pet let. V 18. st. jih je bilo v koprski škofiji kar 19.

Pečat vernosti Škofije Koper, zlasti na podeželju, je ves čas dajalo glagoljaštvo.

Izredno pomembno za versko življenje na podeželju je bilo koprsko ilirsko seme-nišče (1710-1818).

Velik dogodek v 18. stoletju (zlasti za mesto Koper) je bila povečava stolnice v letih 1716-1745.

Ključne besede: škofije, bogoslužje, glagoljaši, Koper, 18. stoletje, sinode

LITURGY IN KOPER AND IN THE ENTIRE DIOCESE IN THE 18th CENTURY

ABSTRACT

Regarding the 18th century Koper diocese, it can be said that faith was omnipresent at that time in public as well as private life, which is testified by numerous sacral buildings (181), nine monasteries, two convents, about 200 priests (1 per 125 inhabitants), and a number of brotherhoods (only in Koper there were apparently 27 of them).

Some kind of landmarks in the religious life of the diocese are synods convened by bishops. In Koper they were held in 1722 (Anton Marija Borromeo), in 1737 (Avguštin de Brutis), in 1766 (Karel Camuccio) and in 1799 (Bonifacij de Ponte) as witnessed by the preserved synodal texts in the diocese's archives. Their contents include accounts of the entire life of the Church, and a special attention is dedicated to the worship of God, which is one of the most pronounced expressions of faithfulness. The instructions are very detailed, from giving sacraments to the worship of St. Nazarij by the open sarcophagus.

Very important for the presentation of religious life of a certain Church in certain time are canonical visitations made by the bishop in his parishes approximately every five years. In the 18th century, there were no less than 19 of them in the Koper diocese.

The stamp of the Koper diocese's faithfulness, especially in rural areas, was through the entire time provided by Glagoliticism.

Extremely important for the religious life in the rural areas was the Koper Illyric theological seminary (1710-1818).

A great event in the 18th century (particularly for Koper) was the enlargement of the cathedral during 1716-1745.

Key words: dioceses, worship of God, priests, Koper, 18th century

Uvod

Cerkveno in versko življenje – čeprav ta izraza nista istovetna – se na zunaj najboljše vidi v liturgiji ali bogoslužju in v ljudskih pobožnostih. Zato bo zapis o liturgiji v 18. stoletju v Kopru in okolici (torej v takratni Škofiji Koper) hkrati vseboval delni opis življenja Cerkve v tem času. Sestavek ima naslednje segmente: 1) Dediščina 17. stoletja, 2) Škofijske sinode v 18. stoletju, 3) Kanonične vizitacije, 4) Glagoljaštvo, 5) Povečava stolnice in Naldinijevo semenišče.

Dediščino 17. stoletja predstavljajo številni samostani, veliko število svetnih in redovnih duhovnikov, bratovščine, procesije, češčenje relikvij in druge ljudske pobožnosti.

Sinode so prastara oblika škofijskih "cerkvenih zborov", nekakšen "mali koncil". V koprski škofiji so bile v 18. st. štiri (1722, 1737, 1766, 1779). Bile so važni mejniki v življenju škofije, saj so dale nove smernice za pastoralno delovanje. Ohranjene so v štirih knjigah; tri so natisnjene, ena je v rokopisu.

Tridentinski cerkveni zbor je določil, da morajo škofje župnije, župnike in različne verske ustanove (npr. samostane) vizitirati vsakih pet let. V 18. stoletju so koprski škofje opravili 19 takih pastoralnih obiskov, največ (12) Bonifacij de Ponte (1776-1810). Gre za pregled in presojo, kako se izpolnjujejo sinodalna navodila in drugi cerkveni predpisi. Zadevajo versko in moralno življenje posebej vizitiranih in vernikov splošno, bogoslužni red, cerkvene stavbe, opremo... Posebej vizitirani so bili: kanoniki, župnik, župan in sodnik, če ga je kraj imel, vasih pa tudi drugi ljudje.

Iz vizitacijskih poročil, ki skupaj obsegajo okrog 760 strani ali povprečno 40 vsako, je razvidno, da so se duhovniki držali pastoralnih navodil, da je bilo versko življenje zelo razgibano, čeprav so morali škofje marsikaj tudi grajati, prepovedati ali zapovedati.

Pečat vernosti Škofije Koper, zlasti na podeželju, je ves čas dajalo glagoljaštvo. Glede na to, da so pri nas začeli glagoljati šele po turških vpadih na Balkan, zlasti v Bosno, se postavlja vprašanje, kdo je za vernike na podeželju skrbel poprej.

Izredno pomembno za versko življenje na podeželju je bilo koprsko ilirsko semenišče (ustanovitelj Naldini; delovalo od 1710 do 1818).

Velik dogodek v 18. stoletju (zlasti za mesto Koper) je bila povečava stolnice v letih 1716-1745.

1) Dediščina 17. stoletja¹

a) Koper – "Mali Vatikan". Primerjava ni pretirana, saj je bilo v mestu ob koncu 17. stoletja in potem še vse 18. stoletje 32 škofijskih ali svetnih cerkva ter 8 samostanskih. V Valdoltri je bil benediktinski samostan, v Piranu in Izoli pa frančiškanski samostan. Vsega skupaj je bilo v škofiji devet moških samostanov in dva ženska. Škofija je bila razdeljena na štiri ali pet vikariatov oz. dekanij. "Podeželski" vikariati ali dekanati (zunaj Kopra) so bili Piran, Izola, Kubed in Krkavče. Piranski dekanat je imel 36 cerkva, izolski 19, kubejski 56, krkavški pa 28. V škofiji je bilo 181 sakralnih objektov v 17 župnijah, če med župnije štejemo tudi Koper.

Pospeševalci verskega in liturgičnega življenja so bili številni duhovniki, svetni in redovni, ki jih je bilo sredi 18. st. v vsej škofiji okrog 200 (Luglio, 2000, 211). V

1 Glavni vir je Naldini (Naldini, 1700).

Kopru je delovalo 27 bratovščin (Naldini, 1700, 152-243).² Za vso škofijo je seveda število še precej večje, saj jih je bilo samo v Truškah 18.

b) Verniki so močno častili "ljudske" svetnike ter zavetnike posameznih bratovščin in cerkva.

c) Bile so številne procesije; najbolj znana je bila koprška 21. oktobra ob obletnici posvetitve stolnice in ob priložnosti sejma (Naldini, 1700, 46). Procesija je bila tudi za sv. Marto in za sv. Barbaro (Naldini, 1700, 205). Prav tako so bile procesije v Izoli, Piranu in po vaseh ob njihovih praznikih ter za sv. Rešnje telo.

č) Še vedno je bilo zelo razširjeno češčenje relikvij, zlasti ob štirih praznikih: za božič, veliko noč, za sv. Marka in sv. Nazarija (poljub relikvij).

2) Škofijske sinode v 18. stoletju

"Sinoda je zborovanje škofov, izbranih duhovnikov in laikov, na katerem se posvetujejo o zadevah Cerkve ali škofije." Tako pove *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Sinode so lahko redne ali izredne. Koprške so bile izredne in so skušale odgovoriti izzivom časa in klicu Duha.

Vsebina sinod je celotno življenje Cerkve, pomemben del vsebine pa je ravno skrb za bogoslužje. Tako tudi v štirih koprskih sinodah v letih 1722, 1737, 1766 in 1779. Prvo je sklical škof Anton Marija Boromeo, drugo Avguštin de Brutis, tretjo Karel Camuccio, četrto pa Bonifacij de Ponte. Vse sinodalne seje so potekale v katedrali v prezbiteriju. Za sinodo leta 1766 je narisano celo načrt, kje naj kdo sedi.

Vse štirii sinode imajo podobno vsebino, ki je bila več ali manj ustaljena tudi v drugih škofijah. Tukaj bomo našli le poglavja, ki zadevajo liturgijo.

1722, 4. in 5. maja	1737, 6.-8. maja	1766, 16.-18. aprila ³	1779, 20.-22. julija
Decretum de Officio Mortuorum	De Reliquiis et veneratione Sanctorum	De Sacramentis in genere	De Cultu Sanctorum, Sacrarum Imaginum et Reliquiarum
De Sacramentis	De Sacris Imaginibus	De Baptismo	De Indulgentiis
De Divinis Officiis seu Horis Canonicis et Missis	De Indulgentiis	De Confirmatione	De Jejunio

² Številčenje strani je napačno: 152, 147... Bratovščine gl. 244-248. Za Truške str. 385.

³ V Kapiteljskem arhivu Škofije Koper je besedilo sinode v rokopisu. Zdi pa se, da je bilo pozneje natisnjeno, saj na to namiguje opomba na koncu.

De Festis, Vigiliis et Reliquiis Sanctorum	De Jejunio	De Eucharistia	De Festorum observatione
Tabella Festorum Immobiliū	De Festorum Observantia	De Poenitentia	De Sacramentis in genere
Festa Mobilia	De Ecclesiis et earumdem reverentia	Casus reservati in suas Classe distributi	De Sacramento Baptismi
De Funeribus et Sepulturis	De Sacramentis in genere	I. Contra Deum et virtutem religionis	De Sacramento Confirmationis
	De Baptismo	II. Contra vitam prossimi	De Sacramento Poenitentiae
	De Confirmatione	III. Contra iustitiam	De Sacratissima Eucharistia
	De Poenitentia	IV. Contra Castitatem	De Sacrosancto Missae Sacrificio
	De Sanctissima Eucharistia	De Extrema Unctione	De Extrema Unctione
	De Extrema Unctione	De Sacramento Ordinis	De Sacramento Ordinis et Exorcismis
	De Ordine	De Matrimonio	De Sacramento Matrimonii
	De Exorcismis	De Exorcismis et Benedictionibus	De Processionibus et Funeribus
	De Sacrificio Missae	De Sacramento Missae Sacrificio	
	De Matrimonio	De Officio Divino, et servitio Eccle- siae praestando	
		De Processionibus, Funeribus et Sepulturis	
		De Festis et Vigiliis	
		De veneratione Sanctorum eorum- que Reliquiis, et Imaginibus	

Pobljže poglejmo vsebino prve sinode, kar zadeva liturgijo. Delitev zakramentov je pridržana župnikom, razen obhajilo v velikonočnem času in vedno spoved v smrtni nevarnosti. Pri obredih naj duhovniki uporabljajo rimski obrednik. Krst otrok naj bo vedno v župnijski cerkvi, razen v smrtni nevarnosti; podeli naj se največ 10 dni po rojstvu. Botra naj bosta moški in ženska, dovolj poučena v veri in vsaj v velikonočnem času pri sv. obhajilu. Pri krstu nastane med botri in krščenci duhovno sorodstvo, ki je zadržek pri morebitnem sklepanju zakona (določba tridentinskega koncila). Otrok naj ne bo birman sedmim letom. K spovedi je treba iti vsaj enkrat na leto (IV. lateranski koncil, 1215). Ženske naj se spovedujejo pokrite in v spovednici. Najsvetejše je treba hraniti v čistem in suhem tabernaklju, hostije naj bodo vsak teden sveže. Bolnikom na domu se obhajilo nosi v posebni posodici, obešeni okoli vratu. Na oltarju gorita med mašo vsaj dve sveči. Sveta popotnica se nosi na slovesen način. Čas za velikonočno obhajilo je od cvetne do bele nedelje (torej le 14 dni). Bolniško maziljenje smejo deliti le župniki in z njihovim dovoljenjem tudi drugi duhovniki. Če se le da, naj se ta zakrament podeli, ko je človek še pri zavesti, sicer pa le, če se domneva, da je (ali da bi) za maziljenje prosil. Nižjih redov ne more prejeti mlajši od 12 let in kdor ni dovolj poučen. Za višje redove je potrebna starost vsaj 21 let. Oklici pred sklenitvijo zakona morajo biti javni in tri nedelje ali praznike zapored. Poroča naj bo v cerkvi po maši; naj se ne opušča slovesni blagoslov. Na svojem ozemlju sme poročati le župnik, drugi duhovniki pa samo z njegovim dovoljenjem. Podatki o poroki in poročencih naj se skrbno vpišejo v poročno knjigo.

V poglavju o molitvenem bogoslužju in o svetih mašah je govor o upoštevanju rimskih liturgičnih knjig (brevir, misal), o liturgičnem koledarju in o stopnjah praznovanja. Tako je določeno, da je treba sv. Nazarija imenovati takoj za apostoli.

Vsako leto je treba praznovati obletnico škofovega posvečenja, obletnico smrti prejšnjega škofa in obletnico prihoda škofa v mesto oz. prevzema škofije. Tretjega novembra ali pa blizu tega dneva naj bo maša za pokojne škofo, kanonike v Kopru in v kolegiatnih cerkvah. Eno mašo je treba opraviti za vsakega pokojnega duhovnika, za škofa pa tri.

V poglavju o praznikih, vigilijah in relikvijah svetnikov sinoda določa, naj duhovniki spodbujajo ljudi za obisk nedeljske in praznične maše, večernic in krščanskega nauka za odrasle. Liturgični post je zapovedan za 18. junij, dan pred praznikom sv. Nazarija, in pred vsemi prazniki, kakor to določajo splošni predpisi.

Posebno češčenje se za praznik sv. Nazarija izkazuje njegovim posmrtnim ostanom (sarkofag se odpre med posebnim obredom). Manj slovesno, a vendar poudarjeno je češčenje relikvij mučenca sv. Justina in blaženega Elija za njuna praznike.

Liturgični koledar (*Tabella festorum immobilium et mobilium*) vključuje seznam 41 stalnih praznikov in šest premakljivih, poleg nedelj seveda. 19. junija je praznik sv. Nazarija, 18. julija blaženega Elija, 21. oktobra pa obletnica posvetitve stolnice. Premakljivi prazniki so isti kakor danes, odvisno od datuma velike noči. Pred vsemi večjimi prazniki je zapovedan post (14 postnih dni v letu).

Sl. 1: Škof Paolo Naldini (1686-1713), eden najzaslužnejših koprskih škofov, avtor znamenitega dela "Corografia ecclesiastica o sia Descrizione della Città e della Diocesi di Giustinopoli detto volgarmente Capo d'Istria", Venezia 1700 (Pokrajinski muzej Koper).

Fig. 1: Paolo Naldini (1686-1713), uno dei vescovi più benemeriti di Capodistria, autore della famosa "Corografia ecclesiastica o sia Descrizione della Città e della Diocesi di Giustinopoli detto volgarmente Capo d'Istria", Venezia 1700 (Museo regionale di Capodistria).

Pokopavanje je bilo opravilo župnikov, kakor je predvidela že Naldinijeva sinoda iz leta 1690. Pogreb mora biti opravljen najmanj 12 ur po smrti, 40 ur po smrti pa, če je bila nagla smrt. Pogreb je bil možen vsak dan, razen na veliki petek, na veliko noč; na praznike Device Marije in na druge slovesne praznike ni bil mogoč pogreb v dopoldanskih urah (verjetno zaradi svetih maš, ki so bile dopoldne in jih je bilo za praznike več); vse druge dni v letu je bil pogreb dovoljen po sončnem vzhodu in pred njegovim zahodom. Cerkveni pogreb je treba odreči tistim, ki se v teku enega leta niso spovedali in v velikonočnem času niso šlo k obhajilu (kar mora biti javno znano) ter niso niti ob umiranju pokazali nobenega znamenja kesanja. Otroke je treba pokopavati ločeno, razen če ima družina svojo grobnico. Pokopališča naj imajo primerno ograjo oz. zid, da ne bi živali mogle nanj. Pri pogrebu naj raznih zastav in znakov ne nosijo otroci. Kleriki vseh vrst naj bodo oblečeni primerno svoji službi.

Sinode v letih 1737, 1766 in 1779 še izčrpneje govorijo o bogoslužnem življenju v škofiji. Več je teološke vsebine, disciplinski segment pa je še bolj razčlenjen. Vse sinode omenjajo obveznost znanja "ilirskega" jezika v semenišču za tiste, ki bodo župnikovali na podeželju. Če so slovanskega rodu, da ne bi svojega jezika pozabili; če pa so Italijani, da bi se ga naučili (AŠK, 1779, 159).

3) Vizitacije v 18. stoletju

Vizitacija je "pregled in presoja delovanja kake cerkvene ustanove po določbah cerkvenega prava" (Slovar, 1991), zato se imenuje tudi kanonična vizitacija. Gre za tiste preglede in presoje župnij, ki jih opravi škof sam ali kdo drug v njegovem imenu in z njegovim pooblastilom. Cerkvene ustanove so lahko župnije, samostani ali drugi cerkveni subjekti, ki delujejo po določbah cerkvenega prava oz. je njihova ustanoviteljica Cerkev. Področja pregleda in presoje so mnogovrstna, od osebnega življenja klerikov in vernikov do bogoslužja, pisarne, arhiva, knjižnice, gospodarskega življenja itd. cerkvene ustanove.

Kapiteljski arhiv Škofije Koper hrani 19 vizitacijskih poročil iz 18. stoletja (KAŠK, 387). Iz popisa arhivskega gradiva in iz naslovov vizitacij je razvidno, da jih je bilo še več, pa so se izgubila.

datum	vizitator	vizitirane župnije in ustanove	Opombe
1) 17.4.1735	Avguštin de Brutis (1733-1747)	Prima Visita Generale della Catedrale	20 strani; podrobna navodila
2) 19.4.1739	Avguštin de Brutis	Seconda Visita Generale della Cattedrale	14 strani; podrobna navodila

3) 31.8. - 8.9.1748	Janez Krstnik Sandi (1747-1756)	piranska župnija in dekanat ⁴	65 strani; opisan vsak dan posebej
4) 9. - 20.7.1757 ⁵	Karel Camucio (1756-1776)	Prima Visita Generale della Cattedrale	18 strani; posebno pismo sestram avguštinkam pri Sv. Blažu ⁶
5) 18.5. - 4.6.1763	Karel Camucio (1756-1776)	Secunda Visitatio Parochialium Forensium	63 strani; škof je obiskal vse župnije zunaj Kopra ⁷
6) 31.5. - 8.6.1770	Karel Camucio (1756-1776)	Tertia Visitatio Generalis Collegiatae Pyrhani	37 strani; obisk in popis vseh cerkva v Piranu ⁸
7) julij-avgust 1770 ⁹	Karel Camucio (1756-1776)	Tertia Visitatio Generalis Collegiatae Insularum (Izola)	41 strani; obisk in popis vseh cerkva v Izoli
8) 3. - 9.8.1777	Bonifacij de Ponte (1776-1810)	Prima Visitatio Generalis	40 strani; obisk in popis vseh cerkva v Kopru
9) 23.8.1777	Bonifacij de Ponte (1776-1810)	Prima Generalis Visitatio Ecclesiae ac Monasterii S. Clarae de Iustinopoli	6 strani; opis cerkve in opreme
10) 27.8. - 2.9.1782	Bonifacij de Ponte (1776-1810)	Visitatio Generalis Secunda Ecclesiae Collegiatae Pyrhani	32 strani; obisk cerkva, opis opreme
11) 28.10.-31. 10. 1792	Bonifacij de Ponte (1776-1810)	Visitatio Generalis Quarta Ecclesiae Collegiatae Pyrhani	19 strani; obisk cerkva, opis opreme

4 Naslovna stran raztrgana, zato ni mogoče razbrati točnega naslova.

5 Vizitacija ni trajala ves čas, ampak le nekatere dni v tem obdobju.

6 Pismo nosi datum 16. julij 1757. V njem škof prosi sestre, naj še naprej molijo za škofijo.

7 Šmarje, Korte, Kaštel, Krkavče (18. - 21. maja), Koštabona, Pomjan, Marezige, Truške (23. - 26. maja), Sočerga, Movraž, Kubed (28. - 30. maja), Sv. Anton, Dekani, Antinjan, Rižan (1. - 4. junija).

8 Vizitacija posameznih duhovnikov je popisana v posebnem zvezku (21 strani).

9 S časovnimi presledki.

12) 16. - 23.9.1777	Bonifacij de Ponte (1776-1810)	(Vizitacija župnij Marezige in Truške) ¹⁰	46 strani; natančen opis cerkva in opreme
12a) 23. - 25. 9. 1777	Bonifacij de Ponte (1776-1810)	(Vizitacija Dekanov in Rižana) ¹¹	12 strani
13) 23.8. - 15. 9. 1782	Bonifacij de Ponte (1776-1810)	Visitatio Generalis Secunda Parochialium Forensium	cca. 80 strani; precej pastoralno liturgičnih vprašanj (2 zv.)
15) 12. - 21.9 1792	Bonifacij de Ponte (1776-1810)	(Vizitacija nekaterih podeželskih župnij)	31 strani ¹²
16) 3. - 7.11.1792	Bonifacij de Ponte (1776-1810)	Visitatio Generalis Quarta Ecclesiae Collegiatae Insularum	15 str.; vsak duhovnik odgovarja na določena vprašanja
17) 1787, 1792, 1799, 1805	Bonifacij de Ponte (1776-1810)	Visitatio Prima, Secunda, Tertia et Quarta Ecclesiae Collegiatae Muglae	83 strani; vizitiran tudi Osp (prim. op. 19)
18) 12.9. - 12.10.1799 ¹³	Bonifacij de Ponte (1776-1810)	Visitatio Generalis Quinta Parochialium Forensium	50 strani; v Kaštelu je škof poslušal pridigo "in illirico"

Vsako vizitacijo so škofje napovedali in tako seznanili župnike ter javno oblast, kaj nameravajo. Napovedi so različne, od zgolj formalnih do vsebinskih. Za primer bomo pogledali napoved vizitacije Avgušтина de Bruti leta 1746. Zanima nas vsebina, zlasti kar zadeva liturgijo. Besedilo vizitacij je vedno v italijanščini, ta napoved pa izjemoma v latinščini.¹⁴ V uvodnem delu primerja sebe velikemu duhovniku Aronu, svoje duhovnike pa Aronovim sinovom, ki so Aronu pomagali pri božji službi, med katerimi

¹⁰ Ni posebnega naslova.

¹¹ Ni posebnega naslova.

¹² Prvič sta bili vizitirani župniji Osp in Predloka (Lonche), ki sta 1784 prešli iz tržaške v koprsko škofijo.

¹³ Z nekaj presledki.

¹⁴ *Monita juxta Sacros Canones Clero suae Diocesis annunciata ab Illustrissimo, et Reverendissimo D.D. Augustino Co. de Brutis Episcopo Justinopolitano Comiteque Antignani etc. in Quarta Generali ejusdem Dioecesis Visitatione.*

posebej imenuje Elezarja in Itamarja (prim. 2 Mz 28, 1). Nadalje primerja sebe apostolskemu zboru, duhovnike pa dvainsedemdesetim učencem, ki jih je Jezus poslal po dva in dva v vsako mesto in kraj, kamor je hotel sam priti. Zato čuti veliko dolžnost, da se trudi biti podoben dobremu pastirju Kristusu. Duhovnike opominja, naj ne upoštevajo le sklepov raznih škofijskih sinod in prejšnjih vizitacij, ampak jih opozarja tudi na to, kar jim namerava povedati v pismu. Gre za naslednje stvari, za katere se bo ob vizitaciji zanimal:

1. Življenje in dejanja duhovnikov naj bodo neoporečna.
2. V župniščih so lahko kot gospodinske pomočnice le krvne sorodnice.
3. Nihče naj ne oblači rdečih ali vijoličnih oblačil pri opravljanju bogoslužja,¹⁵ ampak le črna; izven bogoslužja naj kleriki nosijo kleriško obleko.
4. Kleriki naj imajo vedno tonzuro in kratke lase.
5. Nihče naj ne bo pijan ali prepirljiv (naj se ne pravda). Naj ne nosi orožja, naj se ne udeležuje lova in naj ne pije po gostilnah. Naj se ne ukvarja s trgovino in naj ne zahteva obresti. V jedi in pijači naj bo zmeren in naj se vedno izkaže za vrednega božjega služabnika.
6. Sveto mašo naj opravi vedno tešč in nikoli izven cerkve ali na neposvečenem kraju. Vedno naj bo v talarju, pri maši pa naj ima amikt, prepasano albo, manipelj,¹⁶ štolo in plašč.
7. Kelih in hostije naj prekriža z iztegnjenimi in primaknjenimi prsti.
8. Vstopni spev, mašne prošnje, berila, stopniški spev, evangelij, vero... naj duhovniki molijo glasno, kanon (evharistično molitev) pa polglasno.
9. Sv. Rešnje telo in Rešnjo kri naj duhovniki zaužijejo z vsem spoštovanjem.
10. Korporali (telesniki) in drugi paramenti morajo biti nadvse čisti. Kelihi in patene naj bodo zlati ali srebrni; svete posode pa morajo duhovniki čistiti lastnoročno.
11. Oltar naj bo pokrit vsaj s tremi prti. Nanj naj se ne polaga ničesar, razen kar je potrebno za mašo.
12. Ženske naj ne pristopajo k oltarju in naj se ne dotikajo keliha.
13. Vsak župnik mora imeti misal, brevir, martirologij in liturgični koledar škofije.
14. Psalme pri brevirju je treba brati razumljivo, zbrano in pobožno tako v koru kakor tudi zasebno.
15. Kleriki naj študirajo in meditirajo.
16. Duhovniki naj vernikom jasno povedo njihove pregrehe (splošno, po načelu, da se greh pove, ne pa grešnik).
17. Vsako nedeljo in praznik naj duhovniki pridigajo.
18. Razlagajo naj vsebino veroizpovedi in očenaša.

15 Rdeča oz. vijolična barva talarja je privilegij kardinalov oz. škofov.

16 Amikt je naramnica, neke vrste pregrinjalo za ramena, ki je bilo pod albo. Manipelj je bil del mašne obleke, ovit nad levim zapetjem, ostanek nekdanje brisače, s katero so si duhovniki otirali pot.

19. Post v postnem času, ob kvatrah in druge postne dni je treba držati.
20. Pred pepelnico naj duhovniki povabijo ljudi k spovedi; pri spovedi naj jim naložijo pokoro primerno teži grehov.
21. Verniki naj trikrat na leto prejmejo sveto obhajilo: za božič, za veliko noč in za binkošti. V skrajnem primeru vsaj za veliko noč.¹⁷
22. Duhovniki naj bodo na voljo za spoved vse praznične dni, še najbolj pa za praznike Device Marije.
23. Možje naj se določene dni zdržijo svojih žena.
24. Ob nedeljah in praznikih naj se ne opravljajo hlapčevska dela.
25. Žensko petje in zборе (zlasti pred cerkvijo) je treba prepovedati.
26. Nihče naj ženske ne pripelje domov, ne da bi se poprej z njo poročil po cerkvenih predpisih.
27. Nihče naj nima ugrabljene žene, krvne sorodnice ali druge žene (poleg prve).
28. Pastirji svinj in drugih živali naj vsaj vsako nedeljo pridejo k maši in duhovniki naj jih poučujejo v veri.
29. Zaročence je treba izprašati krščanski nauk, jih opozoriti na poprejšnjo spoved in obhajilo ter da morajo otroke krstiti čimprej po rojstvu.
30. Botri naj poskrbijo, da se bodo krščenci naučili vero in očenaš.
31. Krstni kamni naj bodo vedno čisti.
32. Duhovniki naj ne zahtevajo plačila za krst otrok ali odraslih in ne za spoved bolnikov, da ne bi kdo zaradi tega umrl nepreviden.
33. Pri krščenju, previdevanju, spovedovanju, priporočanju duše in pri pokopavanju je treba upoštevati obred in cerkveno pravo.
34. Bolnike naj z bolniškim oljem mazili samo duhovnik, kakor naroča apostol (Jakob).¹⁸
35. Z izobčenimi ni dovoljeno imeti nikakršnih stikov. Nihče naj ne mašuje v njihovi navzočnosti; to je treba povedati tudi ljudem.
36. Duhovnikom, ki nimajo tonzure, in tistim, ki ne nosijo duhovniške obleke, naj se ne dovoli maševati.
37. Sveta evharistija in blagoslovljena olja naj bodo shranjeni na čistem in varnem kraju; ključje naj imajo župniki.
38. Od časa do časa naj se ob nedeljah pred mašo blagoslovi voda, s katero naj duhovnik vernike pokropi; za to je treba imeti posebno posodo.
39. V drugi župniji ne sme nihče maševati, razen z župnikovim dovoljenjem; ne sme sprejeti njegove bire.
40. Cerkevno premoženje se ne sme prodajati ali kako drugače odtujevati.
41. Nihče ne sme v cerkvi postaviti oltarja brez vednosti škofa.

17 V tem je šel škof Avguštin dlje, kot je predpisano za vso Cerkev.

18 Gre za določilo, da bolniško maziljenje lahko deli samo duhovnik ali škof.

42. Cerkvene strehe morajo biti urejene, okna in vrata pa dobro zaprta. V cerkvah naj ne bo ničesar, kar ni za bogoslužno rabo.

43. Pred tabernakljem naj noč in dan gori ena ali več luči.

44. V vsaki zakristiji naj bodo sakrarij¹⁹ in voda ter brisača, da si duhovnik pred sveto mašo umije roke.

45. Obredi naj se opravljajo slovesno.

46. Poskrbi je treba za uboge, tujce, romarje, vdove in sirote; do njih naj se goji gostoljubje.

47. Duhovniki naj dajejo vernikom zgled urejenega in celovitega življenja. Kakršen duhovnik, tako ljudstvo.

Hitro lahko ugotovimo, da je veliko navodil strogo liturgične narave, precej pa je t.i. pastoralno-liturgičnih napotkov in opozoril. Iz vizitacijskih poročil samih je razvidno, da so se jih duhovniki v veliki meri držali, čeprav so morali škofje marsikdaj tudi grajati, kaj prepovedati ali zapovedati. Za primer si oglejmo vizitacijsko poročilo za župnijo Dekani škofa Bonifacija de Ponteja iz leta 1777.

Vizitacija je bila od 23. do 25. septembra. Najprej je škof vizitiral župnika, nato sodnika in nazadnje župana. Župniku Petru de Fabrisu je bilo 35 let. Župnik je odgovarjal na vprašanja, ki tukaj niso izpisana. Najprej pove, da je njegova dolžnost pridigati, razlagati evangelij, učiti krščanski nauk, deliti svete zakramente in previdevati bolnike. – Njegovi dohodki znašajo 120 ducatov. – Pred tabernakljem gori večna luč. – Verniki ga spoštujejo in se čeznje ne more pritoževati. – Njihova najhujša napaka je preklinjanje. – Javnih grešnikov v župniji ni. – Župnik je vedno pripravljen obiskati bolnika in spovedovati v cerkvi. – Trudi se izpolniti svoje dolžnosti v vsakem pogledu.

Za župnikom je škof vizitiral sodnika Janeza Venica, starega okoli 55 let. – Po njegovem ni nihče umrl brez zakramentov po nemarnosti vernikov ali župnika, ki je – nasprotno – zelo pripravljen obiskati umirajočega, ko ga pokličejo. – Prepričan je, da župnik redno moli brevir, saj ga je pri tem opraviilu pogosto videl doma in v cerkvi. – Denarja ne posoja; če pa komu kaj posodi, ne zahteva obresti; ne preklinja, ne prisega in ne dela nobenih škandalov. – V župnišču nima nobene ženske, razen že precej stare gospodinje, o kateri ni bilo slišati nič slabega, in tudi ne o njenih starših. – Župnik nikogar od faranov ne nadleguje. – Za vsak praznik pridiga dvakrat in še večkrat, uči verouk (odrasle), otroke pa uči molitev. – Po sodnikovem mnenju se nihče ne more pritoževati čezenj.

Naslednji vizitiranec je bil župan Dekanov Tomažin Toscan, star okoli 45 let. – Tudi on meni, da nihče ni umrl brez zakramentov po župnikovi nemarnosti, etc.²⁰ – Župan posebej pove, da za delitev zakramentov župnik ne zahteva nobene nagrade.

19 Sakrarij je nekakšen lijak, vdelan v kamen z odtokom v blagoslovljeno cerkveno zemljo. Vanj se vliva voda po pranju telesnika, rutice in oltarnih prtov ter po čiščenju svetih posod.

20 Župan je odgovarjal skoraj enako kot sodnik.

Naslednji dan, to je 24. septembra, je šel župnik v procesiji k župnišču. Ko je prišel škof iz hiše in stopil pod zanj pripravljeni baldahin, so začeli peti himno *Veni, Creator Spiritus* in se napotili proti cerkvi. Pred cerkvenimi vrati se je škof oblekel v škofovska oblačila in stopil v cerkev. Župnik je začel peti *Benedictus* ter zmolil molitev *Deus humilium visitatorum*. Med petjem antifone na čast sv. Mariji Vnebovzeti, zavetnici cerkve, se je škof povzpел k oltarju in na listni strani pel molitev k Blaženi Devici, nato pa številno ljudstvo blagoslovil. Ko je sestopal od oltarja, je odložil mitro, pastoral in pluvial ter si nadel mašni plašč, nakar je začel sveto mašo. Po evangeliju je šel od oltarja, vzel mitro in se napotil h katedri, ki je bila zanj pripravljena na evangelijski strani, kjer je poslušal pridigo v slovenčini (in illirico). Pridigo je imel župnik iz Predloke.²¹ Po pridigi je škof nadaljeval sveto mašo. Po maši je odložil mašni plašč in štolo bele barve, si nadel črno štolo in preprosto mitro.²² Najprej je molil za rajne v cerkvi, nato je odšel na pokopališče, ga obhodil in blagoslovil grobove ter se vrnil v cerkev. Za obisk Najsvetejšega, ki je sledil neposredno po vrnitvi iz pokopališča, si je nadel štolo in pluvial bele barve. Najsvetejše je bilo spravljeno v tabernaklju, narejenem iz marmorja, ter v srebrnem ciboriju. Nato je škof podelil ljudem blagoslov z Najsvetejšim.

Sledilo je spraševanje birmancev iz znanja krščanskega nauka. Rečeno je, da so kar dobro znali. Po preizkusu znanja je bila birma. Poudarjeno je, da jo je podelil le nekaterim: tistim, ki so bili dovolj pripravljeni.

Na vrsti je bila vizitacija cerkve same, ki je imela pet oltarjev. Veliki ali glavni oltar je bil posvečen Mariji Vnebovzeti. – Oltar je imel vso potrebno opremo (prte, prtiče, svečnike... križ.). Vse maše, ki se opravljajo v župniji in so vezane na kakšen beneficij, so popisane v seznamu v zakristiji. – Krašenje oltarja je obveznost vasi. – Vse maše, ki morajo biti darovane bodisi ob oltarjih te cerkve, bodisi v podružni cerkvi sv. Nedelje, so vpisane v seznamih v zakristiji; tam so vpisane tudi druge maše, ki jih mora opraviti župnik. – Tudi oltar z Najsvetejšim ima vso potrebno opremo. – Zanj skrbi "šola"²³ Najsvetejšega zakramenta. – Za oltar Spočetja Brezmadežne Device in za maše pri tem oltarju skrbi "šola" Spočetja. – Isto velja tudi za oltar sv. Roka in sv. Sebastijana. – Sledila je vizitacija krstilnika, ki je bil postavljen ob glavnem vhodu. Vizitator si je ogledal tudi spovednico, baldahin za procesijo sv. Rešnjega telesa s štirimi drogovi,²⁴ sveta olja, spravljena v zidu v prezbiteriju na evangelijski strani,²⁵ in monštranco. Potem je odšel v zakristijo, kjer si je ogledal

21 Zakaj je imel pridigo župnik iz Predloke? Zdi se, da so se za take slovesnosti župniki pridigarji menjavali, saj je v vizitacijskem poročilu za Bertoke (Rižan) ob isti vizitaciji povedano, da je v slovenščini pridigal župnik iz Dekanov (25. 9. 1777).

22 To je mitra v beli barvi, brez vsakršnih okraskov, kar je v navadi še danes.

23 Verjetno bratovščina.

24 Danes rečemo "nebo".

25 Evangelijska stran je bila leva stran oltarja, gledano iz ladje.

Sl. 2: Bonifacio da Ponte (1776-1810), zadnji škof samostojne koprške škofije (Pokrajinski muzej Koper).

Fig. 2: Bonifacio da Ponte (1776-1810), ultimo vescovo dell'antica diocesi capodistriana (Museo regionale di Capodistria).

kelihe, patene ali plitvice, korporale ali telesnike, purifikatorije ali rutice, burse ali "torbice" za telesnik, pale ali "pokrivalca" za kelih, pregrinjala za kelihe, plašče, štole, maniplje, albe, amikte ali naramnice, cingule ali pasove, pluvial ali veliko ogrinjalo, velum ali malo ogrinjalo, mašno knjigo svetnikov in za rajne. Ogledal si je tudi sezname maš, ki jih mora opraviti župnik, ter malo piksido ali posodico za obhajilo bolnikov na domu. Ko se je vrnil v cerkev, si je ogledal vsa vrata, okna in sploh vso cerkev ter ukazal, da vratca tabernaklja od znotraj prevlečejo z belim blagom. – Nato je v župnišču pogledal krstno, poročno in mrliško knjigo, spravljeno vsako na svojem mestu.²⁶

Po kosilu je obiskal še cerkev sv. Nedelje, ki je spadala pod župnijo. Tam je "šola" te svetnice skrbela za cerkev in za maše, ki so bile vsako nedeljo po novi luni ali mlaju. S cerkvijo in opremo je bilo vse v redu, tako da vizitator ni dal nobenega posebnega ukaza. – Iz župnije Dekani je škof Bonifacij de Ponte šel vizitirat župnijo Rižan oz. današnje Bertoke.

Podobne kakor vizitacija Dekanov so bile tudi vizitacije drugih župnij.

Vizitacije v 18. stoletju so bile zelo temeljite, iz česar je mogoče sklepati, da so duhovniki dobro pastirovali in da je bilo versko življenje zelo razgibano.

4) Glagoljaštvo

Splošno je znano, da so duhovniki glagoljali na vsem podežlju, v Kopru pa le tretjeredniki pri Sv. Gregorju pri vratih Zubenaga, o čemer poroča že Naldini (Naldini, 1700, 199), izčrpneje pa Vjekoslav Štefanić. Številne dokumente navaja Lucas Jelić. Tretjeredniki v Kopru so glagoljali do 1806, ko je bil ukinjen njihov samostan (Štefanić, 1956, 238), na podežlju pa še povsod do leta 1833 (Biskupska Konferencija Jugoslavije, 1975, 611).

Postavlja se mi naslednje vprašanje: Če so Slovani (Slovenci) na območju Slovenske Istre že od 7. stoletja dalje in če se je glagoljaštvo razširilo v času turških vpadov, kaj je bilo tistih 700 do 800 let vmes?²⁷

5) Povečava stolnice in gradnja novega, "ilirskega" semenišča

Pavel Naldini je kot velikopotezni škof načrtoval povečavo stolnice in gradnjo ilirskega semenišča že dalj časa; zlasti mu je bilo pri srcu semenišče.

a) Povečava stolnice po načrtih Giorgia Massarija se je začela 1716, končana pa je bila 1745, čeprav znotraj še ne povsem. Za versko življenje Kopra in škofije sploh

²⁶ Iz varnostnih razlogov zaradi morebitnega požara ter kraje.

²⁷ Vprašanje se toliko bolj izostri, ker zgodovinarji in jezikoslovci po vrsti ugotavljajo, da glagolica ni bila domača iznajdba, ampak uvožena (prim. Zor, 1927, 183-191).

Sl. 3: Benko iz Sočerge, Kustodija iz Predloke, ž. c. sv. Janeza Krstnika, 1466 - detajl (Pokrajinski muzej Koper, kopija).

Fig. 3: Benko da San Quirico, Tabernacolo della chiesa di S. Giovanni Battista a Lonche, 1466 - dettaglio (Museo regionale di Capodistria, copia).

je bil to pomemben dogodek, podobno kot je za župnijo izgradnja nove cerkve ali pa temeljita obnova stare. Vittorio Luglio²⁸ pravi, da je po koncu del "il duomo cominciò a piacere e a inorgoglire la popolazione" (Luglio, 2000, 211).

²⁸ Za začetek obnove gl. Luglio, 2000, 202.

Sl. 4: Notranjščina koprsk stolnice po predelavah iz prve polovice 18. stoletja, ki jih je vodil beneški arhitekt Giorgio Massari.

Fig. 4: Interno della cattedrale di Capodistria in seguito ai lavori di rinnovo eseguiti dall'architetto veneziano Giorgio Massari nella prima metà del Settecento.

b) "Ilirsko" semenišče. O potrebnosti semenišča, kjer bi se izobraževali in vzgajali zlasti duhovniki za Slovence, so pred Naldinijem govorili že njegovi predniki,²⁹ Naldini pa v letih 1693, 1696 in 1699 v pismih Sveti koncilski kongregaciji.³⁰ Semenišče je začelo delovati 4. novembra 1710 in je obstajalo neprekinjeno do leta 1818. Posebno skrb so semenišču posvečale tudi kopske sinode v 18. stoletju, ki posebej omenjajo gojence slovanskega oz. ilirskega porekla (AŠK, 1722, 75-76; 1733, 44-46; 1779, 156-160).

Sklep

Liturgično življenje v koprski škofiji je bilo izraz močne vere in ljudske pobožnosti. Poleg številnih duhovnikov in redovnikov, saj je po eden prišel na približno 125 ljudi,³¹ so na bogoslužno življenje močno vplivali "veliki" škofje 18. stoletja, zlasti Pavel Naldini, Avguštin Bruti in Bonifacij de Ponte. Za vernike slovenskega porekla pa je bilo nadvse pomembno ilirsko semenišče. Njegova ukinitvev leta 1818 je pomenila veliko duhovno in pastoralno škoda, zlasti za Slovence.

29 Npr. škof Hieronim Rusca (1620-1630) v pismu apostolskemu nunciju v Benetkah leta 1623. Omenja, da bi bilo potrebno semenišče tudi za druge pokrajine: "Dalmazia, Croatia, Carnia, Cragno et Schiavonia". (prim. Novach, 1927, 11-12).

30 Za 17. st. Jelić, 1906, 230, 231, 233; za 18. st. pa Jelić, 1906, 7, 19, 82.

31 Danes na 1.530 prebivalcev.

LA LITURGIA NEL SETTECENTO A CAPODISTRIA E NELLA SUA DIOCESI

Ivan LIKAR

Diocesi di Capodistria, SI-6001 Koper-Capodistria, c.p. 114, Piazza Brolo 11

RIASSUNTO

La liturgia e la devozione popolare rappresentano gli aspetti più evidenti della fede di una comunità religiosa. Nel Settecento la fede era saldamente presente nella vita pubblica e privata della diocesi, come testimoniato, fra l'altro, dai numerosi edifici religiosi (181), dai nove conventi maschili, dai due femminili, dai circa 200 preti (fra secolari e regolari; uno ogni 125 abitanti) e dalle molte confraternite (27 nella sola Capodistria).

La valida opera pastorale è dimostrata anche dai numerosi sinodi diocesani. Sino a noi sono giunti i testi di solo quattro di essi: quelli del 1722, del 1737, del 1766 e del 1779, convocati rispettivamente da Antonio Maria Borromeo, Agostino de Bruti, Carlo Camucio e Bonifacio da Ponte. I sinodi abbracciavano l'intera vita della Chiesa, della quale propria la liturgia è un aspetto importante (la messa come centro dell'intera liturgia, gli altri sacramenti e i sacramentali, la venerazione dei santi e delle reliquie, l'elenco delle feste, le indulgenze, i digiuni...).

All'inizio di ogni sinodo c'era la rivelazione del dogma, seguivano i consigli pastorali, in altre parole le norme disciplinari. Queste erano molto precise e, naturalmente, impegnative. Il sinodo del 1722 stabilì, ad esempio, che bisognava rivolgersi esclusivamente al proprio parroco per ricevere i sacramenti, con l'unica eccezione costituita dalla comunione pasquale. I parroci dovevano usare il rituale romano (1614), il battesimo andava somministrato sempre nella parrocchia del neonato, i padrini dovevano essere un maschio ed una femmina, educati alla fede e comunicatisi almeno a Pasqua. La cresima non doveva essere amministrata prima del compimento del settimo anno e la confessione andava fatta almeno una volta l'anno, le donne sempre nei confessionali. Il Santissimo Sacramento andava conservato in un tabernacolo robusto e asciutto, durante la messa dovevano ardere sull'altare due candele, l'unzione degli infermi doveva essere amministrata solo dai parroci e, con il loro assenso, da altri sacerdoti; nessuno poteva ricevere gli ordini minori prima del dodicesimo anno e quelli maggiori primi dal ventunesimo, le partecipazioni di matrimonio dovevano essere pubblicate per tre domeniche o per tre feste consecutive, sul suo territorio solo il parroco aveva facoltà di celebrare matrimoni, anche se poteva delegarlo ad altri...

In occasione della festa di San Nazario si onoravano le sue reliquie in un sarcofago aperto.

Oltre ai sinodi, anche le visite pastorali erano molto importanti per la vita della diocesi. Erano compiute dal vescovo in persona o da qualche suo delegato. Negli

archivi della Diocesi di Capodistria sono conservate 19 relazioni, più o meno ampie, sulle visite, anche se in realtà esse furono molte di più. Il Concilio di Trento aveva stabilito, infatti, che dovevano tenersi almeno una ogni cinque anni. Bonifacio da Ponte ne compì ad esempio ben 12, più di qualunque altro. Le visite riguardavano le parrocchie, i parroci, i giudici (se presenti nella zona), i podestà e altre istituzioni religiose (ad esempio i conventi). Era esaminata la vita religiosa e morale di tutti i visitati e dei fedeli in generale, l'ordine liturgico, le chiese e gli arredi, lo stato delle finestre e delle porte, dei paramenti degli altari, le vesti liturgiche, i vasi sacri, i libri... In breve come erano realizzate nella pratica le decisioni dei sinodi. Dalle relazioni sulle visite pastorali, che comprendono circa 760 pagine, in media 40 per ogni volume, emerge che i sacerdoti si attenevano alle regole pastorali e che la vita religiosa era molto varia, anche se i vescovi dovevano ricorrere pure a biasimi, divieti e ordini.

Una nota particolare alla religiosità della diocesi era data dall'uso della liturgia glagolitica, ovviamente solo nel circondario. Nei centri maggiori la lingua usata nella liturgia era il latino, fatta eccezione per la chiesa di San Gregorio, presso Porta Zubenaga, dove i monaci del terz'ordine, che qui rimasero sino al 1806, anno di chiusura del convento, officiavano su testi glagolitici. C'è da chiedersi chi si era preso cura dei fedeli delle campagne prima delle scorrerie turche, quando ancora non c'erano preti che usavano il glagolitico.

Nel 1710 il vescovo Naldini fondò il seminario illirico, proprio per le necessità dei glagoliti. Esso rimase attivo per ben 108 anni.

Un grande sprone per i fedeli della diocesi, soprattutto per quelli di Capodistria, fu l'ampliamento della cattedrale, effettuato fra il 1716 ed il 1745. Come ha scritto Vittorio Luglio nel suo *L'antico vescovado giustinopolitano* "il duomo cominciò a piacere e a inorgoglire la popolazione".

Parole chiave: diocesi, liturgia, testi in glagolitico, Capodistria, Settecento

VIRI IN LITERATURA

AŠK - Arhiv Škofije Koper. Škofijske sinode, 1722, 1737, 1766, 1779, fasc. 382.

KAŠK - Kapiteljski arhiv Škofije Koper. Kanonične vizitacije, fasc. 387.

Biskupska konferencija Jugoslavije (1975): Opći šematizam Katoličke Crkve u Jugoslaviji. Cerkev v Jugoslaviji. Zagreb.

Jelić, L. (1906): Fontes historici liturgiae glagolitico-romanae. Veglae.

Luglio, V. (2000): L'antico vescovado giustinopolitano. Tredici secoli di storia attraverso i vescovi e le chiese dell'antica diocesi di Capodistria. Trieste, Edizioni Luglio.

- Naldini, P. (1700):** Corografia Ecclesiastica o sia descrizione della 'citta' o della diocesi di Giustinopoli detto volgarmente Capo d'Istria. Pastorale Divertimento di Monsignor Paolo Naldini. Già Assistente d'Italia nel Sacro suo Ord. Agost. & ora Vescovo della Chiesa Giustinopolitana. Venezia, Gierolamo Albrizzi.
- Novach, M. (1927):** Notizie storiche sui seminari di Capodistria, Trieste e Parenzo pubblicate il 20 giugno 1927 in occasione dell'inaugurazione dell'ala Pio XI e dell'istituzione del seminario interdiocesano. Capodistria.
- Slovar (1991):** Slovar slovenskega knjižnega jezika. Ljubljana.
- Slovenska škofovska konferenca (2000):** Letopis Cerkve na Slovenskem. Stanje 1. 1. 2000. Ljubljana.
- Štefanić, Vj. (1956):** Glagoljaši u Kopru. Zagreb.
- Zor, J. (1927):** Glagolska pričevanja na Slovenskem. Bogoslovni vestnik, 45/1985. Ljubljana, Teološka fakulteta, 183-191.

prejeto: 2001-05-08

UDK 262.3(497.4/.5-14)

PREUREDITEV ŠKOFIJSKIH MEJA Z OZIROM NA KOPRSKO ŠKOFIJO V AVSTRIJSKI DOBI (1814-1829)

Vincenc RAJŠP

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 4

IZVLEČEK

Znanstveni prispevek obravnava vprašanje obstoja ali ukinitve koprške škofije od 1814 leta do 1829, ko je bila združena s tržaško škofijo, leta 1830 pa je bila odločitev o združitvi tudi izvršena.

Ključne besede: cerkvena uprava, škofija, meje škofij, Istra, Koper

TRANSFORMATION OF DIOCESAN BORDERS WITH REGARD TO THE KOPER DIOCESE DURING THE AUSTRIAN PERIOD (1814-1829)

ABSTRACT

The present scientific paper deals with the issue of a further functioning or abolishment of the Koper diocese from 1814 to 1829, when the proposal as to its fusion into the Trieste diocese was made; in 1830 the decision about the fusion was carried out.

Key words: ecclesiastical administration, diocese, diocesan borders, Koper, Istra

Po letu 1814 so se v avstrijski državi ponovno lotili urejanja cerkvenih meja. Spremembe so bile potrebne zaradi nekaterih razmejitev, odprtih še v času Jožefa II., tako npr. preureditve lavantinske škofije in prenosa škofijskega sedeža iz Št. Andraža v eno izmed spodnještajerskih mest, pa tudi zaradi državnih oziroma ozemeljskih sprememb. Po propadu Beneške republike je postalo aktualno tudi vprašanje koprške škofije.

Dvorni komisar Saurau je septembra 1814 pred dokončno ureditvijo političnih meja cesarju predlagal provizorično ureditev cerkvenih meja v "Iliriji". S tem pa so priprave za preureditev dejansko že stekle (ÖStA. AVA, 2). V predlogu (Vortrag) 23. decembra 1814 je bilo cesarju predstavljeno vprašanje glede semenišča v Gorici. Pri tem so bile izrecno omenjene tudi škofije v Istri. Vprašanje semenišča naj bi reševali po ustanovitvi oziroma dokončni ureditvi istrske škofije. Obstajala je namreč ideja, da bi semenišče v Gorici pokrivalo tudi Istro. Semenišče in teološki študij v Kopru je cesar provizorično potrdil 27. februarja leta 1815. Direktor je bil kanonik Castellani, spiritual pa kanonik Ferentin. Oba sta imela v hiši prosto stanovanje in hrano, poleg tega sta dobila še po 80 goldinarjev. Teologijo sta poučevala direktor Castellani, za kar je dobil še dodatnih 300 goldinarjev, in gvardijan minoritov p. Vitali z 230 goldinarji plače. Vendar je zanimanje za študij teologije popolnoma zamrlo, tako da v letu 1817 ni bilo nobenega seminarista in študenta (Schüler) filozofije, enako tudi leta 1818. Zato je gubernij predlagal, da se študij teologije in semenišče v Kopru ukineta, bodoči duhovniški kandidati pa naj bi študirali v Gorici. Premoženje koprškega semenišča naj bi pripadlo semenišču v Gorici (ÖStA. AVA, 3). Semenišče v Kopru so res ukinili, leta 1842 pa so Koprčani prosili, da ga ponovno odprejo.

Čeprav je jožefinizem v marsičem že izgubil "zelo mnogo svoje nekdanje ostrine" (Čepič, 1979, 414), je imela državna oblast še naprej odločilno besedo pri urejanju škofijskih meja, semenišč in drugih zadev Cerkve. Pri vprašanjih preurejanja škofijskih meja so bili avstrijski cerkveni politiki večkrat zelo ostri v odnosu do papeža, še bolj pa do papeške kurije. Jožefinski nazorji so še v celoti prevladovali tako pri vprašanju urejanja škofijskih meja kakor tudi pri vprašanju imenovanja škofov. Avstrijski škofje v obdobju jožefinizma niso odhajali ad limina v Rim. Šele leta 1841 je cesar dovolil salzburškemu nadškofu Schwarzenbergu, da je odpotoval v Rim in prejel kardinalski klobuk. (Schwarzenberg je bil takrat star 32 let; škofovsko posvečenje je prejel s šestindvajsetimi leti) (Hosp, 1971, 54). Odslej so se odnosi med Avstrijo in Svetim sedežem začeli izboljševati, kar je tudi pripeljalo do konkordata leta 1855.

Jožefinski sistem sta v prvi polovici devetnajstega stoletja zagovarjala in vzdrževala glavna cesarjeva svetovalca za cerkvena vprašanja: Martin Lorenz in Jožef Alojz Jüstel, ki ju sicer označujejo kot zmerna jožefinca. Martin Lorenz je bil rojen na Vorarlberškem leta 1748 na ozemlju, ki je spadalo k škofiji Chur. Študiral je na italijanskih univerzah. Ker je bilo na Vorarlberškem preveč duhovnikov, po posvetitvi, tako kot mnogi drugi, ni dobil službe. Odpravil se je na Dunaj, kjer je doktoriral iz teologije. Leta 1773 ga je cesar Jožef II. imenoval za predstojnika generalnega

semenišča na Dunaju, nato je bil prestavljen h guberniju v Gradec, kjer je urejal duhovne in šolske zadeve. Leta 1792 ga je poklical cesar Franc I. na Dunaj kot vladnega svetnika za verske zadeve pri nižjeavstrijski vladi. Do leta 1828 je ostal najpomembnejša in najvplivnejša osebnost v avstrijski cerkveni politiki in imel odločujoč vpliv pri razmejevanju škofij in pri imenovanju škofov. Lorenz je bil do rimske kurije skrajno negativno razporejen (Hosp, 1971, 228). Njegovo razpoloženje je v veliki meri vplivalo na odnose med avstrijsko državo in Svetim sedežem, čeprav je cesar marsikatero njegovo ostro mnenje omilil. Leta 1816, ko je Metternich predlagal sklenitev konkordata s Svetim sedežem, je sklenitev preprečilo prav Lorenzovo nasprotovanje: s konkordatom bi bilo konec jožefinskega sistema.

Martin Lorenz je med drugim najodločneje zavračal tudi predlog o odpravi placeta (placetum regium), ker bi bil s tem ukinjen državni nadzor nad cerkvenim poslovanjem iz Rima.

Drugo pomembno vprašanje v odnosih med papežem in cesarjem je bila pravica imenovanja škofov. Cesar je imel pravico imenovati večino škofov v monarhiji, isto pravico pa je zahteval tudi za škofije, ki so po dunajskem kongresu prišle v okvir monarhije. Med najpomembnejšimi so bile škofije Brixen, Trient in Salzburg, vprašanje imenovanja škofov pa je zadevalo tudi škofije v Istri. Dotlej je tamkajšnje škofo namreč imenoval papež. Lorenz je med drugim v mnenju zapisal, da "obstaja v avstrijski državi osnovna pravica (Grundgesetz), sankcionirana z najvišjega mesta (od papeža), da lahko podeljuje škofije samo vladar, ker je škof služabnik (Diener) Cerkve in države, vladar pa je zaščitnik (Beschützer) prve in gospodar (Herr) druge. Imenovanje škofov ne sodi na področje papeževega primata" (Hosp, 1971, 23).

Pri istrskih škofijah pa so nastala nesoglasja tudi ob vprašanju velikosti škofij. Lorenz je zelo ostro zavrnil papeževa prizadevanja za ohranitev majhnih škofij, češ da Rim nasprotuje "koristnim in dobrodejnim duhovnim naredbam in uredbam (nützlichen und wohltätigen geistlichen Anstalten und Einrichtungen), ki jih sprejme Vaše veličanstvo" (Hosp, 1971, 231). Lorenz se je zavzemal za velike škofije in se pri tem skliceval celo na sv. Pavla, češ da primernih mož za škofo ni v obilju (Bastgen, 1914, 353).

Druga pomembna osebnost avstrijske cerkvene politike v letih 1831–1848 je bil državni svetnik Jožef Alojz Jüstel. Rojen je bil leta 1765 na Češkem (Litoměřice). Leta 1788 je bil posvečen v duhovnika, nato je bil med drugim profesor moralne teologije v Gradcu. Jüstel v Rimu ni bil dobro zapisan. Ko je Kaunitz, avstrijski poslanik pri Svetem sedežu, leta 1817 predlagal državnemu tajniku kardinalu Consalviju Jüstla kot avstrijskega pogajalca o ureditvi spornih vprašanj med Avstrijo in Svetim sedežem, ga je Consalvi odklonil, češ da zagovarja teološke nazore (theologische Lehrrsätze), ki so po prepričanju (Auffassung) Svetega sedeža nezdržljivi z naukom Cerkve.

Na položaj Cerkve v predmarčni Avstriji, v njej pa tudi na Slovenskem, so vplivali odnosi med cesarjem in papežem, med dunajsko državno pisarno (Hofkanzlei) in

državnim tajništvom v Rimu, med cesarjem in škofi, med škofi in državno pisarno in nenazadnje med škofi ter posameznimi guberniji. Manj jasna pa ostaja slika samega verskega življenja. Da so bili ljudje v nekdanji beneški Istri globoko predani veri, izvemo posredno tudi iz vladnih aktov. Vendar pri urejanju cerkvenih zadev niso imeli možnosti za sodelovanje ne verniki ne duhovniki ne vodstva škofij.

Vprašanje razmejitve in nove organiziranosti škofij je v Avstriji po jožefinskih reformah prvič postalo zelo aktualno leta 1803, ko je bila izvršena sekularizacija cerkvenih kneževin, zaradi česar so se spremenile državne meje. Vendar o istrskih škofijah takrat niso razpravljali, pač pa o škofijah na Vorarlberškem, Tirolskem in Češkem. Za slovenski prostor je pomemben ponovni predlog Lorenza, da se uredijo škofijske meje na slovenskem Štajerskem. Ukinjena naj bi bila škofija Leoben na Zgornjem Štajerskem, njeno celotno področje priključeno k sekavski škofiji, del te škofije, "celotno mariborsko okrožje, v katerem se, tako kot v celjskem, govori pretežno le slovensko, pa naj se priključi lavantinski škofiji s sedežem v Celju, Ptuj ali Mariboru, tako da dobi slovensko ljudstvo lastnega škofa" (...zu übersetzen und sonach dem windischen Volk einen eigenen Bischof zu geben) (Bastgen, 1914, 16, 377 Anhang). Zaradi vojn do preureditve škofijskih meja ni prišlo. Tudi v letih 1814–1815 lavantinski škofiji niso posvečali posebne pozornosti, v ospredju je bilo vprašanje ureditve primorskih škofij, predvsem škofij Trst in Gorica, ki sta v času vojn spreminjali meje, in škofije v Istri.

Za Istro je bilo osrednje vprašanje ohranitve ali ukinitve obstoječih škofij. Dvorna komisija na Dunaju je menila, da je šest škofij (Gorica, Trst, Koper, Novigrad, Poreč in Pula) za Primorje preveč. Gubernij v Trstu in dvorna komisija na Dunaju sta predlagala združitev tržaške in goriške škofije s sedežem v Gorici, kar je potrdil tudi cesar 12. oktobra leta 1815 (Bastgen, 1914, 347; ÖStA. AVA, 4). Škofa v Trstu in Gorici sta se zavzemala za ohranitev škofij, v primeru združitve pa sta za sedež združene škofije predlagala vsak svoje mesto (Bastgen, 1914, 347). Misel na združitev obeh škofij pa je že izgubljala atraktivnost ob vprašanju nove ureditve škofij v Istri. Misel, da bi bilo glede goriške in tržaške škofije treba upoštevati nove razmere, do katerih je prišlo s priključitvijo Istre in tamkajšnjih škofij Avstriji, se je pojavila že leta 1808 (ÖStA. AVA, 1). Za škofije v nekdanji beneški Istri (exvenetianische Istrien) je bilo 15. aprila leta 1815 izdelano poročilo ter skupaj s predlogi komisarjev predloženo kot "Vortrag" cesarju (ÖStA. AVA, 5). V poročilu so bile navedene obstoječe cerkvene razmere v Istri, velikost škofij, število prebivalstva, število župnij in dekanij ipd., poročevalci pa niso zanemarili niti zgodovine. Za škofijo Koper so zapisali, da je med istrskimi škofijami najmlajša, ustanovljena naj bi bila leta 524, najstarejša pa da je škofija v Puli, ki naj bi jo ustanovil sam sv. Peter. Površine istrskih škofij so obsegale: Koper 7, Novigrad 6, Poreč 21 in Pula 8 kvadratnih milj. Koprška škofija je bila razdeljena na 7 dekanij ali vikariatov oziroma 22 župnij in je štela 28.820 duš; škofija Novigrad je imela 4 dekanije, 19 župnij in 13.906 duš; škofija Poreč 5 dekanij, 44

župnij in 35.819 duš; škofija Pula pa 2 dekaniji, 23 župnij in 17.056 duš. Tako je bilo v vseh štirih škofijah 18 dekanij, 108 župnij in 95.001 duša.

Zasedeni sta bili le dve škofiji: Poreč in Novigrad. Za poreškega škofa Marchesa Franca Polesinija so zapisali, da je 86-letni starec (ein 86 jähr. Greis), bolan in umsko šibak, čeprav je prej užival ugled. Za Teodorja Loredana Balbija, starega 70 let, škofa v Novigradu, pa so zapisali, da je še krepak in da je nezanesljiv, ker da se dobriča (schmeichle) vsaki oblasti, zaradi česar je po ukazu z najvišjega mesta (auf Allerhoechsten Befehl) pod stalnim nadzorom. Škof s kapitljem ni bival v mestu, temveč se je s papeževim dovoljenjem zaradi nezdravega podnebja preselil s kapitljem v dve uri oddaljene Buje. V Kopru in Puli ni bilo škofov, škofiji sta vodila generalna vikarja (kapitularja), pravico imenovanja škofov pa je imel papež.

Poslovanje škofijskih pisarn je bilo predstavljeno kot zelo pomanjkljivo. Med drugim so komisariji v teh škofijah pogrešali predpise o poslovanju škofijske kurije, zbirke deželno knežjih predpisov (Normalienbuch der landesfürstlichen Verordnungen), protokole o uradnem poslovanju, v Kopru in Puli pa ni bilo niti posebnega prostora (Locale) za škofijsko pisarno. Škofova rezidenca je bila v Kopru dana v najem zasebnikom, v Puli pa je bila v slabem stanju, uporabljali pa so jo Francozi v vladne namene.

Za vikarje, ki so vodili škofije, so zapisali, da jim ni podrejen noben duhovnik in da nimajo nikakršnega nadzora nad šolami, ki jih sicer ni bilo veliko. Prav tako niso mogli vizitirati duhovnikov, ker je ta pravica pripadala izključno škofu. Glede števila duhovnikov je bilo zapisano, da jih ni premalo, saj je prišel eden na približno 200 prebivalcev (478 duhovnikov za 95.000 prebivalcev). Veliko slabše je bilo glede njihove razporeditve, saj so obstajale, kot beremo v poročilu, župnije, ki so štejele 18, 39, 95 ali 96 duš. Župnije v mestih pa so bile čezmerno velike, v Rovinju je npr. štela 10.000, v Piranu pa 6.000 duš. Materialno preživetje duhovnikov v majhnih župnijah je omogočala župnijska posest, pridobljena z darili in ustanovami (Stiftungen), občine (Gemeinden) ali pobožni posamezniki pa so gradili cerkve. Veliko število duhovnikov je poročevalec povezoval s pobožnostjo prebivalcev Istre in tudi z lahkostjo študija, saj so kandidati za duhovnike študirali kar pri domačih župnikih. Temu primerno nizka naj bi bila tudi izobrazba, saj naj bi obvladovali le nekaj latinščine in moralno teologijo, v glavnem pa katekizem. Večina duhovnikov v Istri je izvirala iz mest, zato so v mestih tudi ostajali in čakali na kakšen izpraznjen kanonikat. Kot glavni razlog, da niso odhajali na podeželje, je navedel neznanje slovanskega (ilirskega) jezika. Kot primer navaja koprsko škofijo, kjer naj bi bila le dva župnika iz domače škofije, vse druge župnije pa so zasedali Dalmatinci, ki so obvladovali jezik podeželskega prebivalstva (ilirščino). Kot vzrok za tako veliko število duhovnikov v Istri so navedeni še kolegiatni kapitlji. Škofiji v Kopru in Novigradu sta jih imeli po tri, škofija v Puli štiri, škofija v Poreču pa celo osem.

Sl. 1: Koprška Škofija na karti "Carta corografica della divisione ecclesiastica, politica e finanziaria dell'I.R. Litorale Austriaco-Illirico ... da Giovanni Gerini, geometra presso l'I.R. Misurazione Catastale. 1847".

Fig. 1: La diocesi di Capodistria in base alla "Carta corografica della divisione ecclesiastica, politica e finanziaria dell'I.R. Litorale Austriaco-Illirico ... da Giovanni Gerini, geometra presso l'I.R. Misurazione Catastale. 1847".

Tudi vloga ordinariatov glede duhovščine v dušnem pastirstvu se mu ni zdela primerna. Župnike so namreč postavljali patroni, kaplani so bili le tam, kjer sta jih nastavila patron ali župnik, ki sta jih bila dolžna tudi plačevati. Kako so bili kaplani plačani, kje so stanovali ali se hranili, ordinariatov ni zanimalo. Na ordinariatu v Poreču npr. niso vedeli niti za imena vseh kaplanov.

V francoski dobi so se razmere sicer spremenile, saj so po dekretu 21. decembra 1807 v celotnem kraljestvu Italija, kamor je spadala tudi Istra, župniki prejeli 500 lir kongrue, kar je zneslo 212 goldinarjev in 4 krajcarje. Kolikor je do te plače manjkalo, je primaknila država. Vendar so morale boljše dotirane nadarbine plačevati določene takse.

Sicer pa beremo v poročilu o zelo nizkih dohodkih za vzdrževanje cerkva. Ponekod niso bile krite niti potrebe po cerkvenih lučeh, zadostnih sredstev ni bilo za cerkvene paramente, perilo in vzdrževanje cerkovnikov. Celo v kolegiatni cerkvi v Buzetu so le s težavo nabavljali sveče za maše.

V času Ilirskih provinc je leta 1812 škof prejel plačo v višini 8.000 frankov (3.093 goldinarjev, 44 krajcarjev), župnik I. razreda 1.000 frankov (386 goldinarjev, 43 krajcarjev), župnik II. razreda 900 frankov in župnik III. razreda 700 frankov (270 goldinarjev, 42 krajcarjev). Razdelitev po razredih v Istri ni prišla do izraza, ker so vsi župniki spadali v drugi plačilni razred.

V "Vortragu" so svetovalci cesarju predlagali, naj vse štiri istrske škofije združi v eno s sedežem v Poreču. Cesar je 30. junija 1815 predlog odobril, zaradi nekaterih nesoglasij pa je nato zahteval novo podrobno poročilo. Tako je bil leta 1818 izdelan predlog, po katerem bi v Primorju ostale štiri škofije: Gorica, Poreč, Krk in Reka. Po tem predlogu bi bila škofija Koper razdeljena: škofija Gorica bi dobila 5, škofija Poreč pa 18 koprskih župnij. 2. avgusta 1818 je bil sprejet sklep, da se škofije Trst, Koper, Novigrad in Pula ukinejo. Sveti sedež je takšnemu načrtu preureditve škofij nasprotoval. Privoliti je bil pripravljen v ukinitve škofij v Puli in Novigradu, nikakor pa ne v Kopru in Trstu (Bastgen, 1914, 355). Ker je papež nasprotoval avstrijskim načrtom preureditve škofij, sta Jüstel in Lorenz ponovno napisala mnenja. Najprej sta obravnavala pristojnosti papeža in cesarja. Jüstel je glede pravic papeža pri razmejevanju škofij (Diözesanregulierung) menil, da se sodelovanju papeža pri razmejevanju škofij ni mogoče izogniti. Zato je predlagal, da upoštevajo papeževo željo glede ohranitve škofije v Trstu, v ostalem pa izvedejo cesarjev načrt. To je utemeljeval z naslednjim mnenjem (Gutachten): Vse štiri škofije skupaj štejejo 94.900 duš, od tega Koper 28.800 duš. Vse štiri škofije skupaj niso velike niti za eno okrožje, medtem ko druge škofije pokrivajo po več okrožij. Potovanje po Istri je, potem ko so bile v zadnjih treh letih zgrajene ceste, neovirano in zato lahko skrbi za vse en sam škof. Izpostavil je tudi šibko finančno podlago istrskih škofij. Dohodki koprške škofije so znašali 2.700, Novigrada 2.200, Poreča 2.400 in Pule 1.400 goldinarjev. Sredstva za boljše dotacijo škofij naj bi se raje uporabila za potrebe duhovščine. Kot so ugotavljali, je bila duhovščina v Istri na splošno zelo revna in duhovniki pogosto niso bili oskrbljeni niti z najnujnejšim. Prav tako je bil potreben denar za vzgojo klera, za kar pa ni bilo skoraj nobene ustanove. Za te študije je cesar že namenil skupaj 336.000 goldinarjev. Za vzdrževanje škofij nima sredstev ne tamkajšnji verski sklad ne revno prebivalstvo. Za sedež škofije je predlagal Poreč, ker bi bil sredi škofije (Bastgen, 1914, 485, 489).

Veliko ostrejše in manj spravljivo stališče do papeževega zagovarjanja ohranitve škofije Koper je zapisal državni svetnik Lorenz: Po avstrijskem "ius canonicum" pripada pravica ustanavljanja novih škofij in spreminjanje meja obstoječih izključno državnemu poglavarju, to je cesarju. Pri tem je še poudaril, da je Sveti sedež nasprotoval novi razmejitvi škofij tudi v času cesarja Jožefa II., čeprav so se pokazale koristne tudi za Cerkev. Papež pa tako ali tako nasprotuje vsem koristnim cesarjevim načrtom (Bastgen, 1914, 358).

Dne 21. februarja 1819 je še Saurau napisal poročilo, ki se je nanašalo na noto, v kateri je papež zahteval ohranitev škofij Trst in Koper. Saurau je menil, da rimske zahteve pomenijo oddaljevanje od dobro premišljenega avstrijskega načrta, narejenega po cesarjevem obisku Istre leta 1816, ob katerem se je cesar sam prepričal o stanju in potrebah. Koper in Trst sta zelo blizu, po morju sta oddaljena le eno uro, sicer pa le eno poštno miljo in pol. Papež navaja kot edini argument, da v dobro duš (zum Heile der Seelen) ne želi preveč zmanjšati istrskih škofij, Saurau pa nadaljuje, da to morda drži za preteklost, nikakor pa ne za sodobnost. Nezasedene so bile namreč tri od štirih istrskih škofij (Koper po letu 1810). Vendar tudi škof v Novigradu ni bil pozitivno ocenjen. V preteklih političnih spremembah (Umwälzungen) naj bi se namreč vedel tako, da mu je cesar odvzel prej podeljeno čast tajnega svetnika. Dalje piše, da prevladujeta v istrskih kapituljih neenotnost in prepir. Medtem ko v notranjosti Istre primanjkuje duhovnikov, jih je v mestih ob morju preveč. Duhovnike v Istri je zelo negativno ocenil, češ da je večji del duhovščine surov, neizobražen in nedejaven (ist roh, unwissend und unthätig). Po njegovem mnenju "pri duhovščini v celi monarhiji v pol stoletja ni bilo toliko prestopnikov (Verbrecher) kot v Istri v zadnjih desetih letih. En duhovnik je bil pred kratkim obsojen na zaporno kazen kot tat, drugi je bil kot morilec usmrčen, tretji je bil ustreljen kot vodja roparske tolpe." Vzrok temu naj bi bila slaba izobrazba in skromni dohodki. Cesar je za izboljšanje razmer že namenil denar, edino trajno rešitev pa je Saurau videl le v ukinitvi treh istrskih škofij: Kopra, Novigrada in Pule (Bastgen, 1914, 488, Nota Sauraua).

Leta 1820 je bil sprejet predlog Jüstla, da škofija Trst ostane, škofiji Koper in Novigrad pa naj se ukinita. Papež je izrazil veliko zadovoljstvo, da škofija Trst ostane, obenem pa izrazil željo, da ostane tudi koprška škofija. Vendar je v nadaljnjih pogajanjih avstrijski strani uspelo, da je Sveti sedež privolil tudi v ukinitve koprške škofije. Pogajanja so se končala tako, da je prišlo celotno ozemlje škofije Koper pod škofijo Trst. Ko se je izvedelo, da je koprška škofija ukinjena, je mesto Koper (Gemeinde von Capo d'Istria) prosilo, da se mu vrne posest, ki jo je dodelilo za dotacijo škofiji. Dotacija (Renten) koprškega škofa je znašala le 2.424 goldinarjev, 54 krajcarjev. Dalje so prosili, da dobi koprška škofijska cerkev status konkatedrale s tržaško; v tem primeru so bili škofijo še naprej pripravljeni sofinancirati. Cesar je v to privolil in določil, da se bo škof imenoval tržaški in koprski (Bischof von Triest und Capo d'Istria) (Bastgen, 1914, 366), da bo koprška cerkev konkatedralna, tržaški škof

Sl. 2: Škofijska palača v Kopru (1890).
Fig 2: Diocesan Palace at Koper (1890).

pa da sme prevzeti grofovski naslov, ki ga je sicer imel koprski škof. Pogajanja za Dalmacijo pa so se nadaljevala.

Dne 30. julija 1828 je sledila papeževa potrditev ureditve (Regulierung) Primorske in Dalmacije z bulo "Locum beati Petri". Dne 29. septembra 1829 je dobila bula placet. Odprto je ostalo še vprašanje sedeža nadškofije, ki ga je cesar rešil 25. avgusta 1829, ko se je odločil za Gorico.

S škofijo Trst združena škofija Koper je obsegala štiri dekanije:

Koper z župnijami: Koper, Rižana (Lazaret), Dekani in Milje;

Piran z župnijami: Piran s kaplanijama Sečovelje in Strunjan, Izola, Korte, Kaštel s kaplanijo Marija na Krasu in Savudrija;

Krkavče z župnijami: Krkavče, Koštabona, Šmarje pri Kopru, Pomjan, Marezige, Truške in Sveti Anton;

Osp z župnijami: Osp s kaplanijo Plavje, Tinjan, Predloka, Kubed, Sočerga in Movraž.

Škofija Trst je v Istri obsegala devet dekanij: Dolina, Jelšane, Kastav, Kršan, Pićan, Pazin, Buzet, Oprtalj in Umag.

Istrska Cerkev se je znašla v avstrijski dobi v novih razmerah. Avstrijska poročila o razmerah v Istri so zelo negativna, vsekakor pa se tudi Istranom ni bilo lahko navaditi na novi, "boljši" red. Kot primer navajam volitev generalnega vikarja v Kopru. Leta 1825 je generalni vikar Marsich odstopil in kapitelj je izvolil za novega generalnega vikarja Janeza Ulmerja. Izvolitev je izzvala negotovanje gubernija, ker sta bila odstop in izvolitev speljana brez njega. Cesar je po nasvetu dvorne pisarne izvolitev potrdil, guberniju pa naročil, naj kapitelj poduči, da bo prihodnjič pravilno ravnal (ÖStA. AVA, 6). Leta 1827 je bil za koprskega generalnega vikarja izvoljen kanonik Gavardo. Tokrat je potrditvi nasprotoval načelnik okraja, češ da je imel Gavardo stike z neko žensko in da je bil prijazen do Francozov. Gubernij ga je branil in zatrdil, da glede ženske ni dokazov, glede pomisleka, da je bil prijatelj (Anhaenger) Francozov, pa pojasnil, da se v avstrijski dobi v ničemer ni pokazal nezvestega (ÖStA. AVA, 7).

V takih razmerah je seveda trpelo tudi versko življenje. Leta 1825 se je predstojnik okrožja Istra obrnil na predsednika gubernija s prošnjo, da bi organizirali v istrskih škofijah birmo, ki je že dolgo ni bilo, ker so bile škofije nezasedene. Vikarja Poreča in Kopra sta se strinjala, da birmo izvede tuj škof, Pula pa ne. Predlagali so škofa iz Krka, predsednik gubernija pa je menil, da se bo premislila in strinjala tudi Pula. Vsi so poudarjali stroške za birmovanje tujega škofa, ki jih revna duhovščina ne bo zmogla. Zato je predsednik gubernija predlagal, da potne stroške poravnava gubernijska blagajna iz interkalarnih dohodkov (ÖStA. AVA, 8).

LA RIDEFINIZIONE DEI CONFINI DIOCESANI CON RIFERIMENTO ALLA DIOCESI DI CAPODISTRIA IN EPOCA AUSTRIACA (1814-1829)

Vincenc RAJŠP

Istituto di storia Milko Kos ZRC SAZU, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 4

RIASSUNTO

Sono qui presentate le proposte e i piani per la ridefinizione dei confini diocesani in Istria, con particolare riferimento alla diocesi di Capodistria. In un primo momento, l'imperatore desiderava sopprimere la diocesi capodistriana, dividendone il territorio fra almeno altri due vescovadi. Secondo un primo progetto del 1815, una parte minore della diocesi (5 parrocchie) sarebbe entrata a far parte della diocesi di Gorizia, l'altra, maggiore (18 parrocchie), sarebbe andata alla diocesi di Parenzo. Nel 1820 si riteneva invece che l'intero territorio della diocesi di Capodistria sarebbe dovuto andare alla diocesi di Trieste. Tuttavia il papa e degli stessi abitanti di Capodistria, fecero sì che si arrivasse infine all'unione fra le diocesi di Trieste e Capodistria. Il vicario generale della diocesi di Capodistria non partecipò alle trattative.

Parole chiave: amministrazione ecclesiastica, vescovado, confine diocesano, Istria, Capodistria

VIRI IN LITERATURA

ÖStA. AVA, 1 - Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA). Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), A. Cultus, Kart. 117 (29 Diözesanregulierung, Bustümer: Steiermark, Kärnten, Krain und Küstenland, 1791-1815).

ÖStA. AVA, 2 - A. Cultus, Kart. 117 (29 Diözesanregulierung 1791-1815), Vortrag, ex 9. Sept. 1814.

ÖStA. AVA, 3 - A. Cultus, Kart. 525, Priesterhäuser. Dopis gubernija iz Trsta 17. jan. 1818.

ÖStA. AVA, 4 - A. Cultus, Kart. 117 (29 Diözesanregulierung 1791-1815), Vortrag No. 890, expd. 23. Oktober 1815.

ÖStA. AVA, 5 - A. Cultus, Kart. 117 (29 Diözesanregulierung 1791-1815), 3239, ad 498 ex octob. 815.; 4924/333. Vortrag der ... Zentral Organisierungs Hofkommission, womit die Darstellung der Geistlichen Angelegenheiten in exvenetianischen Istrien, und die provisorische Verfügungen, dann Organisierungs Anträge des Einrichtungen Hofkommissärs vorgelegt werden.

ÖStA. AVA, 6 - A. Cultus, 29 Capo d'Istria, Karton 123, 213 ex Jan. 1825: 37490/4690.

ÖStA. AVA, 7 - A. Cultus, 29 Capo d'Istria, Karton 123, 3224, 19 ex Augusto 827: 12874/1663, /12874/1663.

ÖStA. AVA, 8 - A. Cultus, 29 Capo d'Istria, Karton 123, 34 ex Augusto 825: Prot. =Num. 23388/2928/ Praes. 28 Juli.

Bastgen, B. (1914): Die Neuerrichtung der Bistümer in Österreich nach der Säkularisation. Wien.

Čepič, Z. (1979): Zgodovina Slovencev. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Hosp, E. (1971): Kirche Österreichs im Vormärz 1815-1850. Wien.

TRŽAŠKO-KOPRSKA ŠKOFIJA V 19. STOLETJU

Salvator ŽITKO

Pokrajinski muzej Koper, SI-6000 Koper, Kidričeva 19

IZVLEČEK

Prispevek obravnava spremembe cerkvene uprave v 19. stoletju, ki so privedle do združevanja škofij na Istrskem polotoku oziroma do oblikovanja tržaško-koprške, poreško-puljske in krške škofije.

Vodilna vloga cerkve, ki je bila potrjena s konkordatom leta 1855, se je z nastopom ustavne dobe in dualizma v šestdesetih letih 19. stoletja precej zmanjšala. S prevlado italijanskih liberalno-nacionalnih tendenc v Istri in v Trstu so se odnosi med škofijo, ki so jo v glavnem vodili škofje slovenskega in hrvaškega rodu, ter tržaško občino in Istrskim deželnim zborom precej zaostрили. Vloga in funkcija tržaško-koprških škofov se je v drugi polovici 19. stoletja čedalje bolj usmerjala v širjenje in zaščito slovanske nacionalne zavesti in organiziranje odpora proti asimilizacijskim težnjam italijanskega nacionalnega tabora.

Ključne besede: tržaško-koprška škofija, duhovščina, konkordat, Trst, Istra, bogo-služje, glagolica, virilisti

LA DIOCESI DI TRIESTE E CAPODISTRIA NELL'OTTOCENTO

SINTESI

L'articolo prende in esame i cambiamenti avvenuti nell'amministrazione ecclesiastica nel XIX secolo che condussero all'unione delle diocesi istriane e alla conseguente creazione delle diocesi di Trieste e Capodistria, Parenzo e Pola e Veglia.

Il ruolo guida della Chiesa, confermato dal concordato del 1855, si ridusse di molto negli anni Sessanta, nel periodo costituzionale e del dualismo. Con la predominanza delle tendenze liberal – nazionali italiane a Trieste ed in Istria, si acuirono i rapporti della diocesi, generalmente retta da vescovi di origine slovena e croata, con il comune di Trieste e la Dieta Istriana. Nella seconda metà dell'Ottocento il ruolo e la funzione dei vescovi di Trieste e Capodistria si indirizza

sempre di più verso la crescita e la tutela dell'identità nazionale slovena e l'organizzazione della resistenza alle tendenze assimilatrici italiane.

Parole chiave: diocesi di Trieste e Capodistria, clero, concordato, Trieste, Istria, liturgia, alfabeto glagolitico, membri virili

UVOD

Institucije cerkve, kraljestva ter stanovske, družinske in lastninske ureditve so v dobi restavracije po letu 1815 znova pridobile na veljavi in ugledu. Nekateri avtorji, kritiki revolucionarnih idej francoske revolucije, so poskušali ponovno utemeljiti katolicizem in papeški primat tudi kot osnovo države. Govorili so o nedeljivosti od boga hotene, organsko nastale krščanske stanovske države, ki da je ni mogoče utemeljevati z naravnim pravom in ki ima v svoji najrazličnejši zgodovinski izoblikovanosti pravico do samouveljavljenja.

Padec v političnem razvoju, ki ga je Evropa doživela po letu 1815, je bil očiten in je treba iskati vzrok zanj tudi v še dodatnem stopnjevanju konservativnih predstav v odločujočih krogih. Čeprav se je restavracija po letu 1815 pod Metternichom sprva uspešno uveljavljala, je osnovni konflikt še posebej spričo naglega gospodarskega razvoja naraščal in se slednjič neogibno končal v korist liberalizma in še dlje segajočih demokratičnih idej.

Konservativna doktrina avstrijske monarhije tistega časa se je zavzemala za zvezo med oltarjem in prestolom; habsburška tradicija je bila, da so imeli cerkev pod strogim nadzorstvom. Vlada je sicer nadaljevala jožefinsko politiko premoči države nad cerkvijo, vendar je jožefinizem izgubljal veliko svoje nekdanje ostrine. V Avstrijo so se leta 1816 vrnilo jezuiti, prav tako so bili obnovljeni nekateri drugi redovi. Tradicionalna smer v cerkvi je vedno bolj prevladovala nad jožefinizmom in janzenizmom.

Tržaška škofija je vsaj do jožefinskih cerkvenih reform, ko so bile škofijske meje usklajene z deželnimi in okrožnimi in je do padca Beneške republike 1797 Kraški rob še razmejeval beneške in habsburške posesti v Istri, imela na koprskem ozemlju župniji Osp in Loka, pripadal pa ji je tudi bužetski kapitelj. Leta 1788 so z jožefinskimi reformami preuredili škofijske meje tako, da je tržaška škofija zajemala avstrijsko Istro, koprski škofiji pa so bili priključeni miljski kolegiatni kapitelj in župniji Osp ter Loka (Marin, 1991, 140). To so bile zadnje cerkveno-upravne reforme v Istri pred propadom Beneške republike.

Do korenitejših sprememb na področju cerkvene uprave, predvsem z radikalno laicizacijo javnega življenja in strogim nadzorom državnih oblasti nad cerkvenimi zadevami, je prišlo v času Italijanskega kraljestva oziroma Ilirskih provinc (1806-1813). V skladu s konkordatom s papežem Pijem VII. leta 1805 je Napoleon dobil pravico imenovati škofo na zasedenih ozemljih; tako so bile v Istri ukinjene škofije v Pulju, Novigradu in Poreču ter je ostala le še škofija v Kopru (Marušič, 1989, 59). Še huje je bila cerkev prizadeta z ukinitvijo cerkvenih bratovščin pa tudi vrste samostanov. Čeprav je to območje že v beneškem in avstrijskem obdobju doživelo razne sekularizacije, je bila italijanska oblast z razlaščanjem imetja bratovščin in samostanov še bolj temeljita; svoje početje je utemeljevala s tem, da bodo sadovi razlastitev vloženi v izboljšanje gospodarskega stanja v pokrajini (Apollonio, 1993, 34). Radikalna laicizacija javnega življenja pa tudi strog nadzor državnih oblasti nad cerkvenimi zadevami sta izzvala velike spremembe v tradicionalnih urbanih in ruralnih skupnostih pa tudi družbeno polarizacijo, ki je v bistvu slabila same temeljne državne oblasti, zato si je avstrijska uprava po letu 1815 prizadevala, da bi v nekdanjih beneških provincah popravila versko škodo, ki so jo prizadejale francoske oblasti.

Poleg tega je položaj cerkve na Tržaškem in v Istri še dodatno postajal problematičen, ker so na začetku 19. stoletja domala vse škofije ostale brez svojih škofov. Leta 1812 (še pod francosko oblastjo) so ostale vakantne goriška, tržaška, koprška in puljska škofija. Koprška je po letu 1810, ko je umrl škof Bonifacio da Ponte, ostala vakantna celih 22 let in ravno tako je bil tržaški škofijski sedež nezaseden v letih 1803-1821, ko je bil na to mesto imenovan Antonio Leonardis, ki je umrl leta 1830. Že leta 1803 je umrl tedanji puljski škof Ivan Dominik Juras iz Raba in Pulj je ostal brez škofa celih 27 let. (Milanović, 1967, 66). Takšne razmere so ob težkem ekonomskem položaju avstrijsko vlado vzpodbudile, da se je po letu 1825, ko so se zaključile velike upravne reforme znotraj Avstrijskega primorja, lotila tudi sprememb cerkvene uprave, ki so nato v 30. letih 19. stoletja prinesle tudi precej preurejeno podobo cerkvenih upravnih struktur na zahodnem robu današnjega slovenskega nacionalnega ozemlja.

Navedena problematika je dokaj izčrpno obdelana zlasti v italijanski, nekoliko manj v hrvaški, precej bolj pomanjkljivo pa v slovenski historiografiji. Med italijanskimi avtorji gre omeniti predvsem Zovatta (1979) in Galimbertija (1995). Med hrvaškimi avtorji so navedeno problematiko obravnavali Milanović (1967, 1973), Beuc (1975), Barbalić (1938), Kirac (1946) in drugi.

S problematiko cerkvenih razmer Avstrijskega primorja in primorske duhovščine v 19. stoletju so se v okviru slovenskega zgodovinopisja ukvarjali Kramar (1991), Marušič (1985), Stres (1977), Kosmač (1998), Marin (1991) in nekateri drugi.

OBLIKOVANJE TRŽAŠKO-KOPRSKE ŠKOFIJE, NJENA NOTRANJA UPRAVNA IN KADROVSKA STRUKTURA

Leta 1828 je v času škofa Antonia Leonardisa, ki je bil zadnji italijanski škof tržaške škofije v 19. stoletju, papež Leon XII. z bulo "Locum beati Petri" na željo cesarja Franca I. izvedel združitev koprške in ukinjene novigrajske škofije s tržaško "pod enim naslovom" tržaško-koprške škofije s sedežem v Trstu.¹ Istega leta so zaradi poenotenja škofijskih meja s politično-upravnimi, tržaške dekanate na območju Kranjske s soglasjem Papeške kurije priključili k ljubljanski škofiji (Galimberti, 1995, 226).

Leta 1830 je Pij VIII. de facto združil koprsko škofijo s tržaško, goriška pa je bila povzdignjena v nadškofijo in so ji pripadale ljubljanska, tržaško-koprška, poreško-puljska in krška škofija, ki ji je papež Leon XII. že leta 1828 dodelil ukinjeni osorsko in rabsko škofijo. Poreški škofje, ki so z letom 1828 svojo jurisdikcijo razširili še na nekdanjo puljsko škofijo, so se morali odreči celotnemu bužetskemu dekanatu, ki je prešel pod tržaško škofijo, de iure leta 1828, de facto pa leta 1830 (Milanović, 1967, 64). Meje nove tržaško-koprške škofije so se tako raztezale globoko v Istro, in sicer od Voloskega, ki je bilo leta 1845 povzdignjeno v župnijo, pa tja do Novigrada ob zahodni istrski obali, na severovzhodu pa od Trsta prek Tomaja do Hrušice in vzhodne Istre.

Številčno stanje nižjih cerkvenih upravnih enot škofije se je v 19. stoletju precej spreminjalo: število dekanatov se je od devetih leta 1827 povzpelo na sedemnajst leta 1908, medtem ko se je število župnij v istem obdobju povzpelo od 58 na 120. Koprski, piranski, krkavški in osapski dekanat so leta 1831 priključili Trstu, ravno tako Oprtalj in Umag, vremsko župnijo pa so leta 1833 deloma vključili v ljubljansko škofijo, deloma pa je ostala pod tržaško-koprsko (Galimberti, 1995, 261).

Znotraj škofije so prevladovale srednje in majhne župnije s tendenco po zmanjšanju števila velikih in naraščanju števila manjših župnij, v čemer vidimo tudi tendenco slovenskih škofov, da bi v svojem pastirskem delovanju prek manjših cerkvenih upravnih enot vzpostavili tesnejši stik s slovenskim in hrvaškim prebivalstvom in mu nudili podporo (Galimberti, 1995, 267).

Vzrok, da so avstrijski cesarji po letu 1830 Sv. stolici za tržaško-koprsko škofijo predlagali pretežno škofo slovenskega rodu, je bil prav gotovo politične narave, saj se zaradi naraščajočega italijanskega nacionalizma niso mogli zanesti na škofo italijanskega porekla, obenem pa so razen mestnih središč večino prebivalstva v škofiji

1 Leon XII., bolla Locum beati Petri, 30 giugno 1828 e Francesco I., placitum regium, 11 ottobre 1829 (Galimberti, 1995, 226). Cerkevna organizacija prej samostojnih koprške in novigrajske škofije se je kar precej spremenila. Ustanovljen je bil koprski vikariat z župnijami Koper, Dekani, Milje in koprsko kuracijsko župnijo Rižana. Oblikovani so bili tudi vikariati Piran, Krkavče, Osp in Oprtalj. Meje umaškega, bužetskega in dolinskega vikariata se nasproti koprskemu ozemlju niso spremenile (Marin, 1991, 143).

sestavljali tržaški in istrski Slovenci ter Hrvati (Milanović, 1967, 67). Prvemu slovenskemu škofu Matevžu Ravnikarju, ki je sedež v Trstu zasedel 15. januarja 1832 in je mnogo prispeval k duhovnemu napredku v svoji škofiji, je leta 1846 sledil dr. Jernej (Bartolomej) Legat. Teološke študije je opravil v Gorici, kjer je bil leta 1830 posvečen v duhovnika; nato je opravil še doktorat na Dunaju. V Trstu je leta 1834 postal stolni župnik pri Sv. Justu, deset let kasneje pa je prevzel tudi službo svetovalca pri avstrijski vladi v Benetkah za uk in bogočastje, po smrti škofa Ravnikarja pa ga je cesar z odlokom 7. oktobra 1846 imenoval za tržaško-koprškega škofa, 21. decembra istega leta ga je potrdil tudi papež Pij IX. (Valdevit, 1979, 36).

Problem bogoslužnega naraščaja, zlasti v prvih dveh desetletjih 19. stoletja, je bil zelo hud. Edino istrsko semenišče v Kopru, ki je bilo pod upravo koprskih škofov,² je leta 1806 obiskovalo le 43 učencev. Po ukinitvi koprške škofije je leta 1818 propadlo tudi to semenišče, saj so za celotno Avstrijsko primorje istega leta odprli novega v Gorici. Tu so smeli tudi ponovno poučevati glagolico, obenem pa je avstrijska vlada onemogočila delo starim glagoljaškim notarjem, leto kasneje pa prepovedala privatne glagolske šole, čeprav ne moremo trditi, da je že tedaj ustvarjala prepreke za staroslovansko bogoslužje (Milanović, 1924, 99).

Škofija je priznavala privilegij glagolske liturgije v krajih, kjer naj bi se bila le-ta uporabljala vsaj že 30 let, in dovolila uporabo slovenskega oziroma hrvaškega jezika le pri branju nekaterih liturgičnih tekstov, pri pridigah in paraliturgičnih obredih, sicer pa je bil tako v mestih kot na podeželju obredni jezik izključno latinski (Galimberti, 1995, 232).

Kljub poskusom oživljanja cerkvenega življenja oblastem zlasti na območju nekdanje beneške Istre ni uspelo zaustaviti krčenja duhovniških vrst. Leta 1828 je kanonik Pietro Stancovich iz Barbana zapisal, "da so župnije zapuščene, saj je premalo božjih služabnikov" (Stancovich, 1828, 45-46). Mnogi duhovniki niso imeli ustrezne izobrazbe, večina pa je živela v pomanjkanju in revščini.

Šele po letu 1830 se je začelo številčno in izobrazbeno stanje duhovščine postopno popravljati. Leta 1834 je bilo na območju celotne škofije 351 duhovnikov, v samem Trstu 88, v koprskem dekanatu pa 58.

Tudi nacionalni sestav duhovščine je bil zelo pester. Avtohtone duhovščine, ki je izhajala iz območja škofije je bilo leta 1834 kar 59,2%, do leta 1841 pa se je njeno število zmanjšalo na 43,9%. Iz drugih predelov Istre oziroma Dalmacije je bilo 19,2% duhovnikov. Delež duhovščine, ki je prišel v škofijo iz drugih dežel cesarstva (Avstrije, Češke, Kranjske, Hrvaške, Štajerske, Tirolske, Moravske, Madžarske, Poljske itd.), je leta 1834 znašal 17,2%, zelo pa je naraščal v drugi polovici 19. stoletja, in sicer na 47,4% (Galimberti, 1995, 271).

2 Semenišče v Kopru (Seminarium Italo-Sclavum Naldinianum) je 4. novembra 1710 ustanovil koprski škof Paolo Naldini zaradi potrebe po izobrazbi duhovnikov glagoljašev (Milanović, 1907, 82; Luglio, 2000, 201).

Sl. 1: Tržaško – koprski škof Juraj Dobrila (1875-1882), znani narodni buditelj istrskih Hrvatov in Slovencev.

Fig. 1: Juraj Dobrila, the Bishop of Trieste-Koper (1875-1882), the well-known national inspirer of Istrian Croats and Slovenes.

Delež duhovščine, ki je prihajala iz italijanskih dežel (Lombardsko-beneško kraljestvo, Tridentinska, Furlanija), je bil vseskozi skromen in je v prvi polovici 19. stoletja dosegel komaj 2-3%.

Od leta 1818 so po ureditvi teološkega študija semenišniki iz tržaško-koprske škofije obiskovali osrednje bogoslovno semenišče v Gorici, v katerem so se ustvarjale prijateljske in bratske vezi med slovenskimi in hrvaškimi bogoslovci goriške nadškofije ter tržaško-koprske, poreško-puljske in krške škofije. Nekaj časa je v goriškem semenišču poučeval Jernej Legat, kasnejši tržaško-koprski škof, med učenci pa je bil znan Juraj Dobrila, kasnejši poreško-puljski oziroma tržaško-koprski škof (Marušič, 1985, 280).

Mnogo manj so se nad goriškim semeniščem navduševali italijanski semenišniki, saj naj bi "netilo sovraštvo in gojilo nezaupanje do latinske rase" (De Favento, 1888, 36).

V bogoslovnem semenišču v Gorici je bilo tržaško-koprski škofiji dodeljenih 50 mest, vendar še zdaleč niso bila polno zasedena. Da bi maloštevilne bogoslovce imel škof v bližini in bolj sledil njihovi duhovni in študijski pripravi, je 4. letnik bogoslovja premestil v Trst in pripravil zanje neke vrste konvikt. To se mu je posrečilo leta 1849, ko je občina v ta namen za 3 leta odstopila prostore nekdanjih "mecharistov", v drugi polovici 19. stoletja pa so se še večkrat selili (Valdevit, 1979, 21).

Kljub prizadevanjem škofa Legata za oživljanje in širjenje vere je bil položaj duhovščine še dalje težak, zlasti v Trstu, kjer je sredi 19. stoletja na enega duhovnika prišlo tudi do 2000 prebivalcev oziroma 4 župniki in 26 kaplanov na celotno mestno prebivalstvo, ki je štelo kakšnih 62.000 katolikov. Toda že v zaledju Trsta, na območju Opčin, Bazovice, Katinare in Sv. Križa, položaj ni bil več tako kritičen, saj je redkokdaj na enega duhovnika prišlo 1.500 prebivalcev; to število je običajno nihalo od 1.000 do 1.200. Še ugodnejši je bil položaj v mestih in večjih trgih v Istri, kjer je prišlo na enega duhovnika od 600-700 prebivalcev, včasih pa še manj (Valdevit, 1979, 41).

VPLIV DUHOVŠČINE NA ŠOLSTVO IN NJENO NARODNOPREBUDNO DELOVANJE

V skladu s tedanjo družbeno in socialno strukturo je bila v prvi polovici 19. stoletja v narodnobudiljskem in vzgojnem delu prisotna premoč konservativnih sil, saj je izobraženstvo te dobe po večini še vedno pripadalo duhovščini. Njen vpliv je bil zlasti viden na področju osnovnega šolstva. V osnovnih oziroma ljudskih šolah so poučevali večinoma kaplani-učitelji, ponekod tudi župniki, od leta 1814 pa je bilo že tudi nekaj posvetnih učiteljev, vendar so bili ti še dokaj redki. V šolskih okrajih Piran, Izola, Milje, Osp, Kubed in Krkavče, ki so se ujemali z župnijami, so bili šolski nadzorniki župniki. Leta 1816 so od oblasti prejeli navodila za delo v ljudskih šolah. Tudi pri ustanavljanju šol se je avstrijska vlada naslonila na dekane in župnike

(Kramar, 1991, 181). Leta 1819 je vlada poskušala razširiti šolsko mrežo, vendar se je le-ta v prvi polovici 19. stoletja širila zelo počasi.

Ravno na področju osnovnega šolstva je imel velike zasluge že prvi slovenski tržaško-koprski škof Matevž Ravnikar ob srečni okoliščini, da je nekaj let sodeloval s c.k. namestnikom v Trstu grofom Stadionom, ki je leta 1846 izdal odlok, s katerim je zapovedal, da mora biti v osnovnih šolah materinščina učni jezik, nemščina pa le neobvezni predmet. V Trstu so takrat osnovali založbo šolskih knjig, ki jo je financiral pokrajinski šolski sklad. Tako so dobile Goriška, Trst in Istra za svoje osnovne šole najnujnejše pripomočke. Pol milijona šolskih knjig, ki so izšla po letu 1845 v času petih let, kaže na izredna prizadevanja cerkvenih in posvetnih oblasti, da bi se dvignila izobrazbena raven slovenskega in hrvaškega prebivalstva v Avstrijskem primorju (Marušič, 1985, 285).

Pred marčno revolucijo 1848 slovensko nacionalno gibanje v Istri še ni imelo ugodnih temeljev za širjenje, čeprav naj bi ravno po Ravnikarjevi zaslugi prišlo do precejšnje migracije kranjske duhovščine na območje tržaško-koprske škofije. Po nekaterih podatkih naj bi bilo leta 1843 v škofiji, ki jo je upravljal Ravnikar, med 336 duhovniki 117 Kranjcev iz ljubljanske škofije; štiri leta kasneje se je to razmerje še povečalo v korist Kranjcev, ki so bili tudi večinoma naročniki Bleiweisovih "Novic". Največje število naročnikov je bilo na območju koprskega okraja (Dolina, Plavje, Gabrovica) in Pirana (Kaštel) (Beuc, 1975, 6). Toda ob nacionalnih in političnih opredelitvah v Istri v letih 1848/49 in italijanskih pretenzijah, da bi dokazali italijanski značaj pokrajine, je prišlo ravno v koprskem okraju (v farah Osp, Loka, Kubed in Tinjan) do odločnega odpora proti poslancu Antoniu Madonizzi, ki je pozval občinski svet v Kopru naj poskrbi, da bi tudi druge istrske občine izvedle nekakšen plebiscit v podporo italijanstva Istre (Pahor, 1965, 277). Pritožba, ki so jo kmetje far Osp, Loka, Kubed in Tinjan proti Madonizzi vložili v dunajskem parlamentu, je kmalu postala predmet spora in uradnega protesta, ki ga je 18. februarja 1849 sprožil koprski podestat Francesco Combi pri tržaško-koprskem škofu Jerneju Legatu. Uporno dejanje je namreč pripisal župnikom iz Ospa, Loke, Kubeda in Tinjana ter od škofa zahteval, da župnike Klemenčiča, Schelemitterja (Železnikarja) in Skourja (Skočirja) kaznuje (PAK).³

Pritožba proti Madonizzi in polom koprske note,⁴ s katero je Francesco Combi hotel glede jezika, šol in narodnosti dokazati italijanski značaj pokrajine sta pokazala, da so bile slovenske vasi v koprski okolici, zlasti pa nižja duhovščina, v letih 1848/49 v določeni meri narodnostno že ozaveščeni.

Po drugi strani pa je značilno, da so avstrijski škofje na posvetovanju 30. maja 1849 na Dunaju, ki sta se ga udeležila tudi Jernej Legat in poreško-puljski škof Antonio Peteani, proglasili revolucijo za posledico brezboštva in obsodili narodnostne težnje kot eno od zmot tedanjega časa, obenem pa zahtevali svobodo komuniciranja z Rimom

3 Podrobneje o tej problematiki Žitko, 1999.

4 Podrobneje, v razpravi Pahor, 1965.

in vpliv na imenovanje škofov in opatov. V svojem pastirskem pismu so škofje nastopili proti novemu valu brezboštva, izrabljanja nacionalnih čustev in duhovne svobode v proticerkveno gonjo in proti ločitvi šole od cerkve (Milanović, 1967, 71).

Že leta 1850, po vzpostavitvi Bachovega absolutizma, je bilo z zakonom dovoljeno svobodno občevanje med škofi in papežem, škofom pa sta bila tudi prepuščena odločanje o teološkem pouku na univerzah in v semeniščih ter svobodno odločanje o cerkvenem bogoslužju.

OBDOBJE KONKORDATA 1855-1867 IN DELOVANJE ŠKOFOV V ISTRSKEM DEŽELNEM ZBORU

Že leta 1851 je škof Jernej Legat opozarjal na precejšnje opuščanje verskega življenja, na upadanje morale, nespoštovanje kanonskih norm in težnjo po odklanjanju poslušnosti cerkvenim oblastem. Toda ti pojavi so bili značilni predvsem za mestno prebivalstvo, zlasti za Trst, ki se je v drugi polovici 19. stoletja naglo spreminjal v multietnično, multikulturno in multireligiozno središče, v manjši meri pa tudi za obalna istrska mesta, ki so se začela odpirati podjetništvu in turizmu. Istrsko in kraško podeželje s pretežno slovenskim življenjem je ostalo tradicionalno vezano na poljedelstvo in živinorejo ter se je na novotarije mest običajno odzivalo s povečano mero pobožnosti, ustanavljanjem bratovščin in kongregacij ter intenzifikacijo zakramentalnega življenja (Galimberti, 1995, 239).

Za vodilno vlogo cerkve na družbenem področju si je škof Legat prizadeval predvsem s politiko konkordata, ki je bil med avstrijsko monarhijo in Sv. sedežem sklenjen 18. avgusta 1855 in je cerkvi podelil široke privilegije, med drugim pravico nadzora nad šolami in učitelji ter cenzuro nad tiskom. Ravno tako je bila cerkvi in cerkvenemu pravu podrejena zakonodaja o zakonski zvezi, duhovščina pa je bila v določeni meri izvzeta od oblasti državnega sodstva.

Po sestankih na Dunaju, ki jih je spomladi 1856 avstrijski škofijski ordinariat organiziral z namenom, da bi enotno izvrševali uredbe konkordata, je škof Legat na duhovščino in vernike svoje škofije naslovil pastirsko pismo, v katerem je slavil cesarjevo odločitev, da je dosegel sporazum s Sv. stolico in obenem omogočil popolno svobodo avstrijski cerkvi. Poudaril je, da je konkordat utrdil temelje države in preprečil nevarnosti, ki so izhajale iz "verske indiferentnosti in arogance človeškega razuma". Pastirsko pismo monsignorja Legata je poleg tega dajalo jasna navodila o vlogi cerkve na lokalnem nivoju, zlasti v odnosu do države in družbe oziroma določanju oblik integracije med cerkveno in politično oblastjo (Valdevit, 1979, 13).

S svojimi pomirljivimi in tolerantnimi stališči, ki so bila v sozvočju s tolmačenji državnih oblasti do konkordata in jih je izrazil tudi "Osservatore triestino", je bila v tržaških političnih krogih v veliki meri odstranjena nevarnost, da bi prišlo do hujših polemik oziroma nasprotovanj proti konkordatu, kar bi lahko sprožilo tudi proti-

cerkveno razpoloženje (OT, 1855). Do takih reakcij je deloma prihajajo le v liberalno-nacionalni struji pri tržaškem občinskem svetu in nekaterih nekatoliških verskih skupnostih, ki so imele v Trstu kar precejšnjo vlogo in h katerim je stremel tudi del tržaške buržoazije (Valdevit, 1979, 14).

Že leta 1852 je monsignor Legat v tržaškem mestnem svetu predstavil načrt o gradnji novih cerkva, bodisi v tržaških predmestjih, bodisi na podeželju. V začetku Legatovega pastirskega delovanja so bile namreč v mestu v glavnem le tri večje cerkve: stolna cerkev sv. Justa, kjer je bila služba božja v slovenskem in italijanskem jeziku; cerkev sv. Marije Velike, kjer je potekala služba božja v italijanskem jeziku; cerkev sv. Antona Starega s službo božjo v obeh jezikih. Škof Legat je obnovil slovenske pridige v cerkvi sv. Marije Velike, kjer so že bile pridige v slovenščini, vendar so jih italijanski duhovniki zanemarjali. Mesto je kmalu pridobilo še dve veliki cerkvi: cerkev sv. Antona Novega, ki je bila dograjena in posvečena leta 1849, s službo božjo v slovenskem in italijanskem jeziku. Poskrbljeno pa je bilo tudi za nemške vernike. Leta 1854 je bila dograjena in posvečena cerkev sv. Jakoba, kjer je leto pozneje nastala tudi župnija. Tudi v tej cerkvi je bila služba božja v slovenskem in italijanskem jeziku (Kosmač, 1998, 297).

Za prebivalstvo perifernih predelov je bila pomembna gradnja cerkva v Rojanu, Sv. Ivanu in Rocolu, leta 1857 pa je škof Legat pozval prebivalstvo k zbiranju potrebnih sredstev za gradnjo nove cerkve in samostana kapucinov, ki jim je leto poprej zaupal začasno dušno pastirstvo v mestni bolnišnici. Ob prispevkih različnih podjetij, tržaške občine in zasebnikov so temeljni kamen za kapucinsko cerkev in samostan na Montuci položili novembra istega leta, liturgični obredi pa so se v novi cerkvi začeli junija 1859 (Valdevit, 1979, 19). K starim načrtom gradnje cerkva se je monsignor Legat vrnil ob koncu petdesetih let ter pripomogel, da je tržaška občina prejela priznanje Pija IX., ki je s papeškim pismom 17. marca 1858 pohvalil "veliko gorečnost in posebno vnemo" župana in mestnega sveta pri velikih izdatkih za gradnjo tržaških cerkva. Toda tako priznanje, ki ga je bila deležna tržaška občina na pragu bližajoče se krize v letih 1859/60, ki je povzročila velike spremembe ne le v njeni oblastni strukturi, pač pa v celotni avstrijski monarhiji, je bolj predstavljalo zaključek nekega obdobja kot pa začetek nove faze, ki bi označevala še bolj plodno sodelovanje med škofijo in mestno oblastno strukturo (Valdevit, 1979, 20).

Položaj duhovščine je ostajal še dalje težak. Dejansko je bilo sredi 19. stoletja okoli 10% cerkvenih nadarbin na območju škofije vakantnih in zlasti na območju Trsta je močno primanjkovalo nižjih duhovnikov, saj so bili na voljo le 4 župniki in 26 kaplanov na celotno mestno prebivalstvo, ki je štel 62.000 katolikov. Večji del svoje dejavnosti so morali župniki posvečati pisarniškem delu in notariatu; od približno 30 mestnih kooperatur je bilo skoraj ves čas večina nezasedenih, približno 1/5 kooperatorjev pa je bilo zaposlenih kot kateheti pri mestnih šolah (Valdevit, 1979, 21).

Sveti sedež je že z apostolskim pismom 21. decembra 1846 priporočil ustanovitev škofijskega semenišča (za tržaško-koprsko škofijo je bilo predvidenih 50 mest za 4

leta teološkega študija na bogoslovnem semenišču v Gorici), vendar je bil monsignor Legat, kot smo že omenili, sposoben s finančno pomočjo tržaške občine sam ustanoviti tržaški konvikt, ki je le nekako ublažil pomankanje duhovniškega naraščaja (Valdevit, 1979, 22).

Za šolske in druge splošne probleme se je monsignor Legat obračal neposredno na centralno vlado kot pobudnik cerkvene politike konkordata, vendar je precenjeval realne okvire finančnih prihodkov. Tako so bili vsi njegovi poskusi v letih 1850-1860, da bi v Kopru ustanovil malo semenišče, neuspešni, kajti ob finančnih problemih je bilo prisotno tudi pomankanje enotne akcije primorskih škofij. Vrh tega se je moral Legat v letih 1859/60 zateči k c.k. namestništvu v Trstu, da bi preprečil poskus koprskih frančiškanov, da bi sami ustanovili semenišče v okviru lastnega samostana, obenem pa mu ni uspelo, da bi se uresničilo papeževo pismo z dne 27. aprila 1860, ki je koprskemu redu predpisovalo, da del samostana prepusti škofiji za ustanovitev škofijskega semenišča (Valdevit, 1979, 41).

Za boljše moralno in pastoralno teološko oblikovanje in izpopolnjevanje duhovščine je škof leta 1863 najprej v Trstu, nato pa še v preostalih dekanatih osnoval redne dekanijske konference, od leta 1865 pa je začelo izhajati tudi mesečno škofijsko glasilo v latinskem jeziku "Folium dioecesanum", v katerem so objavljali uradne akte in odločbe pa tudi zgodovinske članke in novice o verskem življenju na območju škofije (Zovatto, 1991, 116).

Če izvzamemo "Folium dioecesanum", drugih glasil škofijska kurija ni podpirala, zato je bila ena od posledic tudi upadanje verskega življenja in obiskovanja verskih obredov v mestu, ki je bilo ob ekonomskem razcvetu tudi v stalnem demografskem porastu. Poseben vzrok za nastali položaj je izhajal iz značaja samega Trsta, ki je čedalje bolj postajal kozmopolitski emporij in zato predstavljal odprt prostor za najrazličnejše ideje moderne meščanske družbe, ki so po mnenju škofa Legata prežemale vse družbeno življenje in postale predmet njegovih polemičnih tonov v številnih pastoralnih pismih (Zovatto, 1991, 124).

Z uveljavitvijo Februarskega patenta leta 1861 so se začele v krogih liberalne buržoazije čedalje močnejše kazati protikonkordatske tendence. Njihovo geslo je bilo, da mora s padcem konkordatske države "pasti tudi sam konkordat". Prvi korak v tej smeri je Schmerlingova vlada storila s tem, da je z objavo "Protestantskega patenta" 8. aprila 1861 izenačila vse veroizpovedi v monarhiji. Junija istega leta je državni zbor na Dunaju zavrnil izjavo ministrstva za uk in bogočastje iz obdobja konkordata grofa Thurna, da Avstrija ostaja "zatočišče katolicizma", levica v liberalni struji pa si je prizadevala, da bi cerkev podredili državi, vendar do leta 1866 ni dosegla večjih uspehov. Večji del liberalne buržoazije se je namreč še vedno podrejal cesarski volji in je konkordat označil kot privatno zadevo med cesarskim dvorom in Sv. sedežem in kot vprašanje avstrijske zunanje politike, ki sodi v pristojnost cesarja Franca Jožefa (Valdevit, 1979, 47).

Nova ustavna ureditev in preureditev odnosov med državo in cerkvijo sta seveda vplivali tudi na odnose med škofom Legatom in c.k. namestništvom v Trstu, s prevlado liberalno-nacionalne struje pa tudi na odnose s tržaško občino oziroma istrskim deželnim zborom. Tako kot druge avstrijske dežele je namreč tudi Istra s Februarskim patentom dobila svojo avtonomijo in deželni zbor. Z deželnozborskim volilnim redom je bilo določeno, da bo deželni zbor štel 30 poslancev, od katerih je bilo 27 voljenih, 3 pa bi bili člani po funkciji (virilisti), in sicer: tržaško-koprski, poreško-puljski in krški škof. Uprava za celotno Istro je bila iz Pazina prenesena v Poreč, ki je s tem postal tudi sedež deželnega zbora in njegovega izvršilnega organa – deželnega odbora. Tržaško-koprski škof J. Legat, poreško-puljski škof J. Dobrila in krški škof I. Vitezić so torej leta 1861 stopili na politično prizorišče, začetki nacionalne borbe pa so v poslanske vrste deželnega zbora potisnili tudi vrsto drugih duhovnikov slovenskega in hrvaškega rodu, saj je duhovščina v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja edina predstavljala tanek sloj izobraženstva, ki je stopil na čelo narodnega gibanja.

Vlada je v 60. letih seveda s pridom izkoriščala cerkveno hierarhijo v Istri in njen jasno izpričan habsburški lealizem, ki je v nasprotju z italijanskim nacionalnim gibanjem izražal trdno podporo monarhiji in prestolu že ob izbruhu vojne leta 1859, pa tudi kasneje ob akcijah "nessunistov" v istrskem deželnem zboru, ki so pomenile očiten bojkot italijanskih liberalno-nacionalnih krogov do avstrijske vlade in državnega zbora na Dunaju.⁵

Italijanska poslanska večina je že na prvih sejah deželnega zbora dala vedeti, da ga ima za svoje zakonodajalno telo in ne za predstavniško telo večine prebivalstva, ki so ga sestavljali Hrvati in Slovenci. Ko sta škof J. Legat in krški kanonik F. Feretić v deželnem zboru predlagala, naj bodo pokrajinski uradi dvojezični in da se deželnozborske razprave objavljajo v obeh jezikih, da bi mogli Hrvati in Slovenci kontaktirati z uradi deželnega zbora in odbora ter da bi lahko razumeli razprave med zasedanji, je poslanska večina vse te zahteve zavrnila in s številčno premočjo izglasovala določilo, da mora biti uradni jezik deželnega zbora le italijanski (Beuc, 1975, 59).

Tudi poreško-puljski škof J. Dobrila je po prvih zasedanjih spoznal, da istrski Slovenci in Hrvati nimajo kaj dosti pričakovati od deželnega zbora, saj so bili interesi veleposestnikov in trgovske buržoazije povsem nasprotni od interesov podeželskega prebivalstva. Po njegovem naj bi v razmerah politične in ekonomske hegemonije italijanske liberalno-nacionalne stranke slovanskemu taboru pomagal le državni zbor na Dunaju, kamor je bil Dobrila za poslanca izvoljen na 2. seji deželnega zbora 26. septembra 1861 (Milanović, 1967, 260). Dobrila ni sledil liberalni levici v borbi proti vplivu katoliške cerkve, ki ji je bil zagotovljen s konkordatom, ter

5 Pred volitvami v nov deželni zbor je monsignor J. Legat septembra 1861 objavil pastoralno pismo, v katerem je po ostrem napadu proti deželnemu zboru z italijansko poslansko večino vabil na udeležbo na ponovnih volitvah in odklanjal vsak poskus, ki bi se manifestiral proti cerkvenim in posvetnim oblastem; pastoralno pismo je objavljeno v Quarantotti, 1971, 228.

dokazoval, da konkordat ni nikakor škodil, kar je podkrepil s položajem v Istri, kjer se je naglo povečalo število hrvaških in slovenskih osnovnih šol, ko je cerkev dobila odločilen vpliv na šolstvo, kar je bilo po njegovem še posebno pomembno pri oblikovanju hrvaške in slovenske narodne zavesti (Beuc, 1975, 65).

Virilisti so tudi pri nadaljnjih zasedanjih istrskega deželnega zbora nadaljevali borbo, da slovenski in hrvaški jezik stopita v življenje in prakso deželnega zbora in odbora ter postaneta enakopravna z italijanskim. Sprožili so tudi borbo za občinsko avtonomijo in si prizadevali, da bi bila lahko tudi duhovščina izvoljena v občinska glavarstva, čeprav so bila o tem mišljenja deljena. Škof Legat je glede tega vprašanja npr. glasoval tako kot italijanska liberalna stranka (ADPI, XVIII, 250), ne glede na njegovo stališče pa niti vlada niti italijanska deželnozborska večina nista mogli dopustiti, da bi padla vladna odredba po kateri duhovniki niso mogli priti v občinska glavarstva (Beuc, 1975, 75).

Škof Dobrila se je v deželnozborskih razpravah močneje angažiral predvsem ob povečanju finančnih bremen občin pri pokrivanju stroškov za gradnjo cerkva in župnišč. Njegova kritika je bila bolj kot proti nekaterim velikim fevdalnim posestnikom (npr. grofje Auerspergi, grofje Montecuccoliji itd.), ki so jim po nekaterih predlogih hoteli zmanjšati participacijo od 1/3 na 1/6 celotne vsote stroškov, naperjena proti vladi, ki je bila največji lastnik kameralnega in cerkvenega fonda (ADPI, XXIII, 340) v Istri, vendar vlade izrecno ni omenjal; to je v kasnejših razpravah o zakonskem načrtu storil dr. Feretić in se zavzemal, da bi morala stroške gradnje cerkva in župnišč v glavnem prevzeti država, saj ima neposredne koristi od verskega pouka v cerkvah (ADPI, XXIII, 329, 330).

V deželnem zboru je škof Dobrila sprožil tudi pomembno vprašanje nekaterih verskih bratovščin oziroma delitve njenih letnih prihodkov.⁶ Imetje bratovščin je tvorilo t.i. pokrajinsko-občinski fond, ki je bil s cesarskim odlokom 31. maja 1845 lokaliziran v občinah, v katerih so bratovščine nekoč delovale. Tretjina njihovih prihodkov je pripadala cerkvi, šolam in siromašnim. Toda nekatere občine prihodkov niso nakazovale ne siromašnim, ne šolam, niti cerkvi, temveč so jih uporabljale za pokrivanje svojih dolgov (ADPI, XXIX, 402). Virilisti so se zavzemali, da se zaščitijo legalni koristniki teh sredstev ter da se deželni odbor pooblasti, da preveri likvidno in nelikvidno imetje nekdanjih bratovščin, preuči, kdo ima pravico nadzora nad upravljanjem tega imetja, ter deželnemu zboru končno predloži ustrezne ukrepe za rešitev tega perečega vprašanja (Beuc, 1975, 83).

Ob zakonskem načrtu deželnega odbora glede uporabe italijanskega oziroma hrvaškega in slovenskega jezika v osnovnih šolah je škof Dobrila ostro protestiral

6 Francoska oblast je že v letih 1806, 1808 in 1811 ukinila bratovščine na območju beneške Istre; z odredbo 26. maja 1808 je na tem območju ukinila 616 cerkvenih bratovščin (razen bratovščin sv. Zakramenta), njihovo imetje pa zaplenila v korist države. Del cerkvene zemlje je bil razprodan, mnogo cerkva je bilo zaprtih ali pa so jih uporabljali v druge namene (Venturini, 1907, 254).

proti predlogu, da bi občinam prepustili skrb za imenovanje učiteljev. Po njegovem bi to zlasti prizadelo cerkev, ki je bila močno angažirana pri oblikovanju nacionalne zavesti istrskih Slovencev in Hrvatov, obenem pa bi ji s tem zakonom odtegnili učno-vzgojno delo v osnovnih šolah, ki ji je pripadalo po uveljavitvi konkordata 1855. V skladu s konkordatom so dekanjski nadzorniki nastavljali učitelje in nadzirali njihovo delo, šolska poročila pa so cerkvene ustanove pošiljale c.kr. namestništvu v Trstu in ministrstvu za uk in bogočastje na Dunaju (Kramar, 1991, 182). Kljub prizadevanjem škofu Dobrili ni uspelo preprečiti sprejetja tega zakona v deželnem zboru, ki je na ta način osnovno šolstvo postopno spravljal pod svoj nadzor in odločilno pripomogel pri asimilaciji slovanskega življa v Istri.

SPREJETJE DECEMBRSKIH ZAKONOV 1867, UKINITEV KONKORDATA IN NADALJNJA PRIZADEVANJA TRŽAŠKO-KOPRSKIH ŠKOFOV ZA NACIONALNO PREBUJO ISTRSKIH SLOVENCEV IN HRVATOV

Decembrski zakoni iz leta 1867 o splošnih državljskih pravicah so zagotavljali enakost pred zakonom ne glede na rod, narodnost in vero. Člen 13 je zagotavljal svobodo vere in vesti, člen 14 pa pravico vsake zakonito priznane cerkve ali verskega združenja, da javno opravlja verske obrede, upravlja svoje imetje in skrbi za svoje verske ustanove, ki so namenjene pouku, bogoslužju ali humanitarnemu delovanju (Beuc, 1975, 120).

Pri uresničevanju principov, ki jih je uvedla decembra ustava iz leta 1867, je bil eden ključnih ciljev ta, da se odpravi konkordat oziroma ves sistem zakonov, predpisov in ustanov, ki so cerkvi omogočali privilegiran položaj v družbenem in političnem življenju. Pogajanja s Svetim sedežem, ki so imela naprej le namen, da bi prišlo do revizije konkordata, so postala zelo naporna in zapletena, saj je avstrijska škofovska konferenca ob zaključku zasedanja 23. septembra 1867 na cesarja naslovila prošnjo, da bi posredoval za ohranitev konkordata (Valdevit, 1979, 71).

Veliko aktivnost in zavzetost za izvedbo vladnih ukrepov je pokazal tudi tržaški mestni svet, ki je že junija 1867 zahteval izenačenje vseh veroizpovedi, 14. oktobra pa je z veliko večino izglasoval predlog cesarskemu svetu, da se konkordat v celoti odpravi in se s tem ukinejo privilegiji, ki jih je cerkev uživala na področju šolstva, zakonskih zvez in odnosov do drugih veroizpovedi.

Zakoni, ki so na novo regulirali odnose med cerkvijo in državo, zlasti pa zakoni, ki so definirali odnose med šolo in cerkvijo, so bili seveda zelo pomembni tudi za nadaljnji razvoj nacionalnega gibanja istrskih Slovencev in Hrvatov.

Glede nove šolske zakonodaje je bilo določeno, da vodenje šolske politike in nadzor nad prosveto prevzame država. Kljub temu je država cerkvenim oblastem dopuščala, da so ohranile nadzor nad veroukom v osnovnih in srednjih šolah, pouk pri preostalih predmetih v teh šolah pa je moral biti neodvisen od cerkve oziroma

katerekoli veroizpovedi. Hkrati je bilo cerkvi dopuščeno, da ustanavlja in vzdržuje svoje šole, ki pa so morale biti vseeno podrejene državnemu nadzoru in so morale izpolnjevati pogoje glede učiteljskega kadra in učbenikov, razen za verouk. Dotedanji cerkveni in posvetni šolski organi so morali svoje agende predati pokrajinskim šolskim svetom kot najvišjim šolskim oblastem v pokrajinah, kamor so kot člani poleg predstavnikov pokrajinske uprave vstopili še predstavniki raznih cerkva ter prosvetni strokovnjaki (Beuc, 1975, 133).

Čeprav so nove zakonske odredbe uveljavljale progresivno zakonodajo, so na multietničnih območjih, kakršna je bila Istra, zavrle nadaljnji razvoj slovanskih nacionalnih gibanj, saj so tako slovenske kot hrvaške šole prišle v podrejen položaj glede na nemške in italijanske, ki so bile že doslej državne in so tudi naprej ohranjale takšen status, medtem ko so slovenske in hrvaške, ki jih je večinoma upravljal duhovščina brezplačno, tudi brez potrebnih kvalificiranih kadrov in sredstev za pouk, prišle v položaj, da so jih morali ukiniti ali pa so se spremenile v italijanske šole (Beuc, 1975, 124).

Reakcija na decembrske zakone in nove predpise o reguliranju odnosov med cerkvijo in državo je bila neposredna in burna. Zlasti silovito so se odzvali klerikalni krogi, saj so sprejem zakona o poroki in šolskega zakona ter prizadevanja parlamentarne levice, da ukine konkordat, privedli do odkritega nasprotovanja vladi (Kolmer, 1902, 95). Slovanski poslanci v dunajskem državnem zboru so zahtevali uveljavitev osnovnih pravic o enakopravnosti narodov in jezikov v uradih in šolah.

V takšnem položaju je vlada brez odlašanja sprejela najnujnejše ukrepe, da čimprej udejanji odlok državnega zbora o poddržavljenju šol, zatem pa se konkretno v Istri zagotovi italijanska hegemonija, da bi se tako učvrstil dualizem (Beuc, 1975, 128).

Cerkev je z uveljavitvijo šolskega zakona z dne 25. maja 1868 izgubila prejšnji vpliv na vzgojo, obenem pa je cesar sankcioniral spremembe, ki jih je na tem področju zahtevala deželnozborska večina (ADPI, XIII, 282). Šolska reforma je kmalu dobila svoje dopolnilo v Državnem šolskem zakonu, ki je bil sprejet 14. maja 1869. Ta zakon je šolsko obveznost močno razširil, uredil je financiranje šol in plače učiteljev ter priklical k življenju 4-letna učiteljišča. Prav tako kot zakon iz leta 1868, je tudi ta zakon sprožil cel plaz kritik in poglobil razdor med liberalnimi in konservativnimi krogi (Vilhar, 1976, 12).

Posledica obeh zakonov se je v Istri kmalu pokazala, saj je začelo število slovenskih in hrvaških šol vidno upadati. Zakon iz leta 1869 je namreč predpisal, da o učnem jeziku odloča deželna šolska oblast, potem ko zasliši tiste, ki šole vzdržujejo. S tem močnim orožjem je italijanska liberalno-nacionalna stranka hitela odpirati italijanske šole tudi tam, kjer so živeli sami Slovenci ali pa Hrvati (Vilhar, 1976, 17).

Ukinitev konkordata, zlasti pa tendence italijanskih liberalno-nacionalnih krogov in politika istrskega deželnega zbora so vse tri viriliste privedle do spoznanja, da s politično borbo ne bodo kaj dosti dosegli in da se razmere tudi v prihodnosti ne bodo obrnile na bolje. Z letom 1868 se niso več udeleževali zasedanj deželnega zbora.

Italijanska poslanska večina je hotela preprečiti njihovo permanentno odsotnost, zato je sprejela sklep, da zastopniki, ki se ne udeležujejo zasedanj ali pa ne opravičijo svoje odsotnosti, izgubijo poslanski mandat in se morajo zato razpisati nove volitve (ADPI, VI, 87, 88; ADPI, IX, 165, 166, 198, 202). S tem sklepom pa poslanska večina ni mogla prizadeti virilistov, zato je levica v deželnem zboru oblikovala predlog o spremembi deželnega statuta, s katerim bi tržaško-koprski, poreško-puljski in krški škof izgubili svoje virilne glasove v deželnem zboru, vendar pa predlog ni bil izglasovan, saj deželni zbor ni imel kvalificirane večine (ADPI, VII, 105, 120; ADPI, VIII, 129-131; ADPI, X, 179-193, 195).

Obdobje od konca šestdesetih do začetka sedemdesetih let 19. stoletja pomeni za prebivalstvo Istre, tako za slovenski kot hrvaški del, tudi velik prelom v dotedanjem nacionalnem in političnem boju. Ob političnem boju, ki so ga istrski škofje, zlasti pa Juraj Dobrila vodili v deželnem zboru, je bilo zelo pomembno tudi njegovo književno delo, predvsem dvoletno izdajanje prve hrvaške periodike-koledarja "Istran" in začetki izdajanja prvega lista za istrske Hrvate "Naša Sloga", od leta 1870 dalje (Strčić, 1977, 349).

Idejni krog, v katerem je nastala prva številka "Istrana", se je proglašal za strossmayersko-jugoslovanskega; list je urejal slovenski narodni buditelj duhovnik Franjo Ravnik, ki je večinoma služboval v hrvaškem delu Istre: v Brtonigli, Črnem Vrhu in v Kastvu; leta 1869 je bil v koprskem okraju izvoljen za poslanca istrskega deželnega zbora.⁷ Trajno je bil povezan s škofom J. Dobrilo, ki mu je dal pobudo za izdajanje koledarja "Istran", kjer najdemo pripovedke in pregovore, ki jih je škof sam zbiral (Milanović, 1930, 53-57). Že II. letnik koledarja so v svoje roke v glavnem prevzeli nekdanji Ravnikovi učenci iz Kastva, s katerimi je vzdrževal stike in jih tudi povabil k sodelovanju. Prispevke so pripravljali Vjekoslav Spinčić, ki je bil po študiju teologije v Gorici posvečen za duhovnika, (kasneje profesor zgodovine na koprskem učiteljskišči in eden glavnih narodnih voditeljev istrskih Hrvatov), Vinko Zamlić, Ivan Lucić in Matko Laginja, takrat v glavnem pravaško usmerjeni gimnazijci in študentje, urednik pa je še nadalje ostal Franjo Ravnik (Strčić, 1969, 3).

Na Dobrilovo presenečenje je bil II. zvezek "Istrana" intoniran že v izrazito pravaškem- hrvaškem duhu; postal je zelo borben pa tudi poln odprtih sporočil in pretenj oblastem, zato mu je Dobrila odtegnil nadaljnjo finančno podporo. S tem je obenem kot izrazit strossmayerjevec tudi onemogočil širjenje pravaških idej prek takšnih in podobnih glasil. Odločil se je za dokaj ambiciozen korak: v Trstu je osnoval mnogo pomembnejši list "Naša Sloga", ki je postal osrednje glasilo istrskih Hrvatov tja do I. svetovne vojne (Strčić, 1966, 28).

Kljub intenzivnemu prodiranju pravaštva v Istro in kljub dejstvu, da je bila v njegovih vrstah večina mlajše generacije, je bilo hrvaško politično gibanje v Istri še

7 Dne 16. oktobra 1869 je bila overjena izvolitev Franja Ravnika, ki so ga namesto italijanskega poslanca Sardotscha izvolile slovenske zunanje občine okraja Koper in Piran; podrobneje o njegovem političnem in kulturnem delovanju gl. Savnik, 1954; Kramar, 1970.

vedno pod močnim vplivom monsignorja Dobrile in narodno-liberalne stranke, kar se je do leta 1874 odražalo tudi v konceptu in usmerjenosti "Naše Sloge".

Toda državnoborske volitve leta 1873 in široka konfrontacija z italijanskim liberalno-nacionalnim taborom so pokazale, da oprezno in neodločno taktiziranje Dobrilovega kroga ni več ustrezalo razmeram, obenem pa je bilo potrebno odločno zavrniti italijanske napade in podtikanja, da v Istri hrvaški narod ne obstaja, niti njegov jezik in kultura, in da je "Naša Sloga" pravzaprav panslavistično in protiavstrijsko glasilo itd. V zahodni Istri, torej na ozemlju lastne škofije, je Juraj Dobrila pri volitvah doživel poraz; premagal ga je italijanski kandidat G. P. Polesini, s tem pa se je moral Dobrila umakniti s političnega prizorišča (Barbalić, 1952, 30). Kmalu po smrti Jerneja Legata je bil imenovan za tržaško-koprskega škofa (1875) in opravljal svoje novo pastirsko poslanstvo v Trstu do smrti leta 1882.

Postavitev glavnega akterja oziroma pobudnika nacionalnega gibanja istrskih Hrvatov monsignorja Juraja Dobrile na čelo tržaško-koprške škofije se je ujemala s tedanjo politično naravnostjo avstrijske vlade, ki je v celotnem Taafejevem obdobju (1879-1893) ubirala pot malih koncesij "nezgodovinskim narodom" (Zwitter et al., 1962, 166) in od klera in cerkvenih ustanov pričakovala podporo pri ohranjanju in utrjevanju slovenske in hrvaške nacionalne zavesti ali pa vsaj pasiven odpor proti asimilacijski politiki italijanskega nacionalno-liberalnega tabora. Ne preseneča torej dejstvo, da sta se ravno c.k. namestnik v Trstu Pino Friedenthal in minister za uk in bogočastje Stremayr ogrevala za imenovanje monsignorja Dobrile za tržaško-koprskega škofa, saj bi njegova borba proti italijanski nacionalni hegemoniji naletela na območju škofije na ugodna tla tako v tržaškem zaledju kot na istrskem podeželju. Ko je bil septembra 1875 imenovan, je monsignor Dobrila dejansko usmeril svoje prve korake ravno v krepitev slovenske in hrvaške nacionalne zavesti in odločnejšega odpora proti italijanskim asimilacijskim težnjam.

V svojem prvem pastirskem pismu vernikom svoje škofije je izpostavil predvsem verske in moralne rane med ljudstvom. Razmišljal je o velikem pomanjkanju duhovnikov in to stanje povezoval s premajhnim številom dijakov predvsem v srednjih šolah, iz katerih naj bi prihajali duhovni poklici.⁸

Podobno kot njegov prednik Jernej Legat je veliko truda in prizadevanj vložil v medškofijsko semenišče. Želel je ustvariti konvikt-semenišče v Pazinu, kjer naj bi gojenci obiskovali državno gimnazijo; v ta namen je bil celo pripravljen zapreti tržaški konvikt. To njegovo prizadevanje je bilo znano že iz Poreča, ko se je leta

8 Leta 1865 je škof Dobrila za šolanje mladine osnoval štipendijski fond v višini 12.000 forintov, ki ga je 1875 povečal na 20.000 forintov. Poleg tega je vlada iz verskega fonda, ki se je oblikoval iz zaplenjenega cerkvenega imetja, posameznim škofijskim ordinariatom vsako leto nakazovala določeno število štipendij za dijake, ki so se odločili za duhovniški poklic. Tržaško namestništvo je vsako leto podeljevalo štipendije dijakom, ki so jih priporočili škofje iz Trsta, Poreča in Krka. Škof Dobrila je v glavnem določal za štipendiranje le dijake iz Kopra, Pazina, Reke in Senja (Rubetić, 1882, 42); o tej problematiki tudi Kalac, 1912, 62-63; Rapotec, 1952.

1860 odpovedal svoji škofiji in prosil Sv. sedež, da ne bi imenoval novega škofa. Pripravljen je bil namreč na združitev poreško-puljske škofije s tržaško-koprsko, samo da bi prihranili stroške za vzdrževanje škofije, ker ni videl drugih možnosti za trajnejše vire dohodkov (Valdevit, 1979, 111; Milanović, 1967, 241).

Po njegovem bi dotok mladine iz istrskih kmečkih okolij zagotavljal zadovoljivo število duhovniških kandidatov, česar ni bilo mogoče pričakovati od gimnazij v Trstu, Kopru in na Reki, ker so delovale v okoljih s pretežno italijanskim prebivalstvom.

Združitev istrskega ozemlja pod enotno cerkveno upravo bi nedvomno zmanjšala tudi moč in vpliv Trsta kot trgovskega in industrijskega središča ter pomenila njegovo odvisnost od slovanskega zaledja in ne nazadnje premik celotnega cerkvenega organizma na podeželje, h kateremu ga je potiskala vloga cerkve v procesu krepitve nacionalne zavesti istrskih Slovencev in Hrvatov (Valdevit, 1979, 112).

Vse to je seveda v 70. in 80. letih 19. stoletja povzročilo napetosti in konflikte tako z liberalno-nacionalno strujo v Trstu, kakor z laično duhovščino italijanskega rodu, ki pa je bila sicer razpršena v vrsti bratovščin, kongregacij in združenj ter zaprta v ozek krog mestnih cerkvenih ustanov. Kljub temu pa je ob nenehnem pritisku tržaške mestne občine z liberalno-nacionalno večino postopno prihajalo do ukinjanja slovenskih pridig v tržaških mestnih cerkvah in uvajanja italijanskih pridig v predmestnih cerkvah. Za italijanske vernike je bilo poskrbljeno tudi tako, da so iz Italije prihajali izredni pridigarji, zlasti v adventu in postu. Take pridige so se vrstile zlasti v treh večjih mestnih cerkvah: sv. Marije Velike, sv. Justa in sv. Antona Novega, pozneje pa še po drugih (Kosmač, 1998, 299). Za dušnopastirske potrebe so v Trstu skrbeli tudi nekateri redovi in bratovščine: kapucini, nemški jezuiti in salezijanci, v Istri pa predvsem frančiškani in benediktinci.

V tržaško politično in kulturno okolje je skušal vstopiti tudi katoliški tisk. Ko je leta 1869 nastalo "Tržaško katoliško društvo" (Società Cattolica Triestina) si je hotelo svojo prisotnost zagotoviti najprej z listom "La Lancia di S. Sergio", potem pa z listom "La Verità", ki so mu sledile "La Speranza", "L'Ancora" in končno "Vigilanza" v letih 1869-1880 (Zovatto, 1989, 76-77). Katoliško društvo je izvajalo tudi različne kulturne in izobraževalne dejavnosti, duhovne vaje in liturgična praznovanja. Med društvi z daljšo tradicijo se je v ustavni dobi odlikovalo tudi društvo "Minerva" (gl. Simčič, 1996, 163-178), ki se je zlasti po letu 1866 čedalje bolj odkrito opredeljevalo za italijansko nacionalno-liberalno stranko. Velik del Minervinega vodstva in članstva se je sicer v tem času ponašal s svobodomiselnim svetovnim nazorom, kaže pa, da je poleg radikalnejše liberalne struje znotraj društva obstajala tudi močna katoliška struja, ki bi jo lahko označili kot katoliško liberalno v smislu tistega katoliškega liberalizma, kateri je sprejemal temeljne vrednote francoske revolucije, posebno svobodo vesti, govora, tiska in združevanja, a odklanjal vsak ekstremizem in vsak žolčen antiklerikalizem, v filozofskem pogledu pa sprejemal nauk katoliške cerkve (Simčič, 1996, 169).

ZAOSTROVANJE NACIONALNE IN IDEOLOŠKE KONFRONTACIJE ZNOTRAJ TRŽAŠKO-KOPRSKE ŠKOFIJE OB KONCU 19. STOLETJA IN KONSOLIDACIJA SLOVENSKEGA POLITIČNEGA TABORA

V 80. letih 19. stoletja je postajal klerikalni tabor v Avstriji vedno močnejši, to pa je v narodno-političnem gibanju vodilo v vedno hujšo konfrontacijo z liberalnim taborom. Radikalnejša smer klerikalnega gibanja je bila tudi v zvezi s splošnim razvojem katoliške cerkve, ki se je po smrti papeža Pija IX. (1878) pod Leonom XIII. iz preteklosti obrnila v sedanjost in prihodnost ter se s pomlajeno silo vrgla v politični boj.

Na Slovenskem je po smrti liberalnega škofa Pogačarja leta 1884 postal ljubljanski škof Jakob Missia (1838-1902), poznejši goriški nadškof (1897) in kardinal (1899). Posvetil se je krepitvi katoliških postojank in cerkve. Leta 1887 je poklical v Ljubljano jezuite pa tudi sicer je pospeševal nastajanje novih samostanov v svoji škofiji.

Razraščanje klerikalizma na Slovenskem je v mnogočem povezano z imenom Antona Mahniča (1850-1920), ki je bil od 1881 profesor bogoslovja v Gorici in postal 1896 krški škof. Sredi 80. let je posegel v slovenske kulturne razmere, nekaj let kasneje pa tudi v politične. Leta 1888 je začel v Gorici izdajati "Rimskega katolika", v katerem je bojevito nastopal predvsem proti prodiranju protikrščanskega liberalizma, pri tem pa prišel v nasprotje z goriškima listoma "Primorec" in "Soča", ki ju je urejal dr. Anton Gregorčič, bogoslovni profesor in eden od narodnih voditeljev na Goriškem (gl. Gabršček, 1932, 414; NS, 24. XII. 1896, 11. II. 1897, 20. V. 1914; Marušič, 1985, 364-376).

Po smrti Juraja Dobrile leta 1882 je tržaško-koprski škofijski prestol zasedel dr. Ivan Nepomuk Glavina, nekdanji tajnik škofa Legata in kanonik v stolni cerkvi sv. Justa ter od 1878 poreško-puljski škof (Milanović, 1973, 298).

Njegova največja skrb je bila zapolniti vrzeli v duhovniških vrstah, zato je povabil v Trst večje število duhovnikov, zlasti iz Češke, pa tudi iz notranjosti Slovenije. Takoj po svojem prihodu v Trst je obnovil dijaški konvikt, kjer so našli mesto tudi vsi tržaški bogoslovci, razdeljeni v štiri letnike. Obnovil je tudi škofijsko glasilo "Folium dioecesanum", ki ga je bil škof Dobrila zaradi velike denarne stiske ukinil (Valdevit, 1979, 124).

V Kopru je škof Glavina ustanovil italijansko semenišče, kjer so semenišniki obiskovali italijansko gimnazijo. Ker je šlo za vzgojo italijanskega duhovniškega podmladka, je deželna vlada v Poreču za njegovo delovanje dajala letno podporo 1000 forintov. V konviktu je bilo sprva le malo učencev, v šolskem letu 1883/84 le 8, večina iz Pirana in Izole, le eden je bil iz Krkavč. Do leta 1886 je število semenišnikov naraslo na 29 italijanskih in 5 hrvaških gojencev, uprava pa je bila v italijanskih rokah (Šematzam, 1926; NS, 3. IV. 1884; 4. IX. 1884; 25. III. 1886; 1. IV. 1886, 30. IX. 1886). Problem katoliške prisotnosti v samem Trstu, ki je bil povezan z organiziranim laičnim katoliškim gibanjem, je v tem obdobju postopno izgubljal na pomenu. Monsignor Glavina ni naredil nobenega koraka, da bi se laični katolicizem lahko okre-

Sl. 2: Škof Ivan Nepomuk Glavina (1882-1895), napisna plošča v cerkvi na Montuci pri Trstu (objava v delu B. Kuret, Boršt, Gorica 1991, 143).

Fig. 2: Bishop Ivan Nepomuk Glavina (1882-1895), inscription plate in the church at Montuza near Trieste (published in the work by B. Kuret, Boršt, Gorica 1991, 143).

pil in razširil. Družbena realnost v samem Trstu je bila takšna, da so njegovi ukrepi povzročali čedalje hujše težave in napetosti z mestno občinsko upravo, ki je bila čedalje bolj nestrpna do slovenskih pridig v mestnih cerkvah. Leta 1891 je klonil pod pritiski in ukinil slovensko pridigo in mašo pri sv. Justu (Valdevit, 1979, 134-135).

Nacionalnim antagonizmom so se v tem času pridružili tudi socialni. Katoliška dejavnost na socialnem in političnem področju znotraj katoliškega tabora še ni bila sposobna zavzeti jasnega stališča. Bolj kot na tem področju se je kazala odločnost na področju nacionalnega boja. S tem ko je cerkev vzdrževala in utrjevala vezi, ki so jo vezale predvsem na slovanski etnični element, ki je bil v nenehni ekspanziji tudi v Trstu, je branila in potrjevala tudi lastno funkcijo in obliko socialne prisotnosti, ki se je predvsem manifestirala v krepitvi odpora proti asimilacijskim procesom, ki jim je bil izpostavljen slovanski živelj. To je bila funkcija, ki se je izražala predvsem prek pastoralne prakse znotraj cerkvenih struktur in na temelju katere je bila prisotna potreba po uporabi lastnega jezika kot podpore pri vzdrževanju nacionalne identitete. Ta funkcija se ni izražala prek oblik organizirane prisotnosti v civilni družbi, res pa je, da je vodstvo slovenske politične organizacije v Trstu, Političnega društva Edinost, vodila izključno umirjena liberalna struja, ki je med drugim lastni politiki dajala močan unitaristični poudarek (Valdevit, 1979, 122).

Slovenski duhovniki so bili funkcionarji in navdušeni privrženci Edinosti; dolinski dekan in župnik Jurij Jan je bil npr. eden od pobudnikov dolinskega tabora leta 1878, na katerem so tržaški in istrski Slovenci zahtevali enakopravnost, slovenske šole in slovenski uradni jezik v uradih in na sodiščih (Luković, 1980, 190). Pomemben je bil tudi odnos med učiteljstvom in duhovščino, zlasti v času, ko je začela liberalna stranka na Slovenskem napadati slovensko in hrvaško duhovščino v Istri in pozivala istrske učitelje, naj zahtevajo od svojih voditeljev, da pretrgajo zveze s kranjskimi klerikalci. Na poziv je "Naša Sloga" odgovorila, da živijo v Istri v slogi, ljubezni in miru z eno samo željo, kako bi "ljudstvo prebudili iz mrtvila" (NS, št. 73, 30. X. 1900).

V Učiteljskem društvu za koprski okraj, ki se je osnovalo leta 1881, je bilo veliko klerikalno usmerjenih učiteljev. Ohranjali so medsebojno vzajemnost in zaupanje, kar je zaslediti tudi v navzočnosti duhovščine na učiteljskih zborovanjih, tako npr. dolinskega dekana Jurija Jana v letih 1882/84 ali pa osapskega dekana in deželno-zborskega poslanca Josipa Kompareta leta 1895, oziroma okrajne duhovščine leta 1897. "Tukajšnja duhovščina stremi z učiteljstvom po istem cilju. Vzajemnost med duhovščino in učiteljstvom našega okraja naj služi v zgled marsikateremu okraju v deželi", so zapisali v mariborskem Popotniku leta 1897 (Šuštar, 1990, 572).

Po odstopu škofa Glavine leta 1896, je vodstvo tržaško-koprske škofije prevzel Andrej Šterk, po rodu Hrvat, doma iz Voloskega. Leta 1880 je prišel v Trst in kmalu postal stolni kanonik pri sv. Justu; leta 1894 je bil imenovan za krškega škofa, kjer je služboval dve leti, nato pa se je vrnil v Trst, kjer je nasledil obolelega škofa Glavino (Kosmač, 1998, 303; Milanović, 1973, 229-300).

Že v svojem prvem pastirskem pismu z dne 8. avgusta 1896 je odkrito spregovoril o pretiranem nacionalizmu, ga imenoval naravnost "herezijo naših dni proti naukom Jezusa Kristusa" ter pozval h krščanski ljubezni, medsebojnemu spoštovanju in toleranci (Kosmač, 1998, 303).

Težavam prejšnjih škofov so se kmalu pridružile nove, ko so iz Rima zahtevali, da se odpravi ne samo glagolica, ampak tudi tako imenovani slavet, ki je bil v rabi po hrvaških župnijah v Istri.⁹

Čeprav je papež Leon XIII., avtor prve socialne okrožnice "Rerum Novarum", s katero je katoličane pozval k socialnemu in političnemu delu, dal tiskati staroslovanski misal in hrvaški obrednik, si je velik del italijanske duhovščine na Tržaškem in v Istri prizadeval, da bi Sv. stolica prepovedala glagolico. Tudi sama avstrijska vlada je v glagolici videla vzpodbudo za panslavizem in rusofilstvo, zato je bilo poučevanje glagolice v goriškem semenišču že okoli leta 1870 ukinjeno. Kljub temu so se dalmatinskemu in istrskemu gibanju za glagolico, ki naj bi "izrinila Slovanom tuji latinski jezik iz cerkve", ob koncu 19. stoletja pridružili še mnogi duhovniki, učitelji in kulturnoprosvetna društva (Milanović, 1967, 82; Zor, 1977, 138-191).

Ravno vprašanje glagolice oziroma zahteve po ponovni uvedbi staroslovanskega obreda, ki so imele izrazito nacionalno in politično ozadje, so v veliki meri zaposlovale monsignorja Šterka, ki vatikanskega dekreta iz leta 1898 ni objavil, da ne bi vznemirjal prebivalstva, in njegovega naslednika škofa Frančiška Kraverija Nagla, ki ga je nasledil leta 1903.

Že v času škofa Šterka (1899) se je začelo obdobje, ki je prišlo v širšo slovensko in slovansko zgodovino pisje pod imenom "Ricmanjska cerkvena afera" in je trajalo polnih 11 let (gl. Stres, 1977, 115-131; Kosmač, 1975; Milanović, 1973, 319). Glagolica je s tem, da je v Trstu dobila posebno obliko, pokazala na precejšnjo, predvsem kulturno povezanost primorskih in istrskih Slovencev s Hrvati. Čeprav so znani le nekateri primeri ostankov glagolice v Primorju in Istri, je bil ta problem prav v primeru Ricmanj postavljen na izredno ostrino, prestop Ricmanjcev v uniatstvo pa se kaže kot širši problem kulturne oziroma narodne rešitve Slovencev. Na uniatstvo se navezuje tudi primorski panslavizem, ki pa je bil le sestavni del slovenskega slovnofilskega opredeljevanja po nastopu dualizma v Avstriji.

Nacionalna konfrontacija se je tako kot na drugih področjih ob koncu 19. stoletja oblikovala tudi znotraj cerkve. Italijanski časopisi tistega časa so brez ovinkarjenja pisali o "nujnosti" poitalijančenja šole in cerkve; glavni problem je bil, kako omejiti delovanje slovenske duhovščine. Stari, bolehní škof Šterk v letu 1898 že ni več obvladal politične situacije in nacionalni boj se je prenesel tudi v cerkev. V političnih

9 Slavet ali sklavet – običaj, da so v nekaterih cerkvah duhovniki smeli opravljati med latinsko mašo nekatere molitve v domačem jeziku (Slava, Vera, Oče naš) in celo brati evangelij. Podobno so uporabljali domači jezik pri nekaterih zakramentih in zakramentalih (krst, poroka, pogreb, blagoslov hiš itd.) (Kosmač, 1998, 303, op. 27).

institucijah je prevladovala moč Italijanov, kar se je poznalo tudi znotraj cerkvene organizacije, tam, kjer so bili ljudje izredno občutljivi. Pri tem je bila pomembna tudi konsolidacija slovenskega političnega tabora. Politično društvo "Edinost" je imelo, kot že rečeno, za seboj precejšen del slovenske duhovščine in ravno njena konfrontacija je torej z nastankom slovenske buržoazije in inteligence v Trstu prešla iz gospodarstva v politiko in nato v cerkev. Narodnostno načelo se je tu pokazalo veliko močnejše od verskega, podobno kot v Istri (Stres, 1977, 131).

Tudi v Istri so bili nacionalni antagonizmi vse hujši, saj je italijanska nacionalno-liberalna stranka svojo ost namerila zlasti proti slovenski in hrvaški duhovščini. V njej je videla najpoglavitejšega pobudnika politično-nacionalnega gibanja in nosilca narodne zavesti. Slovensko in hrvaško duhovščino je zlasti napadela italijanska poslanska večina v deželnem zboru, ki si je prizadevala, da bi tako slovanski duhovščini kot škofom vzela poslansko pravico (Kramar, 1991, 189).

V prizadevanjih za izobrazbo, izboljšanje stanovskih koristi ter v skrbi za ustanavljanje in delovanje verskih bratovščin so slovenski in hrvaški duhovniki tržaško-koprske škofije leta 1899 na Kozini ustanovili "Zbor svečenikov sv. Pavla", v katerem je bilo vpisanih 34 duhovnikov. Slovenski duhovniki so bili tudi pobudniki za ustanavljanje podpornih pogrebnih društev, kasneje pa tudi katoliških tiskovnih društev z namenom, da bi dvigala kulturno raven prebivalstva (Kramar, 1991, 188).

Po drugi strani na prelomu stoletja srečujemo precejšnjo živahnost in aktivnost katoliškega prebivalstva okrožij ob istrski obali s pomembnejšimi mestnimi središči, ki so bila pretežno v italijanskih rokah. Čeprav so v njih politično sceno v glavnem obvladovali liberalno-nacionalni krogi, so bili katoliki dobro organizirani. Poleg številnih bratovščin in krožkov so delovala predvsem otroška in mladinska vzgajališča z namenom, da bi v njih vzgajali mladino in širili med njimi krščanska načela, zlasti na socialnem področju. Med številnimi krožki je izstopal predvsem krožek "Fides" v Kopru, uradno imenovan "Unione giovanile democratico" (Zovatto, 1989, 14). Številne in raznolike akcije na družbenem področju pa niso mogle zadovoljiti vseh potreb cerkve na začetku 20. stoletja, zato so katoličani v Trstu in Istri po proglasitvi socialne okrožnice "Rerum Novarum" papeža Leona XIII. prehajali predvsem na ustanavljanje krožkov, ki so razvijali kulturno-religiozno pa hkrati tudi socialno dejavnost med različnimi sloji prebivalstva. Huda revščina in pomanjkanje, ki sta pestila predvsem kmečki življ in nižje socialne sloje po mestih in na podeželju, sta vzpodbudila formiranje krščanskih društev zlasti v Kopru, Piranu, Izoli in Umagu. Med vidnejšimi je bil krožek "Beato Elio" v Kopru, ki je štel kakšnih 800 vpisanih članov in je deloval predvsem za zaščito kmetov; podobne probleme je v Izoli reševala "Famiglia Cooperativa Cattolica", ki je ob čisto gospodarski dejavnosti skrbela tudi za izobraževanje in tehnični napredek svojih članov (Zovatto, 1989, 34). Na podobno organiziranost in zaščito naletimo tudi pri ribiških zadrugah znotraj tržaško-koprske škofije.

Da bi zajezila oderuštvo, ki je bilo bolj kot v Trstu prisotno zlasti v Istri in je bilo

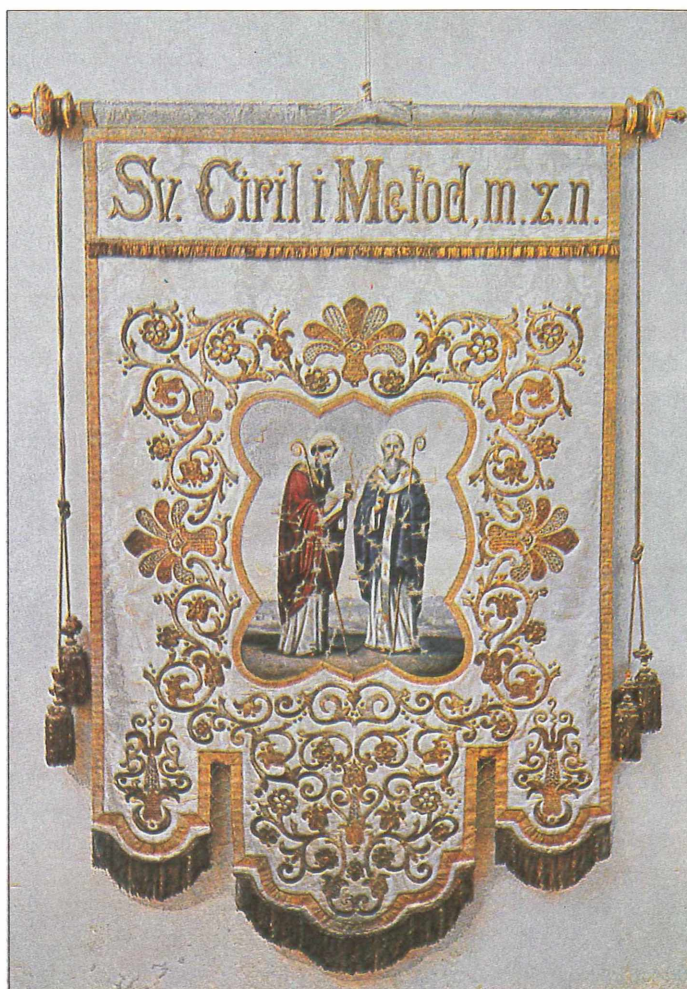
Sl. 3: Slovenski in hrvaški škofje pri posvetovanju o glagolici v Rimu od 21. – 31. maja 1905.

Fig. 3: Slovene and Croatian bishops during consultation about the Glagolitsa in Rome between May 21st – 31st 1905.

poglavitni vzrok za socialno bedo in propadanje nižjih socialnih slojev, se je cerkev usmerila tudi v ustanavljanje katoliških bank oziroma kmečkih hranilnic in posojilnic. To je bilo velikega pomena, saj je bil večji del bank in posojilnic v rokah liberalcev, ki so uživali podporo in zaščito deželne vlade v Poreču, medtem ko so morale redke katoliške bančne ustanove ustvarjati kapital z lastnim delom in vložki svojih članov. To jih je sililo v združevanje s sorodnimi katoliškimi pa tudi nekatoliškimi bančnimi ustanovami na širšem istrskem območju, pri tem pa so se zgledovale po dejavnosti krščanskih socialistov Notranje Avstrije. Po kongresu krščanskosocialne stranke na Dunaju se je namreč krščanskosocialno gibanje v letih 1897/98 začelo širiti tudi na Tržaškem in v Istri.¹⁰ Že 19. marca 1898 je prišlo do oblikovanja Krščansko-socialne

¹⁰ Krščanskosocialna miselnost se je začela širiti na Slovenskem že proti koncu osemdesetih let 19. stoletja; glavni nosilec krščanskosocialnih idej in glavni organizator kmečkega in delavskega krščanskosocialnega gibanja je bil dr. Janez Evangelist Krek (1865-1917), duhovnik in profesor bogoslovja v Ljubljani. Krščanskosocialno gibanje se v Avstrijskem primorju ni moglo množično uveljaviti, dokler je bila narodnjaška stranka enotna. Močnejše pozicije je pridobilo šele ob koncu 19. stoletja, ko je duhovščina po vzgledu J. E. Kreka, ki je leta 1898 govoril na sestanku "Krščansko-socialne stranke" v Rojanu pri Trstu, začela ustanavljati kmetijske, živinorejske in nabavno-prodajne zadruge, kasneje pa tudi hranilnice in posojilnice tipa "Reiffeisen", ki so se do leta 1903 povezovala v Gospodarsko zvezo; podrobneje v Kramar, 1999, 192-194; Žitko, Kramar, 1985, 7-20.

zveze (Lega Cristiano-sociale) s sedežem v Trstu, območje njenega delovanja pa je bilo celotno Avstrijsko primorje. Italijanska krščanskosocialna stranka je začela zlasti po italijanskih središčih, nato pa tudi v njihovem zaledju ustanavljati podružnice pa tudi društva Mladinske socialne zveze (Lega gioventù sociale).

Sl. 4: Društveni prapor bratovščine sv. Cirila in Metoda pri sv. Jakobu v Trstu, razvit 19. maja 1900 (objava v Zastava, sveta bodi ti nam vez, Trst 1997, s. 172).

Fig. 4: Society flag of the Brotherhood of St. Cyril and Methodius at St. Jacob in Trieste, unfurled on May 19th 1900 (published in Zastava, "Sveta bodi nam ti vez", Trieste 1997, p. 172).

Tudi na ožjem območju tržaško-koprske škofije so se vsa katoliška nepolitična združenja povezovala v zvezo, ki se je imenovala Tržaško-istrska zveza (Federazione triestino-istriana), z namenom, da bi sprejela skupne usmeritve pri oblikovanju socialnega, verskega in kulturnega programa. Tržaško-istrski zvezi so se kmalu pridružile tudi podobne zveze sosednjih škofij in že v prvem desetletju 20. stoletja je konfederacija koordinirala dejavnost zvez na celotnem istrskem območju. Posebej pomembni so postali "katoliški dnevi", ki jih je Tržaško-istrska zveza na posameznih območjih posvetila verskim, socialnim in kulturnim problemom, uradni programi teh katoliških shodov pa so bili publicirani v posebnih brošurah in izdajah. Leta 1906 so takšen množičen shod organizirali v Kopru, zatem 1907 v Izoli, shod v Rovinju leta 1908 pa se je sprevrgel v spopad s pristaši liberalno-nacionalne stranke (Zovatto, 1989, 38).

Dobro organizirano krščanskosocialno gibanje, ki je po uvedbi splošne in enake volilne pravice leta 1907 tudi na političnem področju začelo ogrožati dominantne pozicije nacionalno-liberalnega tabora, pa je svojega nasprotnika videlo predvsem v razvijajočem se socialdemokratskem gibanju, ki se je v Trstu in Istri dodobra uveljavilo z državnoborsko volilno reformo leta 1907.¹¹

S svojo dejavnostjo sta to razgibano in prelomno obdobje zaznamovala zadnja dva tržaško-koprska škofa pred I. svetovno vojno oziroma razpadom Avstro-Ogrske: Frančišek Ksaverij Nagl v letih 1903-1910 in Andrej Karlin v letih 1911-1919. Frančišek Nagl je bil za razliko od prejšnjih škofov nemškega rodu. Bil je najprej dvorni kaplan na Dunaju, potem pa rektor nemškega zavoda "Santa Maria dell'Anima Teutonicorum" v Rimu (Milanović, 1973, 301).

Že kmalu po prihodu v Trst je moral ukrepati v zvezi z vatikanskimi dekreti, ki so omejili uporabo glagolice pri bogoslužju, s čimer je zadel na močan odpor zlasti pri hrvaški duhovščini (Šojat, 1947, 20-21). Moral je, kot smo že navedli, reševati tudi ricmanjsko vprašanje, povezano z uporabo staroslovanskega jezika v cerkvi, katerega končno rešitev je vzel v roke sam papež Pij X. (Kosmač, 1997, 131-147).

Pri svojem vodenju škofije je sledil papeževemu programu "Vse obnoviti v Kristusu". Boril se je proti modernizmu ter zahteval slepo pokorščino cerkvenim oblastem. Veliko si je prizadeval, da bi vzgojil katoliške laike, tako italijanske kakor slovenske, in organiziral katoliški tisk (Valdevit, 1979, 214-215). Podpiral je slovenske in italijanske katolike v združevanju; tako je bil leta 1904 v Trstu osnovan krožek sv. Justa (Circolo S. Giusto) in kasneje Katoliško društvo (Società cattolica), ki sta si zastavila socialno-družbeni program, za urejanje skupnega življenja in sožitja med pripadniki enega in drugega naroda pa "Opera di S. Francesco Regis" ter Društvo sv. Raffaella za pomoč emigrantom (Galimberti, 1995, 239).

11 Podrobneje o tej problematiki v Prijon-Trampuž, 1977.

Sl. 5: Škof Francišek Ksaverij Nagl je tržaško – koprsko škofijo vodil v letih 1903-1910.

Fig. 5: Bishop Francišek Ksaverij Nagl led the Triste-Koper Diocese in the years 1903-1910.

Njegovo prizadevanje pa ni obrodilo velikih uspehov, še najmanj pri slovenskih vernikih. Bolj je utrdil pravice italijanskih vernikov v mestu, kar mu je pridobilo simpatije zlasti mestnih oblasti, ki so ga materialno podprle pri gradnji nekaterih novih cerkva v mestu: sv. Vincencija Pavelskega, ki jo je začel graditi že škof Glavina, in Srca Jezusovega, ko je v Trst prišla nova skupnost jezuitov.

Ob razpravah o reformi volilnega reda leta 1908, ki naj bi ga predložili v sprejem istrskemu deželnemu zboru, je postala ponovno aktualna prisotnost virilistov. Na njihove glasove je računala zlasti hrvaško-slovenska narodna stranka, ki naj bi ji po novem deželnozborskem volilnem redu pripadalo 19 zastopnikov, italijanskemu bloku pa 25 (Bratulić, 1966-67, 126). Novi volilni red je moral potrditi še deželni zbor, zato so s cesarskim odlokom sklicali poslance na 16. zasedanje v Kopru 21. marca 1908 (ADPI, II, 1908, 181-182). Sklepčnost so si zagotovili tudi z navzočnostjo virilistov, ki celih 18 let niso prihajali na zasedanja deželnega zbora. Škofje Frančišek Ksaverij Nagl iz tržaško-koprske, Gian Battista Flapp iz poreško-puljske in Anton Mahnič iz krške škofije, so se tokrat udeležili seje deželnega zbora tudi na prošnjo vlade, ki je želela, da bi bila volilna reforma sprejeta s čim večjim številom glasov (Milanović, 1973, 145; Barbalić, 1952, 119).

Škof Nagl je leto kasneje zapustil Trst, ker je bil imenovan za pomožnega škofa na Dunaju, 21. decembra 1910 pa je bil za novega tržaško-koprskega škofa imenovan ljubljanski kanonik dr. Andrej Karlin.

Poskusi ministrstva za uk in bogočastje in c.k. namestništva v Trstu, da bi za zmanjšanje nacionalnih napetosti na cerkvenem področju spojili tržaško-koprsko in poreško-puljsko škofijo ter da bi v krško škofijo prenesli kastavski dekanat, kjer je ostala v veljavi glagolska liturgija, niso bili uspešni. Tudi imenovanje avstrijskega prelata Frančiška Ksaverija Nagla, ki ni bil slovanskega rodu, se je, kot smo videli, izkazalo za neustrezno, zato so se oblasti z imenovanjem Slovenca Andreja Karlina vrnile k stari taktiki, v čemer pa se že kaže tudi nekoliko spremenjena politična strategija dunajske vlade do istrskih Slovencev in Hrvatov pred I. svetovno vojno. Škofova naklonjenost do obeh narodov je kmalu izzvala napade italijanskih pa tudi nemško-židovskih krogov v Trstu, kmalu po prihodu italijanskih okupacijskih sil v Trst leta 1918 pa je moral zapustiti mesto. S škofom Karlinom se je tudi zaključila vrsta slovenskih oziroma hrvaških škofov v Trstu, ki so tja do konca I. svetovne vojne, častno in uspešno opravljali svoje pastirsko poslanstvo in veliko prispevali k ohranitvi nacionalne identitete slovanskega življa na tržaških in istrskih tleh.

THE TRIESTE-KOPER DIOCESE OF THE 19th CENTURY

Salvator ŽITKO

The Regional Museum Koper, SI-6000 Koper, Kidričeva 19

SUMMARY

The changes carried out in the ecclesiastical administration during the 1930s in the Austrian Adriatic Littoral led to the formation of the Trieste-Koper, Poreč-Pula and Krk dioceses. They were fused due to the harsh economic conditions, lack of new clerical blood, the prolonged vacancy of dioceses and especially thanks to the Austrian ecclesiastical policy which wished, by naming bishops of Slovene descent in the Trieste-Koper diocese, to stem the Italian assimilation tendencies as well as to consider the actual ethnic situation in the Trieste Province and Istria in the 19th century. The first Slovene bishop Matevž Ravnika was followed, in 1846, by Msgr. Jernej Legat, who indelibly marked, with his pastoral activities, the events in the educational, political, cultural and religious spheres particularly in the period of the concordat from 1855 to 1867. The more radical Church's declaration for the ethnic awakening of the Istrian Slovenes and Croats and its commitment against Italian assimilation tendencies marked particularly the period of the Bishop Juraj Dobrila and his successor Ivan Nepomuk Glavina, when the national confrontation, especially with the prevalent Italian national-liberal faction in Trieste and with the policy of the provincial assembly in Istria, attained much greater extent. During the period of the bishops Andrej Šterk and Frančišek Ksaverij Nagel, the national struggle also shifted to the Church, which was at that time stirred due to the abolition of the Glagolitsa and thus of the Early Slav liturgy.

Key words: Trieste-Koper dioceses, clergy, concordat, Trieste, Istra, worship of God, Glagolitsa, virilists

VIRI IN LITERATURA

ADPI, 1, XVIII - Atti della prima e seconda Dieta provinciale dell'Istria in Parenzo, vol. I (ADPI, 1). 7 febbraio 1863, seduta XVIII. Rovigno, 1863, 250-251.

ADPI, 1, XXIII - 25 febbraio 1863, seduta XXIII, 329-330.

ADPI, 1, XXIX - 6 marzo 1863, seduta XXIX, 402-403.

ADPI, 2, VI - Atti della dieta provinciale dell'Istria in Parenzo, vol. II (ADPI, 2). 5 settembre 1868, seduta VI. Rovigno, 1868, 87-88.

ADPI, 2, VII - 9 settembre 1868, seduta VII, 105.

ADPI, 2, VIII - 12 settembre 1868, seduta VIII, 129-131.

ADPI, 2, IX - 14 settembre 1868, seduta IX, 165-166.

- ADPI, 2, X** - 16 settembre 1868, seduta X, 179-193, 194-195.
- ADPI, 2, XIII** - 24 settembre 1868, seduta XIII, 281-282.
- ADPI, II, 1908** - Atti della dieta provinciale dell'Istria, II, 1908. Capodistria-Trieste, 181-182.
- Apollonio, A. (1993):** Una cittadina istriana nell'età napoleonica: Pirano 1805-1813. Atti del Centro di Ricerche Storiche – Rovigno, 23. Trst-Rovinj, 9-121.
- Barbalić, F. (1952):** Narodna borba u Istri od 1870 do 1915 godine. JAZU. Zagreb, 30, 119.
- Beuc, I. (1975):** Istarske studije. Osnovni nacionalni problemi istarskih Hrvata i Slovenaca u drugoj polovini XIX i početkom XX stoljeća. Zagreb, 59-133.
- Bratulić, V. (1966-67):** Zapisnici sjednica "Hrvatsko-slovenskog kluba" zastupnika u Istarskom saboru (1884-1901). Vjesnik historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu, XI-XII. Rijeka, 126.
- De Favento-Apollonio, G. (1888):** La chiesa cattolica. La sua dottrina e la sua storia. II. ed. Capodistria.
- Gabršček, A. (1932):** "Goriški Slovenci". Ljubljana, 414.
- Galimberti, S. (1995):** Clero e strutture ecclesiastiche in Istria tra otto e novecento, I. AMSI, vol. LXXXXV. Trieste, 219-318.
- Kalac, A. (1912):** Biskup dr. Juraj Dobrila: spomen – knjiga stogodišnjice njegova rođenja. Pazin.
- Kirac, L. (1946):** Crnice iz istarske povijesti. Zagreb, 165.
- Kolmer, G. (1902):** Parlament und Verfassung in Oesterreich. Wien, 95.
- Kosmač, A. (1975):** 70 let župnije v Ricmanjih 1905-1975. Koledar Goriške Mohorjeve družbe, 25. Gorica.
- Kosmač, A. (1998):** Versko življenje v Trstu od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne V: Od Maribora do Trsta: 1850-1914. Zbornik referatov. Maribor, 195-306.
- Kramar, J. (1970):** Prvi tabor v Istri. Koper, 47-54.
- Kramar, J. (1991):** Narodna prebujala istrskih Slovencev. Koper-Trst, 188-189, 192-194.
- Luglio, V. (2000):** L'antico Vescovado Giustinopolitano. Trieste, 201.
- Luković, P. (1980):** Borba Slovenaca za ujedinjenu Sloveniju na izmiku velike krize na istoku od marta do novembra 1878 i njen odjek kod srpskog naroda u Kneževim Srbiji i Vojvodini. ZČ, 1-2. Ljubljana, 190.
- Marin, L. (1991):** Upravna in teritorialna razdelitev Slovenske Istre v zadnjih treh stoletjih. Annales, 1/91. Koper, 140-143.
- Marušič, B. (1985):** Andrej Gabršček (1864-1938). V: Primorski čas pretekli. Koper, 364-376.
- Marušič, B. (1985):** Juraj Dobrila in njegova goriška leta. V: Primorski čas pretekli - Prispevki za zgodovino Primorske. Koper, 280-286.

- Marušič, G. (1989):** Koper v času Napoleona (1805/6-1813). Kronika "iz zgodovine Primorske", 37, 1-2. Ljubljana, 59.
- Milanović, B. (1924):** Staroslovensko bogoslužje u Istri. V: Jadranski Almanah za leto 1924. Gorica, 99-105.
- Milanović, B. (1967):** Hrvatski narodni preporod u Istri, I. Pazin, 64-82, 241.
- Milanović, B. (1973):** Hrvatski narodni preporod u Istri, II. Pazin, 299-319.
- NS - Naša Sloga,** 3. IV. 1884; 4. IX. 1884; 25. III. 1886; 1. IV. 1886; 30. IX. 1886.
- OT - Ossevatore Triestino.** Trieste, 31 agosto 1855.
- Pahor, M. (1965):** Koprška nota iz leta 1849 ali prvi poskus namerne italijanizacije Istre. ZČ, 19-20 (Zwitterjev zbornik). Ljubljana, 277-296.
- PAK - Pokrajinski arhiv Koper.** Občina Koper, akt št. 12, dopis št. 157.
- Prijon-Trampuž, L. (1977):** Jugoslovanska socialdemokratska stranka v Istri – ustanovitev in njeno delovanje v letih 1907-1908. V: Slovensko morje in zaledje, I. Koper.
- Quarantotti, G. (1971):** La seconda Dieta istriana (1861-1867). AMSI, vol. XIX. Trieste, 228.
- Rapotec, V. (1952):** Škof dr. Juraj Dobrila politik in voditelj Istranov. Primorski dnevnik, 18. VI. 1952. Trst.
- Rubetić, C. (1882):** Vjekopis Dra Jurja Dobrile. Zagreb, 42.
- Savnik, R. (1954):** Franjo Ravnik. Bori, zbornik za književnost in kulturo, 1. Koper, 89-99.
- Simčić, T. (1996):** Società di Minerva v Trstu in oblikovanje italijanskega narodno liberalnega gibanja 1860-1878. V: Zahodno sosedstvo – Slovenski zgodovinarji o slovensko-italijanskih razmerjih do konca prve svetovne vojne. Ljubljana, 163-178.
- Stancovich, P. (1828):** Biografia degli Uomini distinti dell'Istria, I. Trieste, 45-46.
- Strčić, M., Strčić, P. (1966):** Hrvatski istarski trolist Laginja-Mandić-Spinčić. Rijeka, 28.
- Strčić, P. (1969):** Franjo Ravnik o pripravi za izdajanje tržaškega časopisa "Naša Sloga". Primorski dnevnik, XXVI, 55. Trst, 3.
- Strčić, P. (1977):** O pravaštvu u Istri i na Kvarnerskim otocima krajem 60-ih i početkom 70-ih godina 19. stoljeća. Historijski zbornik, 29-30. Zagreb, 349.
- Stres, P. (1977):** Ricmanjska afeta (1899-1910). V: Slovensko morje in zaledje, I. Koper, 115-131.
- Šematizam (1926):** Šematizam porečko-puljski, št. 1003 iz leta 1926.
- Šojat, N. (1947):** De Privilegio linguae paleoslavicae in liturgia romana. Rim, 20-21.
- Šuštar, B. (1990):** Slovensko učiteljsko društvo v Istri pred I. svetovno vojno. Primorska srečanja, 111/90. Koper, 569-572.
- Valdevit, G. (1979):** Chiesa e lotte nazionali: il caso di Trieste (1850-1919). Società-storia-religione, 5. Udine.

- Venturini, D. (1907):** Il prefetto Angelo Calafati ed i Domenicani di Capodistria. *Pagine Istriane*, 11-12. Capodistria, 249-256.
- Vilhar, S. (1976):** Slovensko učiteljišče v Kopru 1875-1909. Koper, 12-17.
- Zor, J. (1977):** Glagolska pričevanja na Slovenskem (Nahtigalov zbornik). Ljubljana, 138-191.
- Zovatto, P. (1989):** Cattolici e cattolicesimo in Istria tra '800 e '900. V: *Istria religiosa*. Trieste, 7-39.
- Zovatto, P. (1991):** L'Episcopato di Bartolomeo Legat (1846-1875) V: *Dal Litorale austriaco alla Venezia Giulia. Civiltà del Risorgimento*, 42. Udine, 111-124.
- Zwitter, F, Bodganov, J. & V. Šidak (1962):** Nacionalni problemi v habsburški monarhiji. Ljubljana, 166.
- Žitko, S. (1999):** Leto 1848 in proces formiranja nacionalne zavesti pri tržaških in istrskih Slovencih. *Annales*, 18. Koper, 291-300.
- Žitko, S., Kramar, J. (1985):** Hranilnice in posojilnice v Slovenski Istri. Koper, 7-20.

SLOVENSKA IN HRVAŠKA DUHOVŠČINA V TRŽAŠKO-KOPRSKI ŠKOFIJI MED OBEMA VOJNAMA

Egon PELIKAN

Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper,

SI-6000 Koper-Capodistria, Garibaldijeva 18

IZVLEČEK

V razpravi se avtor posveča položaju v tržaško-koprski škofiji v času med obema vojnama iz dveh zornih kotov. Na eni strani gre za pregled cerkveno-političnega razvoja v škofiji iz zornega kota pomembnejših političnih sprememb (konec vojne 1918 – fašistični prevzem oblasti 1922 – konkordat 1929 – vstop Italije v drugo svetovno vojno 1940 – konec druge svetovne vojne 1945), na drugi strani pa za pregled kadrovskih sprememb v škofiji iz nacionalno-političnega zornega kota: Andrej Karlin (1911-1919); Angelo Bartolomasi (1919-1923); Alojzij Fogar (1924-1936); Carlo Margotti (1936-1938); Antonio Santin (1938-1975).

V tem smislu v zadnjem delu razprave avtor navaja tudi statistični pregled spreminjanja nacionalne strukture med duhovščino v tržaško-koprski škofiji od leta 1914 do 1933, kot jo je v dokumentu, namenjenem vladi Kraljevine Jugoslavije, leta 1933 pripravila slovenska in hrvaška duhovščina tržaško-koprske škofije sama. Razprava ponuja zgodovinski in statistični pregled nad učinki povezovanja/popuščanja/nemoči Katoliške cerkve v njenem odnosu do radikalne desnice. Gre za pojav, ki je bil v tistem času značilen za odnos med Cerkvijo in radikalno oziroma avtoritarno desnico v Evropi – tokrat na vzorcu male tržaško-koprske škofije.

Ključne besede: Italija, fašizem, Slovenci, Katoliška cerkev, Julijska krajina, tržaško-koprska škofija, nacionalna struktura v Cerkvi Julijske krajine, primorska duhovščina, antifašizem

SLOVENE AND CROATIAN CLERGY IN THE TRIESTE-KOPER DIOCESE DURING THE TWO WORLD WARS

ABSTRACT

In his treaty the author deals with the position of the Diocese of Trieste-Koper during WW1 and WW2 from two different aspects. On the one hand he reviews the ecclesiastical-political development in the Diocese from the aspect of some of the significant political changes (end of the war in 1918 – the fascist takeover of power in 1922 – the concordat in 1929 – Italy's entry into WW2 in 1940 – end of WW2 in 1945), while on the other hand he reviews the personnel changes in the Diocese from the national-political aspect: Andrej Karlin (1911-1919); Angelo Bartolomasi (1919-1923); Alojzij Fogar (1924-1936); Carlo Margotti (1936-1938); Antonio Santin (1938-1975).

In this sense he also presents, in the latter part of the treaty, a statistical review of the changes in the national structure amongst the clergy in the Diocese of Trieste-Koper from 1914 to 1933, as prepared in 1933 by the Slovene and Croatian clergy of the Diocese of Trieste-Koper itself in the document intended for the government of the Kingdom of Yugoslavia.

The treaty offers a historical and statistical review over the effects of the synergy/concession/incapacity of the Catholic Church in relation to the radical right. It is the phenomenon which was at that time characteristic of the relationship between the Church and the radical or authoritarian right in Europe – this time on the pattern of the small Diocese of Trieste-Koper.

Key words: Italy, fascism, Slovenes, Catholic Church, Friuli region, Diocese of Trieste-Koper, national structure in the Church of the Venezia Giulia region, Primorska clergy, antifascism

UVOD

V svojem prispevku se ukvarjam s pogledom na cerkveno-politični položaj v tržaško-koprski škofiji v času med svetovnima vojnama. Dogodki v letih 1918-1945 pomenijo prav posebno obdobje v zgodovini nacionalno mešane škofije, ki se nazadnje konča z delitvijo oziroma politično razmejitvijo med dve državi.

V tem času se na eni strani srečujemo z vse ostrejšo radikalizacijo cerkveno-političnih razmer v škofiji, kjer se v smeri italijanizacije izmenjujejo fizično nasilje, politični pritiski in nenazadnje tudi pritiski znotraj same Cerkve.

Pri tem je šlo v dvajsetih letih predvsem za preganjanja in pritiske političnih oblasti na slovensko in hrvaško duhovščino, za občasne ali stalne prepovedi rabe slovenskega in hrvaškega jezika pri bogoslužju in podobno, v drugi polovici tridesetih let pa tudi za pritiske s strani cerkvenih oblasti na slovensko in hrvaško duhovščino naj opušča slovenščino (pri verouku, pridigah itn.), o čemer obstaja v arhivu Engelberta Besednjaka dolga vrsta stenografskih zapiskov z dekanjskih konferenc. Poleg tega so se cerkvene oblasti v tem času večkrat odločale za premeščanje duhovnikov (ali drugačno ukrepanje ali neukrepanje), kar je vodilo do ukinjanja ali umikanja slovenskega in hrvaškega jezika iz cerkvenega življenja (ukinjanja rabe slovenščine v semeniščih, ukinjanja slovenskih in hrvaških samostanov, pritiskov na duhovnike za pouk verouka v šoli itn.).

V tridesetih letih je tem pritiskom sledil organiziran odpor slovenske in hrvaške duhovščine, ki se je v povezavi s krščanskimi socialci-laiki v skupno Tajno krščansko-socialno organizacijo in ob materialni in moralni pomoči Kraljevine Jugoslavije, usmerila v antifašistično, narodnoobrambno, iredentistično delovanje z deklariranim ciljem: doseči priključitev Julijske krajine h Kraljevini Jugoslaviji.

Prva razdelitev, ki ponazarja enega od okvirov v razvoju dogodkov v tržaško-koprski škofiji, je kronološka razdelitev na pomembnejše politične prelomnice.

POLITIČNA RAZDELITEV OBDOBJA

Obdobje 1918-1922

Čas od zasedbe do vzpona fašizma na oblast. V tem obdobju je duhovščina, organizirana v Zboru svečnikov sv. Pavla, nastopala z zahtevami po samostojni "slovanski škofiji za slovensko in hrvaško manjšino v Italiji". To je hkrati obdobje velikega pritiska in preganjanja duhovščine s strani pollegalnih fašističnih organizacij (ob molku legalnih oblasti) pa tudi čas, ko se z vrsto ukrepov legalnih civilnih oblasti (nepodeljevanjem državljanstva, konfinacijami itn.) temeljito redči število slovenskih in hrvaških duhovnikov v vsej Julijski krajini in seveda tudi v tržaško-koprski škofiji (o tem je podrobneje pisal že msgr. Rudolf Klinec v svoji knjigi o duhovščini pod

fašizmom oziroma Fran Barbalić že v času med vojnama). Avtorja navajata izgon 72 duhovnikov slovenske in hrvaške narodnosti iz tržaško-koprske škofije samo v času vojaške uprave, tj. od konca prve svetovne vojne do sklenitve rapalske pogodbe 12. novembra 1920 oziroma priključitve 5. januarja 1921. Nenazadnje je bil žrtev tega obdobja tudi zadnji slovenski tržaški škof Andrej Karlin (Klinec, 1979, 14).

Obdobje 1922-1929

To je čas od sklenitve rapalske pogodbe do utrditve fašističnega režima na oblasti. V tem obdobju postanejo pritiski, fizični teror itd. vse bolj načrtni program lokalnih fašističnih – zdaj že legalnih – političnih oblasti. Obdobje se zaključuje s sklenitvijo konkordata leta 1929, ki je pomenil tudi zelo pomembno afirmacijo fašizma znotraj italijanske družbe.

To je hkrati čas, ko se na drugi strani razvije močna slovenska cerkveno-politična propaganda v vsej Julijski krajini, ob pomoči katere prihaja do mobilizacije slovenskega in hrvaškega prebivalstva v vseh škofijah Julijske krajine, razmaha katoliškega tiska, nastanka Prosvetne zveze, Marijinih družb itd. Sam sem to obdobje poimenoval nekakšno "krekovstvo" po Kreku, saj je razmah krščanskosocialnih kulturnih, gospodarskih, športnih itd. dejavnosti v resnici spominjal na hitro rast Krekovega gibanja v osrednji Sloveniji pred prvo svetovno vojno. Seveda je bil ta razvoj veliko intenzivnejši na Goriškem kot v Trstu in Istri oziroma tržaško-koprski škofiji (Kacin Wohinz, 1993, 111).

Obdobje 1929-1940

Od sklenitve konkordata do vstopa Italije v vojno. To je čas, ko je režim že zatrl vse legalne politične, kulturne in gospodarske organizacije Slovencev in Hrvatov v Italiji. Edino mesto, kamor se v tem času slovenstvo lahko umakne, ostane Katoliška cerkev, duhovščina, zbrana v Zboru svečenikov sv. Pavla, pa preide na delovanje v Tajni krščanskosocialni organizaciji, s pomočjo katere se na strani manjšine upre tako politični kakor cerkveni oblasti. Prihaja do sistematičnega financiranja vzgoje duhovniškega podmladka s sredstvi iz Kraljevine Jugoslavije, obveščanja mednarodne javnosti o položaju v Julijski krajini, ostrih mednarodnih napadov na odnos Pija XI. do manjšine, vrste protestnih spomenic itn. (prim. Tavčar et al., 1997).

Obdobje 1940-1945

Čas druge svetovne vojne. V tem obdobju se narodnoobrambno delo slovenske in hrvaške duhovščine med manjšino zlije v OF.

Duhovščina se proti koncu vojne znajde v trikotniku med antikomunizmom (ki bi

pomenil kolaboracijo), rapalsko mejo, narodno osvoboditvijo in priključitvijo (kar bi praktično pomenilo odločitev za priključitev h komunistični državi) in poslušnostjo cerkveni hierarhiji (kar bi pomenilo delovati oziroma ne delovati po navodilih cerkvenih oblasti, npr. škofa Santina, nadškofa Margottija itn.).

Samo z razumevanjem te dinamike v življenju nacionalno mešane škofije je mogoče razumeti tudi osebne usode in delovanje tedanjih vodilnih akterjev med slovensko in hrvaško duhovščino tržaško-koprske škofije, kot so bili Virgil Šček, Alojzij Fogar, Jakob Ukmar, Božo Milanović, Ivan Bidovec in še dolga vrsta duhovnikov, ki so v tistem času vztrajali pri obrambi naravnopravnih pravic slovenske in hrvaške manjšine v Cerkvi. Prav tako je samo skozi optiko tega razvoja mogoče razumeti odločitve večine slovenske in hrvaške duhovščine Julijske krajine kot tudi tržaško-koprske škofije, ki je ob koncu vojne pred zavezniško razmejitveno komisijo podprla celo priključitev h komunistični Jugoslaviji...

SPREMEMBE V VODSTVU ŠKOFIJE

Pri drugi razdelitvi sem se naslonil na zamenjave v vodstvu tržaško-koprske škofije. V tem smislu je zgovorna usoda in usmeritev posameznikov, ki so v tem času vodili tržaško-koprsko škofijo:

1. Andrej Karlin (1911-1919),

ki je moral odstopiti, potem ko je postal žrtev ogorčenih (tudi fizičnih) napadov, ker je kot slovenski škof na tržaški stolici predstavljal v "najbolj italijanskem mestu Italije nevzdržno anomalijo". Kot je razvidno iz dokumentov, so bile že za njegovo odstavitev uporabljene tudi spletke znotraj Cerkve, kakor tudi pozneje v primeru škofa Fogarja (Blasina, 1993b, 31).

2. Angelo Bartolomasi (1919-1923),

škof, po rodu Italijan, ki pa ga historiografija uvršča med dostojanstvenike na tržaško-koprski škofijski stolici, kjer so se bili pripravljeni za pravice manjšine in njene duhovščine odločno zavzeti.

Tudi javna obsodba fašističnega nasilja s strani papeža Benedikta XV. avgusta 1921 je bila v veliki meri njegova zasluga. Za čas, v katerem je deloval, je bil škof Bartolomasi preveč nevtralen, preobjektiven in prekulturen, da bi lahko sprejel postopanje s slovensko in hrvaško manjšino, ki naj bi – po njegovih besedah – žalilo tudi njegovo italijanstvo..." Nazadnje je sam zaprosil za premestitev (Klinec, 1979, 20).

Za njim je vodenje škofije začasno prevzel vikar mons. **Carlo Mecchia**.

3. Alojzij Fogar (1924-1936),

sicer po rodu Furlan, ki se – posebno po konkordatu – ni mogel prilagoditi vse

ostrejšemu pritisku na manjšino in ni odobral vse odločnejšega molka Vatikana. Ostal je odločno na strani manjšine, kar ga je nazadnje stalo tudi škofovskega mesta. Kakor nadškof Sedej, je bil z intrigo prisiljen k upokojitvi. Iz gradiva v Centralnem državnem arhivu v Rimu in arhiva Engelberta Besednjaka je razvidno, da se je Fogar do konca svojega škofovanja izogibal izsiljenim obljubam, ki jih je bil moral dati lokalnim oblastem in Mussoliniju osebno o tem, da bo podpiral postopno raznarodovanje slovenske in hrvaške manjšine.

4. Carlo Margotti (1936-1938),

goriški nadškof, ki mu je sledil (kot dveletni administrator tržaško-koprške škofije), je skušal biti navidezno nevtralen, četudi je bil odkriti simpatizer fašističnega režima, značilni pa so zanj tudi pritiski na slovenske in hrvaške duhovnike, naj opuščajo slovenščino pri verouku, pa tudi pogosti očitki slovenski in hrvaški duhovščini, da je protestantska, da ne podpira naporov fašistične Italije, kakor bi jih bila morala, da se noče odreči nacionalizmu itn. Podobno kakor administrator Sirotti, je novi goriški nadškof takoj po svojem prihodu pričel s pritiskom na slovenske duhovnike, naj opuščajo verouk v italijanščini. Ohranjeno je veliko število podobnih poročil krščansko-socialne organizacije. Iz poročila konference duhovščine ajdovske dekanije z dne 6. oktobra 1934 npr.: "Župni upravitelj Dorbolo (beneški Slovenec, renegat) je poročal:

"Bil sem pri nadškofu (Margottiju, op. E. P.) v avdijenci, govorila sva tudi o verouku. Nadškof mi je rekel: Ali se bodo slovenski duhovniki vdali, da vstopijo v šole, ali pa bodo konfinirani oziroma izgnani čez mejo. Vplivajte nanje, da se zavejo te nevarnosti in da me bodo slušali..." (BA, 314).

5. In nazadnje škof Antonio Santin (1938-1975),

človek, ki je ustrezal fašističnemu režimu in lokalnim oblastem, Vatikanu pa se je zdel "primeren za preseganje zapletene cerkveno-politične situacije v tržaško-koprski škofiji" (Blasina, 1993a, 15).

Njegov cerkveno-politični dosje sega že v čas, ko je bil v začetku dvajsetih let še mlad kaplan fašističnih mladinskih organizacij v Pulju in je že takrat prejemal visoke vladne dodatke za *"državi koristno delo med tujerodno populacijo"*..., kar najbrž veliko pove tudi o položaju v škofiji po njegovem prihodu, o čemer bomo najbrž lahko več prebrali v prispevkih drugih zgodovinarjev (Klen, 1955, 189).

SPREMINJANJE NACIONALNE STRUKTURE DUHOVŠČINE V TRŽAŠKO-KOPRSKI ŠKOFIJI OD KONCA VOJNE DO LETA 1933

Rezultat omenjenih procesov je bilo tudi spreminjanje nacionalne strukture v tržaško-koprski škofiji (potemnjene so dekanije, kjer je prišlo do pomembnejših sprememb v korist italijanskega elementa).

Tabela 1: Zasedba župnijskih mest po narodnostni pripadnosti.

Tabella 1: Corpo parrocchiale in base all'appartenenza nazionale.

Dekanije	Pred prvo vojno		Leta 1933	
	Slovenci in Hrvatje	Italijani	Slovenci in Hrvatje	Italijani
Mesto Trst	16	21	6	31
Opčine	6	0	6	0
Tomaj	10	0	10	0
Dolina	14	0	14	0
Postojna	17	0	17	0
Hrušica	10	0	10	0
Kršan	10	0	8	2
Pičan	8	0	5	3
Pazin	13	0	11	2
Buzet	13	0	8	4
Oprtalj	7	3	0	10
Umag	3	11	0	13
Koper	4	7	1	8
Piran	2	7	0	10
Krkavče	7	0	3	4
Osp	8	0	8	0
Skupaj	148	49	107	87

Tabela 2: Zasedba v tržaško-koprski škofiji pred in po vojni (BA, 603).

Tabella 2: Parroci della diocesi di Trieste-Capodistria prima e dopo la guerra (BA, 603).

Čas	Slovenci in Hrvatje	Italijani
Pred vojno	148	49
Po vojni	107	87
Razlika	- 41	+ 38

Statistika o duhovščini kaže tudi na to, kako je ob pritiskih fašističnih oblasti potekalo spreminjanje nacionalne strukture v Cerkvi Julijske krajine. Že na prvi pogled vidimo, da je bil raznarodovalni pritisk znotraj Cerkve do leta 1933 največji prav v mestu Trst in v Istri. Če statistiko povzamemo, vidimo, da je bilo v tržaško-koprski škofiji samo do leta 1933 nastavljenih 38 italijanskih duhovnikov, ki so zasedli 41 od Slovencev in Hrvatov izpraznjenih župnij. Pozneje, po odstopu škofa Fogarja, nastopu škofa Antonia Santina itd., je bil položaj še bistveno slabši.

SKLEP

Znotraj tega zgodovinskega okvira je treba umeščati analizo razvoja oziroma obnašanja slovenske in hrvaške duhovščine v tržaško-koprski škofiji – natančneje vedenje oziroma delovanje duhovnikov slovenske in hrvaške narodnosti, ki naj bi jih bilo po njihovih lastnih navedbah (tajnem štetju leta 1933) še 107, vseh "narodnih duhovnikov", kot jih tajna organizacija imenuje v svojih dokumentih, pa v Julijski krajini leta 1936 še 276.

Očitno je, da so se spremembe v vodstvu tržaško-koprske škofije (glede idejno-politične usmeritve posameznih škofov, o čemer obstaja sicer že veliko literature) časovno prekrivale tako z utrjevanjem fašističnega režima na oblasti kakor s penetracijo fašistične ideologije v italijansko družbo in z vse ostrejšimi pritiski režima na slovensko in hrvaško manjšino v smeri raznarodovanja.

Očitno je tudi, da je ob tem razvoju znotraj Katoliške cerkve v Julijski krajini šlo za proces akomodacije, ki ga lahko spremljamo v odnosu med Cerkvijo in avtoritarnimi režimi v vrsti tedanjih evropskih držav. (V tržaško-koprski škofiji so sicer uporabljali takrat lokalne izraze kot "romanizacija" škofij, "normalizacija škofij", "preseganje zapletene cerkveno-politične situacije" itd.). Pri tem je prihajalo tudi do nasprotij med italijanskimi, furlanskimi in slovenskimi duhovniki. Lahko si predstavljamo, v kakšnem položaju bi se znašla primorska duhovščina, ko bi ne bila povezana v Zboru svečnikov svetega Pavla.

Upor slovenske duhovščine, združene v Tajni krščanskosocialni organizaciji v tridesetih letih, je sledil šele spoznanju o očitni krivici in spoznanju o tem, da nima pravzaprav ničesar izgubiti. Politična in cerkvena oblast jo je potisnila v položaj brez alternative. Z ljudstvom je morala ostati, če je hotela, da je njena družbena eksistenca sploh smiselna. V razmerah, ko je Vatikan očitno dvignil roke od zapletenega cerkveno-političnega položaja v Julijski krajini, se je slovenska duhovščina lahko zanašala samo še sama nase.

O tem priča npr. epizoda iz tržaško-koprske škofije, kjer je že leta 1931 prišlo do zanimive prisege slovenskih duhovnikov. Poročevalec krščanskosocialne organizacije jo opisuje v poročilu na Dunaj:

"Na pogrebu mučeniškega dekana Bogumila Nemca v Komnu so 24. novembra zbrani slovenski duhovniki, bilo jih je 46, sklenili, da se navalu poganstva uprejo in da bodo vztrajali pri pouku v slovenskem jeziku, če treba tudi do mučeništva – Usque ad martirium!"

V tem težkem boju za naravne in božje pravice so naši duhovniki popolnoma osamljeni! Proti njim je fašizem in ves aparat štrideset milijonske velesile z orožniki, sodniki, zapori in konfinacijo, a cerkvena oblastva molče in se ne zganejo!" (BA, 340).

Policija je v tridesetih letih močno poostrila nadzor nad upornimi duhovniki.

Marca 1935 so prestregli pismo Bože Milanovića Tomažu Banku, župniku v Sv. Ivanu pri Višnjanu. Prefekt je dal prestreženo pismo prevesti in ga takoj poslati na Notranje ministrstvo v Rim. V njem preberemo:

"Vsi slovenski duhovniki škofij na Reki, Trstu in v Gorici so odločeni, da ne gredo (v šolo poučevat verouk, op. E. P.), povedali so Margottiju, da ne gredo niti, če jim ukaže papež, ker je proti njihovi vesti..." (ACS, CPC).

Najbolj se je duhovščina čutila prizadeta prav od neukrepanja oziroma krivičnega ukrepanja Vatikana in v veliki meri je treba že tukaj iskati odgovor na vprašanja o vzrokih za poznejše odločitve slovenske in hrvaške duhovščine v zapletenem dogajanju na ozemlju Julijske krajine v času druge svetovne vojne, ob kapitulaciji Italije ali ob koncu druge svetovne vojne. Kot je o tem že leta 1934 v Trstu obupano zapisal msgr. Jakob Ukmarski:

"...nekateri obupujejo nad vsem, češ ni več pravice na tem svetu nikjer, niti v Cerkvi Kristusovi ne..." (Simčič, 1987, 120).

In še leta 1938 prave vere kljub vsemu očitno ni izgubljal:

"...vsi pa so prepričani, da se v danih razmerah ne da ničesar storiti in da ne pomaga noben memorandum, nobena pritožba. (...) In razmere se bodo spremenile, vse kaže na to, saj se je v cerkveni disciplini in upravi Cerkve nabralo toliko slabega, da sili končno ad absurdum..." (Simčič, 1987, 124).

Kakorkoli bi danes presojali držo in delovanje slovenske in hrvaške duhovščine v Julijski krajini in v tržaško-koprski škofiji, ki se je z narodnoobrambnim, antifašističnim, tajnim in iredentističnim delovanjem pravzaprav uprla biblijskemu napotku o dajanju Bogu, kar je Božjega, in cesarju, kar je cesarjevega, in ostala skupaj s svojim narodom, se moramo strinjati z besedami Janeza Janžekoviča, ki se je tik pred napadom na Kraljevino Jugoslavijo leta 1941 spraševal: *"Odpasti od naroda da ostanem katoličan bi se torej reklo grešiti, da se zveličam. Nesmisel! Sicer pa, kako naj ostane narod katoliški, ako neha biti narod? Naša lastna zgodovina nam je pri tem zgovorna učiteljica"* (Janžekovič, 1941, 8).

Paradoks ali ironijo usode vidim v tem, da je slovenska in hrvaška duhovščina Julijske krajine in tržaško-koprške škofije z uporom, omenjenem v biblijskemu napotku, po mojem mnenju poskrbela za eno najbolj pokončnih epizod v zgodovini slovenskega katolicizma.

Še danes je ravnanje z nacionalnimi manjšinami barometer idejnopolitičnega razvoja v posamezni državi in v času med vojnama je to veljalo tudi za Cerkev. Jakob Ukmarski je imel takrat očitno prav.

IL CLERO SLOVENO E CROATO NELLA DIOCESI DI TRIESTE- CAPODISTRIA NEL PERIODO FRA LE DUE GUERRE MONDIALI

Egon PELIKAN

Centro di ricerche scientifiche della Repubblica di Slovenia Capodistria,
SI-6000 Koper-Capodistria, Via Garibaldi 18

RIASSUNTO

Sono qui presentati in breve gli avvenimenti accaduti nella diocesi di Trieste-Capodistria nel periodo fra le due guerre mondiali. Gli avvenimenti negli anni 1918-1945 hanno rappresentato una fase particolare nella storia della diocesi nazionalmente mista e sono culminati con la divisione e la spartizione in due stati dello stesso vescovado.

In questo periodo si nota, da un lato una sempre maggior radicalizzazione della situazione politico-ecclesiastica nella diocesi, con un susseguirsi di pressioni politiche, anche all'interno della stessa Chiesa, tese all'italianizzazione della diocesi nazionalmente mista (ivi incluso il divieto saltuario o stabile d'uso della lingua slovena e croata durante le funzioni) e dall'altro la resistenza organizzata del clero sloveno e croato.

I fatti sono presentati sulla base dei documenti dell'Archivio Centrale dello Stato di Roma che, attraverso le relazioni dei prefetti, permettono una visione dei rapporti fra le autorità ecclesiastiche e quelle politiche. D'altro canto è indicativa la sorte toccata alle persone che a quel tempo guidavano la diocesi:

- 1. Andrea Karlin (1911-1919), dovette dimettersi dopo che era rimasto vittima di violenti attacchi (anche fisici). In quanto vescovo sloveno della diocesi di Trieste rappresentava "un'anomalia insostenibile nella più italiana delle città italiane".*
- 2. Angelo Bartolomasi (1919-1923), era troppo convinto della superiorità della sua cultura per accettare di trattare con la minoranza slovena e croata in quanto ciò "offendeva la sua italianità" com'ebbe egli stesso a dire. Richiese infine il trasferimento.*
- 3. Luigi Fogar (1924-1936), d'origine friulana, non poteva restare indifferente alle pressioni sempre maggiori esercitate sulla minoranza e sopportare il silenzio sempre più deciso del Vaticano su quest'argomento. Si schierò infine dalla parte della minoranza e ciò gli costò la carica.*
- 4. Carlo Margotti (1936-1938), arcivescovo di Gorizia, subentrò al precedente (come amministratore per un biennio) e cercò di restare, almeno apparentemente, neutrale nonostante simpatizzasse con il regime fascista. Si ricordano le sue pressioni sul clero sloveno e croato per far abbandonare l'uso delle loro lingue nelle chiese.*
- 5. Antonio Santin (1938-1975), la persona che confaceva al regime fascista e alle*

autorità locali. Al Vaticano sembrava "adatto per superare la complessa situazione politica ed ecclesiastica nella diocesi di Trieste e Capodistria". Lo si ricorda già agli inizi degli anni Venti come cappellano delle organizzazioni giovanili del Fascio a Pola, quando ebbe aiuti statali "per la sua opera utile allo stato fra la popolazione alloglotta".

I documenti dell'organizzazione segreta cristiano-sociale, della quale facevano parte anche tutti i sacerdoti del Consiglio di S. Paolo, ci permettono di capire quale fu la risposta del clero sloveno e croato della diocesi. Anche in questo caso possiamo evidenziare alcuni periodi:

1. Il periodo 1918-1920, nel quale il clero organizza il Concilio dei sacerdoti di S. Paolo e richiede una propria "diocesi slava per la minoranza in Italia". Questo è anche il periodo delle grandi pressioni e delle persecuzioni del clero sloveno e croato da parte delle organizzazioni fasciste semi legali (con il silenzio delle autorità)
2. Il periodo 1920-1929, nel quale il fascismo consolida il proprio potere e che termina con il Concordato del 1929. In questo periodo si assiste anche ad un forte sviluppo della propaganda ecclesiastica e politica degli sloveni in tutta la Venezia Giulia, con conseguente mobilitazione della popolazione slovena e croata nelle diocesi e sviluppo della stampa cattolica, dell'Unione Pedagogica, delle Società mariane, ecc.
3. Il periodo 1929-1941, nel quale il regime perseguita tutte le organizzazioni legali politiche, culturali ed economiche degli sloveni e dei croati in Italia. Per gli sloveni, l'unico luogo dove trovare rifugio resta la Chiesa cattolica. Il clero, raccolto nel Concilio dei sacerdoti di S. Paolo, passa all'organizzazione cristiano-sociale segreta, con l'aiuto della quale si oppone sia al potere politico sia a quello ecclesiastico.
4. Il periodo 1941-1945, nel quale l'opera di tutela nazionale del clero sloveno e croato all'interno della minoranza, confluisce nel Fronte di Liberazione. Il clero si trova così nel triangolo costituito da anticomunismo (che, di fatto, significava collaborazionismo), dal confine di Rapallo, dalla liberazione nazionale e dall'annessione (che in pratica significava l'annessione ad uno stato comunista) e dall'obbedienza alla gerarchia ecclesiastica (il che avrebbe significato continuare ad operare, o meglio a non fare niente, secondo gli ordini delle autorità, ad esempio del vescovo Santin, dell'arcivescovo Margotti, ecc.)

Solo comprendendo questo tipo di vita in una diocesi nazionalmente mista è possibile comprendere i destini personali e l'operato delle personalità di spicco nella diocesi di quel tempo, come ad esempio Virgil Šček, Luigi Fogar, Jakob Ukmar, Božo Milanovič, Ivan Bidovec e molti altri sacerdoti che cercarono di tutelare, i diritti nazionali della minoranza slovena e croata nell'ambito della Chiesa.

È possibile attraverso quest'ottica comprendere anche le decisioni della maggior

parte del clero sloveno e croato della diocesi di Trieste-Capodistria, che alla fine della guerra, e ancora prima della ripartizione territoriale operata dalla commissione alleata per i confini, appoggiò l'annessione alla Jugoslavia comunista?

Parole chiave: Italia, fascismo, sloveni, chiesa cattolica, Venezia Giulia, diocesi di Trieste-Capodistria, struttura nazionale del clero giuliano, religiosi della Primorska, antifascismo

VIRI IN LITERATURA

- ACS, CPC** - Archivio centrale dello Stato di Roma (ACS), Casellario Politico Centrale (CPC), mapa št. 4503, Anton Rutar. Poročilo goriškega kvestorja Penette prefektu Salvatoru Introni z dne 28. maja 1934.
- BA, 314** - Besednjakov arhiv (BA), dok. št. 314. Poročilo organizacije "O stanju na Primorskem" z dne 8. novembra 1934.
- BA, 603** - BA, dok. št. 603. Pet zvezkov z narodnostno statistiko v župnijah Julijske krajine, s sklepnim poročilom.
- BA, 340** - BA, dok. št. 340. Pismo Besednjaka neimenovanemu monsinjorju 4. decembra 1931, ki naj o vsem obvesti nadškofa Bauerja.
- Blasina, P. (1993a):** Vescovo e clero nella diocesi di Trieste-Capodistria 1938-1945. Quaderni di Qualestoria, 2. Trst, IRSMLFVG.
- Blasina, P. (1993b):** Santa Sede, clero e nazionalità al confine orientale 1918-1920. Note e documenti. Qualestoria, 1. Trst, IRSMLFVG, 29-50.
- Barbalić, F. (1931):** Vjerska sloboda Hrvata i Slovenaca u Istri, Trstu i Gorici. Zagreb.
- Janžekovič, J. (1941):** Ob odločilni uri. Čas, 1. Ljubljana.
- Klen, D. (1955):** Neki dokumenti o svećenstvu u Istri između dva rata. Zagreb.
- Klinec, R. (1979):** Primorska duhovščina pod fašizmom. Gorica.
- Kacin Wohinz, M. (1993):** Primorski krščanski socialci med vojnama. Zgodovinski časopis, 1. Ljubljana, 107-115.
- Simčič, T. (1987):** Jakob Ukmar. Gorica.
- Tavčar, M., Pelikan, E. & N. Troha (1997):** Korespondenca Virgila Ščeka. Ljubljana.

TRŽAŠKO-KOPRSKA ŠKOFIJA IN SLOVENCİ V ČASU ŠKOFA ANTONA SANTINA (1938-1975)

Boris M. GOMBAČ

Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper,

SI-6000 Koper Capodistria, Garibaldijeva 18

e-mail: boris.gombac@narmuz-lj.si

IZVLEČEK

Po osvojitvi Primorja je Italija upravnim hotela pridružiti še cerkvene spremembe. Tržaško-koprsko škofijo je vpela v sistem, ki ga je leta 1929 potrdil konkordat, da bo cerkev vračala državi investirana moralna in materialna sredstva. Po odpravi vseh primorskih škofov, ki se niso strinjali s fašistično politiko, je na čelo škofije stopil Anton Santin, ki se v težkih ramerah ni odločil za enakopravno obravnavo vseh vernikov. Italijansko nacionalno skupnost je privilegiral celo takrat, ko je bila slovenska v smrtni nevarnosti. To je počenjal pod budnim očesom svetega sedeža, ki je sprejel popolno podrejenost fašistični Italiji. Kljub padcu fašizma in spremenjenim pogojem je Santin nadaljeval raznarodovalno politiko slovenskega in hrvaškega prebivalstva, ki mu ni dovolil življenja v lastnem jeziku. To svoje početje je nadaljeval tudi po drugi svetovni vojni, saj ga je Vatikan obdržal zaradi zapletenih geostrateških vprašanj na vzhodni italijanski meji. To se je spremenilo šele s papežem Janezom XXIII, ki je tudi na tem področju opravil s strahovi preteklosti. Med cerkvenimi reformami je bila tudi uzakonitev pravic manjšin pot, po kateri so 2 leti po osimskih sporazumih na novo začrtali meje koprške škofije. Te so se ujemale z državno mejo.

Ključne besede: prva svetovna vojna, cerkev, raznarodovanje, fašizem, druga svetovna vojna, nacizem, razmejitev, država, Slovenija

THE TRIESTE-KOPER DIOCESE AND THE SLOVENES AT THE TIME OF
BISHOP ANTONIO SANTIN (1938-1975)

ABSTRACT

After the liberation of Primorska, Italy wished to implement certain ecclesiastical changes apart from a number of administrative modifications. The Diocese of Koper-Trieste thus became a part of the system, which had in 1929 been confirmed by the concordat stipulating that the Church was to return to the state the invested moral and material means. After dismissing all Primorska bishops who had not agreed with the fascist policy, the Bishop of Koper-Trieste became Antonio Santin who, however, did not opt for an equal treatment of all believers in those trying times. He privileged the Italian national community even at times when the Slovene community was in danger of its existence. He practised this under the vigilant eye of the Pope, who had consented to a full subordination to the fascist Italy. In spite of the fall of fascism and thoroughly changed conditions, Santin insisted on denationalisation of the Slovene and Croatian populations by not allowing them to use their own languages. He carried on with this policy even after World War II, for the Vatican decided to keep him in his seat due to the complicated geostrategic issues on the eastern Italian border. The situation changed only with the arrival of Pope John XXII, who finally made an end to the fears of the past in this sphere. Among the church reforms, the legalisation of the minorities' rights was the path along which new borders of the Trieste-Koper Diocese were marked some 2 years after the Osimo Agreement and were in accordance with the state boundary.

Key words: World War II, Church, denationalisation, fascism, World War II, Nazism, demarcation, state, Slovenia

"Cenil sem vas kot reškega škofa in
cenil vas bom kot tržaškega škofa."
(Mussolini Santinu. Trst, september
1938)

Po prvi svetovni vojni je Italija na osnovi tajnega londonskega pakta (26. 4. 1915) zasedla ozemlje bivšega avstrijskega Primorja, ki je bilo naseljeno pretežno z ne-italijanskim prebivalstvom. Po Rapalski pogodbi (12. 11. 1920), ko je Italija dobila več, kot ji je obljubljal londonski pakt, je na novo zamišljena Julijska krajina postala ofenzivno italijansko izhodišče za nove osvojitve. Dokončna rešitev italijanskega nacionalnega vprašanja, ki so ga propagandisti seželi v parolo Trento - Trieste, je sublimirala v ekspanzionistično italijansko politiko, ki je nemški Drang nach Osten za-

menjala s svojim kolonialnim pohodom v Podonavje in Balkan. Po ustaljenih diplomatskih kriterijih je pri celotni zadevi šlo za klasično evropsko delitev interesnih sfer. Kljub temu da je rapalska pogodba sankcionirala eno izmed velikih etničnih amputacij po prvi svetovni vojni, temu ni nasprotoval prav nihče (Salvemini, 1964, 283).

Piemontski monarhistično - militaristični tradiciji, ki je kos za kosom osvojila italijanski škorenj, se je v Julijski krajini in na južnem Tirolskem pridružil še lokalni italijanski nacionalizem, ki je v nacionalnem in socialnem izničenju drugih že pol stoletja videl možnosti za lastno rast. Te sile, ki so kljub demokratični vladi Giolittija lepo uspevale v senci kraljeve palače, so raznarodovanje avtohtonega prebivalstva dvignile na raven državnega interesa. Italijanskim nacionalistom je končno uspel veliki met, saj so po desetletjih izigravanja avstrijske državne zakonodaje, po skoraj stoletni tihi asimilaciji in po ohranitvi polfevdalnega volilnega reda, uspešno legalizirali raznarodovalno teorijo in prakso. Čeprav so slovenski in hrvaški narodni domovi goreli že leta 1920, se je raznarodovalni program italijanske države začel legalno uresničevati po letu 1923, ko so kraljevi dekreti kos za kosom trgali organizirano slovensko, hrvaško, nemško in francosko nacionalno skupnost (Taylor, 1945, 19).

Raznarodovanje Slovencev in Hrvatov Julijske krajine je potekalo na različnih ravneh, čeprav so se nacionalisti usmerili predvsem na uničenje slovenske gospodarske osnove in na brisanje reprezentančnih simbolov slovenstva. Zaradi nekaterih stereotipov in narodnobuditeljske vloge slovenskega in hrvaškega klera v 19. stoletju, so nacionalisti pod drobnogled vseskozi jemali tudi neitalijansko duhovščino (Čermelj, 1945, 110).

To se je še posebej poudarilo potem, ko je novi 'federzonijev' nacionalizem (E. Corradini, Luigi Federzoni, Fulvio Suvich, vodilni fašisti in Mussolinijevi ministri), ki je prerasel iredentizem, ugotovil, da se je lokalno prebivalstvo, potem ko je kraljevina Italija opustošila slovensko kulturno in gospodarsko podrast, zatekalo, da bi ohranilo svoj jezik in svojo bit, k slovenskim duhovnikom (Jeri, 1961, 11). Takrat so udarili še po slovenski cerkvi in vseh tistih, ki so ji omogočali normalno, vsakdanje opravljanje slovenske liturgije. V nekaj več kot desetletju so se morali škofovskemu sedežu odpovedati štirje škofi iz Julijske krajine, in sicer A. Karlin, A. Bartolomasi, F. B. Sedej in L. Fogar (Gatterer, 1968, 677). V nasprotju z južno-tirolskim nacionalnim in cerkvenim zatiranjem, kjer sta škofa iz Briksna in Trenta branila nemške vernike pred prodiranjem nacionalizma v cerkve, so v Julijski krajini po likvidaciji sumljivih škofov prepovedali liturgijo, molitev in poučevanje verouka v slovenščini in hrvaščini. Kdor se tega ni držal, je bil premeščen ali pa zaprt. Na izpraznjena mesta so italijanske cerkvene oblasti imenovalе italijanske duhovnike (marsikdaj so bili kazensko premeščeni), ki naj bi z italijanskimi menihi in častitimi sestrami postali asimilacijska udarna skupina, ki naj bi zamenjala slovensko duhovščino. Tako sta slovenska in hrvaška skupnost v 'italijanski' cerkvi dobili svojega največjega nasprotnika (Apih, 1967, 390).

Čeprav je pojem 'italijanska' cerkev res nenavaden in bi izvor te definicije morali iskati v Rossijevem seciranju Vatikanske politike v medvojnih letih (po njegovem mnenju je bila katoliška cerkev eden večjih podpornikov fašizma), ne moremo mimo ugotovitve, da je nacionalni moment pri marsikaterem visokem prelatu igral veliko vlogo. Ob teh motivih je bil Vatikan Mussoliniju hvaležen tudi zaradi rešitve cerkve pred bankrotom, ko je z državno službo rešil pred uboštvo na tisoče duhovnikov. Ti so bili od takrat dalje režimski glasnogovorniki in so na sklenitev konkordata med Vatikanom in Italijo (11. 2. 1929) gledali kot na enega najpomembnejših dokumentov v dolgi zgodovini cerkve. Konkordat, ki je rešil Italijo pred komunizmom, je italijanski kler potiskal v naravni objem fašizma, tako da so podporo fašizmu enačili kot podporo cerkvi (Rossi, 1966, 225).

Med režimom in cerkvijo so se na nekaterih segmentih uprave in politike stkale izredno trdne vezi, kar se je izrazilo tudi v na novo pridobljenih pokrajinah. Tam sta obe instituciji skupaj definirali marsikatero zadevo, med drugim tudi imenovanje visokih prelatov. Ob imenovanju A. Santina za tržaško-koprskega škofa lahko rečemo, da so želje centrale ustrezale željam periferije. Potem ko je s trdo roko in tudi v polemiki s puljsko-poreškim škofom Tryphonom Pederzolijem (večje ali manjše koncesije 'aloglotom') vodil reško škofijo, mu je cerkveni vrh v sozvočju z rimskimi in tržaškimi civilnimi političnimi krogi podaril tržaško-koprsko škofijo (Gatterer, 1968, 687).

S svojim prvim nastopom je Santin objavil svoj politični načrt. "Granitna enotnost duha v škofiji, ki sem jo prevzel", je dejal februarja 1939, misleč na desetletnico konkordata, "ne združuje okrog oltarja blagoslovljenega režima, vsega tukajšnjega ljudstva." S to deklaracijo je Santin že na začetku dal vsem jasno vedeti, da deli "tamkajšnje ljudstvo" na zaslužne in nezaslužne (več in na manj vredne), kar je bilo v skladu z opcijo, ki je postavljala parcialno nad univerzalno in ki je bila značilna za čas od Leona XIII do Pija XII. Ta program se je na drugi strani ujemal z državno raznarodovalno politiko, ki ji je Santin od svojega imenovanja dalje zvesto služil (Blasina, 1993, 1).

Nedvomno mora preučevalec pri analizi vpliva nekega visokega cerkvenega prelata (Santin) na raznoliko stvarnost neke zapletene, narodnostno mešane škofije (tržaško-koprska) poseči predvsem po verodostojnih instrumentih preučevanja. Odnosi med cerkveno institucijo na eni in civilno stvarnostjo na drugi strani – slednja pomeni meddržavne, medetične, socialne in druge odnose – zahtevajo vpogled v dvojce zvrsti dokumentacije, in sicer v ekleziastično in civilno. Čeprav je bila prepletenost obeh institucij prislovična, so se v obeh segmentih skrivali različni pogledi na različna družbena vprašanja. Asimilacija slovenskega in hrvaškega prebivalstva je bila dilema, ki je zaposlovala tako režim kot cerkev v tržaško-koprski škofiji. Ne eni ne drugi niso mogli monolitno odločati, kako naj bi se to vprašanje dokončno rešilo. Razlike pri načrtih o eliminaciji Slovencev in Hrvatov so šle od načrtov za takojšnjo odpravo 'aloglotov' do načrtov za njihovo postopno asimilacijo. Čeprav je Santin v spominih

vztrajal, da "se nisem nikdar ukvarjal s slovanskim vprašanjem, saj so me z njimi vezali globoki prijateljski odnosi" (Santin, 1978, 40), je znano njegovo vztrajanje na postopni asimilaciji 'tujerodnega' prebivalstva, na kar so z deklaracijo opozorili že slovenski in hrvaški duhovniki, zbrani v Knežaku leta 1936 (Blasina, 1993, 13).

Čeprav je škof A. Santin vedel, da bo tržaško-koprska škofija dosti trši oreh kot reška, saj je bil tja imenovan prav zato, da bi dokončno opravil z nacionalnim vprašanjem v cerkvi, si takih težav vseeno ni obetal. V 115 župnijah, 35 kaplanijah in 11 vikariatih se je za 143 duhovnikov in za novega škofa začela nova boleča izkušnja. Santin je to inavguriral s pozdravom vernikom z okna hiše, v kateri je bil koprski *fascio* (Čermelj, 1953, 71). S tem je le javno izpovedal, da je postlateranska vati-kanska politika verna *ancilla* fašističnega režima, on pa njen zvesti eksekutor (Apih, 1967, 390). Besedam so sledila dejanja in 17. slovenskim župnikom je tržaško-koprski škof že leta 1938 dal takojšnjo odpoved.

Oktober istega leta je Italija uzakonila rasno nestrpnost do Židov s protirasno zakonodajo. Zaradi eliminacije Slovencev in Hrvatov ter zaradi židovskega vprašanja sta se Mussolini in Santin v Rimu sestala kar štirikrat. Čeprav je pri židovskem vprašanju Vatikan ostajal nevtralen, je Mussolini tudi pri tem upravičil izbiro lokalnega *fascia*. Vsako novo imenovanje škofov na dvojezičnih območjih je bil nov in nov udarec za interese vsakršnih manjšin (Salvemini, 1967, 728). V tridesetih letih je bilo 18 slovenskih duhovnikov v zaporu, 41 je bilo konfiniranih, 89 pa so jih premestili ali odstranili (Čermelj, 1945, 110-111). To je govorilo v prid teoriji, da se je škof povsem uklonil naročilu fašistične oligarhije in da je absolutno sprejel njihovo ideologijo o rasni in nacionalni 'čistosti' Italije. V ta namen je Santin v letih 1939 in 1940, ko je bilo že vse pripravljeno za vojno, organiziral dve duhovniški srečanji na temo "verniki zapuščajo vero". Nekateri kazalci so namreč govorili v prid tej trditvi, saj je npr. leta 1940 brez zakramenta poslednjega maziljenja umrlo 509 oseb tržaško-koprske škofije, povečalo se je število prestopov v pravoslavno vero in mladi so polnili komunistične vrste (Gatterer, 1968, 686). V teh srečanjih je Santin skušal vsa nesoglasja, ki so tlela na področju zanikanja ene nacionalnosti, skriti pod plašč univerzalnosti katoliške cerkve. V tem ga je demantiral Virgilij Šček, nekdanji poslanec v rimskem parlamentu ter angažirani duhovnik iz Lokev pri Trstu, ki je na konferenci polemiziral s svojim škofom, "da pripravlja sestanke, ki so le zunanji izraz neke namišljene akcijske enotnosti, ki je ni in je ne bo, dokler slovensko in italijansko duhovščino ločijo tako globoka protislovja in dokler bodo slovenski verniki izseljeni, zaprti, policijsko preganjani in v tako globoki neenakopravnosti." Santin je ob teh pomislekih zahteval spoštovanje hierarhije in prisego Kristusovi cerkvi (Blasina, 1993, 13).

Ta drža je bila značilna za čas, ki je prihajal. Z vse hitrejšim približevanjem vojne vihre so postajali odnosi civilnih oblasti do Slovencev in Hrvatov vse bolj neznosni. Tudi Santin je v definiranju "slovenske duhovščine, kot največji oviri pri italijaniziranju 'aloglotov'" dokazal, da zvesto sledi utečenim korakom civilnih oblasti (Apih,

1967, 391). Iz Trsta so izgnali slovenščino iz zadnjih zakristij in podstrešij in tudi slovenski kler je izkusil ricinus, izgon, bombe in konfinacijo. Santin se temu ni mogel upreti, saj je bila cerkev po konkordatu "garant reda, miru in morale v družbi." Ker načrtovana bonifikacija 'aloglotov' ni šla po načrtani poti, saj je Italijo po agresiji na Jugoslavijo presentil upor, je škof zgubljal pregled in vpliv nad deli škofije, ki so bili oddaljeni od velikih centrov. Ti kraji so postajali z leti vse bolj interesna sfera narodnoosvobodilnega gibanja (Blasina, 1993, 27).

Z začetkom vojne sta slovenski in hrvaški kler tržaško-koprske škofije postala grešni kozel, ki ga je režim pravzaprav že dolgo preizkušal. Ko je Padrenostro že povsem zamenjal očenaš in so Milanović, Vecchiet in Zelko lahko pisali le še iz zapora, je Santin gledal drugam, in sicer v Etiopijo, ki je bila zanj veliko dejanje italijanskega patriotizma. Mussolinijeva vojna napoved z balkona palazzo Venezia leta 1940 je tržaško-koprskega škofa nekako presenetila, čeprav je mislil, da bo vojna povrnila Italiji vso veličino Rima. Bolj kot vojna ga je presenetil upor sosednjega agrediranega naroda, ki mu teh lastnosti ni pripisoval. Škof je že od samega začetka imel negativen odnos do narodnoosvobodilnega gibanja, kar lahko pripišemo njegovemu konformizmu in spoštovanju oblasti. "Volk se skriva pod ovčjo kožo," je bil komentar na rezistenco, ki je obljubljala socialno in nacionalno osvoboditev (Blasina, 1993, 56). V bistvu se je Santin že na začetku štiridesetih let definiral kot najbolj ekstremen nasprotnik vsakega upora. To je najbolj odločno storil še pred kapitulacijo Italije z izjavo, da narodnoosvobodilno gibanje le zavaja ljudi in jih vpleta v vojne grozote. Zatiranje tega gibanja naj ne bi bila le pravica konstitutivne oblasti, marveč njena dolžnost (Galimberti, 1996, 287).

V zasebnem dopisovanju z deželnimi fašističnimi hierarhi je Santin, v imenu Italije, zahteval neizprosni obračun z narodnoosvobodilnim gibanjem. Vzporedno z obračunom pa naj bi po njegovem tekel še vzporedni proces minimalnih koncesij 'aloglotom' na področju jezika, kar bi zmanjšalo priljubljenost upornikov med prebivalstvom. V tem smislu naj bi karabinjeri vpoklicali v redno vojaško službo vse obveznike, ki naj bi bili v okviru Battaglioni speciali deležni posebne pozornosti s strani slovenskih ali hrvaških vojnih kuratov. Santin, ki je bil zagovornik postopne politične akcije, je hierarhe skušal prepričati, da nasilje rodi nasilje, kar ni bilo najboljše za italijanski fašistični režim v Istri (Galimberti, 1996, 53).

Po kapitulaciji Italije 9. septembra 1943 je morala cerkev zapolniti določene civilne, politične in upravne praznine, ki so nastale s padcem fašističnega režima (konstitutivne oblasti). "Le Bog je večni," je ta "tragični" dogodek komentiral Santin. "Ljudje in vladarji odhajajo, Bog ostaja," je škof vzdihnil po dvajsetletnem trajanju režima (Blasina, 1993, 37). Škof je prav v času pred prihodom Nemcev, ko je ravno potekal revolt v Istri, napisal dve pastoralni pismi, eno za italijanske in eno za slovenske vernike. V slednjem je spregovoril o bratski ljubezni, o odpuščanju v Kristusu, ki je vse gorje prevzel nase, da bi rešil ljudstvo. Na neprimernost takega pi-

sanja je opozoril župnik Kjuder iz Tomaja, ki je svojemu škofu prišepnil, naj se pismo ne bere s prižnic, saj je že tako zelo težko. "Režim je padel," je sporočal Kjuder, "in prepovedi, ki jih je fašizem zaostрил do skrajne meje, niso več potrebne." (Blasina, 1993, 38)

Santin svojega mnenja o narodnoosvobodilnem gibanju Slovencev in Hrvatov ni spremenil niti po nacistični okupaciji Julijske krajine. V oktobrskem (1943) pastoralnem pismu, ki ga je razdelil po okrutni nemški protipartizanski ofenzivi v Istri in na Krasu, je krivdo za vse gorje pripisal rezistenci, ki naj bi s svojimi aktivnostmi, ki naj ne bi v ničemer spremenile poteka vojne, spodbudila nemški srd. Santin ni izrekel niti besede sočutja prizadetemu prebivalstvu, še več, pozval ga je k potrpljenju in spoštovanju oblasti. Ob tej priložnosti so tržaško-koprski, reški in puljsko-poreški škofi izdali skupno izjavo, v kateri so, ne da bi delali razlik, obsodili vsako nasilje, saj je bilo treba po vojni spet zaživeti. Izjava je pozivala k spravi in odpravi socialnih krivic, ki naj bi bile osnova za upornišvo. Med vrsticami te skupne izjave je bilo moč opaziti navijanje za neangažirane politične elite, ki se v vojni niso izpostavljale in so pomenile tiho večino. Ta naj bi z novim socialnim programom – cerkev je svojo socialno doktrino že izdelala – prevzela oblast po vojni (Galimberti, 1996, 291).

V imenu teh načrtov je Santin z vso vehemenco obsojal vsako obliko rezistence, saj je po njegovem komunistično gibanje v svojem bistvu znikalo tisto, kar je samo obljubljalo (svobodo). V tem smislu je Santin večkrat potoval v vatikanskem zave-trju. Tako je povsem sprejel stališče svetega sedeža, da je bil Duce človek božje pre-vidnosti in da sta oba totalitarna sistema (boljševizem in nacizem) cerkvi nevarna. Dve encikliki iz leta 1937 sta označevali to stališče svetega sedeža. Z encikliko *Divini redemptoris* je papež Piji XII obsodil boljševizem kot sistem, medtem ko je z encikliko *Mit brennender Sorge* obsodil nacizem le v zvezi z nekaterimi naspro-tovanji cerkvi. Da je Vatikan dajal prednost drugemu, je razvidno iz zasledovanja dogodkov v zvezi z nemškim napadom na Sovjetsko zvezo. S tem v zvezi ni sveti sedež, da Reichu ne bi delal težav, nikdar izrecno obsodil holokausta nad Židi (Friedlander, 1966, 115).

Po teh sledeh je tudi Santin obsodil nacizem le v zvezi z nekaterimi njegovimi ekscesnimi dejanji, medtem ko je boljševizem obsodil kot sistem. Tržaško-koprski škof je še bolj specifično obsodil slavokomunizem, ki je že trkal na vrata velikih mest. Prav zaradi tega ni Santin narodnoosvobodilnemu gibanju dajal nobenih mož-nosti za sodelovanje ne med ne po vojni. V svojem pismu kardinalu Maglioneju z dne 11. 11. 1943 je celo zapisal, da je slovenska rezistenca predvsem protiitalijansko gibanje (Galimberti, 1996, 293).

Ta škofova stališča so vplivala tudi na slovenske in hrvaške vernike dieceze. "Ali bomo res zadnji v naši katoliški cerkvi?" so se spraševali člani slovenskega pevskega zbora iz okolice Kopra. "Povsod že pojejo slovensko, ali bo cerkev res zadnja?" Ob takih in drugačnih zahtevah, ki jih je škof dobival s terena (želimo več slovenskih in

hrvaških duhovnikov in manj italijanskih vojaških kuratov), je razvidno, da je 8. september na Santina vplival tako močno, da se je škof zatekel v šok, oz. je Santin uporabljal časovno abstrakcijo, "da cerkev vse preživi". Pastoralno pismo, ki so ga natisnili v 15 000 izvodih, je vse vabilo pod škofov plašč, ki je vedno sprejel vse lačne in revne. O kakršnikoli ublažitvi jezikovnih pregrad pa v pismu ni bilo najmanjše sledi (Blasina, 1939, 40). Prav zato nas ne more presenetiti, da sta slovenska in hrvaška duhovščina kljub previdnosti manifestirali svojo pripadnost idealom narodne osvoboditve. Podpisi treh istrskih duhovnikov (S. Štifanić, Z. Brumnić, J. Pašalić) so krasili razglas "Istarski narode", ki ga je v Pazinu izdal (26. 9. 1943) ZAVNOH.

Nacistična okupacija Julijske krajine je pomenila hudo preizkušnjo za primorsko prebivalstvo. V ofenzivi je zgorelo mnogo vasi, veliko ljudi je bilo pobitih, veliko je bilo deportiranih in teror je postal prekleta vsakdanjost, ki jo je bilo res težko živeti. Slovenska in hrvaška duhovščina sta se sicer postavili v bran svojemu ljudstvu, vendar sta morali za to tudi sami plačati visok davek. Župnika Šimeta Milanovića so ustrelili, gospoda F. Vecchieta so odpeljali v Dachau in se ni več vrnil, častitega gospoda Zelka pa so kar obesili v opomin lokalnemu prebivalstvu. Žrtve so bile tudi na drugi strani. Partizani so zaradi sodelovanja z Nemci justificirali prečastitega Mirana Sancina iz Doline (Blasina, 1993, 47).

Kapitulacija Italije in nemška okupacija sta na območju severnega Jadrana odprli nekaj zanimivih geostrateških vprašanj. Sile nemškega Reicha so Julijsko krajino, ki so jo po okupaciji preimenovali v Adriatisches Kuestenland, stisnile v primež neizprosne režima, ki je tudi z uničevalnim taboriščem Rižarna skrbel, da je dežela ostajala trdno v njihovih rokah. Na drugi strani so zahodni zavezniki načrtovali izkrcanje v Istri, ker naj bi bila to najkrajša pot do Dunaja. Jugoslovanko narodnoosvobodilno gibanje pa je s razglasom AVNOJ-a priključilo Istro in Slovensko primorje Jugoslaviji. O tem eksponiranem stanju je Santin, izkoriščajoč široko mrežo informatorjev in poročevalcev, podrobno obveščal Vatikan. Zaradi vse močnejšega vpliva narodnoosvobodilnega gibanja je bil Santin vznemirjen, saj "ti ljudje zahtevajo zase vso oblast in neuko ljudstvo jim to verjame". V svojih poročilih se je škof dotikal tudi problematike sodelovanja slovenske in hrvaške duhovščine z rezistenco. Poudarjal je, da se stiki med NOB in duhovščino razvijajo brez sodelovanja italijanskega klera. Slovansko duhovščino bi bilo po škofovih navodilih treba skrbno nadzorovati in nanjo nenehno pritiskati (Blasina, 1993, 52).

Santin se je namreč dobro zavedal, da se je med slovensko in italijansko duhovščino razvila zavest, da je bilo s padcem fašizma nekega obdobja za vedno konec in da je rapalska meja zaradi italijanske agresije postala vprašljiva. V sklop elit, ki so prebivalstvo usmerjale k narodni osvoboditvi, so vstopali tudi slovenski in hrvaški duhovniki, kar škofu ni bilo povšeči. Duhovniški pristanek narodnoosvobodilnemu gibanju ni bil ne enovit ne splošen. Osebnosti vsakega posameznega duhovnika so bile njegova intimna zadeva, ki se je rodila na osnovi osebnega trpljenja in na

osnovi trpljenja cele črede, ki jo je posamezni duhovnik oskrboval. Leta neizprosnega raznarodovanja in socialne bede, v katero je režim prisilil prebivalstvo Slovenskega primorja in Istre, so rodila zavest, da je možna še neka druga pot. Seveda so bile na tej poti zasejane najrazličnejše ovire, med katerimi je bil komunizem nedvomno najbolj moteč. Že leta 1931 je škedenjski župnik monsignor Jakob Ukmar opozoril, da se zaradi vnašanja italijanskega nacionalizma v cerkev mnogi obračajo k revolucionarnim družbenim teorijam. Desetletje kasneje je bilo to še bolj jasno. Potem ko sta fašistična in italijanska 'večnost' potonili v pozabo, so vsi razumeli, da se pod narodno osvoboditvijo skriva še socialna prenova oz. da bodo na koncu zmagali komunisti. To dilemo je v imenu vseh, ki so zaradi nacionalne ideje morali pogoltniti ta grenki sadež, rešil gospod Božo Milanović s frazo, da "režimi prolaze a države ostaju". V danih razmerah so nekateri slovenski in hrvaški duhovniki razumeli, da je bila ta vezana trgovina edina možna pot. Prav ta prizadevanja je Santin najbolj sovražil. Zato je privržencem narodne, državne in socialne prenove lahko obljubljal le eno, in sicer izobčenje (Belci, 1985, 64).

Hrvaški in slovenski kler tostran rapalske meje sta v medvojnem času prehodila dolgo in težavno pot lastnega zorenja. Tamkajšnji duhovščini se je namreč podrl svet, v katerem je živela in odraščala (svet malega in velikega semenišča). Duhovni okviri, ki jih je postavljala enciklika Pija XI, *Divini Redemptoris*, so se zamajali ob prvih znamenjih neke sveže nacionalne ideje. Takrat se je marsikomu podrlo vse staro in naučeno. Zavest, da se z narodnoosvobodilnim gibanjem lahko reši nacionalno vprašanje na Primorskem, je bila prelomnica, ki je marsikoga med slovenskim primorskim klerom postavila na drugo stran. Ta pot seveda ni bila ne preprosta ne lahka. Na eni strani je ovire postavljali legitimni škof (Santin), na drugi pa tudi med slovensko cerkveno hierarhijo ni bilo enotnosti. Že Izidor Cankar je v Rimu, po svoji odločitvi za novo Jugoslavijo, okusil ostro nasprotovanje uradne slovenske cerkve in vatičanskega vrha (Krek, Avčin, Kralj), saj v Ljubljani, ki je v tistih mesecih bredla po najhujšem kolaboracionizmu, ni bilo posluha za travmatične zadeve onstran rapalske meje (Cankar, 1985, 84).

Med Santinom in slovensko ter hrvaško duhovščino se je vnel spor, ki je močno vplival na obe strani še dolgo po vojni. Nerazumevanje nacionalnega vprašanja oz. zavestno škofovo oviranje verske in narodne enakopravnosti v Primorju je rojevalo večne spore. Santin ni znal oz. ni hotel prisluhniti drugačnim, saj ga je od tega ločevala bariera večvrednosti, ki jo je vzdrževal ves čas svojega škofovstva. Obtožbo 'tujerodni' duhovščini, češ da podlega komunizmu, ni bilo moč jemati resno, saj je bilo tudi laiku jasno, da slovenski in hrvaški duhovniki ne izgorevajo za komunizem. K rezistenci jih je pritegovala nakazana rešitev nacionalnega vprašanja, ki so jo najprej sprejemali na osebni, kasneje pa tudi na splošni ravni, in sicer v organizaciji Zbora svečnikov sv. Pavla (Blasina, 1993, 109).

Dramatični zasuk pri delu slovenske in hrvaške duhovščine lahko razumemo ob

prebiranju Tomizzovega Boljšega življenja, kjer je z eno samo črto razkril nacionalno in socialno rast svojega mežnarja Martina. Iz ponižnega in zvestega sluge, ki ni nikdar dvignil oči pred italijansko posvetno in cerkveno gospodo, se je Martin ob prihodu partizanov osvobodil vseh spon in zaživel v svojem jeziku in svojem poklicu. Tomizza je torej začrtal silni občutek nemoči tamkajšnjega prebivalstva, ki se je iz seniorske dominacije le stežka izvijal ob svetovnih razsežnostih vojne.

Konec vojne je Slovensko primorje dočakalo v primežu povojnih pričakovanj. Nacistični teror je prav v tistem času doživljal enega svojih viškov. Uradna cerkev *Adriatisches Kuestenlanda* se je od teh dogodkov ogradila s škofovskim proglasom, ki je še vedno obsojal obe nasilji (nemško in partizansko), kar so vsi 'uporni' duhovniki razumeli kot imanentno grožnjo z izobčenjem vseh, ki bi sodelovali z rezistenco. Čas in nacistična groza v Trstu sta škofovo vztrajanje na ekvidistanci povsem povozila. Potem ko so Nemci ustrelili 71 talcev na Opčinah, obesili 90 rodoljubov v ulici Gega v Trstu in dan na dan kurili ujetnike v uničevalnem taborišču Rižarna, so bili Santinovi posegi pri gaulaterjevem namestniku, avstrijskemu baronu Wolsegerju, le še goli anahronizem. Čeprav so šle skozi dimnik Rižarne tudi znane italijanske židovske družine, v škofijskem arhivu ni zaslediti prav nobenega dokumenta, ki bi govoril o Santinovem zavzemanju proti tej moriji. Nadčasovnost cerkve, ki naj ne bi dovoljevala sprejemanja tuzemskih obvez, je bila za tržaško-koprškega škofa alibi za njegovo sodelovanje z nemškimi oblastmi (Blasina, 1993, 66).

Teh pragmatičnih parametrov sodelovanja Santin ni uveljavljal ne z zavezniki ne s partizani. Tako je po bombardiranju tržaške пристaniške in industrijske infrastrukture zaveznike pri svetem sedežu obtožil barbarstva. Vatikan, ki se je izogibal zaostrovanju z zahodnimi zavezniki, je Santina vzpodbudil, naj posreduje čim več podatkov o namerah partizanskih enot v njegovi škofiji. Očitno so se že vsi pripravljali na odločilno bitko za meje, in v tem smislu je bila informacija o namerah nasprotnikov najbolj dragocena stvar. V tem smislu je začel Santin akcijo za umiritev političnih strasti na italijanski desnici, saj je tako kot milanski škof Schuster razumel, da divjanje desnice le koristi rezistenci (Blasina, 1993, 84). Santin je bodoči boj za meje jemal povsem osebno. Že v svojem prvem dopisu svetemu očetu z dne 30. 11. 1943 je bila namreč razvidna njegova osebna vpletenost v ta vprašanja. Poročanje v smislu "to so ljudje iz hoste brez spoštovanja, izobrazbe in izkušenj" se je nadaljevalo do konca vojne. Med kolaboracijo in mislijo na bodoče meje je Santin zbral pot tihe večine, torej pot deklarirane podpore fašizmu oz. režimu, ki ga je nasledil. Škofovo sprejemanje Hitlerjeve prisege je bilo na eni strani priznanje suverenosti nemškemu Reichu, na drugi pa podpora politiki italijanske oligarhije, ki bi storila vse, da bi v Trst ne prišel Tito (Blasina, 1993, 85).

Prav zaradi teh zadev je po vojni ljudska oblast tako vehementno postopala z 'italijansko' cerkvijo. Zahteve, ki so jih postavili slovenskim duhovnikom, so govorile proti sodelovanju s kompromitirano cerkveno hierarhijo. Tega si niso izmislili osvo-

boditelji. Kompromitiranost cerkvene univerzalnosti se je dogodila že mnogo prej in Santin je temu v Primorju začrtal smer. Z uveljavljanjem parcialnosti nad univerzalnostjo je škof nadaljeval tudi po osvoboditvi. Po trenutni zmedi ob vkorakanju Titovih čet je Santin razumel, da ga bodo osvoboditelji potrebovali prav toliko, kot bo on njih. Kot edina referenčna točka starih časov je lahko pomirjevalno vplival na italijansko meščanstvo, ki ni trpelo slovenske osvoboditve. Do 12. 6. 1945 je Santin štirideset-dnevno jugoslovansko zasedbo preživel kot zgledni cerkveni funkcionar. Po tem datumu se je odpravil na obisk k Piju XII in tam spet postal borec za rapalsko razmejitev, saj bi mu le ta zagotavljala celovitost škofije. Da je bil njegov obisk v Rimu mišljen integrativno v italijanskem smislu, govori tudi njegov večkratni obisk pri De Gasperi-ju, ki mu je omogočil tudi razgovor z angleškim in ameriškim ambasadorjem. Definitivna zavezniška odločitev o pripadnosti Trsta in zmaga krščanske demokracije na prvih povojnih volitvah v Trstu sta bila tudi njegov uspeh (Apih, 1989, 163).

Povojni čas je mineval v znamenju iskanja prave poti k pacifikaciji duhov, ki so bili na tako hudi preizkušnji (Pariška mirovna konferenca, Londonski memorandum). Kljub temu da sta dva mednarodna sporazuma kodificirala stanje meje med državama, se je Santin še vedno zavzemal za to, da bi njegova škofija in Italija segali do rapalske meje. V teh stališčih lahko zaznamo njegovo neuklonljivo prepričanje, da si Slovenci in Hrvati ne zaslužijo lastne države in da se lahko vtopijo (jih vtopijo) v večvredni italijanski kulturi. To govori v prid trditvi, da škofu Antonu Santinu ni nikdar uspelo priti do prenove lastnih stališč in do očiščenja prek katarze. Vatikan, ki je ohranjal Santinov pragmatizem tudi zaradi zaostrene mednarodne konfrontacije v najbolj severnem zalivu Jadrana, je bil nedvomno tvorec škofove politike. Brez vpogleda v vatikanske papirje težko ugotavljamo, ali je Vatikan vodil Santinovo politiko ali pa je Santin sam usmerjal politiko svetega sedeža do teh krajev. Funkcionalna soodvisnost obeh je očitna, čeprav je bolj verjetno, da je Vatikan vodil škofovo roko, ki pa je bila do Slovencev izredno težka in okorna. Ekleziastično kulturo, ki bi edina lahko Santana rešila iz spirale nacionalizma, sta nadomestili sekularizacija in politizacija njegove akcije. S tem se ni enačil s Kristusovim naukom o varovanju šibkejših in na teh pozicijah je tudi ostal tja do II. vatikanskega koncila.

Leta 1961, ko je Janez XXIII nasledil Pija XII, so se že nakazovale spremembe, ki so pripeljale do papeževe enciklike *Pacem in terris* (1963). Ker je danes znano, da je svetemu očetu pri pasusu o narodnih manjšinah in njihovih pravicah pomagal monsignor Jakob Ukmar, nam je tudi jasna reakcija Santana, ki se s koncilskimi dokumenti ni strinjal (Santin, 1978, 207). Kasneje so začele zadeve v italijanskem političnem življenju teči po tekočem traku. Leta 1963 je levosredinska koalicija prodrla v Italijo, dve leti kasneje se je to ponovilo v slovenski občini Devin - Nabrežina in dve leti kasneje še v Trstu. Škof Santin tega demokratičnega prodora ni nikdar sprejel. Najprej je organiziral shod v Rimu, nato je z barko plul pred obalo zahodne Istre, nato je v Vita nuova objavil članke s protijugoslovansko vsebino.

Vse te nenavadne dejavnosti tržaško-koprškega škofa so se časovno ujemale z nekaterimi dogodki. Potem ko so na mejnih prehodih z Italijo slovenski organi postavili table Državna meja SFRJ - Slovenija in je Italija odgovorila z noto, v kateri ni priznavala slovenske suverenosti nad cono B STO, so zamrle še priprave na Titov obisk v Rimu. Slovenskemu svetniku v ambasadi pri Svetem sedežu je državni tajnik Casaroli potrdil, da bo Vatikan podprl dokončno ureditev meje. Dane so bile garancije, da bo takoj po podpisu sporazuma med državama (kasneje so mu dali ime Osimski sporazum, in sicer po kraju, kjer je romantični italijanski pisec G. Leopardi imel svojo vilo) sveti sedež uredil položaj Apostolske administrature Koper in da bo naslovni škof gospod J. Jenko lahko postal tudi rezidenčni škof. Konferenca o manjšinah v Trstu leta 1974 je napovedala boljše čase, in res je prišlo 10. 10. 1975 do podpisa Osimskih sporazumov. Štiri dni kasneje je sveti sedež ustanovil koprsko škofijo, in ta je zaživela oktobra 1977. Santin se seveda s tem ni strinjal, vendar je dobil odločbo o upokojitvi. Na srečanju kristjanov tržaške dieceze 7. 12. 1987, ko so prvič polnopravno lahko nastopili tudi slovenski verniki, je pisatelj A. Rebula z izjavo "naj se škof reši demonov rase" zbudil Santinovo oholost in jezo, kar je potrdilo slutnje, da se Santin svojemu prepričanju o večvrednosti ne bo nikdar odrekel (Blasina, 1993, 132).

Tržaško-koprski škof je bil nedvomno človek, ki je delal v okviru vatikanske politike v Italiji od Leona XII, ki je to škofijo ustanovil (1828), do Pija XII, ki jo je reformiral, in do Pavla VI, ki je 2 leti po Osimskih sporazumih razbil tržaško-koprsko in ustanovil koprsko škofijo. V tem smislu se na koncu res lahko vprašamo, kakšen je bil vendarle ta škof in kakšno je bilo njegovo pravo lice. Je bil to res fašistični škof, kot je to dokazoval Čermelj, ali pa verjamemo Botteriju, da je bil to rezistenčni škof, ali pa sledimo preverljivim virom, ki tega moža uvrščajo v kontekst njegovih dejanj in odločitev v dolgi časovni razdalji. Ta govorijo o neločljivosti škofa od svetega sedeža, ki je po prvi svetovni vojni cerkveni interes podredil državnemu. Tržaško-koprška škofija, ki se je od drugih italijanskih razlikovala predvsem po narodni sestavi tamkajšnjega prebivalstva, je postala preizkusni kamen fašizma, ki je po konkordatu za oba kontrahenta postal ista nujnost. Zato je cerkev tudi zbrala Santina. V svoji globoki antropološki pripadnosti mestu je tržaško-koprski škof zanimal kakršnokoli pravico okoliški kulturi in jo relegiral v kategorijo asimilacijske mase. To je bil znak globokega nacionalnega in religioznega konformizma, ki je bil v popolnem nasprotju s sinonimom sodobne države. Tradicija je nedvomno vredna spoštovanja in obstajajo stvari, ki jih v dobro državljanov nedvomno lahko opravi institucija katoliške cerkve, čeprav to ni substancialna sila države. Vsakokrat, ko se z religioznostjo želi zapolniti identiteta naroda, kršimo demokratična pravila, saj se mora posameznik, če hoče ostati del naroda, podvreči konformizmu, torej modelu družbe, ki ni enak za vse in kjer eni verniki veljajo več kot drugi, kot so to določale smernice Lateranskega pakta, ki so Santina izbrale kot nenadomestljivega moža za tako funkcijo.

V zavesti tistega časa je ostala globoko zasidrana misel Benedikta XV, da je suverenost dana od boga, čeprav je bil proces evropskega fenomena združevanja v nacionalne države v polnem teku. To stališče je revidiral Piji XII, ki je nacionalizem razdelil v dve kategoriji, in sicer na opravičljivega in neopravičljivega, kar je bila spet izrazita nesposobnost cerkvene hierarhije, da bi razumela in sprejela fenomen nacionalnega vprašanja za vse udeležence tega procesa. Kasneje se je Pij XII po uspehu konkordatske logike odločil za pretirano nacionalno noto vatikanske politike. Iz tega aspekta lahko ugotovimo, da se Santin ni mogel izogniti smeri, ki so jo začrtali njegovi papeži, kar jasno izhaja iz njegovega pastoralnega pisanja iz septembra 1943, kjer je tako jasno izražena abdikacija evangeljiskemu univerzalizmu. Santin je bil torej človek dveh konceptov, in sicer na eni strani naslednik Konstantinske cerkve (pozitiven odnos do vsake oblasti) in koncepta, da cerkev ne more zapustiti človeka v dramatičnem svetu političnih odločitev, ker bi "zgrmel v prepad." Zato je Santin dobro premislil, preden je izjavil: "Jaz sem škof - jaz sem cerkev! Moja čreda so italijanski državljani, in kdor me ne posluša, ta ni iz moje črede."

LA DIOCESI DI TRIESTE-CAPODISTRIA E GLI SLOVENI AL TEMPO DEL VESCOVO ANTONIO SANTIN (1938-1975)

Boris M. GOMBAČ

Centro di ricerche scientifiche della Repubblica di Slovenia Capodistria,

SI-6000 Koper Capodistria, Via Garibaldi 18

e-mail: boris.gombac@narmuz-lj.si

RIASSUNTO

Il Regno d'Italia tentò di unificare le nuove province già dal 1918 in poi. Alla tradizione monarchico-militarista piemontese si unì il nazionalismo locale, che pensò di dover unificare la Venezia Giulia sia nella lingua che nella cultura. Dopo i pogrom fascisti del 1920 la popolazione slovena e quella croata si rifugiarono sotto gli altari della chiesa cattolica slovena e croata per poter parlare ed insegnare nella propria lingua. Fu questo, accanto al stereotipo del prete slavo sovversivo e nazionalista, a far espellere nel decennio 1920-1930 dalle loro sedi ben quattro vescovi della regione che non avevano aderito al fascio. Al loro posto furono nominati prelati favorevoli al regime. Antonio Santin occupò il posto di vescovo della diocesi di Trieste-Capodistria nel 1938 in piena campagna delle leggi antisemite. Il Vaticano, che con i patti Lateranensi era sceso a compromessi con il regime, non fermò mai la mano di Santin che benediceva i fedeli sloveni e croati in una lingua che questi non conoscevano. Anche dopo l'armistizio Santin non cambiò la sua opinione sulla lingua degli alloglotti. Era per lui un dovere farla tacere ora e

per sempre. Non sorprende dunque che molti preti slavi prendessero la via della resistenza, pur sapendo che dietro al movimento di liberazione stava un partito comunista, convinto di portare cambiamenti anche sul piano politico e sociale. Dopo alcune dichiarazioni ufficiali dei preti sloveni e croati, che sostenevano i partigiani di Tito, Santin non smise mai di guardare al clero slavo soltanto in questa chiave. A liberazione avvenuta il Vaticano non cambiò il vescovo di Trieste-Capodistria. Pio XII lo tenne attivo ancora per molti anni, seguendo con lui tutte le fasi della guerra fredda. Fu soltanto dopo la Pacem in terris di Giovanni XXIII, che il Vaticano cambiò l'intonazione della sua politica verso le minoranze nazionali. Monsignor Jakob Ukmar, parroco di Servola, scrisse per il papa buono il passo che trattava le minoranze. Santin non accettò mai questa imposizione e non accettò mai la divisione della sua diocesi. Dopo due anni dal trattato di Osimo la Santa sede formò la diocesi di Capodistria, i cui confini corrispondevano con il confine dello stato sloveno.

Parole chiave: prima guerra mondiale, Chiesa, snazionalizzazione, fascismo, seconda guerra mondiale, nazismo, confinazione, Stato, Slovenia

LITERATURA

- Apih, E. (1967):** Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia. Bari.
- Apih, E. (1989):** Trieste. Bari.
- Belci, F. (1985):** Chiesa e fascismo a Trieste. Qualestoria, XIII. Trieste, 3-64.
- Blasina, P. (1993):** Vescovo e clero nella diocesi di Trieste-Capodistria 1938-1945. Trieste.
- Cankar, I. (1985):** Londonski dnevnik 1944-45. Ljubljana-Koper.
- Čermelj, L. (1945):** Life and Death Struggle of a natoional minority. Ljubljana.
- Čermelj, L. (1953):** Il vescovo Antonio Santin egli Sloveni e Croati delle diocesi di Trieste-Capodistria. Ljubljana.
- Friedlander, S. (1966):** Piji XII in tretji Reich. Ljubljana.
- Galimberti, S. (1996):** Santin. Testimonianze dall'archivio privato. Trieste.
- Gatterer, C. (1968):** Im Kampf gegen Rom. Wien.
- Jeri, J. (1961):** Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni. Ljubljana.
- Rossi, E. (1966):** Padroni del vapore e del fascismo. Bari.
- Salvemini, G. (1964):** Dalla guerra mondiale alla dittatura. Milano.
- Salvemini, G. (1967):** Preludio alla seconda guerra mondiale. Milano.
- Santin, A. (1978):** Al tramonto. Trieste.
- Taylor, A. J. P. (1945):** Trieste. New York.
- Valenčič, R. (1997):** Katoliška cerkev na Primorskem. Zbornik Primorske - 50 let. Koper.

KOPRSKA ŠKOFIJA PO LETU 1945

P. Marjan VOGRIN

OFM Conv, SI-6330 Piran, Bolniška 30

IZVLEČEK

Kratka predstavitev Koprške škofije po letu 1945 je samo utrinek njene bogate zgodovine. Na kratko so predstavljene vse tri administrature in njihovo združitev v enotno škofijo. Prav tako je na kratko predstavljeno povojno obdobje, skrb za vzgojo vernikov in prizadevanja za izobraževanje duhovnikov.

Ključne besede: administrature, administratorji, verski tisk, semenišče

LA DIOCESI DI CAPODISTRIA DOPO IL 1945

SINTESI

La breve presentazione della diocesi di Capodistria dopo il 1945 rappresenta solo una piccola parte della sua ricca storia. Sono presentate in sintesi le tre amministrazioni apostoliche e la loro unione nella diocesi. Altrettanto brevemente sono trattati il periodo post bellico, l'educazione dei fedeli e l'istruzione dei sacerdoti.

Parole chiave: amministrazioni apostoliche, amministratori apostolici, stampa religiosa, seminario

UVOD

Tako kot so se v začetku 19. stoletja na tem koprskem prostoru menjavale politične oblasti (Benečani, Avstrijci, Francozi, pa spet Avstrijci itd.), podobno je bilo po drugi svetovni vojni, samo da se ni tako pogosto menjavala politična oblast, pač pa cerkvena uprava. Sedanja Koprška škofija obsega tri nekdanje administrature (goriško, tržaško-koprsko in reško), zato je potrebno vse tri predstaviti, da lahko zaznamo, kako je bila obnovljena sedanja koprška škofija.

Do leta 1947 so torej na tem ozemlju uradno obstajale: **Goriška nadškofija, Tržaško-koprška in Reška škofija.**

Po drugi svetovni vojni leta 1947 je na podlagi mirovne pogodbe (Pariz, 10. februarja 1947) del goriške nadškofije pripadal Jugoslaviji, oziroma Sloveniji. Del tržaško-koprške škofije je bil v STO, v coni B pod Vojaško upravo jugoslovanske armade (VUJA), del pa je bil izven te cone. Celotna reška škofija je pripadla Jugoslaviji, del te škofije pa se je nahajal v Sloveniji.

Za slovenski del vseh teh škofij je Sveti sedež uvedel tri samostojne apostolske administrature.

ADMINISTRATURE

Slovenski del reške škofije

Administracija slovenskega dela reške škofije je obsegala dekaniji Trnovo in Hrušico.

V dekanijo Hrušica so spadale župnije: Hrušica, Brezovica, Golac, Podgrad, Pregarje in Slivje (na hrvaškem pa sta ostali župniji Vodice in Mune).

Dekanijo Trnovo pa so sestavljale župnije: Trnovo, Knežak, Prem in Zagorje ter vikariat Harije. Priključeni sta bili tudi župniji Jelšane in Podgraje, ki sta prej sestavljali dekanijo Jelšane.

Prvi administrator reškega dela škofije v Sloveniji, je postal msgr. Karel Jamnik, župnik in dekan v Trnovem, in sicer 22. marca 1947. Ker je kmalu umrl (3. novembra 1949), je Sveti sedež za drugega apostolskega administratorja imenoval dr. Josipa Srebrnič, škofa na Krku.

1. aprila 1951 je postal apostolski administrator ljubljanski škof msgr. Anton Vovk. Po enajstih letih je Sveti sedež za novega apostolskega administratorja imenoval g. Albina Kjudra, župnika in dekana v Tomaju (ŠAK, 1). Upravo je prevzel 12. julija 1961.

17. julija 1964 pa je postal upravitelj tega ozemlja dr. Janez Jenko, apostolski administrator v Novi Gorici, ki je upravo prevzel 1. septembra 1964.

Slovenski del goriške nadškofije

V slovenskem delu goriške nadškofije je bilo 14 dekanij. Župnij je bilo 123, vikariatov 18 in 6 kuracij. Na račun vikariatov se je do danes povečalo samo število župnij. Meje dekanij so se spreminjale; nekatere so bile tudi ukinjene. Od 14 dekanij leta 1942 jih je ohranjenih še 6 in sicer: Idrija-Cerkno, Kobarid, Nova Gorica, Šempeter, Tolmin in Vipava. Dekanija Komen pa je združena s tomajsko v Kraško dekanijo.

Dr. Franca Močnika, župnika v Solkanu, je Sveti sedež dne 15. septembra leta 1947 imenoval za apostolskega administratorja slovenskega dela goriške nadškofije. Službo administratorja je opravljal samo do 12. oktobra istega leta, ker ga je nova oblast izgnala v Italijo kot nezaželeno osebo. Njegov naslednik je bil imenovan 28. februarja 1948. To je bil dr. Mihael Toroš, profesor bogoslovja v Gorici, ki je bil tudi upravitelj poreško-puljske škofije. Sedež uprave je imel še nekaj časa v Poreču, novembra 1949 pa se je preselil v Novo Gorico, na Kapelo v frančiškanski samostan, kjer je 29. decembra 1963 tudi umrl.

Zadnjega decembra leta 1963 je bil za kapitularnega vikarja izbran njegov delegat Andrej Simčič, župnik in dekan v Solkanu.

20. aprila 1964 pa je Sveti sedež imenoval novega apostolskega administratorja dr. Janeza Jenka, dotedanega generalnega vikarja v Beogradu (ŠAK, 2).

Slovenski del tržaško-koprške škofije

Leta 1940 je spadalo v združeno tržaško-koprsko škofijo 7 dekanij s 35 župnijami in 23 vikariati, kaplanijami ali podružnicami. Število župnij se je v zadnjih letih povečalo, dekanije pa so naslednje: Koper, Dekani, Postojna in združena Kraška dekanija (prej Tomaj in Komen).

Dr. Franca Močnika, župnika v Solkanu, je Sveti sedež imenoval tudi za apostolskega administratorja dela tržaško-koprške škofije v Sloveniji. Te službe ni opravljal niti mesec dni. Nasledil ga je poreški škof dr. Dragutin Nežić s sedežem v Pazinu in sicer 25. novembra 1947.

1. aprila 1951 je ljubljanski škof msgr. Anton Vovk prevzel upravo župnij izven Svobodnega tržaškega ozemlja, 13. oktobra 1954 pa še vse druge župnije na Koprskem.

Apostolski administrator slovenskega dela tržaško-koprške škofije je 28. septembra 1955 postal dr. Mihael Toroš, njegov namestnik oziroma delegat pa Albin Kjuder, župnik in dekan v Tomaju. Kasneje ga je Sveti sedež imenoval za apostolskega administratorja tržaško-koprške škofije v Sloveniji (ŠAK, 1), katero je prevzel 12. julija 1961. Upravljal jo je tri leta, kajti Sveti sedež je 17. julija 1964 dr. Janeza Jenka, apostolskega administratorja za slovenski del goriške nadškofije

imenoval še za administratorja tržaško-koprske škofije v Sloveniji (ŠAK, 3). Hkrati je bil imenovan tudi za naslovnega škofa akufidskega. Naročeno mu je bilo, naj sedež administrature, ki jo je sprejel v upravo 1. septembra 1964, prenese v Koper.

Administraturo je sprejel v upravo 1. septembra leta 1964.

Združitev vseh treh administratur

Dr. Janez Jenko je bil posvečen v škofa 6. septembra 1964 v Logu pri Vipavi, v Koper pa se je preselil 4. decembra istega leta po vrnitvi s tretjega zasedanja II. vatikanskega cerkvenega zbora.

Konzistorialna kongregacija je dne 21. decembra 1964 izdala dekret (ŠAK, 4), ki je stopil v veljavo 1. januarja 1965, po katerem imajo vse tri administrature enotno cerkveno upravo in naslov **Apostolska administracija za Slovensko Primorje**.

Meje škofij je bilo mogoče dokončno urediti šele po sprejetju meddržavnega sporazuma med Italijo in Jugoslavijo, ki je bil podpisan leta 1975 v Osimu¹ in ratificiran 1977. Zato je lahko papež Pavel VI. leta 1977 izdal bulo "Prioribus saeculi",² s katero je obnovil koprsko škofijo in jo povečal na račun dela goriške nadškofije in reške škofije, ki sta ostala v Sloveniji. Obnovljena škofija je bila s tem odlokom tudi izvzeta iz goriške cerkvene pokrajine in priključena slovenski metropoliji v Ljubljani.

Prvi redni škof obnovljene in povečane koprske škofije je postal njen dotedanji administrator dr. Janez Jenko,³ katerega je kot ordinarij nasledil sedanji škof msgr. mag. Metod Pirih 16. aprila 1987. Za škofa pomočnika (s pravico nasledstva) je bil imenovan 22. marca 1985,⁴ posvečen pa je bil 27. maja istega leta.

13. maja 2000 je papež Janez Pavel II. imenoval za prvega pomožnega škofa v Kopru dr. Jurija Bizjaka, ki je bil posvečen 5. julija v jubilejnim svetem letu 2000, ki sovpada tudi s 1400-letnico prve omembe koprske škofije v zgodovinskih virih.

1 10. novembra. Ratificirane listine pa so bile izmenjane aprila leta 1977.

2 Papeževa bula *V prvih letih*, izdana 17. oktobra 1977.

3 Umrl je 24. decembra 1994.

4 Imenovanje je bilo objavljeno 25. marca 1985.

Sl. 1: Tržaško – koprski škof Antonio Santin (1938-1975) ob procesiji sv. Nazarija v Kopru 19. junija 1938.

Fig. 1: Antonio Santin, Bishop of Trieste-Koper (1938-1975), during St. Nazarius's procession in Koper on June 19th 1938.

Apostolska administratura za Slovensko Primorje in Koprška škofija v številkah:

	1968 ⁵	1985 ⁶	2000 ⁷
Dekanije	17	15	11
Duhovnije - past. enote	204	206	207
Župnije - vikariati	185 - 19	189 - 17	191 - 16
Škofijski duhovniki	158	185	171 ⁸
Red. duhovniki in bratje	20 + 7	23 + 7	26 + 6
Redovnice	128	103	84
Prebivalci - verniki	225.000 - ?	251.957 - 213.662	260.527 - 204.130

Toliko o številkah, osebah in datumih, ki nas postavljajo v čas in prostor. O vsakem obdobju bi se dalo kaj napisati, čeprav še ni preteklo petdeset let. V nadaljevanju bom predstavil samo nekatere dogodke, ki naj vsaj malo osvetlijo takratno vzdušje in razmere.

TEŽKE POVOJNE RAZMERE

Razmere med vojno, še bolj pa po drugi svetovni vojni so bile težke, če že ne tragične, ker je brat izdajal brata in sosed soseda (prim. Valenčič, 1997, 210-211; Vovko, 1997, 215)! Že samo število ubitih duhovnikov in bogoslovcev⁹ dovolj nazorno priča o tistem času, čeprav podatki še niso popolni. Če prištejemo še redovnike in redovnice, se število še poveča (Letopis, 2000, 1134-1149).

Ko so se razmere vsaj nekoliko umirile, pa so se začela načrtna ustrahovanja, hišne preiskave,¹⁰ katerim so sledili montirani sodni procesi (ŠAK, 14)¹¹ in zapori.¹²

Novi oblastniki so uvedli samovoljno nacionalizacijo cerkvenih zemljišč in po-

5 Letopis, 1968.

6 Letopis, 1985.

7 Letopis, 2000.

8 V tem letu so umrli že štirje duhovniki (september 2000).

9 V letopisu Cerkve na Slovenskem 2000 jih je zapisanih 24 (Letopis, 2000).

10 Dne 18. in 25. januarja 1956 je bila preiskava pri apostolskem administratorju dr. Mihaelu Torošu. Žrtve preiskav so bili tudi drugi duhovniki. Eno leto po hišni preiskavi, sprašuje N.N. duhovnik notranjo upravo, kdaj mu bo vrnjen zaplenjeni material, predvsem zapiski o znamenitih freskah v Hrastovljah, katere je prepisal iz uradne knjige, ki je izšla v Sloveniji?

11 Npr. **Kobal Ivan**: 18 let strogega zavora in 4 leta omejitve državljskih pravic; **Hlad Ivan**: 16 let strogega zavora in 4 leta omejitve državljskih pravic; **Šturm Ludvik** (knjigovodja): 10 let in 6 mesecev strogega zavora in 2 leti omejitve državljskih pravic; **Marc Ljubo**: 10 let strogega zavora in dve leti omejitve državljskih pravic; **Klinkon Karel**: 9 let strogega zavora in dve leti omejitve državljskih pravic; **Sivec Stanislav**: 3 leta in 6 mesecev strogega zavora in **Zadnik Robert**: 1 leto in 6 mesecev strogega zavora.

12 Primorski duhovniki so prebili v komunističnih zaporih skupaj 82 let, 4 mesece in 12 dni. V italijanski internaciji pa 5 let, 5 mesecev in 3 dni. Podatki pa niso dokončni, saj so mnogi med tem časom umrli in svoje dokumente po vsej verjetnosti uničili! (Letopis, 2000, 1150-1151).

sestev ter župnijskih zgradb.¹³ Da je bilo zaradi tega skoraj nemogoče obnavljati poškodovane cerkve in župnišča, je vsakomur jasno.¹⁴ Vendar se je uredilo veliko, zlasti po drugem vatikanskem koncilu. Vsekakor je bilo vloženega ogromno truda in napora, ko so verniki na pobudo svojih duhovnikov in predvsem s prostovoljnimi prispevki obnavljali svetišča. Državne pomoči niso bili deležni, razen v zadnjem času, pa še ta je bolj skromna. Omeniti velja, da je bilo po koncilu v škofiji zgrajenih tudi nekaj novih cerkva.¹⁵

Priljubljeni objekti za nacionalizacijo so bili še posebej samostani,¹⁶ ki so bili kot nalašč pripravi za razne šole, arhive, internate in "domove", ki so se zaklepali od zunaj. Na ta način je skoraj ves inventar nacionaliziranih zgradb zamenjal lastnike in prvotno lokacijo! Odneseno je bilo pohištvo in notranja oprema in seveda dragocene slike, kipi, knjige ter arhivsko gradivo, kolikor ga je še seveda ostalo, saj so Italijani že pred začetkom vojne odnesli na varno vse tisto, kar je bilo res dragoceno.¹⁷ Nekatere stvari¹⁸ so sicer že bile vrnjene pred sprejetjem zakona o denacionalizaciji. Po sprejetju zakona pa se zdi, kot da za primorske kraje ta zakon ne velja!

V povojni čas spada tudi oblikovanje in ustanovitev duhovniškega društva,¹⁹ katerega je podpirala država z željo, da se ustanovi od Rima ločeno državno Cerkev. Za marsikaterega duhovnika je vstop v društvo pomenil rešitev iz zapora, pa tudi bolj prijazen odnos oblasti. Ker pa je za tem društvom stala oblast, bolje rečeno UDBA, in ker so ordinariji vedeli, kakšen je njegov namen, ga seveda niso mogli in smeli priporočati. Dva duhovnika je zaradi njunega delovanja v tem društvu celo zadela stroga cerkvena kazen izobčenja.²⁰ Po dolgoletnih prizadevanjih sta se oba spravila s Cerkvijo.²¹

Član tega društva je bil nekaj časa tudi apostolski administrator dr. Mihael Toroš. Ker pa mu načelnik Oddelka za notranje zadeve OLO Gorica kljub članstvu ni dovolil procesije,²² je iz CMD izstopil (3. junija 1953).

13 Na primer - v Vipavi, ko je vojska zasedla župnišče in semenišče, ter ga zapustila razdejanega! Župnišče na Gročani je vojska zasedla leta 1945 in v njem ostala vse do danes. Sedaj je župnišče brez vrat, oken, stopnic in podov (6. 10. 1959)!

14 Apostolski administrator dr. Mihael Toroš je z denarjem, ki ga je prejemal kot urednik "Družine", delno pokrival stroške obnove porušene cerkve v Renčah.

15 V Idriji, Novi Gorici, Ankaranu, Portorožu in v Kopru - sv. Marko.

16 Frančiškanski samostan v Kopru in Strunjanu, minoritski v Piranu, noterdamk v Trnovem.

17 Na primer: slike V. Carpaccia iz Kopra in Pirana.

18 Tukaj mislim na vrnitev celotne knjižnice Minoritskega samostana v Piranu, kakor tudi samostanskega arhiva; vrnjeno še v bivši državi!

19 Cirilmetodijsko društvo (CMD) Slovenskih duhovnikov, ustanovljeno 1. septembra 1949.

20 Jožef Lampret in Anton Bajt sta bila izobčena na osnovi dekreta izdanega 3. maja 1950, (ŠAK, 5) in razglašena 30. avgusta istega leta.

21 Dekret o prenehanju izobčenja za Antona Bajt in Jožefa Lampreta je bil izdan 19. oktobra 1966 (ŠAK, 6) - morala sta izpolniti določene pogoje, da ju je lahko škof odvezal izobčenja: podrediti sta se morala zahtevam Svetega sedeža, da ne bosta imela več zveze z društvom slovenskih duhovnikov (CMD) in da ne bosta sodelovala pri društvenem glasilu. Za pokoro sta morala opraviti mesečne duhovne vaje.

22 Za praznik Sv. Rešnjega Telesa (4. junija 1953).

SKRB ZA VZGOJO

Pastoralno delovanje

Delovanje duhovnikov na pastoralnem področju v tistih časih ni bilo lahko. Ali niso dobili dovoljenja za bivanje,²³ ali pa jim niso dovolili poučevati verouk. Zato je apostolski administrator dr. Mihael Toroš izdal okrožnico (ŠAK, 7), v kateri navaja ustavo SFRJ: *Verske skupnosti, katerih nauk ne nasprotuje ustavi, so svobodne v svojih verskih stvareh in v izvrševanju verskih obredov.* Zato po kanonu 2221 Zakonika cerkvenega prava za jugoslovanski del goriške nadškofije določa kazenskopravno sankcijo: *Kdor bi dušnega pastirja, ki ima po božjem in cerkvenem pravu strogo dolžnost poučevati krščansko mladino v krščanskem nauku, oviral v izpolnjevanju te dolžnosti, zapade s tem vnaprej izrečenemu izobčenju, ki je pridržano ordinariju.*

Reakcija na to okrožnico je kmalu sledila iz duhovniških vrst (danes lahko razumemo, kdo je bil v ozadju tega). V imenu dekanijske duhovščine Kobarida je na okrožnico odgovoril dekan Ludvik Likar. Administratorja opozarja, da lahko ljudska oblast smatra drugo točko, kjer je navedena sankcija, kot napad na ljudsko oblast. *Ljudska oblast, kolikor mi je znano, načelno ni proti pouku kršč.(anskega) nauka, pač pa je proti tistim duhovnikom, ki zlorablajo baje pouk, da ob tej priliki rovarijo proti ljudski oblasti ... pripravljeni so dati dovoljenje vsem poštenim duhovnikom, predvsem pa članom CMD navaja v svojem dopisu.*²⁴

Administrator takoj odgovarja, da nekatere osebe napačno razlagajo njegovo okrožnico in zatrjuje, da ni bil njegov namen nikogar napadati, ampak je bil to *izraz moje skrbi za dušni blagor črede, ki mi je izročena* (ŠAK, 8). Problem z veroukom za otroke v šolskih domovih (Bovec, Kobarid, Strunjan) in med tednom niso mogli obiskovati verouka, je bil prisoten še leta 1965.²⁵

Zaradi omejevanja svobode pastoralnega delovanja so se mnogi duhovniki posvetili poglobitvi duhovnosti verskega življenja. Prav na Primorskem so na pobudo dr. Mihaela Toroša začeli obnavljati in spodbujati ljudske misijone.²⁶ Pozneje zlasti po koncilu, so začeli posvečati svojo skrb študentom,²⁷ zakonskim občestvom,²⁸ pripravi na zakon (1969), duhovnim vajam za študente in mladino (1970) ter katehumenatu in pouku za odrasle (1987).

23 Npr.: Minoritski patri v Piranu; oziroma dobili so ga samo za 14. dni!

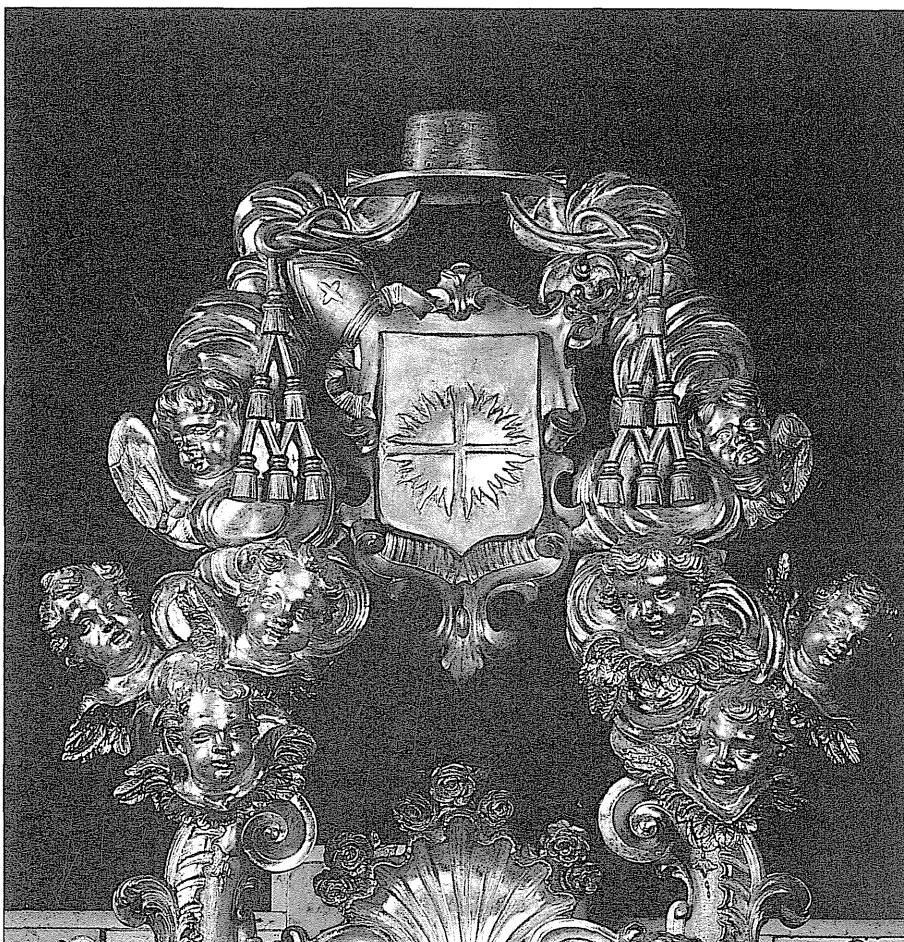
24 Kobarid, 20. septembra 1951.

25 Koper, 24. februarja 1965, administratorjev dopis na Komisijo za verska vprašanja.

26 Marijinem letu 1954.

27 V Novi Gorici leta 1966.

28 V Postojni in Idriji leta 1969.

*Sl. 2: Grb tržaško-koprske škofije, detajl s škofovskega prestola
(18. stoletje) v koprski stolnici.*

*Fig. 21: Coat-of-arms of the Trieste-Koper Diocese, a detail from the bishop's
throne (18th century) in Koper cathedral.*

V zadnjem desetletju pa je vsekakor pomemben dogodek škofijsko zborovanje za duhovno in pastoralno prenovu, ki se je vršilo na Mirenskem gradu leta 1992 in 1993. Sad teh zborovanj so *Pastoralne smernice*,²⁹ ki nakazujejo in opredeljujejo bodoče delo na škofijski ravni.

²⁹ Izdane v Kopru 1996.

Tiskana beseda

Na začetek petdesetih let spada ustanovitev verskega lista za goriško administraturo. V osnutku svoje okrožnice je dr. Mihael Toroš zapisal: *Po dogovoru z mero-dajno oblastjo sem osnoval za goriško administraturo verski list na osmih straneh, ki mu bo ime "Družina" in ki bo izhajal dvakrat v mesecu, začenši z mesecem majnikom 1952.*³⁰ Kmalu zatem, leta 1955 pa je imel administrator težave z davkarijo, ki je pobirala visoke davke in ga opozarjala, da zamuja s plačili.³¹ Probleme je imel tudi z naklado. Za verski list je namreč vedno primanjkovalo papirja. Šele leta 1965 je dobil škof dr. Janez Jenko zagotovilo, da lahko list Družino tiska v neomejenih izvodih. Nekaj števil je bilo tudi zaplenjenih, ker vsebina ni bila pogodu takratni oblasti.

Dr. Mihael Toroš je hotel sredi petdesetih let izdati tudi molitvenik. Verska komi-sija iz Ljubljane pa mu je odgovorila, da Partizanska tiskarna sporoča, da molitvenika ne morejo tiskati, ker so preobremenjeni z delom (ŠAK, 10)! Tudi v naslednjem letu prizadevanja niso obrodila zelenega sadu. Na razpolago ni bilo papirja, ne tiskarne pa tudi ne knjigoveznice! Načelnik Komisije za verska vprašanja ga je zato leta 1957 v svojem dopisu usmeril *na tisto ustanovo, ki ima že sedaj sama najboljše tehnične, ma-terialne in druge pogoje* (ŠAK, 11).³² Naveličan vsega tega je na enega od dopisov³³ zapisal pripombo: *Goriški apos.(tolski) administrator se je boril za molitvenik in ga priboril. Zadruga*³⁴ *se bo sedaj bahala, da je izdala molitvenik za slov.(enske) vernike.*

Leta 1965 je bilo ustanovljeno "Farno ognjišče", župnijski list za župniji Koper in Postojna, ki se je kmalu preimenovalo v "Ognjišče" in postalo mesečnik za mladino, ki se je razširil po vsej Sloveniji. Prva številka je izšla v Postojni, kjer je deloval g. Franc Bole, ki je še vedno odgovorni urednik s sedežem v Kopru.³⁵ Soustanovitelj je bil takratni kaplan v Kopru Bojan Ravbar, kasnejši tamkajšnji dolgoletni župnik. Tudi "Farno Ognjišče" je bilo v začetku razmnoženo na ciklostil. Šele leta 1966 je bilo v tiskarnah na razpolago dovolj papirja, tako da so Ognjišče lahko sprejeli v tisk. Ker je naklada tega verskega lista za mladino neprestano rasla je to oblastnike zaskrbelo, zato *so bili glavni urednik pa tudi drugi člani uredništva in uprave žrtve raznih preiskav, zasliševanj in tudi sodnih preganjanj*, je zapisano na spletni strani Ognjišča. Preganjanja so bila izrazitejša leta 1974. Za nekaj let so celo vsem uslužbencem Ognjišča odvzeli potne liste.

30 Osutek okrožnice, samo en list: Nova Gorica, 30. aprila 1952.

31 Na primer: Obvestilo LO mestne občine Nova Gorica, da dr. Toroš (sic) - list Družina - dolguje tri akontacije dohodnine v višini 1.567.000 dinarjev (ŠAK, 9).

32 Misli je na CMD.

33 Ljubljana, 1. maja 1957.

34 Zadruga katoliških duhovnikov, ki je delovala pod okriljem CMD.

35 Več o začetkih revije Ognjišče v sami reviji, ki letos obhaja 35. letnico izhajanja. Zgodovinski in kronološki pregled je tudi na internetu: <http://www.ognjisce.si/revija/zgodovina.htm> - katerega je pripravil mag. Božo Rustja in Silvester Čuk: /35let.htm.

Izobraževanje duhovnikov

Cerkev kot urejena skupnost mora skrbeti za izobraževanje svojih vodilnih kadrov. Cerkev na Slovenskem pa po drugi svetovni vojni ni imela nobene ustrezne ustanove. Škofje so kandidate za duhovništvo pošiljali v malo semenišče in na gimnazijo v Pazin v hrvaški Istri, kjer so dobivali osnovno znanje za fakultetni študij. Goriški administrator pa je želel, da bi bila takšna vzgojna ustanova v domačem kraju. Ker je imel dr. Mihael Toroš zelo dobre odnose z oblastjo (prej bi lahko rekli, da ga je oblast izkoriščala v svoje namene), mu je tudi dovolila, da je odprl malo semenišče v Vipavi. Minister za prosveto LRS mu dovoljuje *otvoritev gimnazije kot verske šole za pripravo duhovniškega naraščaja za goriško administracijo s sedežem v Vipavi pod imenom Slovensko malo semenišče v Vipavi* (ŠAK, 12). Verska komisija pa mu je celo plačala obnovitvena dela in inventar za šolo in internat.³⁶ Jeseni leta 1953 pa je častnik JLA zahteval, da se Malo semenišče, ki je bilo v župnišču, in staro župnišče izpraznita do naslednjega dne do 12. ure. En mesec po zasedbi Malega semenišča (15. in 16. novembra 1953) so se vanj vselile vojaške družine. Šele jeseni leta 1955 je bilo ponovno odprto. Leta 1957 pa je administrator dr. Mihael Toroš, potem ko je bila ukinjena gimnazija v Ajdovščini, ki so jo obiskovali tedanji gojenci Malega semenišča, ustanovil Srednjo versko šolo za pripravljajanje duhovnikov (ŠAK, 13). 15. maja 1991 pa je sedanji koprski škof msgr. mag. Metod Pirih izdal odlok o ustanovitvi Škofijske gimnazije Vipava.

Za zaključek

Ta predstavitev Koprške škofije po letu 1945 je samo utrinek njene bogate zgodovine. Omejil sem se samo na kratko predstavitev vseh treh administratur in njihovo združitev v enotno škofijo. Prav tako sem bežno predstavil poveljno obdobje, skrb za vzgojo vernikov in prizadevanja za izobraževanje duhovnikov. Vse to bodo lažje ocenjevali prihodnji rodovi, ker bodo to gledali iz večje časovne razdalje.

36 Pogodba za izdelavo opreme za učilnice, pisarne, spalnice, jedilnico in kuhinjo. Volčja Draga, 17. septembra 1951.

THE KOPER DIOCESE AFTER 1945

Fr Marjan VOGRIN

OFM Conv, SI-6330 Piran, Bolniška 30

SUMMARY

The present renewed Koper diocese encloses the three former administrations covering the regions of Gorica, Trieste-Koper and Rijeka.

In 1947, a part of the Gorica archdiocese was assigned to Yugoslavia (Slovenia) on the basis of a piece treaty. Part of the Trieste-Koper diocese was in the Free Territory of Trieste, in Zone B under the military administration of the Yugoslav Army, while a part of this diocese was situated in Slovenia.

The administration of the Rijeka diocese in Slovenia covered the deaneries of Hrušica (with the parishes of Hrušica, Brezovica, Golac, Podgrad, Pregarje and Slivje) and Trnovo (with the parishes of Trnovo, Knežak, Prem and Zagorje). To the latter, the parishes of Jelšane and Podgraje were also incorporated.

This administration was initially managed by Msgr. Karel Jamnik (1947-1949), priest and dean at Trnovo, then by Dr. Josip Srebrnič, the Bishop of the Island of Krk (1949-1951). In 1951, its principal became Msgr. Anton Vovk, the Bishop of Ljubljana, who was eventually succeeded by Albin Kjuder, priest and dean at Tomaj (1961-1964).

On September 1st 1964, the administration was taken over by Dr. Janez Jenko, apostolic administrator in Nova Gorica.

The Slovene part of the Gorica archdiocese was composed of 147 parishes incorporated in 14 deaneries. Its administrators were Dr. Franc Močnik, priest at Solkan (1947 – less than a month), who was eventually replaced by Dr. Mihael Toroš (1948-1963). After Dr. Toroš's death, a canon vicar was chosen, i.e. Dr. Toroš's delegate Msgr. Andrej Simčič, priest and dean at Solkan who, however, carried out this duty only for a few months.

On April 20th 1964, the Pope named a new apostolic administrator, i.e. Dr. Janez Jenko, till then the general vicar in Belgrade.

The administration of the Trieste-Koper diocese was composed of 58 parishes incorporated in 7 deaneries. Its administrator were Dr. Franc Močnik and, after his banishment, Dr. Dragutin Nežić, the Bishop of Pazin (1947-1951/1954). In 1951, the administration outside the Free Territory of Trieste was taken over by Msgr. Anton Vovk, the Bishop of Ljubljana, the rest in 1954. He turned the entire administration over to Dr. Mihael Toroš, the apostolic administrator of Gorica (1955-1961).

In 1961, the administrator's post was entrusted to Albin Kjuder, priest and dean at Tomaj.

On July 17th 1964, the Pope appointed Dr. Janez Jenko, the apostolic adminis-

trator for the Slovene part of the Gorica archdiocese in Nova Gorica, the administrator of the Trieste-Koper diocese in Slovenia as well.

He took charge of the administration on September 1st 1964.

On December 21st 1964, the consistorial congregation issued a decree that became valid on January 1st 1965 and according to which all three administrations acquired a unified ecclesiastic management and the title of The apostolic administration for the Slovene Littoral.

The borders of the dioceses could have been given their final shape only after an international agreement was signed in Osimo in 1975 and ratified in 1977. On these grounds, Pope Paul VI was able to issue, on October 17th 1977, the bull "Prioribus saeculi", with which he renewed the Koper diocese and extended in on the account of a part of the Gorica archdiocese and the Rijeka diocese, which stayed in Slovenia.

The first regular bishop of the renewed and enlarged Koper diocese became Dr. Janez Jenko, its previous administrator. He was eventually replaced by the ordinary and the present bishop Msgr. Metod Pirih, MA. He was appointed the assistant bishop on March 22nd 1985 and finally consecrated on May 27th of the same year.

On May 13th 2000, Pope Paul II appointed Dr. Jurij Bizjak the first suffragan bishop in Koper. He was consecrated on July 5th in the jubilee year of 2000, which coincides with the year of 1400 when the Koper diocese was mentioned for the first time in historical sources.

The text further deals in brief with the hard postwar conditions marked with murders of a number of priests, false trials, accusations and heavy penal sentences. The text also refers to the acts of nationalisation and the troubles since then faced by the former property owners.

The concluding part of the paper is dedicated to the many troubles faced by the Church during its functioning. There were various permits needed for the (self-evident) pastoral work, as well as for printing books. But troubles occurred also during the implementation of the printing itself, for everything was lacking for the very church print.

In 1950, the Ministry of Education of the People's Republic of Slovenia indeed allowed a religious secondary school to be opened in Vipava and even financed the purchase of its equipment. Soon, however, the building was occupied by the Army and did not move from it for two whole years. Thus the school began to function no earlier than in spring 1957. The diocesan grammar school in Vipava, on the other hand, was founded in 1991 by the present ordinary bishop Msgr. Metod Pirih, MA.

Key words: administrations, administrators, religious press, theological seminary

VIRI IN LITERATURA

- ŠAK, 1** - Škofijski arhiv Koper (ŠAK). Apostolska administracija tržaško-koprske škofije v Sloveniji (AATK). Vatikan, 11. julija 1961. Št. 7157/61.
- ŠAK, 2** - Apostolska administracija za Slovensko Primorje (AASP). Št. 2063/64.
- ŠAK, 3** - AASP. 17. julija 1964. Št. 4100/64.
- ŠAK, 4** - AASP. Št. 233-742/64.
- ŠAK, 5** - Apostolska administracija jugoslovanskega dela goriške nadškofije (AANG). 3. maja 1950. Št. 323/50.
- ŠAK, 6** - AANG. 19. oktobra 1966. Št. 108157/D.
- ŠAK, 7** - AANG. 15. septembra 1951. Št. 417/v/1.
- ŠAK, 8** - AANG. Nova Gorica, 21. septembra 1951. Št. 417/v/2.
- ŠAK, 9** - AANG. Nova Gorica, 29. julija 1955. Št. 2/55.
- ŠAK, 10** - AANG. Ljubljana, 3. septembra 1955. Št. 110/55.
- ŠAK, 11** - AANG. Ljubljana, 27. aprila 1957. Št. 9/57.
- ŠAK, 12** - Slovensko malo semenišče v Vipavi (MSV). Ljubljana, 10. oktobra 1950. Št. I - 4271/1.
- ŠAK, 13** - MSV. 19. avgusta 1957. Št. 454.
- ŠAK, 14** - AANG. Okrožno sodišče v Gorici, 18. marca 1952. Št. K 14/52-26.
- Indicatore (1942)**: Indicatore personale et locale dell'archidiocesi di Gorizia. Gorizia.
- Kralj, F. (1982)**: Zgodovina koprskе škofije. V: Klemenčič, D. (ed.): Tvoja in moja Cerkev. Ljubljana, 119-130.
- Letopis (1968)**: Letopis Apostolske administrature za Slovensko Primorje 1968. Koper.
- Letopis (1985)**: Letopis Cerkev na Slovenskem 1985. Ljubljana.
- Letopis (2000)**: Letopis Cerkev na Slovenskem 2000. Ljubljana.
- Prospetto (1940)**: Prospetto delle diocesi di Trieste e Capodistria 1940. Trieste.
- Prospetto (1954)**: Prospetto delle diocesi di Trieste e Capodistria. Trieste.
- Rosa, J. (1999)**: Apostolski administrator dr. Mihael Toroš, briški rojak, v dokumentih političnih in upravnih organov na Goriškem. V: Briški zbornik. Dobrovo, 367-380.
- Status cleri (1938)**: Status cleri et beneficiorum dioecesis Fluminensis. Maddolini.
- Status personalis (1959)**: Status personalis et localis partis Jugoslavicae archidioceos Goritensis MCMLIX (ciklostil). Komen.
- Status personalis (1962)**: Status personalis et localis partis Jugoslavicae archidioceos Goritensis. Đakovo.
- Šematizem (1964)**: Šematizem ali status personalis et localis partis unitarum dioeceseon Tergestinae et Justinopolitanae in Slovenia. Za leto 1964 (ciklostil). Tomaj.
- Valenčič, R. (1997)**: Katoliška cerkev na Primorskem. V: Zbornik Primorske - 50 let. Koper, 210-213.
- Vovko, A. (1997)**: Pot do koprskе škofije. V: Zbornik Primorske - 50 let. Koper, 214-216.

